HİCRİ IV. ASIRDA BAĞDAT'TA HADİS İLMİ

Dr. Mustafa ORAL

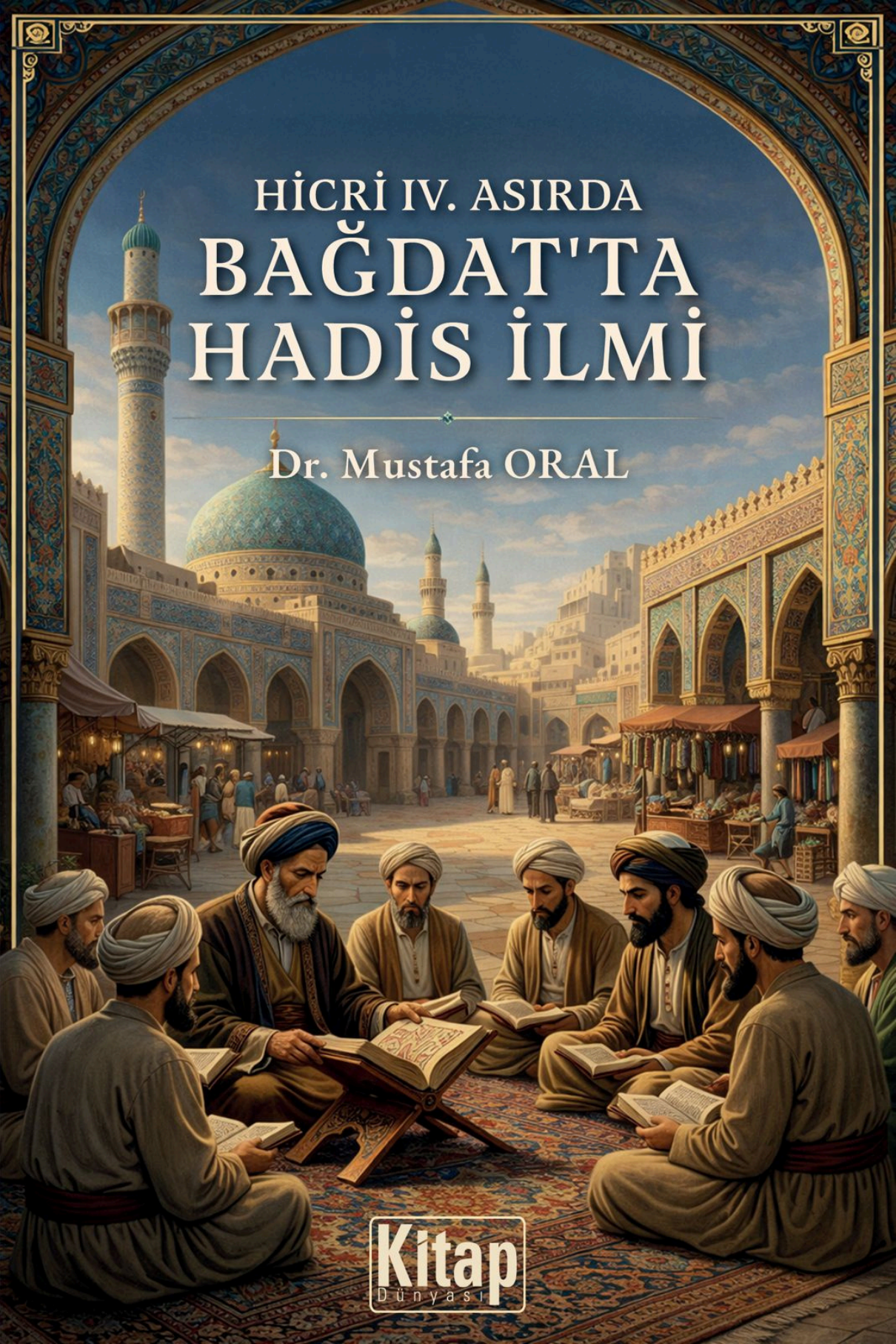

Kitap Dünyası

HİCRÎ IV. ASIRDA
BAĞDAT'TA HADİS İLMİ

Dr. Mustafa ORAL

Kitap Dünyası

Hicrî IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi

Dr. Mustafa ORAL

Editörler
Prof. Dr. Fikret KARAPINAR – Dr. Mustafa DEMİR

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa ÇALIŞKAN

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
Yayın No: 1265

Bu eserin tüm yayın hakları saklıdır. Yayınevinin/Yazarın izni olmadan eserin herhangi bir bölümü yeniden basılamayacağı gibi, kayıt, fotokopi ve bilgi depolama da dahil elektronik ya da mekanik yöntemle yeniden çoğaltılıp dağıtılması yasaktır.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

ISBN 978-625-8632-25-5

Kapak Tasarım: **designed.by.meryem@gmail.com**
Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ -** meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:
Dijital F.99
Fevzi Çakmak Mh. 10742 Sk. No: 13/1
Karatay/KONYA
Sertifika No: **76711**

Nisan 2026 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları
Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4
Cağaloğlu – İSTANBUL
Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr
bilgikitapdunyasi@gmail.com

Dr. Mustafa ORAL

2013 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2014-2015 yılları arasında FSMVÜ İslami İlimler Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı'nda araştırma görevliliği yaptı. 2015'te KMÜ İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı'na araştırma görevlisi olarak atandı. 2016 yılında FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi ve Kifâyetü'l-Müntehî ʿalâ Kifâyeti'l-Mübtedî Adlı Eserinin Tahkiki"; 2017 yılında ise NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi" başlıklı yüksek lisans tezlerini hazırladı. NEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığı "Hicrî IV. Asırda Bağdat'ta Hadis İlmi" başlıklı teziyle (2025) doktor unvanı aldı. Arapça ve İngilizce bilen Oral, hâlen KMÜ'deki görevine devam etmektedir.

ÖN SÖZ

Bağdat, İslam düşüncesinin teşekkülünde büyük etkileri olan ilim merkezlerinden biridir. İslam düşüncesinin ilk temsilcilerinden sayılabilecek Mutezilenin iki ekolünden birinin merkezi Bağdat'tır. Tasavvuf ekollerinin en etkili kollarından biri Bağdat tasavvuf okuludur. Ehl-i sünnet fıkıh mezheplerinin çoğunun doğuşu veya bir mezheb olarak teşekkülü yine Bağdat'ta gerçekleşmiştir. Şîa, 4./10. asra kadar siyasî bir hareket görünümünde iken itikadi bir mezheb olarak teşekkülünü bu asırda Bağdat'ta tamamlamıştır. Eş'arîlik, Bağdat'ta yayılmış ve buradaki Eş'arî kelamcıların çalışmaları sayesinde İslam dünyasında kabul görmüştür. Dolayısıyla Bağdat, İslam ilim ve düşünce birikiminin en önemli merkezlerinden biridir. Hadis tarihi açısından da Bağdat, en önemli merkezlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Bağdat'ta hadis ilminin durumu ve gelişiminin incelenmesi önem arz etmektedir.

Bir ilim dalının sağlıklı biçimde incelenebilmesi, yalnızca ortaya koyulan ilmî ürünlerle sınırlı kalmayıp bu ilme mensup âlimlerin profilleri, yetiştikleri entelektüel ve toplumsal çevre, geçirdikleri eğitim-öğretim süreçleri ile ilmî faaliyetlerini mümkün kılan şartların bütüncül olarak ele alınmasını gerekli kılar. Zira ilmî üretim, bireysel çabaların ötesinde, belirli bir zaman ve mekân bağlamında şekillenen bir sürecin ürünüdür. Bu çerçeveden hareketle Bağdat'ı merkeze alan elinizdeki çalışma üç bölüm halinde kurgulanmıştır.

Çalışmanın Birinci Bölümü'nde, Bağdatlı muhaddislerin yetiştiği fiziksel ve sosyal çevre mercek altına alınmıştır. Sosyal psikoloji alanındaki araştırmalar, bireyin duygu, düşünce ve davranış örüntülerinin, içinde bulunduğu toplumun diğer fertleri ve gruplarıyla kurduğu ilişkiler ağı içerisinde biçimlendiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde çevresel psikoloji çalışmaları da insanın içinde yaşadığı fiziksel mekânın; onun düşünce dünyasını, değer yargılarını, çevresini algılayış biçimini ve olaylara karşı geliştirdiği tutumları doğrudan etkilediğini ve dönüştürdüğünü göstermektedir. Bu iki yakla-

şım birlikte değerlendirildiğinde, ilmî şahsiyetlerin yalnızca bireysel yetkinlikleriyle değil; ait oldukları şehirlerin sunduğu maddî ve manevî imkânlarla da şekillendiği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda her şehrin, fiziki yapısı ve sosyal dokusunun bileşimiyle vücut bulan kendine özgü bir kimliğe sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu şehir kimliği, orada yaşayan bireyleri yoğurmakta ve zamanla ortak bir zihniyet ve ruh hâli üretmektedir. Âlimlerin ilmî tercihlerinin, eserlerinde benimsedikleri yöntemlerin ve olaylar karşısında sergiledikleri bireysel ya da kolektif reflekslerin anlaşılabilmesi, yaşadıkları şehrin bu fiziksel ve sosyal bağlamının analiz edilmesini zorunlu kılar. Bu sebeple Bağdatlı muhaddislerin ilmî tutumlarını, hadis ilmine yaklaşımlarını ve dönemsel gelişmelere verdikleri tepkileri anlamlandırabilmek amacıyla Bağdat'ın fiziksel ve sosyal yapısı incelenmiştir. Ayrıca söz konusu çevresel unsurların hadis ilminin teşekkül ve gelişim sürecine kattığı olumlu ve olumsuz yönler belirlenmeye, böylece Bağdat'ın hadis tarihindeki başat rolü anlaşılmaya çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de Bağdatlı râviler, mensup oldukları ilim dalları ve icra ettikleri meslekler esas alınarak tasnif edilmiş ve bu çerçevede incelemeye tabi tutulmuştur. Böyle bir tasnife gidilmesinin temel gerekçesi, ricâl literatüründe râvilerin biyografik bilgilerinin aktarımı sırasında, kimlik unsurlarının tamamlayıcı bir parçası olarak ilim dallarının ve mesleklerinin düzenli biçimde zikredilmesidir. Nitekim bu eserlerde râvilerin adları, nisbe ve lakaplarının ardından, çoğu zaman hangi ilim dalında temayüz ettikleri ya da hangi mesleği icra ettikleri özellikle belirtilmektedir. Bu hususta Hatîb el-Bağdâdî'nin yaklaşımı dikkat çekicidir. Zira o, râvi biyografilerini aktarırken son derece titiz bir yöntem benimsemiş; neredeyse her râvi adının sonunda, o râvinin mensup olduğu ilim dalı veya mesleği, kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak kaydetmiştir. Bu titizlik, râvinin sadece rivayet zincirindeki yeriyle değil; aynı zamanda toplumsal ve ilmî konumuyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine dair ipucu sunmaktadır. Kaynakların bu tür bilgileri ısrarla muhafaza etmiş olması, araştırmanın başlangıç aşamasında, farklı ilim çevrelerinden ve meslek gruplarından gelen râvilerin hadis rivayetine yaklaşımlarında belirli farklılıkların bulunabileceği varsayımını doğurmuştur. Araştırma sürecinin sonunda bu öngörünün büyük ölçüde doğrulandığı görülmüş; ilim dallarına ve meslek gruplarına göre sınıflanan

râvilerin rivayet tutumları, hadis nakline yükledikleri işlevler ve rivayet pratikleri arasındaki farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Böylece râvilerin rivayet faaliyetlerinin, yalnızca bireysel güvenilirlik kriterleriyle değil; edindikleri ilmî formasyon ve toplumsal rollerle de yakından ilişkili olduğu anlaşılmıştır. Râvilerin ilim dallarına ve mesleklerine göre gruplandırılması, Bağdat toplumunun farklı statü ve kesimlerinin hadis ilmine yönelik ilgisinin ve katkısının daha görünür hâle gelmesini sağlamış; hadis rivayetinin, toplumun dar bir ilmî çevresine mahsus olmayıp geniş bir sosyal zemin üzerinde geliştiğini göstermiştir.

Üçüncü Bölüm'de, Bağdatlı râvilerin katkıda bulunduğu ilim dalları ile kaleme aldıkları eserler tespit edilmiştir. Bağdatlı muhaddislerin ricâl ilmine gösterdikleri yoğun ilgi sebebiyle bu ilim, diğerlerine kıyasla daha kapsamlı biçimde ele alınmıştır. Bu çerçevede Bağdatlı ricâl âlimleri ile onlardan ricâl bilgisi nakleden öğrenciler tanıtılmış; söz konusu münekkidlerin ricâl tenkidinde benimsedikleri yöntemler ve kullandıkları cerh-taʿdîl lafızları belirlenmiş; ayrıca ricâl ilmine dair telif ettikleri eserler incelenmiştir. Devamında Bağdatlı râvilerin cerh ve taʿdîl durumları ile kendilerine yöneltilen tenkitler ele alınmıştır. Peşi sıra ilel, garîbü'l-hadîs ve nâsih-mensûh ilimleri incelenmiş; Bağdatlı muhaddislerin bu alanlara yaptıkları katkılar araştırılmıştır. Son olarak; ilgili asırda Bağdatlı muhaddisler tarafından telif edilen rivayet türü eserler zikredilmiştir.

Aslen bir doktora tezinin matbu ve gözden geçirilmiş hali olan elinizdeki çalışmanın ortaya çıkmasında katkıları bulunan değerli insanlara teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle bu çalışmanın her aşamasında rehberliğiyle bana yol gösteren kıymetli hocalarım Prof. Dr. Fikret KARAPINAR ve Dr. Öğr. Üyesi Mustafa DEMİR'e teşekkür ederim. Çalışmaya katkı sunan Prof. Dr. Mehmet EREN, Prof. Dr. Murat AK, Prof. Dr. Recep TUZCU, Dr. Öğr. Üyesi Üsame BOZKURT ve Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOYUNCU, Prof. Dr. Şemseddin KIRIŞ ve Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Ali TEKİN'e teşekkür ederim.

İlmi hayatımın şekillenmesinde büyük emekleri olan hocalarımı da anmak istiyorum. İslami ilimlerle ilk tanıştığım ve hayatımın en önemli aşamalarından biri olarak gördüğüm İlahiyat Araştırmaları Derneği (İLADER) eğitimimde üzerimde emeği olan herkese; İLADER'in kurucularına, idarecilerine, hocalarına ve personeline her zaman minnettar kalacağım. Bu ilim

yuvasında derslerine katılmaktan mutluluk duyduğum Nureddin CAN, Halil ALDEMİR, İshak Emin AKTEPE, Mehmet Akif CAN, Mehmet Talha ODABAŞI, Muhammed Enes TOPGÜL, Mustafa GENÇ, Soner DUMAN, Aykut KAYA, Selman ÇALIŞKAN, Selman BAKTI, İsmail HALİDİ, Esad ŞAHİN ve Abdülaziz HATİP hocalarıma; Dâru'l-Hikme'de usûl dersleri sırasında râvilere dair naklettiği anlatılarla Hadis ilmini sevdiren ve bu alana yönelmeme vesile olan Mehmet Fatih KAYA hocama; hadisin tadını almamıza vesile olan muhterem Halil İbrahim KUTLAY hocama; Şeyh Mustafa Devâtî Câmii'nde tadına doyamadığımız derslerini unutmayacağım Harun BAKTI hocama ömür boyu minnettar kalacağım.

Hayatımın her aşamasında beni destekleyen sevgili anne ve babama, uzun tez sürecinde kendilerine ayırmam gereken zamandan çaldığım çocuklarım Muhammed Salih, Ahmed Yusuf, Nesibe ve Berire'ye; bu süreçte her zaman desteğini yanımda hissettiğim eşim Abide hanıma teşekkür ederim.

Mustafa ORAL

Karaman 2026

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 5
İÇİNDEKİLER.....9
HARİTALAR.....15
GRAFİK VE TABLOLAR 15
KISALTMALAR 17

GİRİŞ

1. ÇALIŞMA HAKKINDA 19
    1.1. Konu, Kapsam, Yöntem ve Sınırlılıklar 19
    1.2. Kaynaklar 24
2. HİCRÎ IV. ASIRDA BAĞDAT.....27
    2.1. Tarihçesi 28
    2.2. Coğrafi Konumu 30
    2.3. Etnik ve Dini Yapısı 31
        2.3.1. Etnik Yapı 32
        2.3.2. Dinî Yapı 32
    2.4. Siyasi Durumu.....36
    2.5. İctimâî ve İktisadi Durumu 38
    2.6. Dinî ve Kültürel Atmosferi 40
    2.7. İlmî Atmosferi.....44
        2.7.1. Doğa İlimleri.....45
        2.7.2. Sosyal İlimler.....52

BİRİNCİ BÖLÜM
BİR HADİS MERKEZİ OLARAK BAĞDAT

1. BAĞDAT'IN ÖNEMLİ BİR HADİS MERKEZİ OLMASINI SAĞLAYAN FAKTÖRLER.....61
    1.1. Âlî İsnâda Sahip Muhaddislerin Çokluğu.....62
    1.2. Hac Kafilelerinin Toplanma Merkezi Olması 67

1.3. Alternatif Nehir Yolu Ulaşımı 72
1.4. Farklı Branşlardaki Önemli Âlimlerin Varlığı 73
1.5. Devlet Adamlarının Âlimleri Himayesi 77
1.6. Önemli Ticaret Merkezlerinden Biri Olması 78
2. HADİS ÖĞRENİMİNİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER 79
3. HADİS ÖĞRENİM MEKÂNLARI 87
3.1. Evler 87
3.1.1. Hadis Meclisine Ön Hazırlık 95
3.1.2. Evlerdeki Hadis Eğitimi 97
3.2. Camiler ve Mescidler 102
3.2.1. İlk Öğrenim 112
3.2.2. Genel Öğrenim 115
3.2.3. Hadis İmlâ Meclisleri 120
3.3. Diğer Mekânlar 127
4. DEĞERLENDİRME 132

İKİNCİ BÖLÜM
BAĞDATLI RÂVİLER

1. BAĞDATLI RÂVİLERİN ORTAK YÖNELİŞLERİ 138
1.1. Sahih ve Hasen Hadis Seçimi 142
1.2. Âlî İsnâd Seçimi 147
1.3. Garîb Hadis Seçimi 149
2. BAĞDATLI RÂVİLERİN HIFZ AÇISINDAN FARKLILIKLARI 153
3. BAĞDATLI HADİS HAFIZLARI 165
4. BAĞDAT'A YERLEŞEN HADİS HÂFIZLARI 186
5. FAKİH RÂVİLER 196
6. KIRAAT ÂLİMİ RÂVİLER 207
7. ŞÂİR VE DİL BİLGİNİ RÂVİLER 214
8. SÛFÎ RÂVİLER 220
9. BÜROKRAT RÂVİLER 226
9.1. Muhaddis Bürokrat Râviler 227
9.2. Edib Bürokrat Râviler 231
10. HALKTAN RÂVİLER 235
11. DEĞERLENDİRME 241

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BAĞDAT'TA HADİS İLİMLERİ VE HADİS EDEBİYATI

1. RİCÂL İLMİ VE EDEBİYATI 243
1.1. Önemli Ricâl Âlimleri, Cerh Taʿdîl Yöntemleri ve Eserleri 244
1.1.1. 4./10. Asırdaki Bağdatlı Münekkitlerin Ricâl Bilgisine Ulaşmada Kullandıkları Yöntemler 244
1.1.1.1. Râvi Hakkındaki Bilgilerden Yola Çıkarak Hüküm Vermek 244
1.1.1.2. Râvinin Rivayetlerinden veya Kitabından Yola Çıkarak Hüküm Vermek 248
1.1.1.3. Râvi Hakkında Hüküm Vermede Uygulanan Diğer Yöntemler 251
1.1.2. 4./10. Asır Bağdat'ındaki Önemli Ricâl Âlimleri, Eserleri ve Kullandıkları Cerh-Taʿdîl Lâfızları 253
1.1.2.1. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (öl. 336/947) 253
1.1.2.2. Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961) 259
1.1.2.3. Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâniʿ (öl. 351/962) 263
1.1.2.4. Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer (öl. 380/990) 265
1.1.2.5. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât (öl. 384/994) 267
1.1.2.6. Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (öl. 385/995) 268
1.1.2.7. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (öl. 385/996) 273
1.1.2.8. Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed İbn Ebu'l-Fevâris (öl. 412/1021) 274
1.1.2.9. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (öl. 425/1034) 277
1.1.2.10. Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî (öl. 435/1043) 279
1.1.2.11. Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hallâl (öl. 439/1047) 281
1.1.2.12. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-ʿAtîkî (öl. 441/1049) 282

1.1.2.13. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali et-Tevvezî (öl. 442/1050) 284
1.1.2.14. Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Ali el-Ezecî el-Varrâk (öl. 444/1052) 285
1.1.2.15. Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî (öl. 447/1055) 286
1.2. Diğer Ricâl Âlimleri 287
1.3. Bağdatlı Râvilere Yönelik Eleştiriler 292
1.3.1. Adalet Vasfına Yönelik Eleştiriler 294
1.3.1.1. Yalana Dair Eleştiriler 295
1.3.1.1.1. Hadis Uydurmak 296
1.3.1.1.2. Semâ Edilmeyen Hadisleri Rivayet Etmek 301
1.3.1.2. Kitap Merkezli Eleştiriler 306
1.3.1.3. Münker ve Bâtıl Hadis Rivâyet Etmek 310
1.3.1.4. Tedlis Yapmak 311
1.3.1.5. Bid'at Fırka Mensubiyeti 312
1.3.1.6. Rivayet İçin Ücret Almak 318
1.3.2. Zabt Vasfına Yönelik Eleştiriler 318
1.3.2.1. Tesâhül 319
1.3.2.2. Gaflet 321
1.3.2.3. Galat 322
1.3.2.4. Vehim 322
1.3.2.5. Tashîf 324
1.3.2.6. Teferrüd 324
1.3.2.7. İhtilât 325
1.3.2.8. Hoca Nüshasıyla Mu'âraza Yapmamak 326
2. DİĞER HADİS İLİMLERİ VE EDEBİYATI 327
2.1. İlel İlmi ve Edebiyatı 327
2.2. Garîbu'l-Hadîs İlmi ve Edebiyatı 332
2.3. Nâsih-Mensûh İlmi ve Edebiyatı 336
2.4. Rivayet Edebiyatı 336
2.4.1. Musannefler 337
2.4.2. Müsnedler ve Mu'cemler 337
2.4.3. Sünenler 340

2.4.4. Kitâbu's-Sünneler 340
2.4.5. Müstahrecler ve Müstedrekler 342
2.4.6. Cüzler 343
2.4.6.1. Fevâidler 343
2.4.6.2. Emâlîler 349
2.4.6.3. Belli Konusu Olmayan Cüzler 351
2.4.6.4. Belli Konular İçin Yazılan Cüzler 358
2.4.6.5. Belli Kişilerin Rivayetlerini Toplayan Cüzler 362
3. DEĞERLENDİRME 364

SONUÇ 367
KAYNAKÇA 385

HARİTALAR

Harita 1.1.: Bağdat Nehirleri ve Su Kanalları 81
Harita 1.2.: Bağdatla Muhaddislerin İkâmet Ettiği Yerler 90
Harita 1.3.: Bağdat'taki Cuma Camileri 105

GRAFİK VE TABLOLAR

Grafik 1.1.: Âlî İsnad Sahibi Muhaddislerin Şehirlere Göre Dağılımı..... 63
Grafik 1.2: Bağdatlı Hadis Râvilerinin Vefat Yaşı Aralıklarına Göre Dağılımı 65
Tablo 1.1.: Bağdat'a Gelen Misafir Râvilerin Şehirlere Göre Dağılımı 68
Grafik 2.1.: 4./10. Asırda Hafızların Şehirlere Göre Dağılımı..... 166
Grafik 2.2.: 4/10. Asırda Hafızların Şehirlere Göre Dağılımı..... 166
Grafik 2.3.: 4/10. Asırda Hafızların Şehirlere Göre Dağılımı..... 167
Grafik 3.1.: Bağdatlı Râviler İçin Kullanılan Cerh-ta'dîl Lâfızlarının Dağılımı 293
Grafik 3.2: Adalet Vasfına Yönelik Eleştirilerin Dağılımı 295

KISALTMALAR

b.	: İbn (Oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
FSMVÜ	: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
KMÜ	: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
M.	: Miladî
NEÜ	: Necmettin Erbakan Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
öl.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallâllahu Aleyhi ve Sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarih Yok
vd.	: Ve Diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayıncı Yok

GİRİŞ

1. ÇALIŞMA HAKKINDA

1.1. Konu, Kapsam, Yöntem ve Sınırlılıklar

Çalışma, 4./10. yüzyılda Bağdat'ta Hadis ilmini mekân-insan-eser temaları çerçevesinde ele alarak üç bölüm halinde incelemektedir. Birinci Bölüm'de dönemin fiziksel ve sosyal ortamının muhaddisler ve dolayısıyla hadis ilmi üzerindeki etkileri ele alınacaktır. İkinci Bölüm'de hadis râvilerine odaklanılarak onların ortak ve farklı yönleri ortaya koyulacak; ayrıca çeşitli râvi tipleri ile bunların rivayet tutumları incelenecektir. Üçüncü Bölüm'de ise ilmî eserler/ürünler çerçevesinde Hadis ilimleri ve Hadis edebiyatı ele alınacaktır.

Bağdat'ta Hadis ilmini ve muhaddisleri inceleyen bu türden bir çalışmanın varlığı tespit edilememiştir. Daha açık bir ifadeyle Bağdat'ta Hadis ilminin gelişimine ve Bağdat hadis okulunun tarihsel süreçteki rolüne odaklanan kapsamlı bir akademik çalışmanın bulunmaması, bu alanda önemli bir boşluğu işaret etmektedir. Bununla birlikte bazı açılardan araştırmanın kapsamına giren çalışmalar bulunmaktadır. Tarafımızdan 2017 yılında hazırlanan *Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* başlıklı yüksek lisans tezi hadis öğrenim ve öğretim sürecine odaklanmıştır.[1] *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadisin İç Tartışmaları*[2] adlı doktora tezi, belirli bir bölge ile sınırlı kalmaksızın 4./10. asırda muhaddisler tarafından dile getirilen sorun ve eleştirileri ele almakta, garib ve şâz hadislerin peşine düşme, rıhlenin problemleri ve bu konudaki genel kabullerin değişimi, tashifat edebiyatının

---

1 Mustafa Oral, *Hatîb el-Bağdâdî'nin Târîhu Bağdâd Adlı Eseri Çerçevesinde Bağdat'ta Hadis Öğrenim ve Öğretimi (Kuruluşundan Hicrî 3. Asrın Sonuna Kadar)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

2 Üsame Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

serencâmı,[3] fıkhu'l-hadîs vurgusu ve itikadi konularda Ashâbu'l-hadîsin zihinsel evrimi konularına değinmektedir.

Târîhu Bağdâd, farklı araştırma perspektifleriyle ele alınmış ve çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Örneğin Münîruddin Ahmed, 1968 yılında Hamburg Üniversitesi'nde, *Muslim Education and the Scholar's Social Status up to the 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in the Light of Tarikh Baghdad* başlıklı bir doktora tezi hazırlamış ve bu çalışmasında *Târîhu Bağdâd*'ı merkeze alarak İslam eğitim tarihine ışık tutmayı amaçlamıştır. Ancak bu tez, hadis ilminin öğrenim ve öğretim süreçlerine yeterli düzeyde odaklanmamakta, hadis eğitiminin metodolojik ve teknik boyutlarını göz ardı etmekte ve yalnızca 5./11. yüzyıl ile sınırlı kalmaktadır. Söz konusu tezin ilk üç bölümü, Sâmî es-Sakkâr tarafından *Târîhu't-ta'lîm 'inde'l-Müslimîn* adıyla Arapçaya tercüme edilerek yayımlanmıştır.[4]

Max Weisweiler, *Târîhu Bağdâd*'da imlâ yöntemiyle ders veren hocalar ve bu hocaların müstemlîlerini inceleyen "Das Amt Des Mustamli In Der Arabischen Wissenschaft" başlıklı bir makale kaleme almıştır. [5] Ancak bu çalışma, Bağdat hadis okulunun tarihsel gelişimini bütüncül bir şekilde ele almak yerine, belirli yönlerine odaklanmakla sınırlı kalmıştır. Bu durum, Bağdat'ta hadis ilminin gelişimini kapsamlı bir şekilde inceleyen akademik bir çalışmanın eksikliğini daha da belirgin hale getirmektedir.

Melîha Rahmetullah, *Târîhu Bağdâd*'da yer alan verilerden hareketle 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda Bağdat'ta kadının toplumsal konumunu analiz etmeyi amaçlayan bir yüksek lisans tezi kaleme almıştır. *The Women of Baghdad in the Ninth and Tenth Centuries as Revealed in the History of Baghdad of al-Khatib* başlığını taşıyan bu çalışma yayımlanmıştır.[6] Rahmetullah, bu tezinde, Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde aktarılan bilgiler ışığında, söz konusu dönemde Bağdat'ta kadınların sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamdaki rollerini inceleyerek, İslam toplumunda kadının konumuna dair önemli bir

---

3 Tashifat edebiyatının gelişim sebeplerini inceleyen bir araştırma için bk. Üsame Bozkurt, "Sadrın Zaptından Satrın Zabtına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 8/1 (Haziran 2022), 445-459.

4 Münîruddîn Ahmed, *Târîhu't-ta'lîm 'inde'l-Müslimîn* (Riyad: Dâru'l-Merîh, 1981).

5 Max Weisweiler, "Das Amt Des Mustamli In Der Arabischen Wissenschaft", *Oriens*, IV (1951), 27-57.

6 Meliha Rahmet Allah, *The Women of Baghdad in the Ninth and Tenth Centuries as Revealed in the History of Baghdad of al-Khatib*, (Bağdat: The Times Press, 1952).

perspektif sunmayı hedeflemiştir. Bu çalışma, erken dönem İslam toplumunda kadınların statüsüne ilişkin tarihsel verilerin sistematik bir şekilde değerlendirilmesi açısından önemli katkılar sağlamaktadır.

Orta Çağ Bağdat'ında Bilginin İntikali (800-1258) başlıklı yüksek lisans tezi,[7] medreseler öncesi dönemdeki eğitim kurumları ile medreseler dönemini ele almaktadır. Hadis ilmine odaklanmaksızın bilgi aktarılan mekanlar incelenmektedir.

4./10. asırda Bağdat'ta Hadis ilmini konu edinen bu çalışmanın sınırları belirlenirken râviler esas alınmıştır. Dolayısıyla araştırma yapılırken önce râviler tespit edilmiş, ardından tespit edilen râviler hakkında bilgi veren kaynaklara müracaat edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu râvilerin tespitinde Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Medîneti's-Selâm*'ı ana kaynak olarak kullanılmıştır. Zira Hatîb, eserinde Bağdatlı olan ve Bağdat'a uğrayan tüm hadis râvilerini tespit etme iddiasındadır. Ayrıca Hatîb, araştırmaya esas teşkil eden asrın sonlarında aktif olarak hadis tahsil eden bir öğrencidir. Dolayısıyla bu asra en yakın müellif konumundadır. 4./10. asırda yaşayan ricâl âlimlerinden doğrudan veya birkaç vasıta ile ricâl bilgisi aktarmaktadır. Bu da onun verdiği bilgileri ve yaptığı tasvirleri önemli kılmaktadır.

Belirli bir asrı inceleyen çalışmaların kapsamı belirlenirken genellikle vefat tarihleri esas alınır. Bu çalışmada da 4./10. asırda vefat etmiş râvilerin incelenmesi beklenebilirdi. Fakat bu yöntemin bazı sorunları bulunmaktadır. Mesela 300 ilâ 310 yılları arasında vefat eden râviler aslında 3./9. asırda yetişmiş, eserlerini 3./9. asırda telif etmiş, talebelerini 3./9. asırda yetiştirmiştir. Bununla birlikte ileride ifade edileceği üzere Bağdatlı râvilerin yaşam ortalaması 82,7 yıl olduğu için 425 yılına kadar yaşamış râviler ise ömürlerinin çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Bu sebeple çalışma 300-425 yılları arasında vefat eden 1160 râviyi kapsamaktadır.

Çalışma kapsamını belirleyen bir diğer husus da Bağdat'ta hadis ilmini ortaya koyarken orada yaşayan muhaddislerin değil; Bağdatlı olan muhaddislerin esas alınmasıdır. Âlimler arasında râvilerin şehirlere nispeti konusunda iki kabul bulunmaktadır. Cemmâilî, Münzirî, Mizzî, Zehebî, Sübkî, İbn Kutluboğa ve Süyûtî gibi bazı âlimler râvileri uzun süre ikâmet ettikleri birden fazla yere nispet etmektedir. Fakat Bağdatlı hadis otoriteleri Bağ-

---

7 Şerife Eroğlu, *Orta Çağ Bağdat'ında Bilginin İntikali (800-1258)* (Bartın: Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

dat'ta ne kadar yaşadığına bakmaksızın buraya sonradan yerleşenleri Bağdatlı saymamaktadır. Bağdatlı hadis otoriteleri ikinci kabulü benimsedikleri için araştırmada bu kabul esas alınmıştır. Bağdat'a sonradan yerleşen râviler istatistiksel bilgiler verilirken hesaba katılmamış, birçok ilim dalında bunlara değinilmemiştir. Sadece başka şehirlerde doğup sonradan Bağdat'a yerleşen yabancı hadis hâfızları kısaca tanıtılmıştır.

Araştırma, "Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan faktörler nelerdir?", "Coğrafi, siyasi, içtimai ve iktisadi etkenlerin bu konudaki olumlu ve olumsuz etkileri nelerdir?", "Bağdat'ta hadis eğitiminin yapıldığı mekânlar nerelerdir?", "Bu mekânlarda nasıl bir hadis eğitimi verilmektedir?", "Bağdat bir hadis ekolünden bahsetmek mümkün müdür; eğer böyleyse Bağdatlı muhaddisleri diğer bölgelerdeki muhaddislerden ayıran özellikler nelerdir?", "Bağdatlı muhaddisler hadis râvisi olarak yeknesak bir özelliğe mi sahiptir, yoksa kendi içlerinde farklılaşan özellikleri var mıdır?", "Bağdatlı muhaddislerin hadis ilimlerine ve edebiyatına katkıları nelerdir?" sorularına odaklanmıştır. Yazılı kaynakların incelenmesi sonucunda elde edilen verilerin yorumlanmasına dayanılarak hazırlanan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Ardından bu veriler tümdengelimci veri analizi ile çeşitli başlıklar altında incelenmiştir. Elde edilen nitel veriler, bazı alt başlıklarda istatistiksel oranlara dönüştürülerek nicelleştirilmiştir. Ardından bu nicel veriler hadis tarihi açısından yorumlanmıştır.

Çalışma kapsamındaki râvileri tespit ettikten sonra bu râvilerin doğum tarihleri, ölüm tarihleri, yaşam süreleri, memleketleri, ikamet yerleri, vefat yerleri, defnedildikleri kabristanları, hadis öğrenimine başlama yaşları, meslekleri, mezhebleri gibi onlar hakkında verilen her türlü detayı bir Excell dosyasına kaydettik. Bu verilerden bir kısmını istatistiksel rakamlara dönüştürerek çalışmanın farklı aşamalarında kullandık. Mesela doğum ve ölüm tarihlerine dair kayıtlardan yola çıkarak Bağdat'ta yaşam ortalamasının 82,7 yıl olduğunu tespit ettik ve bunun hadis rivayet pratikleri açısından önemine değinerek yorumladık. Râvilerin cerh-tadil durumlarına dair bilgilerin de dökümünü yaparak Bağdatlı râvilere yönelik eleştirileri ele aldığımız bölümde değerlendirdik. Râvilerin mesleklerine dair kayıtları ise kullanmadık. Zira kişilerin isimlerinde yer alan meslek nisbelerinin her zaman o kişinin mesleğini ifade etmediği, babasının veya soy ağacındaki baskın karaktere sahip bir atasının mesleğini ifade edebileceği malumdur.

Çalışmamızın başında kaydettiğimiz memleket-ikâmet bilgileri ile işin başında Bağdat'a hangi coğrafyalardan geçici veya kesin göç olduğunu, aynı şekilde Bağdatlı ravilerden kaçının hangi şehirlere nihâî göç ettiğini tespit etmek istedik. Bu verilerin toplanmasının ve analizinin sosyal, siyasi, ekonomik ve ilmî olarak birçok konuda önemli sonuçlar elde edilmesine imkân sağlayacağını varsaydık. Mesela Bağdatlı birçok râvinin Mısır'a yerleştiği görülmüş, bu da Mısır'ın bir ilim merkezi olarak yükselmeye başladığı izlenimini vermiştir. Çalışma kapsamını sınırlamak zorunda kalmamız sebebiyle bu veriler nicelleştirilmemiş, göçün serencâmı takip edilmemiş, dolayısıyla da nihâî bir görüş bildirecek derinlikte incelenmemiştir. Bu konuda gelecekte yapılacak araştırmalar önemli tarihi boşlukları dolduracaktır.

Râvilerin defnedildikleri kabristanlara dair bilgiler amaçsızca verilmiş gibi düşünülebilir. Fakat bu bilgileri dikkatle topladıkça bizde kişilerin medfen tercihlerinin alelade bir karar olmadığı, mezhepsel ve grupsal aidiyetlerin bu konuda önemli etkilerinin bulunduğu kanaati oluştu. Kişilerin hayatta iken benimsedikleri mezhepsel ve grupsal ilkeler doğrultusunda ait oldukları düşünce yapısını temsil eden önder şahısların bulunduğu kabristana defnedilme eğilimlerinin ağır bastığını gördük. Bu konu, kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenip önemli sonuçlar çıkarılmaya uygun görünmektedir. Fakat tezin sınırlılıkları sebebiyle bu da bir başka çalışmanın konusu olarak dışarıda bırakılmıştır.

Râvilerin isim ve künyeleri üzerinde yapılan incelemede dikkat çekici bir husus tespit edilmiştir. Şiî ve Sünnî düşünce geleneğinde önemli bir yere sahip şahsiyetlerin adlarının belirgin bir yoğunluk arz ettiği görülmektedir. Bu bağlamda, Sünnî ve/veya Şiî gruplar açısından sembolik nitelik taşıyan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'ye nispetle kullanılan isim ve künyelerin kayda değer bir oranda tercih edildiği anlaşılmaktadır. Ebû Bekir, Ebû Hafs ve Ebu'l-Hasan künyeleri ile Ömer, Ali, Hasan ve Hüseyin gibi isimler bu duruma örnek teşkil etmektedir. Râvilerin isim ve künyelerinin istatistiksel verilere dönüştürülerek kültürel antropolojik bir bakış açısıyla analiz edilmesi, dönemin düşünce dünyasına dair önemli sonuçlar elde edilmesine imkân sağlayacaktır. Ancak çalışmanın kapsam ve sınırlılıkları nedeniyle bunu da bir başka çalışmanın konusu olarak dışarıda bıraktık.

1.2. Kaynaklar

Tezin kapsamını belirleyen 1160 râvi hakkında bilgi veren biyografik ve bibliyografik eserler çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Bu kaynakların başında Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Medîneti's-selâm* adlı eseri gelmektedir. Biyografi kaynakları mukayeseli olarak incelendiğinde görülmektedir ki; kaynaklar, biyografisine yer verdikleri râvi hakkında *genellikle* söz konusu râvinin memleketindeki veya yerleşerek ömrünün çoğunu yaşadığı şehirdeki ricâl otoritelerinin bilgi ve değerlendirmelerini aktarmıştır. Bağdat'ta yaşayan râviler hakkında Hatîb el-Bağdâdî *çoğu kere* Bağdatlı hadis otoritelerinin görüş ve değerlendirmelerini aktarmış; Hatîb sonrası kaynakların neredeyse tamamı da Hatîb'e atıf yaparak bu râvileri tanıtmıştır. Aynı şekilde Hatîb el-Bağdâdî Mısır'a yerleşen Bağdatlı bir râviyi tanıtmak için Mısırlı ricâl bilgini Ebû Sa'îd Abdurrahman İbn Yunus el-Mısrî'nin (öl. 347/958) *Târîh*'ine, İsfahan'a yerleşen bir râviyi tanıtmak için de İsfahanlı ricâl bilgini Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî'nin (öl. 430/1038) *Târîhu İsbahân*'ına müracaat etmiştir. Dolayısıyla Bağdatlı râviler için neredeyse tüm tabakat eserlerinin ana kaynağı Hatîb'in *Târîh*'idir. Bu sebeple *Târîhu Medîneti's-selâm* çalışmanın her aşamasında en temel kaynak durumundadır.

Çalışmanın Giriş başlığında Taberî'nin *Târîhu'l-mülûk ve'l-ümem*'i, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'i, Belâzûrî'nin *Fütûhu'l-büldân*'ı, Yakûbî'nin *Büldân*'ı, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si gibi temel tarih eserlerinden, ayrıca Kadir Kan'ın *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*, Abdülhamit Dündar'ın *4./10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* ve Adan Jarso Golole'nin *Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat'ta Siyasî, İktisadî ve İçtimâî Hayat (279-334/892-945)* adlı tezlerinden, Guy Le Strange'nin *Baghdad During the Abbasid Caliphate*'inden Bağdat'ın kuruluşu, coğrafi durumu, etnik ve dinî yapısı, siyasi, ictimai ve iktisadi durumu gibi konularda istifade edilmiştir. Ahmed Sûse'nin *Atlasu Bağdâd*'ındaki haritalar Bağdat'ın fiziki yapısını, mahallelerin, köprülerin ve camilerin konumunu tespitte çok önemli katkılar sunmuştur. Biyografik eserlerden râvilerin evlerine dair bilgilerin istatistiksel verilere dönüştürüldükten sonra evlerin yaklaşık konumlarını belirlemek için bu haritalardan istifade ettik. Bağdat Cuma camilerinin konumlarını da bu haritalar sayesinde belirledik. Eserdeki harita zeminlerini kullanarak tespit ettiğimiz konumları işaretledik.

Çalışmanın her bölümünde râviler hakkında bilgi veren genel tarih, tabakât eserleri ve şehir tarihlerinden yoğun olarak yararlanılmıştır. İbn ʿAsâkir'in *Târîhu Medîneti Dımeşk*'ı, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûki ve'l-ümem*'i, İbn Abdülhâdî'nin *Tabakâtu ʿulemâi'l-hadîs*'i ve *Tezkiretü'l-Huffâz*'ı, Zehebî'nin *Siyeru aʿlâm*, *Tezkiretü'l-huffâz*, *el-Muʿîn fî tabakâti'l-muhaddisîn, Târîhu'l-İslâm*, *el-İber* adlı eserleri, Süyûtî'nin *Tabakâtu'l-huffâz*'ı, Makdisî'nin *et-Târîhu'l-muʿteber*'i, İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl fî rafʿi'l-irtiyâb ʿani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb'ı,* İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîh*'i ve diğer bazı klasik ve modern eserlere müracaat edilmiştir. Bu eserler hakkında kısa bir değerlendirme yapacak olursak; tamamına yakınının Bağdatlı râviler hakkında Hatîb'i referans alarak bilgi verdikleri söylenebilir. Özellikle İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam*'ında Hatîb'in zikrettiği bilgiler dışında neredeyse hiç bilgi verilmediği görülmektedir. Zehebî de büyük ölçüde benzer durumda olmakla birlikte *Siyer*'de yer yer erken dönem eserlerinde bulunmayan bilgiler vermiştir. Özellikle râvilerin yaşları, âlî ve garîb rivayet sahibi olmaları, öğrencilere rehberlik (ifâde) yapmaları gibi bilgileri titizlikle kayıt altına aldığı görülmektedir.

Râvilerin isim ve nisbeleri ile yer adlarının zaptı konusunda temel başvuru kaynağımız Semʿânî'nin *el-Ensâb*'ı olmuştur. Bu eserde kelimelerin okunuşu -bi-fethi'l-kâf gibi- yazı ile ifade edildiği için emin olamadığımız isimlerde mutlaka *Ensâb*'a müracaat edilmiştir. Râvilerin cerh-taʿdîl değerlendirmeleri konusunda ise yukarıda zikredilen genel kaynakların yanında Dârekutnî'ye öğrencileri tarafından yöneltilen soruları ve onun verdiği cevapları ihtiva eden *Sûâlâtlar*, İbn ʿAdî'nin *el-Kâmil fî duʿafâi'r-ricâl*'i, Zehebî'nin *Mîzânü'l-iʿtidâl*, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ*, *Dîvânu'd-duʿafâ* adlı eserleri, İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân*'ı ve *Taʿrîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*'i, Irâkî'nin *Zeylu Mîzâni'l-iʿtidâl*'i, İbn Kutluboğa'nın *es-Sikât min-men lem yekaʿ fi'l-kütübi's-sitte*'si, Sıbt İbnü'l-ʿAcemî'nin *el-Keşfu'l-hasîs ʿan men rumiye bi vadʿi'l-hadîs*'i, İbn Şâhîn'in *Târîhu esmâi's-sikât*'ı, İbnü'l-Cevzî'nin *ed-Duʿafâ ve'l-metrûkûn*, *el-Mevdûʿât ve el-ʿİlelü'l-mütenâhiye*'si, İbn ʿArrâk'ın *Tenzîhü'ş-şerîʿa*'sı, Süyûtî'nin *el-Leâliu'l-masnûʿa*'sı, İbn Kesîr'in *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-taʿdîl*'i, Cevrekânî'nin *el-Ebâtîl ve'l-menâkîr ve's-sıhâh ve'l-meşâhîr*'i, Sıbt İbnü'l-ʿAcemî'nin *el-İğtibât bi-men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*'ı ve diğer bazı klasik ve modern eserlere müracaat edilmiştir. Bunlar içerisinde Dârekutnî'nin *Suâlâtlarında* dönemin râvileri hakkında çok sayıda bilgi bulunması

ve sonraki eserlerin bunlara atıf yapmaktan müstağni kalamaması bu hacmi küçük risalelerin Hadis tarihinde büyük boşlukları doldurduğunu göstermektedir. Zehebî'nin *Mîzân*'ı ve İbn Hâcer'in bu eser üzerine yaptığı çalışması olan *Lisân*'ı, birçok ricâl eserinde bulunmayan kıymetli bilgiler ve önemli ayrıntılar vermektedir.

Farklı ilim dallarına mensup râviler hakkında söz konusu branş mensuplarına özel yazılmış biyografik eserlerin, genel tabakât eserlerinden daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülmüştür. Mesela Şâfiî fukahasından bir râvi hakkında Sübkî'nin *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*'sında birçok eserde bulunmayan ayrıntılı bilgiler bulunabilmektedir. Bu sebeple fakih râviler için Sübkî'nin *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*'sı, İbnü's-Salâh'ın *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*'si, İbn Kesîr'in *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*'i, İbnü'l-Mulakkin'in *el-'Ikdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*'i, İbn Kâdî Şühbe'nin *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*'si, İbn Ferhûn'un *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*'i, Şîrâzî'nin *Tabakâtu'l-fukahâ*'sı, İbn Ebî Ya'lâ'nın *Tabakâtu'l-Hanâbile*'si, Salih b. Abdülaziz'in *Teshîlü's-sâbile li-mürîdi ma'rifeti'l-Hanâbile*'si, Cüveynî'nin *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb*'i, Kindî'nin *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*'ı, Kureşî'nin *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*'si, İbn Kutluboğa'nın *Tâcu't-terâcim fî tabakâti'l-Hanefiyye*'si, Abdülhay el-Leknevî'nin *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*'si, Ebû Abdullah Hüseyin b. Alî es-Saymerî'nin *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*'si, İbn Abdülkadir et-Temîmî'nin *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*'si, Alî el-Kârî'nin *el-Esmâru'l-ceniyye*'si, Kümillâî'nin *el-Budûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*'si, Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî'nin *el-Ma'ûne 'alâ mezhebi 'alimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*'i, İbn Müflih'in *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*'i, Muhammed b. Muhammed İbn Mahlûf'un *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*'sine müracaat edilmiştir.

Kıraat âlimi râviler hakkında bilgi vermeyi amaçlayan biyografik eserler kıraat ilmindeki rivayet ağını ve hoca-talebe ilişkilerini göstermesinin yanında râvilerin hadis rivayetindeki durumlarına dair de önemli bilgiler barındırmaktadır. Mukrî râviler hakkında bilgi edinmek için Zehebî'nin *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*'ı, İbnü'l-Cezeri'nin *Ğâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*'sı ve Muhammed Salim Muhaysin'in *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân 'abra't-târîh*'ine; Nahiv âlimi râviler hakkında bilgi için Süyûtî'nin *Buğyetü'l-vu'ât*'ı, İbnü'l-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât*'ı, Fîrûzâbâdî'nin *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv*

ve'l-lüğa'sı, Zebîdî'nin *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*'i, Yâkût'un *Mu'cemu'l-üdebâ*'sı, Ebu'l-Berekât el-Enbârî'nin *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*'sına; Müfessir râviler için Süyûtî'nin *Tabakâtu'l-müfessirîn*'i, Dâvûdî'nin *Tabakâtu'l-müfessirîn*'i, Ahmed b. Muhammed el-Adanavî'nin *Tabakâtu'l-müfessirîn*'ine; Sûfî râviler için Sülemî'nin *Tabakâtu's-sûfiyye*'si, Ebû Nuaym'ın *Hılyetü'l-evliyâ*'sı, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si ve İbnü'l-Mulakkın'ın *Tabakâtu'l-evliyâ*'sına müracaat edilmiştir.

Bunların dışında er-Rib'î'nin *Târîhu Mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtu'l-a'yân*'ı, İbnü'l-Verdî'nin *Târîh*'i, Safedî'nin *el-Vâfî bi'l-vefeyât*'ı, Yâfi'î'nin *Mir'âtü'l-cenân*'ı, Bâmahrame'nin *Kılâdetü'n-nahr*'i, İbnü'l-'İmâd'ın *Şezerâtü'z-zeheb*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si, Makrîzî'nin *el-Mukaffa'l-kebîr*'i, Kâtib Çelebi'nin *Süllemü'l-vusûl*'u ve birçok makale, ansiklopedi maddesi, yüksek lisans ve doktora tezine müracaat edilmiştir.

Çalışmanın özellikle Üçüncü Bölümü'nde bibliyografik kaynaklar yoğun olarak kullanılmıştır. Araştırmaya konu olan dönemin büyük bir kısmına tanık olması sebebiyle İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'i en önemli kaynaklardan birini teşkil etmiştir. Bunun yanında İbn Hayr el-İşbîlî'nin *Fehrese*'si, Kettânî'nin *er-Risâletü'l-müstetrafe*'si, İbn Hacer'in *el-Mu'cemu'l-müfehres*'i, Kâtib Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn*'u, Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-müellifîn*'i, Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ı günümüze ulaşamayan eserlerin tespitinde önemli bilgiler vermiştir. Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hediyyetu'l-'Ârifîn*'i ile *Îdâhu'l-Meknûn*'u, Bağdat kütüphanelerindeki eserler üzerine yoğunlaştığı için Bağdatlı müelliflerin telif ettiği günümüze ulaşamayan birçok eser hakkında bilgi edindiğimiz vazgeçilmez kaynaklardır. Fuad Sezgin'in *Târîhu't-turâsi'l-'Arabî*'si ile Elbânî'nin *Fihrisu mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye*'si, günümüze ulaşmış eserlerin tespiti ve bu eserlerin bulunduğu kütüphaneler hakkında bilgi edindiğimiz önemli kaynaklardır.

2. HİCRÎ IV. ASIRDA BAĞDAT

İnsan ürünü olan ilimlerin gelişimi, doğası gereği o ilmi ortaya koyan zihniyeti şekillendiren çevresel, kültürel, siyasi ve iktisadi dinamiklerden bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda 4./10. asırda Bağdat, Abbâsî hilafetinin merkezi olmanın ötesinde, her türlü düşünce ve inancı bünyesinde harmanlayan, Orta Çağ'ın eşine az rastlanır bir metropolü ve İslam medeniyetinin tartışmasız ilim başkenti konumundadır. Her şehrin fiziksel yapısı

ve sosyal dokusuyla oluşan özgün kimliği, orada yaşayan fertlerin ortak bir zihniyet ve ruh hali üretmesini sağlamakta, âlimlerin ilmî tercihlerini, benimsedikleri yöntemleri ve olaylara karşı sergiledikleri refleksleri doğrudan etkilemektedir. İlmî üretimin bireysel çabaların ötesinde, belirli bir zaman ve mekân bağlamında şekillenen bütüncül bir sürecin ürünü olduğu gerçeğinden hareketle bu bölümde Bağdatlı muhaddislerin ilmî tutumlarını ve hadis ilminin gelişimini anlamlandırabilmek amacıyla şehrin coğrafi konumu, etnik ve dinî yapısı, siyasi durumu ile sosyo-ekonomik ve kültürel atmosferi ayrıntılı bir biçimde incelenecektir.

2.1. Tarihçesi

Bağdat kelimesinin Arapça kökenli olmadığı hususunda neredeyse ittifak vardır. Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071), Bağdat kelimesinin Farsça kökenli olduğunu ifade etmiş ve şehrin adının "Bağdâd, Bağdâz, Bağdân, Mağdâd, Mağdâz ve Mağdân" gibi farklı imlalarının bulunduğunu kaydetmiştir. Farklı rivayetlerde Bağdat kelimesi "tanrı verdi, tanrı armağanı" "Dâd'ın/Dâdeveyh'in Bahçesi" "Tanrı tarafından kuruldu" anlamlarına geldiği, Çinli tüccarlar tarafından buraya kendi hükümdarlarının adının verildiği ve Sarât Nehri yakınlarındaki bir manastırın bahçesi olduğundan bu adı aldığı yönünde anlatılar bulunmaktadır.[8] Bağdat'a, kurucusu Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a nispetle "Mansûr Şehri" (Medînetü'l-Mansûr), mimari şekline nispetle "Dairevi Şehir" (el-Medînetü'l-Müdevvera) adları verilmiştir.[9]

Abbâsî ihtilâlinden sonra Ebu'l-Abbâs es-Seffâh (132/750-136/754) bir müddet hilâfet merkezi olarak Kûfe'yi kullanmıştır. Fakat Kûfe'de Abbâsî karşıtlarından çekinmiştir. Yeni bir hilafet merkezi arayışına girmiştir. Kûfe'den Enbâr'a geçerek merkezi buraya taşımıştır. Seffâh'ın ölümünden sonra ise Ebû Câfer el-Mansûr (137/753-158/775) hilâfet merkezini önce Hâşimiyye'ye taşımış; burada Râvendîlerin isyan etmesi, ayrıca Kûfe'ye halen yakın bir konumda olması sebebiyle yeni bir başkent arayışına koyulmuştur.[10] Uzun keşif faaliyetlerinin ardından ikliminin elverişli olması, Fı-

8 Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisîhâ ve zikru kuttânihe'l-'ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridîhâ*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 1/364-369.

9 Guy Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate* (Londra: Oxford, 1924), 15; Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/425.

10 Le Strange, *Baghdad*, 1.

rat ve Dicle üzerinden gemi taşımacılığıyla ekonomik ve lojistik açıdan büyük kolaylıklar sağlayacağı varsayımı ile Bağdat arazisine başkenti kurmaya karar vermiştir.[11] Bağdat şehri kurulmadan önce bu bölgeye Bağdâd Pazarı denildiği, her yıl burada büyük bir pazar kurulduğu, buraya Çin'den ve İran'dan birçok tüccarın gelerek ticaret yaptığı ifade edilmiştir.[12]

Kaynaklarda halifenin şehri kuracağı yeri tespit çalışmalarıyla ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birine göre halife keşif için bizzat yola çıkmış ve farklı yerleri gördükten sonra Bağdat Kenti veya Bağdat Pazarı olarak bilinen mevkiyi başşehri için seçmiştir.[13] Diğer bir rivayete göre Halife Mansûr başkente uygun yer tespiti için uzmanlardan oluşan bir heyeti görevlendirmiştir. Bu heyet keşif çalışmalarının ardından Bârimmâ bölgesini halifeye tavsiye etmiştir. Halife bu bölgeyi yerinde incelemek için bizzat gidip orada konaklamıştır. Burayı başşehir için uygun görmeyen halife yolda gelirken gördüğü Bağdat Kenti mevkiinin daha uygun olduğunu söyleyerek başşehrin oraya inşa edilmesi talimatını vermiştir.[14]

Bağdat'ın inşasına 145/762 yılında başlanmış, devlet erkânı 146/763 yılında Bağdat'a yerleşmiştir. Surlar dahil şehrin inşası 147/764 yılında tamamlanmıştır.[15] Dairevî şehrin merkezine hilâfet sarayı ve yanına da Mansûr Câmii inşa edilmiştir. Şehrin etrafına iki sur inşa edilmiştir. İç sur, dış surdan daha yüksektir.[16] Kuruluşunun ardından İslam coğrafyasının dört bir yanından yoğun göçler alan şehir kısa bir süre sonra Orta Çağ'ın en büyük metropolü haline gelmiştir. Bu hızlı büyüme sebebiyle şehir Dicle'nin doğu ve batı yakasında hızla genişlemiştir. Halife Mansûr'un inşa ettirdiği dairevî şehir sadece 47 yıl hilafet merkezi olarak kalmış, önce Sâmerrâ'ya taşınan hükûmet sarayı ve diğer resmî daireler daha sonra Bağdat'ın doğu yakasına intikal etmiştir.[17]

---

11 Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Meʿârif, 1387/1967), 7/614-617; Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem İzzeddin İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-ʿArabî, 1417/1997), 5/132-133.

12 Hatîb, *Târîh*, 1/323.

13 Taberî, *Târih*, 7/614.

14 Taberî, *Târih* 7/615-616.

15 Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya el-Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988), 289; Le Strange, *Baghdad*, 16.

16 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/145.

17 Abdülhamit Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)* (Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 2.

2.2. Coğrafi Konumu

Bağdat, Dicle Irmağı'nın iki yakasına 33° 26' 18" kuzey enlemi ile 44° 23' 9" doğu boylamı üzerine kurulmuştur.[18] Bazı coğrafya bilginleri dünya iklimlerini yediye ayırmış, Bağdat'ın bu iklimlerden en mutedili olan dördüncü iklimde yer aldığını ifade etmiştir. İnsan sağlığına son derece faydalı havaya, alüvyonlu bereketli topraklara ve bol su kaynaklarına sahip bir şehirdir.[19] Yâkûbî, Bağdat'ın dört mevsimi yaşamasının ve iklim geçişlerinin yumuşak olmasının hava ve toprağa olumlu etki ettiğini, hava ve suyun da Bağdat halkının ahlâkına, yüz güzelliğine, zekâsına, sağlığına olumlu etki yaptığını, bu sayede ilim, kültür, muhakeme yeteneği ve pek çok alanda diğer bölge halklarından daha ileri seviyede olduklarını ifade etmiştir.[20]

Dicle ve Fırat nehirleri sayesinde dünyanın birçok bölgesine nehir yolu ile ulaşıldığı, Basra körfezine açılan kanallar ile okyanus ötesi ülkelerle deniz yolu ulaşımı sağlandığı ifade edilmiştir.[21] Nehir ve kanalların çokluğu bakımından Bağdat günümüzdeki Venedik'e benzetilmiştir.[22] İnsanın veya ticârî emtianın şehrin bir yerinden başka bir yerine taşınması için mutlaka nehirler ve kanallardan geçmek gerektiği ifade edilmiştir. Bağdat'ta malların üçte ikisinin nehir yolu ile taşındığı bildirilmiştir. Yük gemilerinin çarşıların içine girebildiği, karayolundan daha etkin kullanıma sahip olan nehirlerin, ulaşım sahasında büyük bir iş alanı oluşturduğu belirtilmiştir. Kayıkçılar loncasının gelirlerinin günlük doksan bin dirheme ulaştığı kaydedilmiştir. Hali vakti yerinde bir Bağdatlının mutlaka özel bir teknesinin bulunduğu ifade edilmiştir. Bu da nehir yolu ulaşımının gündelik hayatta çok aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.[23]

Halife Muʿtemid-Alellah'ın (257/870-279/892) kardeşi ve hilâfet nâibi el-Muvaffak-Billâh'ın (öl. 278/891) emriyle Bağdat'ın yüzölçümü 278/892 yılından önce hesaplanmıştır. Bu hesaplama sonucunda günümüz ölçülerine göre doğu yakası 35.857,5 km^2 ve batı yakası 23.905 km^2 olmak üzere şehrin

18 Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/425.
19 Hatîb, *Târîh*, 1/319.
20 Yakûbî, *Buldân*, 14.
21 Taberî, *Târîh*, 7/617; Yakûbî, *Buldân*, 22-24; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 25.
22 Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 551.
23 Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 180-181.

toplam alanı 59.762,5 km² olarak hesaplanmıştır.[24] İstahrî ve İbn Ebû Tayfûr'un ifade ettiğine göre 278/892 yılında Bağdat'ın uzunluğu 7,250 km, genişliği 6,5 km; Muktedir zamanında ise uzunluğu 8,5 km genişliği 7,250 km olarak ölçülmüştür.[25]

Bağdat'ın nüfusuna dair tahmini hesaplamalar yapılmıştır. Hamam ve mescidlerin sayısından hareketle Bağdat'ın nüfusu tespit edilmeye çalışılmıştır.[26] Bağdat'ta 60.000 hamamın olduğu rivayeti esas alınarak, her hamamda ortalama 5 işçi çalıştığı dolayısıyla Bağdat'ta toplam 300.000 işçi olduğu hesaplanmıştır. Hamamcı sayısı hakkındaki bu tahminden sonra her hamamın etrafında 5 mescit olduğu ve her mescitte en az 5 kişinin namaz kıldığı farz edilerek Bağdat nüfusunun 1.500.000 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. [27]

2.3. Etnik ve Dini Yapısı

Bir şehrin kozmopolit yapısı, o mekânda doğup gelişen sosyal hayatın ve dolayısıyla ilmî faaliyetlerin seyrini belirleyen temel unsurların başında gelir. 4./10. asırda Bağdat, farklı etnik kökenlerin ve dinî inanışların bir arada harmanlandığı, Orta Çağ'ın en geniş beşerî yelpazesine sahip metropolü konumundadır. Şehrin demografik dokusu Arapların yanı sıra Sâsânîlerden tevarüs eden Fars etkisi,[28] devletin idari ve askeri gidişatına yön veren Türk nüfuzu ve asrın ortalarından itibaren siyasî otoriteyi ele geçiren Deylemli unsurlarla şekillenen heterojen bir kimlik arz etmektedir. Bu etnik çeşitliliğe paralel olarak Bağdat, İslâmî fırka ve mezheplerin teşekkül süreçlerini tamamladığı bir merkez olmanın ötesinde, Hristiyan, Yahudi, Mecûsî ve Sâbiî toplulukların da inançlarını özgürce yaşadığı ve bürokrasiden ticarete kadar hayatın her alanına dâhil olduğu dinî bir çoğulculuğa ev sahipliği yapmaktadır. Şehrin bu çok sesli yapısı, farklı kültür ve inanç mensupları arasında kaçınılmaz bir sosyo-kültürel etkileşim doğurmuş, bu dinamik atmosfer, hadis ilmi başta olmak üzere dönemin ilmî üretimini ve ulemanın zihniyet dünyasını doğrudan şekillendirmiştir.

---

24 Abdülaziz ed-Dûrî, "Bağdat (Genel Bakış)", 4/429.

25 Hatîb, *Târîh*, 1/438.

26 Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 184.

27 Hatîb, *Târîh*, 1/439.

28 Farsların Abbâsî Devleti üzerindeki etkisini inceleyen bir çalışma için bk. Mesut Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî Fars Tesiri (Fazl B. Sehl Örneği)* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2016).

2.3.1. Etnik Yapı

Bağdat kozmopolit nüfus yapısına sahip bir şehirdir. Bağdat nüfusunun bir kısmının Araplardan oluşmasının yanında Farslar, Türkler ve Afrikalılar da nüfusun azımsanamayacak bir bölümünü oluşturmaktadır. Abbâsî halifelerinin ilk üçü dışında diğerlerinin tamamının Türk, Rum, Fars ya da zenci annelerden doğması, farklı etnik kökendeki nüfusun tek bir toplumu oluşturmasını ve aralarındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Bağdat'ta yaşayan Arap nüfusu, Abbasoğulları, sahabe nesli, diğer Araplar ve bedeviler olmak üzere dört grup olarak tespit edilmiştir.[29]

Sâsânîler devrinden beri bu bölgede İranlı Fars kökenli önemli bir etnik nüfus bulunmaktadır. Abbâsîlerin ilk döneminde, Bermekiler başta olmak üzere Fars kökenli bürokratlar siyasi ve kültürel alanda söz sahibi olmuştur.[30] Türklerin Abbâsîler ile irtibatı devletin kuruluş döneminde başlamıştır. Abbâsîlerin ihtilal için propaganda yaptığı ve organize olduğu dönemde Horasan bölgesinde onlar adına faaliyette bulunanlar arasında önemli sayıda Türkün bulunduğu ifade edilmiştir.[31] 232-334/847-945 yılları arası, birçok araştırmacının ifade ettiği gibi "Türk Nüfuzu Dönemi" olarak isimlendirilmiştir. Bu dönemden itibaren Türkler devletin askeri ve idari gidişatına etki eden bir unsur olmuştur.[32] Nüfusun diğer önemli bir unsuru Deylemlilerdir. 4./10. yüzyılın ortasından 5./11. yüzyılın ortasına kadar Abbâsî halifeliğini tahakküm altına alan Büveyhîler bu ırka mensuptur.[33]

2.3.2. Dini Yapı

4./10. asırda Bağdat, yalnızca Abbâsî hilafetinin idari merkezi değil, aynı zamanda farklı dinî tasavvurların ve hukuk ekollerinin bir arada harmanlandığı eşsiz bir dinî çoğulculuk havzasıdır. Şehir, itikadî açıdan Ehl-i sünnet, Şîa ve Mutezile'nin; fıkhî düzlemde ise Hanefîlik, Mâlikîlik, Şâfiîlik, Hanbelîlik ve Zâhirîlik gibi temel mezheplerin kurumsallaşma süreçlerini tamamladığı bir teşekkül merkezidir. 3./9. asrın ana gündemini işgal eden

---

29 Ya'kûbî, *Büldân*, 33; Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 99-112.

30 Abdulazîz Dûrî, *Târîhu'l-'Irâk el-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî* (Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-vahdeti'l-'Arabiyye, 1995), 36.

31 Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 52.

32 Mehmet Emin ŞEN, *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 437.

33 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/6.

ve Ehl-i sünnet ile Mutezile arasında derin kırılmalara yol açan halku'l-Kur'ân tartışmaları, 4./10. asırda yerini Büveyhî hâkimiyetinin de etkisiyle daha çok Şiî-Sünnî rekabetine ve mezhebî kutuplaşmaya bırakmıştır. Bu dönem Bağdat'ı, sadece İslâm içi mezheplerin değil; Hristiyan, Yahudi, Mecûsî ve Sâbiî toplulukların da inançlarını özgürce yaşadığı ve devletin en üst kademelerinde görev aldığı heterojen bir inanç coğrafyası görünümündedir. Şehrin bu çok boyutlu dokusu, inanç grupları arasında kaçınılmaz bir sosyo-kültürel etkileşimi tetiklemiş, bu dinamik atmosfer bir yandan dinî kimliklerin keskinleşmesine neden olurken diğer yandan hadis ilmi başta olmak üzere dönemin ilmî üretimini ve ulemanın metodolojik tercihlerini doğrudan şekillendirmiştir.

Büveyhîler, Bağdat'a hâkim oldukları dönemin başında Şîa inancını desteklemiştir. Büveyhî Emiri Muizzuddevle Ahmed (334-356/946-967), Şîa'ya mahsus bayram ve matemleri şatafatlı törenlerle kutlamaları için Şiî halkı teşvik etmiştir.[34] Şiîler Büveyhîlerin desteğiyle toplumsal alanda daha fazla kendilerini göstermiştir. İnanç ve düşüncelerini daha serbest olarak ifade etmişlerdir. Hatta bu konuda aşırıya kaçarak tarihte ilk defa Bağdat'ta sahâbîlere olan kinlerini izhar ederek camilere bazı sahabîleri lanetleyen yazılar yazmışlardır.[35] Muizzüddevle'nin emriyle Hz. Hüseyin'in öldürüldüğü Âşûrâ gününün yıl dönümlerinde geniş katılımlı törenler tertip edilmiştir. Hz. Ali'nin Rasûlullah (s.a.v.) tarafından kendisinden sonra imam ve halife olarak tayin edildiğine inandıkları günü kutlamak üzere Gadîr-i Hum bayramını kutlamışlardır. Bu etkinlikler Büveyhîler devri boyunca devam etmiştir.[36] Şiîlerin bu dönemde kavuştukları özgür ortam onların edebiyatlarını da etkilemiş ve değişik Şiî inanç ve uygulamalar, Şiî edebiyatın esaslı konuları haline gelmiştir. Bu dönemde Şiîler, Bağdat'ta, kendilerine ait mahalle, cami, mescit ve meşhedlerde, ezanı kendi mezheblerine göre okumuştur.[37]

Sünnîler de Şiîlerin bu kadar pervasızca davranmalarına tepki göstererek Şiîlerin Âşûrâ merasimine mukabil Musʿab b. Umeyr'in katledilme gününü

---

34 Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûki ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkadis Atâ – Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1412/1992), 14/162.

35 Hatîb, *Târîh*, 1/429.

36 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/6-7.

37 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 325/15.

matem günü ilan ederken Gadîr-i Hum bayramına karşılık da Hz. Ebu Bekir'in Allah Rasûlü (s.a.s.) ile hicret yolculuğunda iken mağaraya sığındıkları günü (Yevmü'l-Ğâr) bayram olarak kutlamıştır. Sünnîlerin bu bayram ve matem günlerinin güvenlik ve asayiş gerekçesiyle yasaklandığı yıllar dışında tüm Büveyhî devri boyunca bu kutlamalarına engel olunmamıştır.[38]

Büveyhîler, Bağdat hakimiyetlerinin ilk döneminde takındıkları Şîa yanlısı tutumun toplumsal infiale sebebiyet vereceğinden endişe ederek daha sonra bu tutumlarından vazgeçip iki tarafa da özgürlükler tanıyan ve eşit muamelede bulunan bir tutum takınmıştır. Bundan sonra Sünnîler bireysel, sosyal ve dinî hayatlarında ciddi bir sınırlama ve baskı ile karşılaşmamıştır. Şiîlerin sebbü's-sahabe uygulamaları Sünnîlerin sahabe duyarlılığını artırmıştır. Ebû Bekir eş-Şâfiî (öl. 354/965) başta olmak üzere birçok muhaddis ashâbın faziletlerini ihtiva eden hadisler rivayet etmiş ve eserler kaleme almıştır. Şair, kıssacı ve vaizler bu konuyu gündemde tutmuştur.[39] Şiîlerin Hz. Muaviye düşmanlığı bazı Sünnî-Hanbelî kesimlerde aşırı seviyede Hz. Muaviye taraftarlığının oluşması sonucunu doğurmuştur.[40]

Bağdat'taki Müslüman nüfusu oluşturan iki ana unsur durumundaki Sünnîler ve Şiîler bazen birlikte yaşamanın güzel örneklerini sergileseler de çoğu kez mezhep çekişmeleri yüzünden kavgalı durumdadır. Fakat bu durum sosyal açıdan bir kriz ortamı oluştursa da iki tarafın ilmî ve edebî gelişimine müspet katkılar yapmıştır.

Bağdat kurulmadan önce bu bölgede Hıristiyanların yaşadığı tespit edilmiştir.[41] Şehirde Hıristiyan ve Yahudilere mahsus bölgeler yoktur. Şehrin bütün semtlerinde Hıristiyan manastırları bulunmaktadır. Abbâsî coğrafyasında zimmet ehli olarak adlandırılan Hıristiyan ve Yahudiler, İslâm'ın buyrukları doğrultusunda dinlerini özgürce yaşamıştır.[42] Hristiyan ve Yahudilerin bürokraside görev almasının önünde herhangi bir engel yoktur. Halife Muktedir-Billâh'ın (296/908-320/932) veziri Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın (öl. 312/924) maiyetinde birçok Hıristiyan bürokratın çalıştığı bildi-

38 Sâbî, *el-Vüzerâ*, 340.
39 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, 14/173, 15/85, 15/320.
40 Güner, "Şiî Yüzyılı", 157-158.
41 Ya'kûbî, *Büldân*, 16.
42 Babu İshak, *Nasârâ Bağdâd*, 23.

rilmiştir. Onun, her gün bunlardan dördünü yemeğe davet ederek birlikte yemek yediği kaydedilmiştir.[43] Devlet gayri müslim tebasının ibadetlerine karışmamıştır. Aksine Hıristiyan bayramlarının görkemli olarak kutlanmasını teşvik etmiştir.[44] Hıristiyan tarihçiler 4./10. yüzyılda Müslümanlarla zımmîler arasında cereyan eden az sayıda olayı kayda geçmiştir.[45]

Bağdat şehri kurulmadan önce bu bölgede Yahudilerin de yaşadığı bilinmektedir. Yahudiler, Hıristiyan ve Mecûsîler gibi zımmî statüsündedir. Can ve mal güvenliği, din ve vicdan özgürlüğüne sahiptirler. Bunun karşılığı olarak cizye vermişlerdir. Ayrıca verdikleri cizye sayesinde askerlik yükümlülüğünden muaf sayılmışlardır.[46] Bağdat'ta 4./10. asrın başında cizye olarak 16.000 dinar toplandığı ifade edilmekte ve bu sayıdan yola çıkarak cizye mükelleflerinin 15.000 kişi olduğu, bunların 1.000 kadarının Yahudi olması gerektiği, bu hesaba göre Bağdat'ta 40.000 ilâ 50.000 arasında Hıristiyan olduğu tahmin edilmektedir.[47]

Bağdat'ın kuruluşundan önce Irak Yahudilerinin dinî ve idarî kurumları Sura ve Pumbedita'da bulunuyordu. Sura'da bulunan Re'su'l-Câlûtluk'un bunlar arasında Bağdat'a ilk taşınan kurum olduğu ifade edilmiştir. Mevzubahis bu taşınmanın tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bu kurumun 3./9. asrın başlarında Bağdat'a taşındığı tahmin edilmektedir. Eski yeşivaların ise daha sonraki bir dönemde Bağdat'a taşındığı bildirilmektedir.[48] Bağdat'ın İslam coğrafyasının en önemli ilim merkezi olması ve dünyanın dört bir yanından Müslüman ilim adamlarını ve öğrencileri kendisine çekmesi gibi Bağdat'ta faaliyet gösteren Yahudi yeşivaları da o dönemde dünyanın dört bir yanındaki Yahudiler için bir çekim merkezi durumundadır. Sadece İslam coğrafyasından değil Bizans, İtalya ve Fransa gibi dünyanın dört bir yanından pek çok Yahudi öğrenim görmek için Bağdat'taki yeşivalara gelmiştir.[49]

---

43 Bâbu İshâk, *Ahvâlu Nasârâ Bağdâd*, 59.

44 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 53.

45 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 63-64.

46 Nuh Arslantaş, "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008* (Üsküdar: y.y., 2008) 1/319.

47 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 51.

48 Dündar, *4/10. Asırda Bağdat*, 280.

49 Nuh Arslantaş, "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", 328.

Abbâsîler Yahudilerin yüksek din eğitimi verilen eğitim kurumları olan yeşivalardaki eğitim faaliyetlerini engellemedikleri gibi özgürlük alanlarını da genişletmişlerdir. 3./9. asra kadar kuruldukları tarihî şehirlerde faaliyet gösteren yeşivalar, 4./10. asırda Sura ve Pumbedita'dan Bağdat'a taşınmıştır. Yeşivalar, o dönem Yahudi dünyası için birer cazibe merkezi durumundadır. Dünyanın dört bir yanından gelen Yahudi öğrenciler eğitimlerini tamamladıktan sonra Yahudi cemaatinin hizmetlerinde istihdam edilmiştir. Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhız (öl. 255/869) yaşadığı zamanda Yahudilerin daha çok boyacılık, kasaplık, dericilik ve haccamlık gibi meslekler icra ettiğini ifade etmiştir. Önceki dönemlerdeki küçük sermayeli bakkal ve emekçi zanaatkarların torunları, 4./10. asırda geniş sermayeli büyük iş adamlarına dönüşmüştür. [50]

Bağdat'ta bulunan bir diğer dinî grup Mecûsîlerdir. 4./10. asırda Mecûsîler (Zerdüştler) de Yahudiler ve Hıristiyanlar gibi zimmî statüsünde kabul edilmiştir. Onların da sarayda kendilerini temsil eden ve sorunlarını devlet görevlilerine ileten temsilcileri olmuştur.[51] Sâbiîler 4./10. asrın ikinci yarısında halifeden aldıkları bir ahitname ile devlet nezdinde zimmî statüsüne katılmıştır. Bu ahitnâmede onların korunup kollanması, özgürlüklerine müdahale edilmemesi ve zulme uğratılmaması, sahip oldukları malları miras bırakabilmelerine mâni her türlü engelin kaldırılması emredilmiştir.[52]

2.4. Siyasi Durumu

Abbâsî Devleti'nin merkezî otoritesinin zayıflamaya başladığı 3./9. asrın son çeyreği ile 4./10. asrın ilk yarısını kapsayan zaman diliminde pek çok siyasi problemle karşılaşılmıştır. Daha öncesinde Sâmerrâ'da halifelerle Türk komutanlar arasında ortaya çıkan çatışmalardan dolayı merkezî devlet zayıflamış, bu zafiyetten yararlanan bölgesel yöneticilerin özerk hatta bağımsız bölgeler ilan etmeye başlaması Abbâsî Devleti'ni daha da güç duruma düşürmüştür. Öte yandan merkezî devletin kontrolü altında bulunan

---

50 Nuh Arslantaş, "Abbâsîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar", *Belleten* 79/286 (Aralık: 2015) 866.

51 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 48.

52 Tacüddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin es-Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettah Muhammed el-Hulv (y.y., Dâru Hicr, 1413), 3/231.

bölgelerde isyan hareketlerinin baş göstermesi devleti daha da zayıflatmıştır. Bu siyasi kötü gidişatın yanında sosyal ve iktisadi krizler de her geçen gün artmıştır. Bölgesel yöneticilerin merkezî hükûmetten ayrılarak bağımsız yönetimler kurma gayretlerinin yanında mezheb esaslı çatışmalar da artmıştır. Sonu gelmeyen bu sosyo-politik krizler halkın psikolojisini ve maneviyatını zedelemiştir.[53]

Halife Mu'tazıd-Billâh (279/892-289/902) ve Müktefî-Billâh (289/902-295/908) zamanında idari, siyasi ve iktisadi alanlarda başarılı adımlar atılmış ve devlet kısa süreli bir toparlanma sürecine girmiştir.[54] Fakat onlardan sonra gelen halifeler başarılı yönetimi devam ettirememiş ve kısa süren toparlanma süreci akamete uğramıştır. Sonunda önü alınamaz bir düşüş ve gerileme dönemine girilmiştir. [55] Halife Râzî-Billâh'ın (323/934-329/940) devleti eski gücüne askerî erkin yardımıyla döndürebileceği düşüncesiyle emîrü'l-ümerâlık kurumunu ihdâs etmesi yepyeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Büyük umutlarla kurulan bu kurum devleti eski gücüne döndürmek şöyle dursun çok daha aciz hale getirmiştir.[56]

Halife Müstekfî-Billâh (333/944-335/946) devletin düştüğü durumu düzeltebilmek amacıyla Büveyhî hanedanını Bağdat'a davet etmiştir. Ahmed b. Büveyh (öl. 356/967), Halife Müstekfî-Billâh tarafından Muizzüddevle unvanı verilerek emîrü'l-ümerâ ilan edilmiştir.[57] Büveyhîler genel olarak Sünnî-Şiî dengesini güderek ılımlı bir siyasi yönetim uygulamıştır. Büveyhîlerle birlikte Bağdat'a siyasi ve ekonomik düzen ve istikrar gelmiştir. Bununla birlikte mezhep çekişmeleri de yeni bir boyut kazanmıştır.

---

53 Saim Yılmaz, *Abbâsilerde Mu'tazıd Dönemi ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 19-20.

54 Celalüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî Demürdâş (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004), 268; Ebû Ali Miskeveyh er-Râzî, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbu'l-himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmâmî (Tahran: Dâru Surûş, 2000-2002), 4/498; Taberî, *Târîh*, 10/108-114; 10/115-118; 10/116-117; 10/120; 10/88; Hatîb, *Târîh*, 1/99; Taberî, *Târîh*, 10/39; Fatih Güzel, Abbâsîlerde Emîru'l-Ümerâlık Müessesesi (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 47-48.

55 Arslan, *Muktedir'in Halifeliği*, 171.

56 Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler'de Emîrülümerâlığın Ortaya Çıkışı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-1980), 104-105; Sûlî, *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Müttakî Lillâh*, 41.

57 Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 286; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/157.

2.5. İctimâî ve İktisadi Durumu

Bağdat'taki Abbâsî toplumunu bazı araştırmacılar havâs ve avâm olarak iki grupta incelemiştir. Bu araştırmacılara göre havâs ve avâm tabakasının bir araya gelerek şekillendirdiği Abbâsî toplumunda halife, saray halkı ve devlet ricali havâs tabakasını oluştururken, halk, askerler, esnaf ve tüccar ise avâm tabakasını oluşturmaktadır.[58] Diğer bazı araştırmacılara göre ise Abbâsî toplumu üç temel tabakaya ayrılmış durumdadır: yüksek tabaka, orta tabaka ve alt tabaka. Yüksek tabakayı halifeler, vezirler, komutanlar, valiler, emirler, devlet büyükleri, büyük tüccarlar, iktâ sahipleri; orta tabakayı ordu mensupları, kamu personeli ve önemli tüccarlar; alt tabakayı ise halk, çiftçiler, küçük iş sahipleri, hizmetçiler ve köleler oluşturmaktadır.[59]

Daha önce de değinildiği gibi Muʿtazıd-Billâh ve Müktefî-Billâh dönemlerinde devletin ekonomisi iyiyken ve sürekli gelişme gösterirken Halife Müktefî-Billâh'ın vefatından sonra devletin malî durumu kötüleşmeye başlamıştır. Muʿtazıd-Billâh ve Müktefî-Billâh döneminde beytülmâldeki paraya bakarak durumun iyi olduğu söylenebilir ise de onların zamanında devletin finansal durumunu ayakta tutan birçok kaynağın kaybedildiği ifade edilmiştir. Devlet uzak bölgelerin yönetimini bölgesel idarecilere vermiş, bu sebeple en önemli kaynaklar kaybedilmiştir.[60]

13 yaşındaki Muktedir-Billâh'ın (296/908-320/932) halifeliğe gelmesiyle merkezî yönetim zayıflamıştır. Devletin ekonomik durumu da siyasi gidişata paralel olarak kötüleşmeye başlamıştır. Merkezî devlet aşırı harcamalara ve beytülmâle gelen kısıtlı paraya dayanamamıştır. Muktedir'in hilafetinin ilk 3 yılında devlet hazinesi boşalmıştır. Askerlerin maaşları ödenemez hale gelmiştir. Askerlerin ayaklanmasından korkan halife, vezirleri görevden almaya başlamıştır. Yaklaşık 24 yıllık döneminde Halife Muktedir-Billâh 15 kez vezir değiştirmiştir. Buna rağmen devletin ekonomik durumu düzelmemiştir. Devlet hep kötüye gitmiştir. Ayrıca göreve getirilen bu vezirlerden bazılarının yanlış ekonomik politikaları nedeniyle halka takatinin üze-

---

58 Taner Yıldırım, "Abbasi Devletinde Tüccarın Siyasi Rolü ve Devletin Özel Mülkiyete Müdahalesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 8/2, (2013), 127.

59 Şevkî Dayf, *el-ʿAsru'l-ʿAbbâsiyyi's-sânî* (Mısır: Dâru'l-meʿârif, 2. Basım), 53.

60 Saim Yılmaz, *Abbâsilerde Muʿtazıd Dönemi ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 269-270.

rinde vergiler koyulmuştur.[61] Bu da halkın devlete olan güvenini sarsmış ve toplumsal huzuru hepten bozmuştur.

Devletin Irak bölgesinde halka hizmet etmek ve ekonomiyi güçlendirmek amacıyla yaptığı kanalların temizlenmesi veya onarılması gibi önemli işler mâlî yetersizlik sebebiyle yapılamamıştır. Sulama yapılamaması ziraatta verimi düşürmüş ve çiftçilerin kazancı azalmıştır. Bu da yiyecek fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Fiyatların yükselmesi ve pazarda bulunan yiyeceklerin azalması halkın sokağa dökülmesine neden olmuştur. Halife askerlerin maaşını karşılamak üzere elindeki bazı bölgeleri maaşlarını kendilerinin toplaması için onlara verince devletin ekonomisi daha da kötüleşmiştir. Halife kendi sarayının ihtiyaçlarını bile karşılayamaz duruma gelmiştir. Her geçen gün kötüleşen bu ekonomide ayakta kalmaya çalışan halife, devlet arazilerinin satılmasına karar vermiştir. Bazı topraklar büyük toprak ağalarına devredilmiştir. Fakat bu tedbirlerin hiçbiri devlet ekonomisine yaramamıştır.[62]

Özerk olarak hareket eden bölgeler iktisâdî politikalarını ve komşularına karşı tutumlarını kendi çıkarlarına göre belirlemeye çalışmıştır. Bu ekonomik kaos bir kısır döngü içinde Abbâsî Devleti'nin siyasi parçalanmasında etkili olmuştur. Merkezî bir idarenin olmayışı sebebiyle bölgelerin zirâî üretimden ve ticaretten büyük paylar kapma yarışı çok geçmeden denetlenmesi imkânsız çatışmalara dönüşmüştür. Bütünlüğünü koruyacak siyasi ve iktisadi örgütlenmeden yoksun olan devlet, ülkenin denetimi için askeri güce başvurmuştur. Ordunun sivil halkın denetlenmesinde kullanılması büyük buhranlara yol açmıştır.[63]

Malî krizler ve hayat pahalılığı ulemâyı da etkilemiş görünmektedir. Bazı âlimler malî kriz sebebiyle Bağdat'tan ayrılmıştır. Bağdat'ta görülen kıtlık üzerine Hanefî mezhebinin reisi olarak anılan Ebû Bekir el-Cessâs bir ara Ahvaz'a gitmiş bir süre sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür.[64] Kıraat âlimle-

---

61 İhsan Arslan, *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 354-355.

62 Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 4/294-296.

63 Cengiz Kallek, *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 37.

64 Mevlüt Güngör, "Cessâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/427.

rinden Muhammed b. Ahmed b. Mahzûm Ebu'l-Hüseyin, 330 yılında Bağdat'ta fiyatlar aşırı yükselince Basra'ya gitmiş ve orada vefat etmiştir.[65]

2.6. Dinî ve Kültürel Atmosferi

Bu dönemde Bağdat'ta birçok ırk, din, ideoloji, mezheb ve meşrebe mensup karma bir halk bulunmaktadır. Bağdat tam anlamıyla her düşünceden ve inançtan insanı kucaklamış, bu düşüncelerin ve inançların oluşturduğu ortak kültür ve yaşama tecrübesiyle orta çağda eşine az rastlanır bir metropol haline gelmiştir.

Abbâsî iktidarının zayıflaması ve merkezi hükûmetin itibarını yitirmesi sonucu yaşanan siyasi kargaşaları, Büveyhîlerin Bağdat hakimiyetinin ilk yıllarında uyguladıkları marjinal Şiî politikaları ve mezhepsel reflekslerle ortaya çıkan bazı taşkınlıkları görmezden gelirsek bu şehir "Medînetü's-Selâm: Barış Şehri" adının hakkını vermiş görünmektedir. Hıristiyan tarihçiler, 4./10. asırda Müslümanlarla gayri Müslimler arasında çok az karışıklık meydana geldiğini tespit edebilmiştir.[66]

Bu şehirde diğer din mensuplarının inançlarına ve ibadetlerine karışılmamış, yaşam haklarına müdahale edilmemiştir. Kendi mahkemelerinde yargılanmalarına izin verilmiş, üstelik dilediklerinde Abbâsî devlet mahkemelerine müracaat hakkı da tanınmıştır. Ticarette, zanaatta ve bürokraside engel olunmamış; aksine en yüksek mevkilere yükselmelerinin önü açılmıştır. Mesela Halife Muktedir'in (öl. 320/932) veziri Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın (öl. 312/924) maiyetinde çok sayıda Hristiyan bürokrat bulunmaktaydı. İbnü'l-Furât, her gün bu bürokratlardan dördünü yemek sofrasına davet ederek birlikte yemek yemiştir.[67] Halife Râzî'nin özel hazine görevlisi Stefan adında bir Hristiyan'dır. Büveyhîlerin ilk Bağdat emiri olan Muizzüddevle'nin kâtibi de bir Hristiyan'dır. Durum öyle bir hâl almıştı ki Müslüman tebâ içinde kendi ülkelerinde Hıristiyanlar tarafından yönetildiklerini düşünenler bile olmuştur.[68]

Bağdat dünya kültürünün bir câzibe merkezi haline gelmiştir. Yahudilerin yüksek din eğitimi verdikleri yeşiva adlı kurumlar bu asırda Sura ve Pumbedita'dan Bağdat'a taşınmıştır. Yeşivalar, o dönem Yahudi dünyası

---

65 Hatîb, *Târîh*, 2/230.
66 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 63-64.
67 Bâbu İshâk, *Ahvâlu Nasârâ*, 59.
68 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 62.

için birer çekim merkezi olmuştur.[69] Yalnızca İslam coğrafyasından değil aynı zamanda Bizans, İtalya ve Fransa gibi dünyanın dört bir yanından pek çok Yahudi öğrenim görmek üzere Bağdat'taki yeşivalara gelmiştir.[70] Devlet merkezinin doğuya kaydırılması sonucunda Doğu Hristiyanlarının ruhani lideri olan Nestûrî[71] Patriği İslam devleti içindeki bütün Hristiyanların da başı olmuştur.[72]

Bu dönemde Bağdat, farklı din ve mezheb mensuplarının bir arada yaşama tecrübesinin en güzel örneklerini vermiştir. Bağdat'ta Hristiyan ve Yahudilere mahsus gettolar yoktur. Bağdat'ta bütün semtlerde Hristiyan manastırları mevcuttur.[73] Farklı din ve mezheplere mensup kişiler hep bir arada yaşamıştır. Bu özgürlük ve ortak yaşam tecrübesinin sonucu olarak dinler ve mezhepler arası etkileşimler olmuş, fırkalar birbirinden etkilenmiştir. Mesela Yahudilerin Bağdat'ta Müslümanlarla birlikte yaşama tecrübesi sayesinde daha önceki dini inançlarında bazı değişiklikler olmuştur. Yahudilerin Bağdat'a yerleştikten sonra Sura ve Pumbedita'daki pek çok dinî tutum ve uygulamasının değiştiği belirtilir.[74] Sosyo-kültürel etkilenmelerden bir diğeri Yahudilerin adetli kadına karşı yumuşayan tavrıdır. Yahudi şeriatında kadının hayız döneminde ev içinde bile kocasından uzak durması ve yemek pişirmemesi gerekir. Yahudi din adamlarından bazıları Sura, Nehardea ve Pumbedita gibi eski Yahudi yerleşim yerlerinde yaşayan Yahudilerin adetli kadına karşı tutumlarında dikkatli davrandıkları ve Yahudi şeriatına uyduklarını; ancak Bağdat'taki Yahudiler gibi Müslümanlarla birlikte Yaşayan Yahudilerin bunu fazla önemsemediklerini belirtir. Birlikte yaşama tecrübesinin etkilerinden biri de Yahudilerin Talmudik dönemde oluşan yabancı milletlerin mahkemelerine karşı sert tavrının yumuşamasıdır. Daha önceki din adamları Müslümanların mahkemelerinde edilen yeminlerin geçersiz olduğu hükmünü vermişken; sonraki gaonlar bu tür yeminlerin geçerli olduğunu kabul etmiştir.[75] Kısacası Yahudiler, bu ortak ya-

---

69 Arslantaş, "Yeşivalar", 866.
70 Arslantaş, "Bağdat", 1/328.
71 Nestûrîlik ve Nestûrî Kilisesi hakkında geniş bilgi için bk. Talha Fortacı, *Doğuştan Günümüze Nestûri Kilisesi* (Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2018).
72 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 49.
73 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 56.
74 Arslantaş, "Bağdat", 1/337.
75 Arslantaş, "Bağdat", 1/338.

şama tecrübesi sayesinde yeni bir Yahudi kültürü ortaya koymuştur. Bağdat, bu yeni kültürün ortaya çıktığı medeniyet merkezi olmuştur.[76]

Bu fikri etkileşim sadece farklı din mensupları arasında değil aynı zamanda Müslüman fırkalar arasında da gerçekleşmiştir. Büveyhîlerin sağladığı özgürlük ortamından faydalanan Şîa artık takiyeye gereksinim duymadan görüşlerini açıkça ifade etmeye başlamıştır. [77] Böylece söz konusu mezhebin teşekkül sürecindeki en önemli dönemlerden biri yaşanmış, itikadi görüşler sistemleşmiş ve temel eserler kaleme alınmıştır. Şîa 4./10. asra kadar siyâsi bir mezheb hüviyetinde olup kelâmî bir sistemi yoktur. Şîa itikadi ilkelerini Mutezile mezhebinin görüşleri doğrultusunda bu asırda oluşturmuştur.[78]

Müslüman fırkalar arası etkileşimin bir diğer örneği de Ehl-i sünnet mezheplerinin Eşʿarîliğe evrimidir. Ebu'l-Hasan el-Eşʿarî (öl. 324/935-36), Ahmed b. Hanbel'in naslardan tespit ettiği itikadi esasları, akli istidlalle destekleyip sistemleştirmiştir. Bu sayede Kelâm ilmi bazı Ehl-i sünnet âlimleri tarafından meşrû sayılmıştır. Şâfiî ve Mâlikî âlimlerin çoğu ile Hanbelî ve Hanefî âlimlerin bir kısmı onun yöntemini benimsemiştir.[79]

Bağdat'ın ilmî çeşitliliğinin ve âlimlerin yetkinliğinin Bağdat'taki öğrencilerin ve hatta âlimlerin ilim ve kültür seviyesini yükselttiği görülmektedir. Mesela Bağdat'a yerleşmeden önce sadece hadis ilmiyle ilgilenen Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Hasan el-Lâlekâî (ö. 418/1027) Bağdat'a geldiğinde bu ilmî çeşitlilik karşısında bigâne kalamamış, Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den Şâfiî fıkhını öğrenmiştir. Öyle ki onu Şâfiî fakihleri arasında sayanlar olmuştur.[80]

Bu dönemdeki kültürel atmosfer hakkında değinilmesi gereken bir diğer nokta da Bağdat'taki fikir özgürlüğüdür. Bu ortam sayesinde farklı düşünce ve inanç mensupları düşüncelerinden dolayı zarar görme endişesi taşıma-

---

76 Arslantaş, "Bağdat", 1/341.

77 Ahmet Güner, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları", *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri),* ed. Alim Yıldız (Sivas: y.y., 2010), 1/328.

78 Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 243.

79 Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/448.

80 İbrahim Hatiboğlu, "Lâlekâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/85.

dan münâzaralar yapmış ve düşüncelerini özgürce dile getirmiştir. Büveyhî devlet ricâlinin saraylarında, câmi ve mescidlerde, evlerde, kütüphanelerde ve sahaf dükkanlarında bu tür münâzaraların oldukça arttığı görülmektedir.[81] Bu özgür ortam dünyanın dört bir yanından ilim adamlarını Bağdat'a çekmiş ve Bağdat'ı dünyanın en önemli ilim ve kültür merkezi haline getirmiştir. Mesʿûdî'nin, bilimin intikal merkezlerini sayarken "Atina → İskenderiye → Antakya → Harran → Bağdat" sıralamasını yapması[82] da bu dönemde Bağdat'ın dünya ilim merkezi konumunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Büveyhîlerin sağladığı bu özgürlükçü atmosferin bazen menfi sonuçları olduğu görülmektedir. Hiçbir kesimin görüşlerine engel olunmayıp herkesin istediği görüşü dile getirmesinin teşvik edilmesinden cesaret alan bazı gruplar düşüncelerini dikte etmeye, karşıt düşünceye sahip grup mensuplarına şiddet uygulamaya kalkmıştır. Bu da zaman zaman çatışmalara, can kayıplarına, mahallelerin ateşe verilmesine ve iş yerlerinin yağmalanmasına dahi sebep olmuştur.[83]

Yaptıkları eylemlerle bu atmosferi menfi yönde etkileyen grupların başında Şîa'nın halk kitlesi gelmektedir. Büveyhîler Bağdat'a hâkim oldukları zaman Büveyhî emîri Muizzüddevle, Şiî olması sebebiyle Şîa'ya diğer gruplardan daha fazla yakınlık göstermiş, onları inançlarını artık serbestçe yaşamaya teşvik etmiştir. Âşûrâ gününde tüm dükkânların kapatılıp mâtem yaşanmasını, Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) Hz. Ali'yi vasî ve velî tayin ettiğine inandıkları Gadîr-i Hum gününü bayram olarak coşkuyla kutlamalarını emretmiştir. Bu günlerde Şîa'nın halk tabakasının taşkınlıklar yapıp Sünnîlere karşı şiddete giriştikleri, Sünnîlerin de onlara karşı ayaklandıkları bazı olaylar vuku bulmuştur. Burada dikkat çekici bir diğer nokta ise Âşûrâ Mâtemi, Gadîr-i Hum Bayramı kutlamaları, ezandaki "Hayye ʿalâ hayri'l-ʿamel" eklemesinin tarihte ilk kez Bağdat'ta başlayıp oradan, önce Şiî Fâtımî Devleti'ne, ardından da tüm Şiî bölgelere yayılmış olmasıdır.[84] Bu da Bağdat'ın kültürel anlamda öncülüğünü göstermektedir.

---

81 Güner, "Şiî Yüzyılı" 1/162.

82 Eyyüp Tanrıverdi, "el-Mesʿûdîye Göre Abbâsîler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*, 14 (Ekim 2008), 188.

83 Hatice Geçkin, Büveyhiler Döneminde Bağdad'da Şiilik, (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 75.

84 Güner, "Şiî Uygulamaları", 329-333.

Bu atmosferden yararlanarak şiddet içerikli eylemlerde bulunan bir diğer grup da Hanbelîlerin aktivist kanadıdır. Bu asırda teşekkülünü tamamlayan Hanbelî mezhebi içerisinde Ebû Bekir el-Hallâl'ın başını çektiği ilmiye kanadı ve Ebû Muhammed el-Berbehârî'nin başını çektiği aktivist kanat olmak üzere iki farklı grubun olduğu bilinmektedir. Sözünü ettiğimiz aktivist kanat Ahmed b. Hanbel'i fakih saymadığı, Kur'ân'da geçen Makâm-ı Mahmûd'u "Âhirette Allah'ın, Rasûlullah'ı Sağ Yanına Oturtması" olarak yorumlamadığı gibi sebeplerle Taberî'yi tartaklamış, ev hapsine tabi tutmuş, derslerini engellemiş, hatta evine ziyareti dahi yasaklamıştır.[85] Hanbelîlerin yaptırdığı bir cami önünden geçen Şâfiîler de 323/935 yılında tartaklanmıştır.[86]

Burada belirtilmesi gerekir ki; Büveyhîlerin yaklaşık bir asırlık Bağdat hakimiyeti sürecindeki genel tavırlarını göz önünde bulundurarak onların fikir özgürlüğü sağladığını ve kimseye görüşünü ifade etmede engel çıkarmadığı ifade edilmiştir. Genel durum bu olduğu halde Büveyhîlerin ilk Bağdat emiri Muizzüddevle fanatik Şiî politikalarıyla kendi mezheb mensuplarını kayırmış, mescidlerin duvarına sahabeyi lanetleyen yazılar yazdırmış ve sahabenin faziletini anlatan hadislerin rivayet edilmesini yasaklamıştır. Bununla birlikte yazıların asıldığı ilk gece Ehl-i sünnet mensupları tarafından kazınması ve devlet tarafından onların yerine sahabeye hakaret eden ifadelerin çıkarıldığı tabloların asılması ile sahabenin faziletini içeren rivayetleri başta Ebû Bekir eş-Şâfiî olmak üzere çok sayıda muhaddisin rivayet etmesi ve yasağa rağmen şehrin en prestijli camii olan Mansûr Câmii'nde kurulan fezâil-i sahabe rivayet halkalarına devletin hiçbir müdahalede bulunmaması Büveyhîlerin bu tutumlarında kararlı olmadıklarını göstermektedir.

2.7. İlmî Atmosferi

4./10. asırda Bağdat, Abbâsî hilafetinin siyasi ve merkezi otoritesinin sarsıldığı bir döneme tanıklık etse de İslam medeniyetinin tartışmasız ilmi ve kültürel başkenti olma vasfını korumuştur. Şehir, doğa bilimlerinden

---

85 Hatîb, *Târîh*, 2/551; Ahmet Saim Kılavuz, "Berbehârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/476; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/315.

86 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 254.

sosyal bilimlere, dil biliminden hukuka kadar her alanda dönemin en yetkin âlimlerini bünyesinde barındıran devasa bir entelektüel merkez görünümündedir. Bu dönemde Bağdat, Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Zâhirî mezheplerinin kurumsallaştığı, Bağdat dil ekolünün teşekkül ettiği ve Şîa'nın kelâmî bir sisteme kavuştuğu son derece dinamik bir ilmî havza haline gelmiştir. Farklı disiplinlerin iç içe geçtiği bu zengin atmosfer, muhaddislerin sadece hadis rivayetiyle yetinmeyip çok yönlü bir ilmî formasyon kazanmalarına zemin hazırlamıştır.

Bazı araştırmacılar tarafından "İslâm'ın Rönesansı" olarak nitelenen[87] bu asırda, Büveyhîlerin sağladığı özgürlük ve hoşgörü iklimi ilmî üretkenliği zirveye taşımıştır. Bağdat'ın bu çok sesli ve rekabetçi ortamı, bir yandan mezhebî kimliklerin sistemleşmesini sağlarken, diğer yandan dinî ve felsefi gruplar arasında kaçınılmaz bir sosyo-kültürel etkileşimi tetiklemiştir. Bu dönemde bilginin intikali, sadece mescitlerdeki geleneksel ders halkalarıyla sınırlı kalmamış, devlet adamlarının saraylarından kütüphanelere, sahaf dükkanlarından özel evlere kadar şehrin her köşesine yayılarak Bağdat'ı dünyanın en önemli cazibe merkezi haline getirmiştir.

4./10. asır Bağdat'ı, aklî ve naklî ilimlerin önemli örneklerinin verildiği eşsiz bir sentez dönemidir. Tıp, matematik, astronomi ve coğrafya gibi doğa ilimlerindeki devasa ilerlemeler ile tefsir, fıkıh, kelam ve tasavvuf gibi sosyal bilimlerdeki metodolojik dönüşümler bu atmosferin temel taşlarını oluşturmaktadır. Şehrin sahip olduğu bu entelektüel derinlik ve âlimlerin yetkinliği, hadis ilmini de salt bir rivayet uğraşı olmanın ötesine taşımıştır. Bu kapsamlı ilim iklimi, illet, ricâl, nâsih-mensûh ve fıkhu'l-hadîs gibi alanlarda uzmanlaşmış, dünya ölçeğinde otorite kabul edilen bir Bağdat hadis çevresinin oluşmasını mümkün kılmıştır.

2.7.1. Doğa İlimleri

4./10. asırda tıp, matematik, geometri, fizik, astronomi, kimya gibi doğa ilimleri alanında önemli çalışmalar ortaya koyulmuştur. Her bir ilim dalında yapılan önemli çalışmalara değinilecektir.

Doğa ilimleri içerisinde inceleyeceğimiz ilk ilim tıptır. 4./10. asırda Bağdat'ta tıp alanında önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Büveyhî Emîri

87 Bk. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014).

Adududdevle tarafından inşa ettirilen Adudî Hastahanesi, bu dönemde Bağdat'ta aktif olan diğer yedi hastaneyle birlikte tıp alanındaki çalışmalara hız kazandırmıştır. İslam dünyasının her tarafından hastaların başvurduğu bu önemli sağlık kurumu aynı zamanda tıbbi araştırmaların yapıldığı ve yüksek tıp eğitiminin verildiği bir üniversite hüviyetindedir. İslam dünyasının uzman hekimlerini ve tabib olmak isteyen öğrencileri şehre çekmiştir. Bu dönem İslam tıbbının çok parlak olduğu bir dönemdir. Daha önceden olduğu gibi bu dönemde de Bağdat ünlü hekim ve tıp otoriteleri yetiştirmeyi sürdürmüştür.[88]

Burada söz konusu tabiplerin bazılarını zikredebiliriz. Cebrail b. Ubeydullah b. Buhtişû (öl. 396/1006) İslam dünyasının her tarafından insanların, özellikle hükümdarların değer verdiği bir hekimdir. Eserlerinden *el-Kâfî* daha müellifi hayatta iken tanınmış ve hastanelerde başvuru kitabı olmuştur.[89] İbn Mendeveyh (öl. 410/1019[?]), ardından kırka yakın eser bırakmış ve *Künnaş* adlı eseri *Küçük Kanun* diye adlandırılarak ders kitabı olarak okutulmuştur. Ebu'l-Ferec İbnü't-Tayyib'in (öl. 435/1043-44) şahsında Bağdat, kendini Grek hekimlerinin tıp kitaplarını Arap dilinde tercüme ve şerh yoluyla anlaşılır kılmaya adamış ve çok sayıda öğrenci yetiştirerek tıp ilminin yaygınlaşmasına hizmet etmiş bir otoriteye sahip olmuştur. İbn Sina'yı da eserleriyle etkileyen İbnü't-Tayyib zamanında Adudi Hastanesi evrensel bir tıp kurumudur. Bağdat bu dönemde İbnü't-Tayyib okulunda yetişen Ali b. İsa (öl. 430/1038-39) ile göz tıbbında dünya medeniyetine en önemli katkısını sunmuştur. Onun bu alanda kaleme aldığı *Tezkiretü'l-kehhâlîn*, bir başyapıt olarak kabul edilmiştir. [90]

Halife Muktedir-Billâh, Kâhir-Billâh ve Râzî-Billâh'ın hilâfet dönemlerinde Hristiyan tabib Sinân b. Sâbit (öl. 331/943) birçok hastanenin açılışına ve burada hem sağlık hizmetleri hem de tıp eğitimi verilmesine ön ayak olarak sağlık hizmetlerinin yaygınlaşmasına ve tıp ilminin gelişimine önemli katkılar sunmuştur. Bağdat'taki hekimleri imtihana tâbi tutmuş, hekimlik ehliyeti olmayanların görevine son vermiştir. Halife Muktedir-Billâh'ın ve-

88 Ahmet Güner, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Gözde Bir Tıp Kurumu: Adudî Hastahanesi (el-Bîmâristânü'l-'Adudi)", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı 1-6 Eylül 2002*, ed. Nil Sarı – Ali Haydar Bayat vd. (Ankara: Sarıyıldız Basımevi, 2005), 1/366-370.

89 Zehra Gençel Efe, "Abbâsî Sarayında Rol Alan Hekimler: Buhtîşû' Aile ve Tıp Tarihi Açısından Önemi" *KaraM Dergisi*, 20/78 (Yaz 2023), 490.

90 Güner, "Adudî Hastahanesi", 1/366-368.

ziri Ali b. İsa, ona Bağdat'taki tüm hastanelerin idaresini teslim etmiş, hastanelerin titizlikle denetlenmesini emretmiştir. 319/931 senesinde bir hastanın yanlış tedavi sonucu vefatı üzerine Bağdat'taki tüm hekimlerin imtihana tabi tutulmasını, ehil olmayanların hekimlikten azledilmesini emretmiştir. Ayrıca bu dönemde yaşanan bir salgın hastalık sürecinde tüm hekimler köy kent demeden Bağdat'ın her noktasına yerinde tedavi hizmeti götürmüş ve ilaç yardımı yapmıştır. Salgın sonrasında zindanlardaki mahkumların sağlık sorunlarıyla yakından ilgilenilmiş, hayvanlar da tedavi edilmiştir. Tüm bunlar o dönemde İslâm medeniyetinin seviyesini ve her canlının sağlığına verilen önemi göstermesi açısından dikkat çekicidir.[91]

İkinci olarak üzerinde duracağımız ilimler Matematik ve Geometri'dir. Bu dönemin önde gelen matematik bilginlerinden biri Ebu'l-Abbas Fazl b. Hâtim en-Neyrîzî'dir (ö. 310/922 [?]). Neyrîzî, yaşamının kahir ekseriyetini Bağdat'ta Abbâsî sarayında astronom-astrolog olarak görev yaparak geçirmiştir. Öklid ve Batlamyus'un eserleri üzerine çalışmalar yapmış, bu eserleri tanıtıp açıklamıştır. Bu sayede Öklid ve Batlamyus daha iyi tanınmış ve anlaşılmıştır. Ortaya koyduğu çalışmalar daha sonraki matematikçilerin müracaat kaynağı olmuştur. Oran-orantı teorisini içeren hendesî aritmetiği geliştirmiştir. Daha önce Habeş el-Hâsib'in ortaya koyup kullandığı tanjant fonksiyonunu küresel trigonometriye yerleştirmiş ve küresel sinüs değerini açıklamıştır. Kendisinden sonraki âlimler kendisine mutlaka atıf yapmıştır.[92]

Ebû Sa'îd Hasan b. Abdullah es-Sîrâfî (öl. 368/979) matematik, geometri ve astronomi ilimlerinde önemli isimlerden biridir. Bu konularda Batlamyus ve Öklid'in eserlerinden istifade etmiştir. Çok yönlü bir âlim olan Sîrafî, Bağdat'ta hadis, fıkıh, kelâm, kıraat, mantık, matematik ve geometri ilimlerinde birçok ders okutmuştur. [93] Sâbit b. Kurre'nin (öl. 288/901) dost sayılar hakkındaki çalışmasının matematik ilmine önemli katkısı olmuştur. Bu çalışma daha sonraki matematikçiler tarafından farklı açılımları dikkate alınarak geliştirilmiştir.[94]

---

91 Mahmut Kaya, "Sinân b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/239.

92 İhsan Fazlıoğlu, "Neyrîzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/71.

93 Zülfikar Tüccar, "Sîrafî, Ebû Sa'îd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/264.

94 Mahmut Kaya, "Sâbit b. Kurre" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/354.

Dönemin en önemli geometri bilginlerinden biri Ebû Sehl Veycen (Vîcen) b. Rüstem el-Kûhî (öl. 380-390/990-1000 [?]) olup kendisi Öklid, Pergeli Apollonios ve Archimedes'in haleflerinden biri olarak görülür. Yaptığı çalışmalar incelendiğinde ikinci dereceden daha yüksek denklemlere götüren problemleri çözdüğü görülmektedir.[95]

Trigonometri ilminin kurucusu sayılan Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed el-Bûzcânî (öl. 388/998) hayatının en verimli dönemlerini Bağdat'ta geçirmiştir. İbn Hallikân, Ebu'l-Vefâ'yı meşhur matematikçilerden saymış ve onun geometri ilminde özellikle kirişlerle ilgili yeni ve eşsiz buluşların mucidi olduğunu ifade etmiştir. Kemaleddin İbn Yunus onun geometriyi en iyi bilen âlimlerden biri olduğunu ifade etmiştir. Ebu'l-Vefâ, trigonometriyi sistematik bir bilim dalı haline getirmiştir. Trigonometri teoremlerinin ilk ispatlarını vermiş, "zıl" ismiyle tanjantı, "kutr-ı zıl" ismiyle sekantı açıklamış ve trigonometrik fonksiyonların yayın fonksiyonu olarak 15 dakikalık adımlarla hassas cetvellerini gerçekleştirmiştir. Ayrıca küresel üçgen problemlerinin çözümü için çeşitli yöntemler geliştirmiştir. [96]

Ebû Abdullah Muhammed b. Câbir el-Harrânî (öl. 317/929), matematik alanında çok mühim çalışmalara imza atmıştır. Sinüs, kosinüs, tanjant, kotanjant, sekant ve kosekantı gerçek anlamda ilk o kullanmıştır. Bettânî, çalışmaları sırasında bazı temel trigonometrik bağıntılara ulaşmış ve bunları astronomik hesaplamalarda kullanmıştır.[97]

Üzerinde duracağımız dördüncü ilim dalı astronomidir. Bu dönemde doğa ilimleri arasında en çok rağbet görenlerden biri astronomi olmuştur. Büveyhî Emiri Şerefüddevle'nin, Bağdat'ta bir rasathane yaptırması bu rağbetin bir göstergesi sayılabilir. Uzay Geometrisi ve Trigonometrinin doğmasının en büyük etkeni Müslüman ilim adamlarının astronomi alanındaki çalışmalarıdır. Matematik ve Astronomi içinde modern trigonometrinin ilgilendiği konuları işleyen İslam âlimleri, bu ilmin temelini oluşturan sinüs, kosinüs, tanjant ve kotanjantın mucitleridir.[98]

---

95 Mehmet Emin Bozhüyük, "Kûhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/346.

96 Cengiz Aydın, "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/348.

97 Yavuz Unat, "Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eseri" *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik: Makaleler*, ed. Yavuz Unat (Ankara: Lotus, 2008), 219.

98 Mehmet Çelik, Şükran Yaşar, "Ortaçağ Bilim Dünyasından bir Portre İslam Aleminin Batlamyosu: el-Battânî (H. 244-317/ M. 858-929)", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2 (2005), 15.

Daha önce matematik ve geometri alanında yaptığı çalışmalarından bahsettiğimiz Ebu'l-Vefâ'nın orijinal rasatlarla tesbit ettiği yeni parametreler yüzyıllarca kullanılmıştır. *el-Mecistî* adlı eserinde Tycho Brahe'den (öl. 1009/1601) asırlar önce ayın değişimini incelemiştir. Astronomi ilminin gelişimine verdiği büyük katkılar sebebiyle ayın bir kraterine onun adı verilmiştir.[99]

Şerefüddevle'nin Bağdat'a hâkim olmasının ardından büyük astronomi âlimi Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Ömer es-Sûfî (öl. 376/986) Bağdat'a gelerek çalışmalarını burada sürdürmüştür. Abdurrahman es-Sûfî, Ali b. İsa el-Harrânî, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Battânî gibi astronomların çalışmalarını ve gözlemlerini tamamlamış, hatalarını tashih etmiş ve kendi gözlemlerini de katarak astronomi ilminde yeni bir dönem başlatmıştır. Astronomi tarihi araştırmacılarından bazılarına göre Abdurrahman es-Sûfî, modern çağı etkileyen üç büyük astronomi âliminden biridir. Batıda Azophi, Jeber Mosphim, Abuhassin İlbermosofim adlarıyla tanınmaktadır. Batlamyus'tan sonra sabit yıldızları incelemiş ve bunların kozmografik kataloğunu hazırlamıştır. Astronomi aletlerinin ve enstrümantal tekniklerin geliştirilmesinde büyük katkıları olmuştur. Gerçekleştirdiği düzenlemelerle usturlapların ölçme hassasiyetini artırmıştır.[100] Yunanca astronomi terimlerine Arapça karşılıklar bulmuştur. Arapça astronomi terminolojisinin gelişiminde öncü rol oynamıştır. Onun bulduğu terimler hem Müslüman hem de Batı ilim adamları tarafından kullanılmıştır. Bugün hâlâ kullanılan Arapça asıllı 94 terim onun bulduğu terimlerdir.[101]

Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan el-ʿAlevî eş-Şerîf el-Hüseynî el-Bağdâdî (öl. 375/985) Büveyhî Emîri Adududdevle'nin Bağdat'ta kurdurduğu rasathanede görev yapan astronomi âlimlerinden biridir. En önemli eseri olan *ez-Zîcü'l-ʿAdudî* adlı zîci, daha önce kullanılmakta olan Yahya b. Ebû Mansûr el-Müneccim'in ez-*Zîcü'l-mümtehan* adlı zîcinin önüne geçmiştir. Gözlemleri için kullandığı âletleri kendisi yapmıştır. Onun çalışmaları büyük bir hayranlık uyandırmış, özellikle zîci, 7./13. asra kadar astronomi âlimleri tarafından kullanılmıştır.[102]

---

99 Aydın, "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî", 10/348.

100 Cengiz Aydın, "Abdurrahman es-Sûfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/172.

101 Mehmet Bayrakdar, İslam Bilim Adamları (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2012), 18.

102 Sadettin Ökten, "İbnü'l-Aʿlem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/482-483.

Müslüman geometri, teorik ve pratik astronomi ve astroloji âlimlerinin en önde gelen isimlerinden olan Bettânî, eserleri Batı dillerine tercüme edilen ilk âlimdir.[103] ömrünün son kısmını Bağdat'ta yaşamıştır.[104] Astronomi aletleri icat etmekte ve bunları imal etmede uzman olduğu ifade edilmiştir. Güneş ve ay gözlemlerine ait tablolar vermiştir. Batlamyus'un *el-Mecistî*'sindeki hatalı bilgileri tashih ederek geliştirdiği ve yeni buluşlarını açıkladığı çok önemli bir zîc yazdığı bildirilmiştir. Söz konusu eserde beş gezegenin hareketlerini ve bunlarla ilgili astronomik hesapları verdiği ifade edilmiştir. Bettânî, Doğu ve Batı'da büyük bir üne kavuşmasını sağlayan en mühim eseri *Kitâbu'z-zîc*'i kendisinden önce yaşayan âlimlerin çalışmalarında tespit ettiği hataları tashih etmek amacıyla yazmıştır. O söz konusu eserinde o zamanki teori ve istidlâlleri yeni gözlemlere dayanarak tashih edip geliştirmiştir.[105]

Bettânî'nin *Kitâbu'z-zîc*'i, yalnız İslam Dünyasında değil, Orta Çağ'da ve Rönesans'ta tüm dünyada astronomi ve küresel astronomi üzerinde büyük etkiler yaratmıştır.[106] *Zîc-i Sâbî* olarak bilinen eser yazıldığı dönemden itibaren uzun süre etkili olmuş ve astronomi çalışmalarını etkilemiştir. Bettânî'nin *Zîc-i Sâbî*'de verdiği trigonometrik değerlerin oldukça dakik olduğu ve astronomlar arasında uzun süre bu değerlerin kullanıldığı ifade edilmiştir. Yine eğime ilişkin verdiği değerin dönemine göre en kesin değer olduğu bildirilmiştir. Güneş'in apoje hareketine ilişkin ilk bilgiler Fergânî ve Bettânî tarafından bulunmuş ve hem Müslüman astronomlar ve hem de Batıdaki astronomlar tarafından kabul edilmiştir.[107]

> *"Onun [Bettânî'nin] Ekliptik'in (ılım dairesi) meylini, "tropik yıl" (Dünyanın bahar ılım noktasından ardarda iki geçişi arasında geçen süreyi) ve mevsimleri, büyük bir prezisyonla tayin etmesi, Güneşin zenit noktasında bulunabileceği en yüksek noktanın değişmezliği hakkındaki Batlamyus Teorisini yıkmış, Güneşin görünürdeki açısal çapının değişebildiğini (Batlamyus'un görüşüne zıt olarak) ispatlamış, yine Ay'ın görünebilirliği şartlarını belirleyici yeni ve çok ince bir teori kurmuştur. Ayrıca O, bir yılı 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak (gerçeğinden 24 saniye fazlalıkla) hesaplamıştır. Battani'nin tespit ettiği Ay ve Güneş tutulmaları ile ilgili göz-*

---

103 Çelik - Yaşar, "el-Battânî", 17.
104 Çelik - Yaşar, "el-Battânî", 14.
105 Ferruh Müftüoğlu, "Bettânî" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/9.
106 Unat, "Battânî", 243.
107 Unat, "Battânî", 244.

> *lemleri, XVIII. yüzyılda gök bilimcilere Ay hareketinin "Secularie" ivmesini tayin imkânı vermiştir. Ayrıca ortografik projeksiyon yardımıyla küresel trigonometri problemleri için bulduğu çözümler, Batı dünyasında XV. yüzyılın uyanış devri çalışmalarına ışık tutmuştur."*[108]

4./10. asrın önemli coğrafyacılarından biri Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih'tir (öl. 300/912-13). İbn Hurdâzbih, ilk Müslüman coğrafyacılarından biri olmanın yanı sıra kendinden sonra gelen coğrafyacıların rehberi olan tarifli ve tasvirli bir coğrafya eseri telif eden ilk müelliftir.[109] İbn Hurdâzbih'in coğrafya alanındaki eseri *el-Mesalik ve'l-Memalik* idari, iktisadi, tarihi, topografik ve matematiksel coğrafya alanında çok değerli bir kaynaktır. Eserin deniz ve kara yoluyla Arap ülkelerinden Çin'e giden yolu ilk kez tasvir etmesi coğrafya sahasına önemli katkı sağlamıştır. Coğrafya sahasındaki en eski eser olması hasebiyle coğrafya eserlerinin yöntem ve muhteva bakımından gelişmesine katkıda bulunan öncü bir kaynaktır.[110]

Bu asırda Bağdat'ta bulunan en önemli coğrafya âlimlerden biri Muhammed b. Cerîr et-Taberî'dir (öl. 310/923). O, kaleme aldığı *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eseri ile Müslüman tarihçilerin dünya tarihi çalışmalarının ilk örneklerinden birini vermiştir. Taberî, kendi döneminde telif edilen eserleri aşmış, döneminin tarih anlayışına önemli bir ivme kazandırmıştır. Bu dönemde telif edilen dünya tarihi eserlerinin en mükemmelinin onun eseri olduğu ifade edilmiştir. Brockelmann ve Fuad Sezgin Taberî'nin bu eserini ilk dünya tarihleri arasında saymıştır.[111]

Bir diğer önemli coğrafya âlimi ise İbn Havkal olarak tanınan Ebu'l-Kasım Muhammed b. Ali en-Nasîbî'dir (öl. 4./10. yüzyıl). İbn Havkal seyyah coğrafyacılardandır. Eserini telif ederken İstahrî'nin kitabından istifade etse de İslam dünyasının en doğusundaki Hindistan sınırından en batısındaki Endülüs'e kadar her yeri gezmiş ve gözlem yapma fırsatı bulmuştur. Eserini telif ederken en çok kendi gözlemlerini kullanmıştır. Uzun seyahat-

---

108 Çelik - Yaşar, "el-Battânî" 15.

109 Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/79.

110 Cahid Kara, "İbn Hurdâzbih", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/602-603.

111 İrfan Aycan, "Taberî", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/606.

leri sonucunda kazandığı birikim ile bölgesel coğrafya sahasına önemli katkılarda bulunmuştur. Eseri sonraki coğrafyacılara kaynak teşkil etmiştir.[112]

2.7.2. Sosyal İlimler

Bu başlık altında ele alınacak görüşler ve eserler sadece ilgili ilmin gelişimine sundukları katkı ve 4./10. asrın ilmi durumunu yansıtması amacıyla değerlendirilecektir. Bu sebeple görüşlerin ayrıntılarına ve bu alandaki tartışmalara yer verilmeyecektir.

İlk ele alınacak ilim dalı Kur'ân ilimleridir. 4./10. asırda Bağdat'ta yaşayan âlimlerin Kur'ân ilimleri alanında önemli eserler kaleme aldığı görülmektedir. Bunların başında Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*'ı gelmektedir. Hem rivayet hem dirayet yönü olan bu eser alanında yazılan en meşhur tahlîlî tefsirlerden biri olarak addedilmiştir.[113] Bu tefsirin en kıymetli yönünün Allah Rasûlü (s.a.v.), sahâbe, tâbiûn ve Taberî'nin zamanına kadar gelen tefsire dair görüşleri toplayan ansiklopedik yapısı olduğu ifade edilmiştir.[114] Bu özelliğiyle eser kendisinden sonraki tefsirlere kaynaklık etmiş ve hiçbir müfessirin müstağni kalamayacağı bir başyapıt olmuştur.

Tecvid ilmine dair ilk müstakil eser bu asırda Bağdat'ta Musa b. Ubeydullah b. Yahya el-Hâkânî'nin (öl. 325/937) telif ettiği *el-Kasîdetü'r-râiyye* adlı manzum eserdir.[115] 4./10. asırda Kur'an ilimleri sahasında telif edilen önemli eserlerden biri de Muhammed b. Uzeyz el-Uzeyzî es-Sicistânî'nin (öl. 330/941) telif ettiği *Nüzhetü'l-kulûb fî tefsîri ğarîbi'l-Kur'ân/et-Tibyân fî tefsîri ğarîbi'l-Kur'ân* adlı eserdir. 4./10. asra kadar garîbu'l-Kur'ân türü eserler Mushaf tertibine göre yazılmıştır. Sicistânî yeni bir tertib ile eserinde garîb kelimeleri alfabetik sıraya göre tasnif etmiştir.[116] Kur'ân ilimlerine dair Bağdat'ta yazılan bir diğer eser Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* adlı ese-

---

112 Cahid Kara, "İbn Havkal", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/635-636.

113 Ali İhsan Özdemir, "Ebû Ca'fer et-Taberî ve "Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân" Adlı Tefsîrinin Özellikleri", *İslâmî Araştırmalar*, 14/1 (2001), 150.

114 İsmail Cerrahoğlu, "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16 (1968), 100.

115 Abdurrahman Çetin, "Hâkānî, Mûsâ b. Ubeydullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/166.

116 İsmail Çalışkan, "Sicistanî (ö. 330/941)", *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd. (Ankara, Otto Yayınları, 2020), 2/464.

ridir. Daha önce dilbilimsel tefsirler sadece bazı ayetleri tefsir etmekte iken Zeccâc bütün ayetleri dilbilimsel açıdan tefsir ederek bu alanda bir ilke imza atmıştır. Bu eserin filolojik yapısı ağır bassa da yer verdiği hadisler ve sahabe/tâbiûn sözleri ile aynı zamanda bir rivayet tefsiri görünümü vermektedir.[117] Zeccâc'ın öğrencisi Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) *Meʿâni'l-Kur'ân*'ı tenkid etmek ve orada gördüğü hataları tashih etmek amacıyla *el-İğfâl* adlı hacimli bir eser kaleme almıştır.[118] Kur'ân ilimlerine dair bu asırda Bağdat'ta yazılan bir diğer eser Ebû Bekir el-Cessâs'ın (öl. 370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ıdır. Söz konusu eser bu alanda telif edilen ilk eserlerden biridir. Daha sonra telif edilen ahkâm tefsirlerine kaynaklık etmiş ve onları etkilemiştir. Mezhepler arasındaki ihtilâfları da içeren eser, bu açıdan bir mukayeseli İslâm hukuku kaynağı hüviyetindedir. Cessâs bu eserinde âyetleri tefsir ederken nüzûl sebeplerini açıklamakta, âyetlerden nâsih ve mensûh olanları belirtmektedir. Edebî tahliller yapmakta, Arap şiiriyle istişhâd etmektedir. Bu sebeple *Ahkâmu'l-Kur'ân*, kendisinden sonraki asırlarda sadece fakih ve müfessirlerin değil; edebiyatçıların da başucu kaynağı olmuştur.[119]

Üzerinde durulacak İslâmi ilimlerden bir diğeri Tasavvuf'tur. İnsanın tabiatı ve düşünce yapısının farklılığı sebebiyle diğer ilimlerde olduğu gibi tasavvufta da tek bir düşünce yapısından söz etmek mümkün değildir. Hücvîrî'nin kendi döneminde faal olan on iki tasavvuf fırkasına değinmesi bu çeşitliliği göstermesi açısından dikkat çekicidir.[120] Bununla birlikte çeşitli beldelerde meclisler kurup müridlerini irşâd eden ve sohbetler yapan sûfîlerin etrafında gelişen ve diğer sûfilerce geliştirilen benzer fikirlerle bir bütünlük arz eden tasavvuf mekteplerinden bahsetmek mümkündür. Bu mekteplerden biri de Bağdat Tasavvuf Mektebi'dir. Bağdat Tasavvuf Mektebi'nin temellerinin Maʿrûf el-Kerhî (öl. 200/815-16 [?]), Bişr el-Hâfî (öl. 227/841), Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), Mansûr b. Ammâr (öl. 225/840) ve Serî es-Sakatî (öl. 251/865) gibi mutasavvıflar tarafından 3./9. asırda atıldığı kabul edilmiştir. Bununla birlikte bu mektebe asıl hüviyetini kazandıranların

---

117 Esat Özcan, "Tefsir İlminin Temel Kaynakları (IV-VI. Asırlar)" *Batman Akademi Dergisi*, 4/1 (2020), 25.

118 Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/173.

119 Yunus Vehbi Yavuz, "Ahkamu'l-Kur'an", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/553.

120 Mehmet Necmeddin Bardakçı, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020), 191.

3./9.-4./10. asırlarda yaşayan sûfîlernden Cüneyd el-Bağdâdî (öl. 297/909), Ebû Saʿîd el-Harrâz (öl. 277/890 [?]), Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915-16), Amr b. Osman el-Mekkî (öl. 297/910), Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk (ö. 298/910-11), Ebû Muhammed el-Cerîrî (ö. 321/933), İbrâhîm b. Ahmed el-Havvâs (öl. 291/904), Ebû Yakub İshâk b. Muhammed en-Nehrecûrî (öl. 330/941), Ebû Saʿîd İbnü'l-Aʿrâbî (öl. 341/952), Caʿfer el-Huldî (öl. 348/959), Hayr en-Nessâc (öl. 322/934), Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî (öl. 295/908), Semnûn b. Hamza (öl. 298/911 [?]), Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), İbn ʿAtâ (öl. 309/922), Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946) gibi sûfîler olduğu ifade edilmiştir.[121] Görüldüğü gibi Bağdat Tasavvuf Mektebi'nin oluşum ve gelişiminde etkili olan sûfîlerden bir kısmı 4./10. asır sûfileridir. Bu da 4./10. asrın tasavvuf düşüncesinin gelişiminde önemli bir rolü olduğunu göstermektedir. 4./10. asrın ikinci yarısından 5./11. asrın başlarına kadarki süreç içerisinde diğer ilimler gibi tasavvuf ilmi de konusu, yöntemi ve amacı olan sistematik bir disiplin haline gelmiştir.[122]

Üzerinde durulacak olan bir diğer ilim dalı Kelâm ilmidir. Bu asra kadarki kelâmî çalışmalara öncülük eden mezheb Mutezile'dir. 3./9. asırda tarihinin en parlak dönemini yaşayan Mutezile 3./9. asrın sonu ile 4./10. asrın başlarında eski gücünü kaybetmiş ve Ebû İsa el-Varrâk (öl. 247/861), Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Râvendî (öl. 298/910), Ebû Muhammed Hasan b. Musa en-Nevbahtî (öl. 310/922) ve Ebu'l-Hasan el-Eşʿarî (öl. 324/935-936) gibi büyük Mutezilî âlimler mezhebden ayrılmıştır.[123] Mutezilenin Bağdat ekolü âlimlerinden Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât (öl. 300/913 [?]) bu çözülmelere karşı mezheb içerisinde bütünlük sağlamaya ve mezhebi eski gücüne kavuşturmaya çalışmıştır. Önceki Mutezilî âlimlerin görüşlerini detaylandırmaya ve delillendirmeye çalışmıştır. Bu çaba mezhebi özgün düşünceden koparıp hâkim paradigmaların tasallutuna girmeye mahkûm etmiştir.[124] Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî[125] (öl. 321/933) ile

121 Bardakçı, *Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, 194.

122 Aslan, Abdülgaffar, IV/X. Yüzyılda Kelam - Tasavvuf İlişkisi -İbn Fûrek Örneği-, *Dinî Araştırmalar*, 5/14 (2002), 61.

123 Osman Aydınlı, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", *İslâmî İlimler Dergisi*, 12/2 (2017), 20-21.

124 Aydınlı, "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni", 21.

125 Ahvâl teorisi özelinde Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin bazı görüşleri için bk. Muhammed Boşnak, *Behşemiyye'de Ahvâl Teorisi*, ed. Ahmet Faruk Silifke (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2025).

yeniden toparlanmaya çalışan Mutezile, bu iki âlimin çabalarıyla gümüş çağını yaşasa da güç kaybetmeye devam etmiştir. Ebul-Hasan el-Eşʿarî (öl. 324/935-36) ile Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) Sünnî kelâmı sistematize ederek mezhebleştirmeleri ile Mutezile daha ağır bir darbe almıştır. Daha sonra Mutezile zaman zaman toparlanmaya çalışmışsa da varlığını uzun süre devam ettirememiştir.[126]

4./10. asırda kelâm alanındaki en büyük gelişmelerden biri Eşʿarîliğin ortaya çıkışıdır. Ebu'l-Hasan el-Eşʿarî'nin, Ahmed b. Hanbel'in naslardan tespit ettiği itikadî esasları, Ebû Hanîfe ile İbn Küllâb'ın yaptığı gibi aklî istidlâlle destekleyip uzlaştırma çabaları sayesinde kelâm ilmi Ehl-i sünnet âlimlerinin önemli bir kısmı tarafından meşru sayılmıştır. Eşʿarî'nin Ehl-i sünnet akaidini kelâm yöntemiyle ortaya koyması büyük takdir toplamış, Şâfiî ve Mâlikî ulemanın çoğu ile Hanbelî ve Hanefî ulemânın bir kısmı onun yöntemini kabul edip daha ileriye taşımıştır. Eşʿariyye Mezhebi çok kısa sürede geniş bir yelpazeye yayılmış, Ehl-i sünnet'in en büyük kelâm mezhebi olmuştur.[127]

Şîa 4./10. asra kadar siyâsi bir mezheb görünümünde olup kelâmî bir sistemi bulunmamaktaydı. Şîa'nın kelam sistemini kurmasında Mutezilenin etkisi kabul edilmektedir. Şîa, inanç sistemini Mutezile mezhebinin temel inanç konularındaki görüşleri üzerine bina etmiştir.[128] İmâmiyye ile Mutezile arasındaki ilişkiyi 2./8. asrın başlarından 5./11. asrın ortalarına kadarki yaklaşık 350 yıllık dönem içerisinde inceleyen bir araştırmada, bu etkileşimin üç evrede gerçekleştiği tespit edilmiştir. 2./8. yüzyılın başlarından 3./9. yüzyılın ortalarına kadarki dönemde İmâmiyye ile Mutezile'nin birbirine zıt iki akım görünümünde olduğu; 3./9. yüzyılın ortalarından 4./10. yüzyılın ikinci çeyreğine kadarki dönemde İmâmiyye içerisindeki Ahbârîlerin yine Mutezile karşıtı tutumuna karşın Usûlîlerin Mutezileden etkilendikleri; Büveyhîlerin hâkimiyeti döneminde (320/932-454/1062) Şeyh Müfîd (öl. 413/1022), Şerîf Murtazâ (öl. 436/1044) ve Ebû Caʿfer et-Tûsî'nin (öl. 460/1067) çabalarıyla Usûlî düşüncenin Ahbârî düşünceye üstünlük kurduğu ve bu akım üzerindeki Mutezilî etkinin zirveye ulaşıp kalıcılık kesp

126 İlyas Çelebi, "Mutezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/392.

127 Yavuz, "Eş'ariyye", 11/448.

128 Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 243.

ettiği belirtilmiştir.[129] Gaybet-i suğrânın başlangıcından itibaren diğer Şiî gruplar zayıflamış, sadece İmâmiyye Şîası gelişimine devam edip ayakta kalmıştır. Bu dönemde İmâmiyye düşüncesine gaybet ve imamların sayısı konuları da eklenmiştir. Söz konusu fırka 4./10. asrın sonlarına doğru el-İmâmiyyetü'l-İsnâaşeriyye adıyla anılmıştır. Fırka daha sonraki dönemlerde fıkıh sahasında Ca'fer es-Sâdık'a (öl. 148/765) nisbetle Ca'feriyye olarak da anılmıştır.[130]

Üzerinde duracağımız bir diğer ilim dalı Arap Dili'dir.[131] 4./10. asırda Arap Dili alanındaki en önemli gelişmenin Bağdat dil ekolünün teşekkülü olduğu söylenebilir. Bağdat dil ekolünün müstakil bir ekol olarak 4./10. asrın ortalarında Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) öncülüğünde kurulduğu ifade edilmektedir.[132] Bu ekolün metodu, Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerini inceleyip bunlardan doğru olanı benimseme temeline dayanmıştır.[133] Bağdat dil ekolünün teşekkülü, Basra ve Kûfe dil ekollerinin tekelini ortadan kaldırarak Mısır, Endülüs ve diğer dil ekollerinin teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Buna ek olarak sonraki dönemlerde yaşayan dil âlimlerinin kendilerine has bir duruş sergilemelerinin de önünü açmıştır.[134]

Üzerinde durulacak bir diğer ilim Fıkıh ilmidir. Dört fıkıh mezhebi açısından 4./10. asır en önemli dönemlerden biri olmuştur. Bazı araştırmacılara göre bir oluşumun mezheb olarak tanınması için fıkıh öğrencilerinin, ashâb (ihtisas öğrencileri) ve telâmîz (başlangıç düzeyi öğrenciler) şeklinde ayrıma tabi tutulması ile mezheb müntesiplerinin biyografilerinin derlendiği tabakât eserlerinin yazılması gereklidir. Bu kriterlere göre Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezheblerinin teşekkülünü tamamlayıp mezhep şekline dönüşmesi

---

129 Sonay, *İmâmiyye-Mutezile İlişkisi*, 240-241.

130 Mustafa Öz, "İmâmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/208.

131 4./10. asırda Arap Dili çalışmaları hakkında bk. Mücahit Küçüksarı, "Dil/Edebiyat Çalışmaları ve Dilciler/Edipler/Şairler - Dil/Edebiyat Çalışmaları - Arap Dili", *Tarihte Müslümanlar: Eşzamanlı Bir Tarih Yazımı*, ed. Mehmet Özdemir vd., 4 Cilt (Ankara: Otto, 2020), 636-638.

132 Muhsin Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri,* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 68

133 Salih Zafer Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 13/3 (2013), 135.

134 Ramazan Bezci, "Bağdat'taki Arap Dili Grameri Akımları ve Süreçleri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 22/1 (2022), 248.

4./10. asırda Bağdat'ta gerçekleşmiştir.[135] Şâfiî Mezhebi'nde bu kurulumun öncüsü Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc (öl. 306/918), Hanefî Mezhebi'nde Ebu'l-Hasan el-Kerhî (öl. 340/952), Hanbelî Mezhebi'nde ise Ebû Bekir el-Hallâl (öl. 311/923) olmuştur.

Hanefî Mezhebi 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda Bağdat'ta en parlak dönemini yaşamıştır. Bu iki asırda yazılan furû ve usûl eserleri Hanefî mezhebinin en mühim kaynakları kabul edilmektedir. Fakat 5./11. asrın sonlarından itibaren Hanefi mezhebinin Bağdat'ta etkili olmadığı ve zayıfladığı görülmektedir. Hanefîliğin merkezi 3./9. ve 4./10. asırlarda Bağdat iken 5./11. asırda Buhârâ ve Semerkand olmuştur.[136]

Şâfiî mezhebinin 4./10. asırdaki en etkili isimlerinden biri Ebu'l-Abbas İbn Süreyc'dir. İbn Süreyc'in 400 kadar eser telif ettiği, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Hanefî Mezhebi için uyguladığı metod temelinde Şâfiî'nin fıkıh mirasını sistematik bütünlüğe kavuşturup Şâfiî mezhebinin teşekkülünde çok büyük bir görev üstelendiği ifade edilmiştir. Onun mezhebin teşekkülü konusundaki büyük etkisi göz önünde bulundurularak "Küçük Şâfiî" lakabıyla anıldığı belirtilmiştir. İbn Süreyc, Ebû Caʿfer Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî'den (öl. 295/907) sonra Irak'ta Şâfiîlerin lideri olmuştur.[137] Fıkıh öğrencilerinin ashâb (ihtisas öğrencileri) ve telâmîz (başlangıç düzeyi öğrenciler) şeklinde ayrımı ile mezheb müntesiplerinin biyografilerinin derlendiği tabakât yazımı İbn Süreyc ve öğrencileri tarafından sağlandığı için teşekkül eden ilk fıkıh mezhebinin Şâfiî mezhebi olduğu ifade edilmiştir.[138]

Hanbelî mezhebi teşekkülünü iki aşamada tamamlamıştır. Birinci aşamada Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri mezheb imamlarının *"mesâil"*ini rivayet etmişlerdir. İkinci aşamada Ebû Bekir el-Hallâl, Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen tüm *mesâili, el-Câmiʿ* adını verdiği eserinde bir araya getirmiş, bir de Ahmed b. Hanbel'in ashabının biyografilerini içeren bir tabakât eseri kaleme almıştır. Ebu'l-Kasım el-Hırakî'nin (öl. 334/946) *el-Muhtasar*'ını

---

135 Melchert, Christopher, "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 226-227.

136 Murteza Bedir, Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması, *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, 07-08-09 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011), 1/626-627.

137 Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/237.

138 Melchert, "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü", 225.

yazmasıyla da teşekkül süreci tamamlanmıştır. Bu sayılanların tamamı 4./10. asırda Bağdat'ta gerçekleşmiştir. Melchert'ın aksine George Makdisî teşekkül sürecini ilk tamamlayan fıkıh mezhebinin Hanbelîlik olduğunu savunur.[139]

4./10. asır, Mâlikî mezhebinin gelişim dönemi olarak adlandırılmaktadır. Mâlikî mezhebi açısından, 3./9. asrın ikinci yarısından itibaren Medine çevresi önemini yitirmiş ve Mâlikîliğin en güçlü merkezi Bağdat olmuştur. Kadı İsmail b. İshak, İbn Huveyzmendâd ve Ebû Bekir el-Ebherî (öl. 375/986) gibi âlimler Mâlikî mezhebinin Bağdat'ta güçlenmesinde öncü rolü oynamıştır.[140] 4./10. asırda Mâliki mezhebinin Irak bölgesindeki reisi Ebû Bekir el-Ebherî'dir. Ancak kendisinden sonra güçlü fakihler yetişmemesi sebebiyle Mâlikî Mezhebi Bağdat'ta zayıflamıştır.[141]

4./10. asırda Bağdat'ta bulunan fıkıh mezheblerinden biri de Zâhirîliktir. Dâvud b. Alî (öl. 270/884) tarafından kurulan mezhebin bu asırdaki en önemli fakihi Ebu'l-Hasan Abdullah b. Ahmed İbnü'l-Muğallis'tir (öl. 324/936). İbnü'l-Muğallis Bağdat'ta yetişmiş ve ömrünü yine burada geçirmiştir. Zâhirî mezhebinin gelişmesi ve yayılmasında çok büyük katkıları olmuştur. Yaşadığı dönemde Zâhirî mezhebinin reisi kabul edilmiştir.[142]

İbn Cerîr et-Taberî'ye nispet edilen Cerîriyye veya Taberiyye olarak adlandırılan bir mezhebden daha bahsetmek yerinde olacaktır. Taberî, Bağdat'a yerleşmiş ve ölümüne kadar elli yıldan fazla burada telif ve tedris faaliyetlerini yürütmüştür. Bağdat'a yerleştikten sonra on yıl kadar Şâfiî mezhebine intisap ederek bu mezheb usulüne göre fetva veren Taberî daha sonra kendi usulünü oluşturarak müstakil bir mezheb tesis etmiştir. Hem Taberî hem de öğrencilerinin Bağdat dışına çıkmaması sebebiyle Cerîrîlik Bağdat'la sınırlı kalmış bir mezhebdir. Varlığını iki asır sürdürebilen Cerîrîlik, günümüze ulaşamamıştır.[143]

---

139 Muhyettin İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 29.

140 Eyüb Said Kaya, "Maliki Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/520.

141 Muhammed Süveysî, "Ebherî, Ebu Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/74.

142 Hacı Mehmet Günay, "İbnü'l-Mugallis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/129.

143 Ali Yüksek, "Taberi Mezhebinin Ortaya Çıkışı ve Karakteristik Özellikleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 26 (2015), 462-464.

Şîa fıkhını yalnızca rivayetleri aktaran bir ilim olmaktan çıkarıp usûl kâideleri ortaya koyarak sistematik bir fıkıh usulü ilminin temellerini atan ilk âlimlerden biri İbnü'l-Cüneyd olarak tanınan Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. el-Cüneyd el-İskâfî'dir (öl. 381/991). İbnü'l-Cüneyd hayatının çoğunu Bağdat'ta geçirmiş bir Şiî âlimdir. O, fıkıh usulü alanında eser telif eden ilk Şiî âlim kabul edilmektedir. Şiî âlimlerden bazıları, İsnâaşeriyye'de ictihad kapısını ilk defa onun açtığını ifade etmiştir.[144] İbnü'l-Cüneyd, usul ve fürû konusunda Ehl-i sünnet'ten etkilendiği, onların eserlerini esas alarak eser telif ettiği, yine onların metoduna uyarak kıyas ve rey kullandığı gerekçesiyle hem Ahbârî hem de Usûlî ulemâ tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. İbn Cüneyd etrafında oluşan tartışmalar göstermektedir ki 4./10. asırda müstakil bir Şiî fıkhı ve fıkıh usulünden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Şiîler bu asırda Ehl-i sünnet fıkhına muhtaç durumdadır.[145]

Değinilmesi gereken ilimlerden biri de felsefedir. 4./10. asırda Bağdat felsefe açısından da bir cazibe merkeziydi. Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed el-Fârâbî (öl. 339/950) Bağdat'a gelmiş, yirmi yıl burada kalmıştır. Eserlerinin çoğunu burada telif etmiştir. Fârâbî Bağdat'tan ayrıldıktan sonra meşşâiliğin en güçlü temsilcisi Ebû Zekeriya Yahya b. Adî (öl. 364/975) olmuştur.

Son olarak mantık ilmine değinecek olursak Mettâ b. Yûnus (öl. 328/940) kendi döneminin önemli mantıkçılarından biridir. Eserlerinin büyük bir kısmı, Aristo'nun özellikle *Organon*'u teşkil eden eserlerinin şerhlerinden veya şerhlerinin tercümesinden müteşekkildir.[146] Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin, *en-Nakz 'alâ Aristotâlîs fi'l-kevn ve'l-fesâd* adlı bir eseri bulunmaktadır. Ebû Hâşim, İslâm dünyasında Aristo'yu ilk tenkit edenlerden biri sayılmıştır.[147]

Araştırma hakkında sunulması faydalı görülen giriş bilgileri tamamlanmıştır.

---

144 Mazlum Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/5-6.

145 Uyar, "İbnü'l-Cüneyd", 21/6.

146 Tahsin Görgün, "Mettâ b. Yunus", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/418.

147 İlhan, "Ebû Hâşim el-Cübbâî", 10/147.

BİRİNCİ BÖLÜM
BİR HADİS MERKEZİ OLARAK BAĞDAT

Fiziksel ve sosyal ortam insanı bedeni ve ruhuyla şekillendirir. Sosyal psikoloji çalışmaları toplumun bir ferdi olarak insanın davranış, duygu ve düşüncelerinin toplumun diğer bireyleri ve gruplarıyla olan ilişkisi sonucu oluştuğunu ortaya koyarken;[148] çevresel psikoloji araştırmaları insanın içinde yaşadığı fiziksel çevrenin onun davranışlarını, düşünce yapısını, değer yargılarını, çevresindeki dünyayı algılayışını, ona karşı tutumlarını ve duygu dünyasını etkilediğini, onu şekillendirdiğini gözler önüne sermiştir.[149] Fizikî ve sosyal ortamıyla her şehrin bir kimliği vardır.[150] Bu kimlik, içinde yaşayan fertleri yoğurur ve ortak bir ruhla bezer. İnsanların davranışlarını, ortaya koydukları eserleri ve gösterdikleri tepkileri anlayabilmek için yaşadıkları şehrin fiziksel ve sosyal ortamının incelenmesi şarttır. Bu sebeple Bağdatlı muhaddisleri, onların olaylar ve olgular karşısındaki bireysel ve grupsal reflekslerini anlamlandırabilmek için Bağdat'ın fiziksel ve sosyal ortamı incelenecektir.

1. BAĞDAT'IN ÖNEMLİ BİR HADİS MERKEZİ OLMASINI SAĞLAYAN FAKTÖRLER

Bağdat kuruluşundan itibaren her ilim gibi Hadis ilminin de en önemli merkezlerinden biri olmuştur.[151] Yetiştirdiği muhaddislerin ve neredeyse hadis ilminin her branşında yazılan eserlerin sayısı açısından da Bağdat

---

148 Yasemin Abayhan, "Sosyal Psikoloji Perspektifinden İnsan Doğası ve Liberalizm", *Liberal Düşünce Dergisi*, 1/81 (Nisan 2016), 39.

149 İpek Gürkaynak, "Çevresel Psikoloji: Doğası, Tarihçesi, Yöntemleri", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 21/1 (Ağustos 1988), 1.

150 İsmail Göktürk - Mehmet Yılmaz, "Kahramanmaraş Şehir Kimliği Üzerine Toplumsal Yapı Çözümlemesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8/2 (Aralık 2018), 19.

151 S. Kemal Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2019), 261.

uzun yıllar önde olmuştur.[152] Bağdat'ın verimli ve önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan etkenler ele alınacaktır.

1.1. Âlî İsnâda Sahip Muhaddislerin Çokluğu

Muhaddisler âlî isnâdın önemine vurgu yapmış ve öğrencileri âlî isnâd elde etmek için gayret etmeye teşvik etmiştir. Özellikle Bağdat'ta, 3./9. asırdaki hadis otoritelerinin âlî isnâd konusundaki ısrarlı teşvikleri sayesinde nâzil isnâdın makbul olmadığı, âlî isnad elde etmenin zarûrî olduğu genel kanaatinin yerleştiği görülür. Ahmed b. Hanbel, âlî isnad elde etmek için uğraşının dinin bir gereği ve seleften tevârüs edilegelen bir sünnet olduğunu ifade etmiş; Yahya b. Maʿîn ise vefat edeceği hastalığına yakalandığı sırada kendisini bunaltacak derecede kalabalık olan ziyaretçilerin "[Son isteğin olarak] Ne arzu ederdin?" sorusuna "Boş bir ev ve âlî bir isnâd!" diyerek cevap vermiştir.[153]

Bağdatlı muhaddisler âlî isnâda sâhip bir muhaddis varsa nâzil isnâda sahip olanlara teveccüh göstermemiştir. Bağdatlı muhaddislerin tutumunu göstermesi açısından şu anlatı dikkat çekicidir ki Ahmed b. Muhammed el-Enbârî el-Yâmûrî (öl. 354/965) hadis münekkitleri tarafından "sika ve sadûk" olarak nitelenmiş, çok hadis dinlemiş ve birçok kitabı olan muteber bir muhaddis olmasına rağmen dinlediği hadislerin çok azını rivâyet edebilmiştir. Zira onun zamanında ondan daha âlî isnada sahip çok muhaddis vardır. Bağdatlı muhaddisler ve öğrenciler bu sebeple ondan hadis yazmak istememiştir.[154] Meşhûr Bağdatlı ricâl ve hadis âlimi Ebu'l-Feth İbn Ebu'l-Fevâris'in kardeşi Ali b. Ahmed el-Bağdâdî de abisi gibi hadis tahsil etmesine karşın dinlediği hadisleri rivayet edemeden vefat etmiştir. [155] Bu da âlî isnâda sahip yaşça büyük muhaddislerin çok olması sebebiyle genç muhaddislerin rivayet imkânı bulamadığını gösteren bir başka örnektir.

Dikkat çekici başka bir anlatıya göre Ebu'l-Kasım İbn Menîʿ el-Begavî (öl. 317/329), Tâbık Irmağı boyunda bir mescidin önünden geçerken bir müstemlinin sesini duymuştur. Hadis rivayet eden kişinin kim olduğunu sor-

---

152 Sandıkçı, *İslâm Coğrafyasında Hadîs*, 578-587.

153 Ömer b. Ali el-Kazvînî, *Meşyahatü'l-Kazvînî*, thk. Âmir Hasan Sabrî (y.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 86.

154 Hatîb, *Târîh*, 6/61.

155 Nuri Topaloğlu, "İbn Ebü'l-Fevâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/463.

muştur. Hadis rivâyet eden kişinin Bağdat'ın önemli hadis hafızlarından Ebû Muhammed İbn Sâʿid el-Hâşimî (öl. 318/930) olduğu söylendiğinde, onu tahkir ederek "O çocuk mu!" demiş ve bir taburenin üzerine çıkarak hadis rivayetine başlamıştır. Öğrenciler, o dönemde en âlî isnâdlara sahip olan ve muhaddislerin dünyanın dört bir yanından kendisinden hadis yazmak için Bağdat'a geldiği İbn Menîʿin hadis rivâyet ettiğini görünce İbn Sâʿid'in meclisinden ayrılıp onun meclisine koşmuştur. İbn Menîʿ, derlemek için uğruna ömrünü harcadığı en nadide isnadları bir sarraf edasıyla zikretmiştir. Bu mecliste on altı hocasından birer tane olmak üzere toplam on altı hadis imlâ etmiştir. Dünyada o zamanlar ondan başka bu hocalardan hadis rivâyet eden kimse kalmamıştır.[156]

Buna benzer birçok teşvik sayesinde Bağdat'ta âlî isnâd sahibi muhaddisler çoğalmış, Sehâvî'nin de nitelediği gibi Bağdat "Âlî isnâd ve hıfz yurdu"[157] haline gelmiştir. Bağdat, 2./8., 3./9. ve 4./10. asırlarda âlî isnâd sahibi muhaddislerin sayıca en çok bulunduğu şehir olmuştur. Tuğçe Günaydın, yaptığı doktora çalışmasında bu durumu şu grafikle ifade etmiştir:

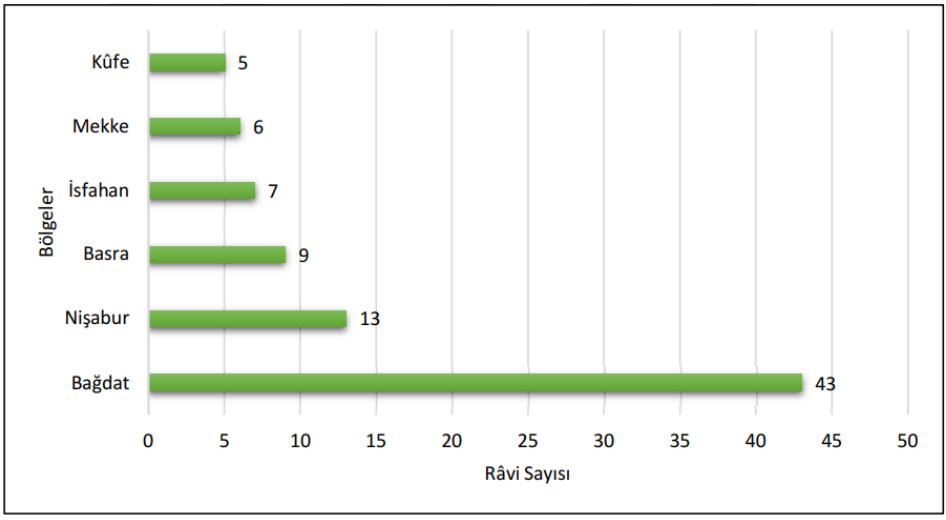

Grafik 1.1.: Âlî İsnad Sahibi Muhaddislerin Şehirlere Göre Dağılımı
(Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, 227.)

156 Hatîb, *Târîh*, 11/329; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvi (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 14/450.

157 Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *el-İʿlân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târîh*, thk. Salim b. ğıtr b. Salim ez-Zafîrî (Riyad: Daru's-Sumeyʿî, 1438/2017), 456.

Âlî isnâd ile meşhur olan bazı Bağdatlı muhaddislerden bahsedilecektir. Bu muhaddislerden biri Ebû Bekir Cafer b. Muhammed el-Firyâbî'dir (öl. 301/913). Firyâbî'nin hadis imlâ ettiği mecliste, teberrüken hadis dinlemek için gelen halk haricinde hadis yazan on bin öğrencinin olduğu söylenmiştir. [158]

Bir diğer muhaddis yukarıda bahsi geçen Ebu'l-Kasım İbn Menî'dir. O "Bugün kendilerinden sadece benim hadis rivâyet ettiğim seksen yedi hoca bulunmaktadır."[159] diyerek âlî isnâdlarıyla haklı bir gururu yaşamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, İslam tarihinde "kıdem-i semâ'" açısından İbn Menî'e denk bir muhaddisin bilinmediğini, onun, İshak b. İsmail et-Tâlikânî'den 225 senesinde dinlediği hadisi 92 yıl sonra rivâyet ettiğini bildirmiştir. [160]

Zehebî, Muhammed b. Mahled el-Attâr (öl. 331/943) ve Kâdı Mehâmilî'nin (öl. 330/942) uzun ömür sürdüklerini ve Bağdat'ta en âlî isnadlara sahip olduklarını söylemiştir.[161] Ebû Ali es-Saffâr (öl. 345/956) hadis ilmindeki yetkinliği ve âlî isnadlarının çokluğu ile bilinen, Müsnidü'l-Irâk olarak adlandırılan bir muhaddistir. Zehebî, onun âlî isnadda zirve olduğunu ifade etmiştir.[162] Ebû Bekir eş-Şâfiî (öl. 354/965) uzun ömürlü bir muhaddis olduğu ve çok sayıda âlî isnâda sahip olduğu için tüm İslam dünyasındaki öğrenciler için bir çekim merkezi olmuştur.[163] Bir başka âlî isnad ile meşhur muhaddis olan İbnü'l-Muzaffer'den (öl. 379/989) hadis dinlemek için Mısır, Şam, Rakka, Cezire, Kûfe ve Vâsıt'tan hadis tâliplerinin Bağdat'a akın ettiği bildirilmiştir. Müsnidü'l-Irâk olarak tanınan İbn Şâzân el-Bağdâdî, beş yaşında hadis öğrenimine başlaması ve uzun bir ömür sürmesi sebebiyle çok sayıda âlî isnâda sahip olmuştur.[164]

Âlî isnâd sahibi olarak meşhur olan Bağdatlı muhaddislerden bazılarına değindikten sonra âlî isnâda ulaşmanın yollarına değinilecek ve Bağdatlı muhaddislerin âlî isnada sahip olmasını sağlayan özellikleri incelenecektir. Âlî isnâda sahip olmanın yolu küçük yaşta iken yaşça büyük râvilerden hadis

---

158 Zehebî, *Siyer*, 14/98; Hatîb, *Târîh*, 8/102.
159 Hatîb, *Târîh*, 11/327-328.
160 Hatîb, *Târîh*, 11/327.
161 Zehebî, *Siyer*, 15/257.
162 Zehebî, *Siyer*, 15/440.
163 Selman Başaran, "Ebû Bekir eş-Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/113.
164 Ali Toksarı, "İbn Şâzân el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/369.

dinlemek ve uzun bir ömür sürmektir.[165] Zikredilen yollardan ilki olan hadis öğrenimine erken başlama konusunda ayrıntıya girilmeyecektir. Zira Bağdatlı muhaddislerin hadis öğrenimine kaç yaşında başladığına dair ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden sadece 21 kişinin hadis öğrenimine başlama yaşları bildirilmiştir. Bu verilere göre Bağdat'ta hadis öğrenimine başlama yaş ortalaması 10,7'dir. Söz konusu 21 râvi incelendiğinde en erken 5 yaşında hadis öğrenimine başlandığı görülmektedir. [166]

Âlî isnad elde etmenin bir diğer yolu uzun bir ömür yaşamaktır. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 280 kişinin doğum tarihi verildiği için bunların vefat ettiklerinde kaç yaşında oldukları tespit edilebilmiştir. Bu da râvilerin %24,13'üne tekabül etmektedir. Haddi zatında bir bütünün neredeyse 1/4'ü istatistik için son derece yeterli bir sayıdır. Dolayısıyla 280 râvi, bütün hakkında ikna edici sonuçlar verecektir. Elde ettiğimiz verilere göre Bağdat'ta yaşam ortalaması 82,7 yıldır. 280 râvinin %24,9'u (70 râvi) 90-110 yaşlarında, %45,3'ü (127 râvi) 80-90 yaşlarında, %18,2'si (51 râvi) 70-80 yaşlarında, %5,7'si (16 râvi) 60-70 yaşlarında, %4,9'u (14 râvi) 50-60 yaşlarında ve %0,7'si (2 râvi) 40-50 yaşlarında vefat etmiştir. Görüldüğü gibi bu râvilerin %70,3'ü 80 yıldan fazla yaşamıştır. Aşağıdaki grafikte 280 râvinin yaş gruplarına dağılımı görülmektedir:

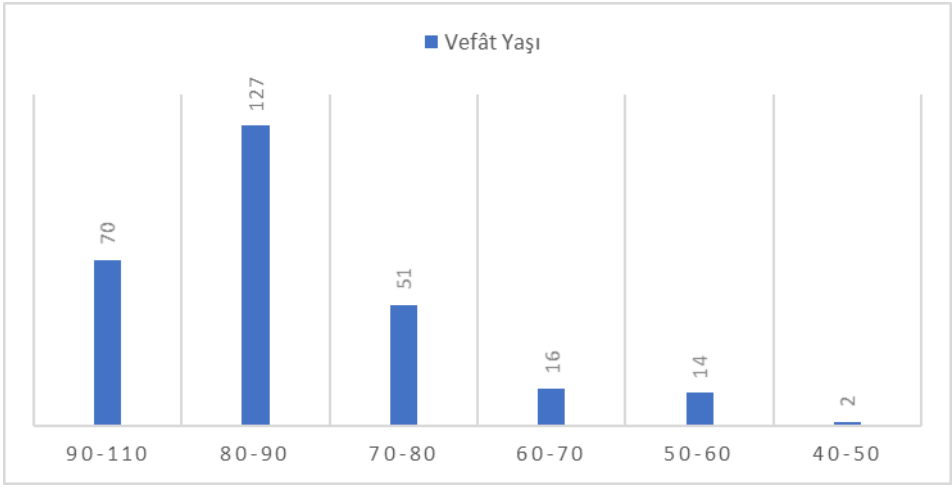

Grafik 1.2.: Bağdatlı Hadis Râvilerinin Vefat Yaşı Aralıklarına Göre Dağılımı

[165] Tuğçe Günaydın, *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 68.

[166] Toksarı, "İbn Şâzân el-Bağdâdî", 20/369.

Ömür kuşkusuz Yüce Allah'ın takdiri ile belirlenir. Fakat her şeyi bir sebeple var eden Yüce Allah'ın uzun ömrü de belirli sebeplere bağladığına inanmaktayız. Bağdatlı muhaddislerin uzun yaşamasının, onların sağlığı koruma konusundaki hassasiyetleri, hijyene önem vermeleri ve Bağdat'taki hastanelerde üst seviye sağlık hizmetleri sunulmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Bağdatlı muhaddislerin öz bakımlarına ve sağlıklarına dikkat ettikleri görülmektedir. Houari Touati, muhaddislerin ihtiyaç miktarınca *"seyahat tabipliği"* bildiklerini ve bu konuda yazılan bir risaleyi yanlarından ayırmadıklarını söylemektedir.[167] Söz konusu risâlenin Ali b. Rabben et-Taberî'nin (öl. 247/861'den sonra) *Firdevsü'l-hikme* adlı tıp eseri olması muhtemeldir. Nitekim Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin diğer muhaddisler gibi sağlığına dikkat ettiği ve Ali b. Rabben et-Taberî'nin *Firdevsü'l-hikme* adlı eserini yanından ayırmayıp onun içindeki tavsiyelere uyduğu söylenmektedir.[168]

Bağdatlı muhaddislerin uzun yaşamalarının bir başka sebebi hijyene önem vermeleri olsa gerektir. Bağdat evlerinde banyo bulunmakta ve atık su, borular aracılığıyla dışarıya tahliye edilmekteydi.[169] Bu da Bağdatlıların hijyene önem verdiğini göstermektedir. Bağdat'ta binlerce hamamın olduğu ifade edilmiştir.[170] Bunun haricinde insanlar bireysel hayatlarında beden ve elbise temizliği için sabun kullanmayı ihmal etmemekteydiler. Hatîb el-Bağdâdî, dünyalık her şeyden uzak durmayı ilke edinen bir sûfîden bahsederken "Elbiselerini sabun kullanmadan sadece su ile yıkardı!"[171] diyerek şaşkınlığını dile getirmektedir. Hatîb'in ifadesi o dönemde sabun kullanımının yaygınlığını ve söz konusu sûfînin tutumunun alışılmadık bir tavır olduğunu göstermektedir.

4./10. asırda Bağdat'ta sağlık hizmetlerine ayrı bir önem verilişti r. Çoğu yeni açılan toplamda sekiz hastane bulunmaktadır.[172] Söz konusu hastanelerin başına Hristiyan Hekim Sinân b. Sâbit (öl. 331/943) başhekim olarak getirilmiştir. Hastanelerde hizmet veren hekimler sınava tabi tutularak gö-

---

167 Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, çev. Ali Berktay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 90.

168 Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", 39/315.

169 Kan, *Abbasilerin Birinci Asrında Bağdat*, 76.

170 Hatîb el-Bağdâdî Bağdat'ta 60.000 hamamın bulunduğunu söylemektedir. (Hatîb, *Târîh*, 1/439)

171 Hatîb, *Târîh*, 8/627.

172 Ayrıntılı bilgi için bk. Dündar, *4/10. Asırda Bağdat*, 107-109; 151-155.

reve alınmıştır. 4./10. asırda yaşanan salgın sürecinde Vezir Ali b. İsa yazılı emirle hekimlerin şehrin her yerine giderek yerinde tedavi yapmalarını, ihtiyacı olanlara ilaç ulaştırmalarını, Müslim-gayri müslim ayırt etmeksizin herkesi tedavi etmelerini hatta hayvanları bile tedavi etmelerini emretmiştir. Salgın haricinde de hapishanelerdeki mahkûmların sağlık sorunları yaşadığını gören Vezir Ali b. İsa hekimlerin tüm hapishanelerdeki hasta mahkûmları tedavi etmesini emretmiştir.[173] Hastaneler dinî inanışlarına bakmaksızın tüm Bağdatlılara eşit seviyede hizmet vermiştir.[174] Tüm bunlar Bağdatlıların sağlıklı ve uzun bir ömür sürmesinde etki etmiş olmalıdır.

1.2. Hac Kafilelerinin Toplanma Merkezi Olması

Hadis tahammül ve edası için uzun ve meşakkatli yolculuklara katlanan hadis talebeleri için hac her dönemde bulunmaz bir fırsat olmuştur. Zira muhaddisler bu kutsal zaman diliminde dünyanın dört bir yanından gelen birçok muhaddisi bir arada bulma, hadis dinleme ve eda etme fırsatı yakalamıştır. Bu yönüyle ashâbu'l-hadîs için hac yolculuğu aynı zamanda hadis tahammül ve edası için en önemli rihle olmuştur. Hatta bazen bu mevsimde hadis öğrenim amacının hac amacının önüne geçtiği dahi görülmüştür. Mesela Misʿar b. Kidâm (öl. 155/772) kendisinden hadis dinlemek istediği âlim Abdullah b. ʿAtâ'nın Mekke'de olduğunu duyunca ondan hadis dinlemek amacıyla Mekke'ye gitmiştir. Misʿar bu yolculuğundaki asıl amacının hac değil hadis öğrenimi olduğunu söylemiştir.[175] Buna benzer bir duruma Zehebî dikkat çekmiştir. Süfyân b. Uyeyne'nin uzun bir ömür sürmesi sebebiyle âlî isnadlara sahip olduğunu, İslam coğrafyasının dört bir yanından öğrencilerin birçok meşakkate katlanarak ondan hadis dinlemek için Mekke'ye gittiklerini söylemiştir. Bu öğrencilerin asıl amacının hac değil ondan hadis dinlemek olduğunu ifade etmiştir.[176]

Hac mevsiminde hadis öğrenimi amacıyla memleketlerinden çıkan birçok muhaddisin yolu Bağdat'a düşmüştür. Zira Bağdat'ın kurulması ve Abbâsî hilâfetinin merkezi olmasının ardından burası hac yolculuklarının

---

173 Mahmut Kaya, "Sinân b. Sâbit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 37/239.

174 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 55.

175 Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâʿî*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1971) 313-314.

176 Zehebî, *Siyer*, 8/457.

merkezi haline gelmiştir.[177] Bedevîlerin ve diğer başıbozuk grupların (bir dönem Karmatîlerin) hac kafilelerine yönelik saldırılarının önüne geçmek, hac kafilesinin güvenliğini sağlamak ve sorunsuz bir şekilde kutsal topraklara ulaşmalarını temin etmek için Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinden gelen hacı adayları hac mevsiminden iki ay önce Bağdat'ta toplanır, bir müddet burada kaldıktan sonra Abbâsî devletinin muhafızları eşliğinde büyük ve ihtişamlı bir hac kervanı olarak kutsal topraklara giderdi.[178]

Târîhu Bağdad'da Bağdat'a gelen yabancı râvilerin memleketlerine ve bazen de geliş amaçlarına değinilmiştir. Verilen bilgilerden 4./10. asırda Bağdat'a 389 misafir râvinin geldiğini tespit ettik. Bu râvileri memleketlerine göre tasnif ederek Bağdat'a hangi şehirlerden kaç râvinin geldiğini tespit ettik. 389 misafir râviden 81 kişinin hacca giderken veya hac dönüşü Bağdat'a geldiği kaydedilmiştir.[179] Geri kalan 308 kişiden bir kısmının da yine hac maksadıyla yolunun Bağdat'a düşmesi muhtemeldir. Aşağıdaki tabloda Bağdat'a gelen misafir râvilerin memleketleri ve geliş amaçları gösterilmektedir:

Tablo 1.1.: Bağdat'a Gelen Misafir Râvilerin Şehirlere Göre Dağılımı

ŞEHİR		BAĞDAT'A GELİŞ SEBEBİ		ŞEHİR		BAĞDAT'A GELİŞ SEBEBİ		ŞEHİR		BAĞDAT'A GELİŞ SEBEBİ	
		HAC	DİĞER			HAC	DİĞER			HAC	DİĞER
1	Antakya	0	1	27	Hemedân	2	7	53	Musul	1	11
2	Bağşûr	2	1	28	Herât	4	11	54	Nehrevân	1	7
3	Bânyâs	0	1	29	Hıms	0	1	55	Nesâ	7	3
4	Basra	0	13	30	Hırak	0	1	56	Nişabur	19	34

177 Nâhıd Abdürrezzak el-Kaysî - Süheyle Merzübân Hasan, "el-Haccu fi'l-'Irâk 'abre't-târîh" *Mecelletü dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr*, 70 (2019), 14; Mehmet Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi: Savaşlar, Salgınlar ve Yağmalar* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 16.

178 Mehmet Nur Akdoğan, *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi: Savaşlar, Salgınlar ve Yağmalar* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 16-17.

179 Ayrıntılar için bk.: Hatîb, *Târîh*, 5/480, 6/188, 4/153, 13/216, 8/199, 12/382, 3/25, 8/472, 7/296, 8/438, 15/637, 2/510, 6/17, 8/728, 9/357, 13/179, 14/543, 12/224, 2/184, 2/448, 3/474, 10/347, 8/142, 2/100, 8/578, 1/588,11/351, 4/353, 2/106, 8/315, 14/141, 14/544, 14/547, 15/369, 6/289, 11/32, 6/11, 12/345, 2/100, 3/119, 2/309, 4/355, 7/102, 15/254, 8/445, 13/556, 11/206, 2/71, 15/181, 3/481, 6/410, 6/500, 11/593, 9/42, 11/598, 10/159, 7/105, 2/109, 11/34, 7/45, 7/445, 2/202, 8/627, 6/51, 6/17, 10/490, 13/477, 11/39, 6/260, 12/309, 15/225, 13/515, 12/187, 4/369, 11/607, 3/624, 7/446, 7/313, 12/188, 7/312, 2/95, 11/611, 12/414, 13/232, 9/397, 6/111, 6/17, 11/199, 8/440.

5	Belh	2	5	31	Hicâz	0	1	57	Numaniyye	0	1
6	Berdea	1	1	32	Hît	0	1	58	Nusaybîn	0	2
7	Buhârâ	10	7	33	Hulvân	0	3	59	Rakka	0	4
8	Bûşenc	0	1	34	Isfahân	2	6	60	Râşidiyye	0	2
9	Büst	1	1	35	İskâf	0	1	61	Rey	5	8
10	Cezîre	0	1	36	Kâze	0	1	62	Ruhâ	0	2
11	Cürcân	1	5	37	Kazvîn	4	3	63	Sâmerrâ	0	13
12	Cüzcân	0	1	38	Kelvezâ	0	3	64	Semerkand	3	1
13	Dandanakan	1	0	39	Kermîniyye	1	0	65	Serahs	2	4
14	Dımeşk	0	4	40	Kırmîsîn	0	1	66	Sûs	0	1
15	Dimemmâ	0	1	41	Kisse	1	0	67	Şâm	0	2
16	Dimyât	0	2	42	Kûfe	1	32	68	Şâş	2	2
17	Dînever	0	2	43	Kûhistân	0	1	69	Taberiyye	1	2
18	Ehvâz	0	2	44	Kutrubbûl	0	2	70	Tâlikân	1	0
19	Enbâr	0	13	45	Mağrib	0	1	71	Tarâz	1	0
20	Endülüs	0	1	46	Malatya	0	1	72	Tarsûs	0	2
21	Esterâbâd	1	1	47	Mekke	0	2	73	Tirmiz	1	1
22	Fergâna	1	1	48	Merv	5	10	74	Tûs	0	1
23	Fustat	0	2	49	Merverrûz	0	1	75	Ukberâ	0	20
24	Haleb	0	3	50	Mısır	0	7	76	Vâsıt	0	10
25	Harrân	0	2	51	Mıssîsa	0	2	77	Yemen	0	1
26	Hemedân	0	1	52	Misrâsâ	0	1				

Hacı adayları Şevvâl ayının başından itibaren, hac zamanından iki ay evvel Bağdat'a gelmeye başlardı. Her gün çok sayıda hacı adayı Bağdat'a gelirdi. İlk hac kervanlarının gelmesinden hacı adaylarının topluca kutsal topraklara hareket edeceği zamana kadar Bağdat'ta adeta bayram havası eserdi. Bağdat'ın batı yakasında çadırlar kurulur ve hacı adayları burada misafir edilirdi.[180] Hacıların hac farizasını yerine getirdikten sonra Bağdat'a dönmeleri de şehirde ikinci bir bayram atmosferi oluştururdu. Hac kafilesinin Bağdat'a gelişinde halife ve devlet büyükleri kervanı karşılar ve resmî tören yapılırdı.[181]

180 Muhammed Manazir Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat 170-289 Hicri / 786 - 902 Miladi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 338.

181 Ahsen, *Abbasiler Döneminde Sosyal Hayat*, 340.

Hacıların hac zamanından iki ay önce Bağdat'a gelmelerinden Bağdat'tan ayrılacakları zamana kadar geçirdikleri süre ile hac dönüşü tekrar Bağdat'a gelip burada kaldıkları süre, Hadis ilmi açısından hareketli ve verimli bir dönem olmuştur. Bağdat halkı birçok bölgeden gelen hadis otoritelerini görme ve onlardan hadis dinleme fırsatı bulurken diğer bölgelerden gelen öğrenciler de hem Bağdatlı muhaddislerden hem de hac amacıyla gelen muhaddislerden hadis dinleme fırsatı bulmuştur.

Hac maksadıyla yola çıkıp Bağdat'ta bir müddet kalan muhaddislerin hadis meclisleri akdettiği, hadisler ve kitaplar rivayet ettiği bildirilmektedir. İbnü'n-Niyâzekî olarak bilinen Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (öl. 370/980) hacca giderken Bağdat'a gelmiş ve Buhârî'nin *Kitâbu'l-Edeb*'ini rivayet etmiştir.[182]

Dönemin önde gelen hadis otoritelerinden Hâkim en-Nîsâbûrî, Nişabur'da iken hocası Ebû Abdullah İbn Ebû Zühl'ün 353/964 yılında hacca giderken Bağdat'ta kaldığı sürede Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ile görüştüğünü ve onun çok büyük bir hâfız olduğundan sitayişle bahsettiğini zikretmiştir. Daha önce Dârekutnî ile gençlik yıllarında karşılaşan Hâkim en-Nîsâbûrî, hocasının anlattıklarını ilk önce mübalağalı bulmuştur. 367/967 yılında kendisi hacca giden Hâkim, hac dönüşü Bağdat'ta dört aydan fazla kalmıştır. Kendi deyişiyle gece gündüz Dârekutnî ile bir arada olan Hâkim, onun illet ve ricâl bilgisine hayran kalmıştır. Râvilerin hadis rivayetindeki durumuna dair Dârekutnî'ye sorduğu soruları derlemiş ve Nişabur'da bu eseri rivayet etmiştir. Nişabur'a döndüğünde hocasının onun hakkında söylediklerinin fazlasıyla doğru olduğunu öğrencilerine anlatmıştır.[183]

Ebû Nasr es-Saffâr el-Buhârî, 377/987 yılında hac dönüşü Bağdat'a gelmiş ve burada İsa b. Musa Guncâr'ın *Kitâbu'l-fiten*'ini ve başka eserleri rivayet etmiştir. [184] Görüldüğü gibi Buhâralı bir muhaddis Buhârâ'nın önde gelen hadis otoritelerinden Guncâr'ın eserini Bağdat'ta rivayet ederek Buhârâ hadis müktesebâtının Bağdat'a taşınmasına vesile olmuştur. Bu elbette tüm beldeler için geçerlidir. Hac mevsimi dünyanın birçok yerindeki ilmî birikimin Bağdat'ta toplanmasına, farklı kültürdeki muhaddislerin bir araya

182 Hatîb, *Târîh*, 6/111.

183 İbn 'Asâkir Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Târîhu Medîneti Dımeşk ve zikru fadlihâ ve ve tesmiyetu men hallehâ mine'l-emâsil ve'ctâze bi nevâhîhâ min vâridîne ve ehlihâ*, thk. Muhibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 43/96.

184 Hatîb, *Târîh*, 6/17.

gelip etkileşim kurarak bölgeler üstü ortak bir kültürü oluşturmalarına olanak tanımıştır.

Ebû İshak el-Müzekkî en-Nîsâbûrî hacca gitmek üzere Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ta Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî onun hadislerinden bir seçki oluşturmuş, o da meclisler akdederek Dârekutnî'nin seçtiği bu hadisleri rivayet etmiştir. Müzekkî'nin Bağdat'ta akdettiği meclisler hadis öğrencileri için son derece verimli geçmiştir. Çok miktarda hadis yazmışlar, birçok kitabı semâ etmişlerdir. Müzekkî bu meclislerde Dârekutnî'nin seçtiği hadislerin dışında Ebu'l-Abbas es-Serrâc'ın *Târîh*'ini, *el-İhve ve'l-ehavât*'ını, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'ini ve Müslim'in birçok kitabını rivayet etmiştir.[185] Görüldüğü gibi Ashâbu'l-hadîs, Bağdat'ta kaldıkları bu sınırlı zamanı ilmi açıdan oldukça verimli geçirmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi hac kafilesindeki hacı adaylarının konaklaması için Bağdat'ın batı yakasına çadırlar kurulmaktadır. Halk bu çadırlarda kalıyor olsa da muhaddislerin en azından bir kısmının şehrin farklı yerlerinde konakladığı anlaşılmaktadır. Mesela Ebû Muhammed et-Tâlikânî, 323/934 yılında hacca giderken Bağdat'a gelmiş, Harbiyye Mahallesi'nde konaklamış ve burada hadis rivayet etmiştir.[186] Ebu'l-Kasım el-Becelî el-Kûfî, 322/933 yılında Bağdat'a gelmiş, Bâbu'l-Muhavvel Mahallesi'nde konaklamış ve burada hadis aktarmıştır.[187] Ebû Nasr Lokman b. Halil es-Semerkandî 341/952 yılında hacca giderken Bağdat'a gelmiş, Yahyâ Pazarı Mahallesi'nde konaklamış ve burada hadis rivayet etmiştir.[188] Adı geçen Bâbu'l-Muhavvel ile Harbiye Mahalleleri batı yakasında; Yahya Pazarı Mahallesi ise doğu yakasındadır. Dolayısıyla bu muhaddislerden en azından bir kısmının söz konusu çadırlarda kalmadığı muhakkaktır. Bu muhaddisler ya kiralık evlerde ya tanıdıkları Bağdatlı bir muhaddisin evinde yahut hanlarda kalmış olmalıdır. İleride zikredileceği üzere mescidlerin yanlarında hanlar bulunmaktadır.[189]

Bağdatlı muhaddisler, misafir muhaddislere burada kaldıkları süre içerisinde rehberlik (ifâde) ederek onları şehrin farklı yerlerindeki ilim meclislerine götürmüştür. Ebu'l-Hüseyin el-Beydâvî (öl. 397/1006), misafir bir öğ-

185 Hatîb, *Târîh*, 7/105.
186 Hatîb, *Târîh*, 11/199.
187 Hatîb, *Târîh*, 8/440.
188 Hatîb, *Târîh*, 14/547.
189 Makdisi, *Beşeri Bilimler*, 52.

renciyi Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin hadis meclisine getirerek ondan hadis dinlemesini sağlamıştır.[190] Ebû Saʿd el-İdrîsî (öl. 405/1015) Bağdat'a geldiğinde Bağdatlı muhaddislerden kendisini âlî ve garîb hadis koleksiyonu olan muhaddislere götürmelerini istemiştir. Bağdatlı muhaddisler de onu Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc'a götürerek hadis dinlemesini sağlamıştır.[191]

Hac ve hadis öğrenimi için çıkılan bu zorlu yolculukta kimileri memleketine dönerken kimilerine dönmek nasip olmamıştır. Ebû Müslim el-Kattân el-Kerecî (öl. 345/956) hacca giderken Bağdat'a gelmiş, burada hadis rivayet etmiştir. Dicle'yi geçerken boğularak vefat etmiştir.[192] Ebu'l-Kasım İbrahim b. Necîh ez-Zührî (öl. 313/925), Bağdat'ta vefat etmiş, naaşı memleketi Kûfe'ye götürülmüştür.[193]

1.3. Alternatif Nehir Yolu Ulaşımı

Bağdat, yorucu kara yolculuklarıyla hadis öğrenimi için dünyayı dolaşan hadis öğrencilerine daha rahat ve daha hızlı bir alternatif ulaşım yolu sunmuştur. Birçok bölgeden Fırat ve Dicle nehirleri ile bunların kolları sayesinde Bağdat'a ulaşılabilmiştir. Basra Körfezi'ne açılan nehir yolları sayesinde Fırat ve Dicle nehirleri, Bağdat'ın Basra Körfezi'ne bağlanmasını ve okyanus ötesi ülkelerle irtibatını da sağlamıştır.

Halife Mansûr henüz Bağdat'ı kurmaya karar vermeden önce bu bölgenin ulaşım açısından elverişli olduğunun, tüm dünyayla kara ve su yolları ile bağlantı kurulabileceğinin farkına varmıştır. Bir anlatıya göre o, yeni payitahtı için yer aradığı sırada Bağdat Kenti olarak bilinen kadîm bir ticaret merkezi ve ticari pazar alanına gelmiştir. Burada bulunan zengin bir çiftlik sahibi, halifeye buranın ulaşım açısından eşsiz bir yer olduğunu, Fırat ve Dicle Nehirleri ile birçok bölgeleye ulaşımın sağlanabileceğini söylemiştir.[194]

Yaʿkûbî bu durumu şöyle dile getirmiştir:

> "[Bağdat'ın] İki tarafından iki ulu ırmak, Fırat ve Dicle nehirleri akar. Tâcirler ve mallar en kolay şekilde kara ve deniz yoluyla buraya ulaşır. Doğudan ve batıdan, Müslim ve gayri müslim diyârlardan mallar buraya taşı-

190 Hatîb, *Târîh*, 13/493.
191 Hatîb, *Târîh*, 11/365.
192 Hatîb, *Târîh*, 3/119.
193 Hatîb, *Târîh*, 7/151.
194 Taberî, *Târîh*, 7/617.

nır. Hindistan, Çin, Tibet, Sind, Türk, Deylem, Hazar, Habeşistan ve diğer diyârlardan tüccarlar mallarını satmak için Bağdat'a taşırlar."[195]

Su yolları sadece ticari emtianın taşınması için kullanılmayıp yolcu taşımada da aktif olarak kullanılmıştır. Eski Abbâsî veziri Hâmid b. Abbâs, Vâsıt'tan Bağdat'a gemilerle gelmiştir. Büveyhî Emiri Adududdevle onu Dicle üzerinde teknesiyle karşılamıştır.[196] Su yolları ticaret, hac ve ilmî seyahat gibi amaçlarla çok sık kullanılmıştır. Mesela 348/959 yılında hacca gitmek üzere on küsur büyük gemi ile Bağdat'a doğru gelen hacı adaylarının gemileri alabora olmuş, bine yakın hacı adayı boğularak vefat etmiştir.[197] Bir önceki başlıkta zikrettiğimiz gibi hacca giden hacı adayları Bağdat'ta toplanarak yaklaşık iki ay burada konaklamaktaydı. Hacı adaylarının bir kısmı burada hadis rivayet veya tahammül etmiştir. Kaynaklarımız her yıl düzenli olarak hacca giden gemilerle ve bunlar içindeki yolcu sayısı ile ilgilenmemiştir. Sadece yukarıda zikrettiğimiz gibi kayda değer bir hâdise olduğunda kayıt altına almıştır. Fakat bu veriden, azımsanmayacak sayıda insanın her yıl nehir yoluyla Bağdat'a geldiği anlaşılmaktadır. Tüm bunlar nehir yolu gibi konforlu ve hızlı bir alternatif ulaşımın, Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasına büyük katkıları olduğunu göstermektedir.

1.4. Farklı Branşlardaki Önemli Âlimlerin Varlığı

Bu bölümde, mezheplerin öncü isimleri ve farklı disiplinlerde temayüz etmiş âlimlerden ders almak amacıyla Bağdat'a yönelen talebe akınının, şehrin bir "hadis merkezi" olarak gelişimindeki rolü incelenecektir. Abbasi başkenti, yalnızca siyasi bir merkez değil; aynı zamanda kelam ve fıkıh mezheplerinin, kıraat ekollerinin ve dil bilim okullarının teşekkül ettiği, İslam dünyasının en dinamik entelektüel havzası konumundadır. Bu durum, söz konusu alanlarda eğitim almak isteyen çok sayıda âlim ve öğrencinin Bağdat'a yönelmesine zemin hazırlamıştır. Farklı uzmanlık alanlarına odaklanan ilim yolcularının Bağdat'a gelişinin hadis ilmine sağladığı katkı, o dönemin bütünleşik ilim tasavvuru üzerinden okunmalıdır. Zira fıkıh, kelâm, tasavvuf ve dil çalışmaları, meşruiyet zeminini doğrudan Kur'an ve Sünnet'e dayandırmak zorundadır. Herhangi bir fıkhî hükmün veya kelâmî önermenin inşasında hadislerin temel bilgi kaynağı (nas) olarak kullanılma-

195 Ya'kûbî, *el-Büldân*, 12-13.
196 Dünar, *4/10. Asırda Bağdat*, 181.
197 Miskeveyh, *Tecârib*, 6/216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/225.

sı gerekir. Bu metodolojik zorunluluk, uzmanlık alanı ne olursa olsun her âlimin hadis müktesebatına sahip olmasını gerektirmiştir. Ayrıca klasik dönemin ilmî geleneğinde hadisler, sadece hadis meclislerinde değil, hangi disipline ait olursa olsun her ders halkasında muhaddislerin belirlediği isnad sistemi üzerinden aktarılmıştır. Bu durumda, şehre gelen her öğrenci ve âlim aynı zamanda potansiyel bir râvidir.

Bu çok yönlü katkının en somut delili, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserini telif ederken benimsediği seçici yaklaşımdır. Hatîb, şehrin biyografik hafızasını kayda geçirirken, ilim dalları arasında ayrım gözetmeksizin hadis rivayetini birincil kriter kabul etmiştir:

> "Medînetü's-Selâm'a dışarıdan gelip orayı vatan edinmeyen yabancılardan (gurebâ) sadece burada hadis rivayet ettiği tarafımdan teyit edilenleri zikrettim. Şehre gelmiş olmasına rağmen burada hadis rivayet etmeyenleri ise (…) eserime dâhil etmedim." [198]

Hatîb el-Bağdâdî'nin bu ifadesi, Bağdat'ın sadece profesyonel muhaddislerin değil, şehre uğrayan her bir ilim yolcusunun hadis rivayetiyle meşgul olduğu şümullü bir cazibe merkezi haline geldiğini açıkça ortaya koymaktadır. Zira ikinci bölümde râvileri bilim dallarına göre ayırarak her bir ilim dalı mensuplarının hadis rivayetine farklı yaklaşımları ele alındığında görüleceği üzere Hatîb'in eserinde ana branşı hadis olmayan çok sayıda kişi bulunmaktadır. Hatîb'in eserinde izlediği yönteme göre bunlar Bağdat'ta hadis rivayet eden ravilerdir. Dolayısıyla farklı branşlara mensup olsalar da hadis meclislerine katılmış ve şehrin hadis birikimine katkı sunmuşlardır. Ayrıca gurebâ olarak nitelendirilen misafir talebe ve ulemanın beraberlerinde getirdikleri farklı coğrafyalara ait nüshalar ve rivayetler, Bağdat'taki birikimi zenginleştirmiştir.

Hatîb'in zikrettiği Bağdat'a dışarıdan gelen 389 kişi incelendiğinde bunların çeşitli ilim dallarına mensup râviler olduğu görülmektedir. Hâl böyle olunca Bağdat'ta bulunan ve dünyanın dört bir yanından ilim tâliblerini Bağdat'a çeken farklı ilim dallarındaki otoritelere kısaca değinmek faydalı olacaktır. Hanefîliğin merkezi 3./9. ve 4./10. asırlarda Bağdat'tır.[199] 4./10. asırda Irak Hanefîlerinin bu asırdaki reisleri sırasıyla Ebû Sa'îd Ahmed b. Hüseyin el-Berda'î (öl. 317/930), *reîsü'l-mezheb* sıfatıyla anılan ilk hanefî fa-

---

198 Hatîb, *Târîh*, 2/5.

199 Bedir, Hanefi Mezhebinin Abbasi Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması, 626-627.

kihi olan Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî (öl. 340/952), Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs (öl. 370/981) Bağdat'ta yaşamış ve burada dersler vermiştir. Hanefî tabakât eserlerinde Cessâs hakkında söylenen "Rihleler ona yönelmiştir."[200] ifadesi de onun Hanefî fıkhını tahsil etmek isteyen öğrencileri Bağdat'a çeken bir câzibe merkezi durumunda olduğunu göstermektedir.[201]

Mâlikî Mezhebi açısından, 3./9. asrın ikinci yarısından itibaren Medine çevresi önemini yitirmiş ve Mâlikîliğin en güçlü merkezi Bağdat olmuştur. Kadı İsmail b. İshak (öl. 282/896), İbn Huveyzmendâd (öl. 390/999) ve Ebû Bekir el-Ebherî (ö. 375/986) gibi âlimler Mâlikî mezhebinin Bağdat'ta güçlenmesinde öncü rolü oynamıştır.[202] Dârekutnî, Ebherî'den bahsederken onun Mâlikîlerin imamı olduğunu ve dünyanın dört bir yanından ona rıhle yapıldığını söylemiştir. Dârekutnî onun evinin önünde Endülüs ve Mağrib'den gelen, fıkhî hadisleri ve Mâlik'in hadislerini müzâkere eden bir grup öğrenci görmüştür.[203] Bu anlatı fıkıh ilmi için Bağdat'a gelen öğrencilerin burada hadis faaliyetlerine katılarak Hadis ilmine katkıda bulunduklarını göstermektedir.

Şâfiî mezhebinin 4./10. asırdaki en etkili isimlerinden biri Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc'dir (öl. 306/918). O, Şâfiî mezhebinin kuruluş sürecindeki en önemli kişilerden ve mezhebin sistemleşmesine en büyük katkıyı sunanlardan biri olarak kabul edilmiştir. Onun mezhebin teşekkülü konusundaki büyük etkisi sebebiyle "Küçük Şâfiî" lakabıyla anıldığı belirtilmiştir. İbn Süreyc, Ebû Cafer Muhammed b. Ahmed et-Tirmizî'den (öl. 295/907) sonra Irak'ta Şâfiîlerin lideri olmuştur.[204] Onun Bağdat'ın Kerh mahallesine yakın Suveykatu Gâlib denilen yerdeki kabri mezhep müntesipleri tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edilen bir ziyaretgâh durumundadır.[205]

---

200 Abdülkadir el-Kureşî Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed, *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, (Kahire: Dâru Hicr, 1993), 1/223.

201 Cessâs'ın hadisçiliği hakkında yapılan bir çalışma için bk. Nejla Hacıoğlu,*"el-Fusûl fi'l-usûl" İsimli Eseri Bağlamında Cassâs'n Hadis İlmindeki Yeri* (Ankara: İlâhiyât, 2014).

202 Kaya, "Maliki Mezhebi", 27/520.

203 Zehebî, *Siyer*, 16/332.

204 Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", 38/237.

205 Özen, "İbn Süreyc, Ebü'l-Abbas", 20/363.

Hanbelî mezhebinin teşekkül sürecini etkileyen en önemli âlimlerden biri Ebû Bekir el-Hallâl'dır (öl. 311/923). O, Ahmed b. Hanbel'den (öl. 241/855) rivayet edilen tüm mesâili *el-Câmiʿ* adını verdiği eserinde bir araya getirmiş, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in ashabının biyografilerini içeren bir tabakât eseri kaleme almıştır.[206]

Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915-16), Hallâc-ı Mansûr (öl. 309/922), Ebû Muhammed el-Cerîrî (öl. 321/933), Ebû Yakub İshâk b. Muhammed en-Nehrecûrî (öl. 330/941), Ebû Saʿîd İbnü'l-Aʿrâbî (öl. 341/952), Cafer el-Huldî (öl. 348/959), Hayr en-Nessâc (öl. 322/934), İbn Atâ (öl. 309/922) ve Ebû Bekir eş-Şiblî (öl. 334/946) gibi Bağdatlı sûfîler bu asırda tasavvufun önde gelen isimlerindendir.[207]

Eşʿarîliğin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eşʿarî (öl. 324/935-36) Bağdat'a gelmiş, Bağdat'taki Hanbelî liderleriyle konuşmuş, kendisinin Ahmed b. Hanbel'in görüşleri temelinde itikadi meselelere cevap verdiğinden bahsederek Hanbelî otoritelerden meşruiyet onayı almak istemiştir. Ebu'l-Hasan el-Eşʿarî'den sonra Ebu'l-Hasan el-Bâhilî, İbn Mücâhid et-Tâî (öl.324/936), Bâkıllânî (öl. 403/1013), İbn Fûrek (öl. 406/1015), Ebû İshak el-İsferâyînî (öl. 418/1027), Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Taberî, Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kaffâl (öl. 365/976), Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım el-İsfahânî ve Ebû Mansûr Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, Abdülkâhir el-Bağdâdî (öl. 429/1037-38) gibi önemli isimler Bağdat'ta Eşʿarîliğin önde gelen simalarıdır.[208]

4./10. asırda Bağdat dil ekolü teşekkül etmiştir. Bağdat dil ekolünün müstakil bir ekol olarak 4./10. asrın ortalarında Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve İbn Cinnî (öl. 392/1002) öncülüğünde kurulduğu ifade edilmiştir.[209]

Hanefîlerin ve Hanbelîlerin imamları Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve Ahmed b. Hanbel'in, Şiîlerin imamı Mûsa Kâzım'ın (öl. 183/799) ve İmâm Muhammed Cevâd'ın (öl. 220/835), tasavvuf tarihinin en önemli isimlerinden Maʿrûf el-Kerhî (öl. 200/815-16 [?]), Serî es-Sakatî (öl. 251/865), Cüneyd

---

206 Muhyettin İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 29.

207 Bardakçı, *Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, 194.

208 Yavuz, "Eş'ariyye", 11/448.

209 Karabudak, *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri,* 68

el-Bağdâdî'nin (öl. 297/909) kabirlerinin Bağdat'ta bulunması[210] buraların önemli bir ziyaretgâh olmasına ve dolaylı olarak da Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasına katkı sunmuştur.

1.5. Devlet Adamlarının Âlimleri Himayesi

Kuruluşundan itibaren ilim ve kültür merkezi olan Bağdat 3. ve 4. asırlarda dünyanın en büyük metropolü, İslam medeniyetinin başşehriydi. Bunu sağlayan birçok etkenden biri kuruluşundan itibaren devlet adamlarının ulemaya teveccühü, desteği ve özgür bir fikir ortamı sağlamasıdır. Zaman zaman mihne olayları gibi fikir özgürlüğünü kısıtlayıcı uygulamalar görülse de Bağdat'ta genel olarak bir özgürlük atmosferi olmuştur. Devlet adamlarının sağladığı bu ortam sayesinde âlimler çekinmeden düşüncelerini ifade edebilmiştir. Böylece 4./10. asırda birçok ilim dalı altın çağını yaşamıştır. Eşʿarîlik temellerini Bağdat'ta atmış, öteden beri siyâsî bir hareket görünümündeki Şiîlik kelâmî bir mezheb hüviyetine bu asırda sahip olmuştur.

Devlet adamları sadece özgürlük ortamı sağlamakla kalmamış; aynı zamanda ilmi teşvik etmiş ve âlimleri malî olarak desteklemiştir. Saraylarını birer ilim yuvası ve münazara meclisine çeviren devlet adamları âlimleri el üstünde tutmuştur. Onların âlimlere verdiği değer dünyanın dört bir yanındaki âlimlerin Bağdat'a gelmesini sağlamıştır.[211] Abbâsî Veziri İbnü'l-Furât (öl. 312/924) hadis talebelerine destek vermiş, kağıt veya mürekkep alacak kadar paraya sahip olamayan hadis tâlibleri olabileceğini düşünerek ashâbu'l-hadîse 20.000 dirhem dağıtmıştır.[212] Miskeveyh'in bildirdiğine göre Büveyhî Emiri Adududdevle muhaddislere, fakihlere, müfessirlere, mütekellimlere, neseb âlimlerine, şâirlere, nahiv âlimlerine, tabiblere, astronomlara ve matematik âlimlerine maaş bağlamıştır.[213]

Büveyhî emirleri gibi vezirleri de ilmî çalışmaları ve âlimleri desteklemiştir. Bu desteğin en güzel örneklerinden biri Büveyhî Veziri Sâbûr b. Erdeşîr'in (öl. 416/1025) 381/991 veya 383/993 yılında Bağdat'ın Kerh semtinde kurduğu Dâru'l-İlm'dir. Bu eğitim ve araştırma kurumunu Dâru'l-İlm

210 Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 372.
211 Güner, "Şiî Yüzyılı", 1/161.
212 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 218.
213 Miskeveyh, *Tecârib*, 449.

olarak bizzat müessisi adlandırmıştır.[214] Farklı ilim dallarına dair 10.400 civarında eser bulunan zengin kütüphanesi ilim severlerin uğrak yeri olmuştur. Dâru'l-İlm'in en önemli yönü bir kütüphane oluşu ise de burası aynı zamanda ulemânın münazaralar yaptığı ve dersler verdiği bir ilim merkezi durumundadır.[215]

1.6. Önemli Ticaret Merkezlerinden Biri Olması

Bağdat Şehri Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından inşa edilmeden önce de bu bölge bir ticaret merkezi konumundaydı ve buraya "Bağdat Kenti" ve "Bağdat Pazarı" adları verilmekteydi. Buraya her yıl dünyanın birçok yerinden hatta Çin'den bile tüccarlar gelip panayıra katılmış ve ticaret yapmıştır. Arapça olmayan "Bağdat" isminin menşeine yönelik varsayımlardan biri de bu adı Çinli tüccarların verdiği yönündedir. [216] Bu bilgi Çinli tüccarların Bağdat panayırına sıklıkla geldiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla her yıl dünyanın en ücra köşelerinden Bağdat'a tüccarların geldiği anlaşılmaktadır.

Bağdat, kurulmasının ardından kısa sürede dünyanın en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir. Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika tâcirleri Bağdat'a yönelmiştir. Orta Asya tâcirleri ve Volga Nehri ile Baltık Denizi'ne erişen ticaret yolu da Bağdat'a yönünü çevirmiştir. Böylece Asya, Afrika ve Avrupa'ya giden mallar Bağdat'tan yola çıkmış veya Bağdat'a mutlaka uğramıştır.[217] Fırat ve Dicle nehirlerinin açılan su kanallarıyla doğrudan Basra Körfezi'ne bağlanması Bağdat'ın okyanus ötesi bir ticaret limanı olmasının yolunu açmıştır. Özellikle Hindistan, Sind, Çin, Tibet, Türkistan, Deylem, Hazar, Habeşistan ve diğer bölgelerden gelen ticaret malları ile Bağdat dünyanın tüm ürünlerinin toplandığı bir merkez olmuştur. 6./12. yüzyılda Bağdat'ı ziyaret eden Yahudi gezgin Tudelalı Benjamin (öl. 568/1173) Bağdat'a dair izlenimlerini anlatırken burada dünyanın birçok yerinden gelen çok sayıda tüccâr bulunduğundan bahsetmiştir.[218] Bağdat,

---

214 Ahmet Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13 (2001), 76.

215 Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i", 87.

216 Hatîb, *Târîh*, 1/80.

217 Taner Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, ed. Yunus Emre Tansü (Elazığ: İKSAD Yayınları, 2022), 226.

218 Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 226.

deniz yollarının haricinde tarihî ipek yolunun da en önemli duraklarından biri haline gelmiştir.

Bağdat'ın önemli bir ticaret merkezi olmasının, hadis merkezi kimliğine nasıl katkı sunduğuna gelecek olursak; muhaddislerin bir kısmının tüccar olduğu bilinmektedir. Her dönemde olduğu gibi tâcirlerin bir kısmı kara veya deniz yoluyla ticarî emtiayı bir yerden alıp başka bir yerde satarak ticaret yapmıştır. Tüccar muhaddisler bu ticarî seyahatleri fırsata çevirerek hadis rıhlelerine dönüştürmüşlerdir. Gittikleri diyarlarda hem ticaret yapmış hem de hadis yazmışlardır. Mesela Ebû Bekir Muhammed b. Amr b. Süleyman el-Bezzâz İbn ʿAmrûye en-Nîsâbûrî (öl. 304/916) bir kumaş tâciri olup sık sık Bağdat'a gelmiş, her geldiğinde burada uzun süre kalmıştır. Böylece hem ticaretin en büyük merkezlerinden biri olan Bağdat'ta ticaretini yapmış hem de burada hadis öğrenimiyle ilgilenmiştir.[219]

Bağdatlı tâcir muhaddis Daʿlec b. Ahmed (öl. 351/962), ticaret için gittiği Mekke, Medine, Irak, Horasan ve çevresinde Ebû Müslim el-Keccî, Osman b. Saʿîd ed-Dârimî, Muhammed b. İbrâhim el-Bûşencî, Ali b. Abdülazîz el-Begavî ve İbn Huzeyme en-Nîsâbûrî gibi âlimlerden hadis tahsil etmiştir. Daʿlec b. Ahmed, Nişabur seyahati sırasında İbn Huzeyme'nin bütün eserlerini dinlemiştir. Öğrencisi Dârekutnî onun rivayet izni aldığı hadisleri müsned tertibine koymuştur. Ayrıca Şuʿbe ile Mâlik b. Enes'in rivayetlerini bir araya getirmiştir.[220] Burada ticaretin Bağdat'a dolaylı katkısını görmekteyiz. Tâcir bir muhaddis olan Daʿlec b. Ahmed ticarî seyahati sırasında çağdaşı bir muhaddis olan İbn Huzeyme en-Nîsâbûrî'nin (öl. 311/924) hadis müktesebatını Bağdat'a taşımıştır.

Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan faktörleri ele aldıktan sonra bu durumun tam tersi olan olumsuz faktörlere de değinmek bir hadis merkezi olarak Bağdat'ın her yönüyle ortaya koyulması açısından önem arz etmektedir. Şimdi Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen faktörler ele alınacaktır.

2. HADİS ÖĞRENİMİNİ OLUMSUZ ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Bağdat'ın İslâm medeniyetinin tartışmasız en önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmesini sağlayan; âlî isnâd sahibi muhaddislerin yoğunlu-

219 Hatîb, *Târîh*, 4/221.

220 Çakan, "Da'lec b. Ahmed", 8/430-431.

ğu, hac kervanlarının toplanma merkezi oluşu, stratejik nehir yolu ulaşımı ve devlet adamlarının ulemayı himaye etmesi gibi temel dinamikler, şehri hadis ilmi açısından küresel bir çekim noktasına dönüştürmüştür. Ancak bir ilim merkezinin tarihsel serüvenini yalnızca sunduğu imkânlar üzerinden okumak, o şehrin ilmî dokusunu tam anlamıyla kavramaya yetmez. Zira her mekân, bünyesinde barındırdığı fırsatların yanı sıra, orada neşet eden ilmî faaliyetlerin seyrini zorlaştıran birtakım yapısal ve dönemsel handikapları da beraberinde taşır. Bu bağlamda Bağdat, muhaddisler için her ne kadar eşsiz fırsatlar sunsa da şehrin özgün coğrafi yapısından kaynaklanan ulaşım zorlukları, yaz mevsiminin yakıcı sıcakları, sarsılan siyasî istikrar ve zaman zaman ulemayı şehri terk etmeye zorlayan iktisadî buhranlar, hadis öğrenim sürecini kesintiye uğratan ve hatta ilmî birikimin fiziksel olarak yok olmasına yol açan ciddi birer direnç alanı oluşturmuştur. Dolayısıyla Bağdat'ın hadis tarihindeki merkezi rolünü bütünüyle anlamlandırabilmek için, bu cazibe merkezinin ulemaya yüklediği meşakkatleri ve hadis tahsilini sekteye uğratan olumsuz faktörleri de mercek altına almak zaruridir.

Bağdat'ta hadis tahsil sürecini sekteye uğratan faktörler; coğrafî, siyasî ve iktisadî olmak üzere üç ana kategori altında incelenebilir. Bu bağlamda coğrafî engellerin başında, şehrin içinden geçen çok sayıda nehir ve su kanalının yol açtığı kronik şehir içi ulaşım sorunları ile yaz mevsiminin eğitim faaliyetlerini zorlaştıran ekstrem hava sıcaklıkları gelmektedir. Şehrin su yollarıyla bölünmüş heterojen yapısı, özellikle taş köprülerin yetersizliği, tehlike arz eden seyyar duba köprülerin kullanımı ve ücretli kayıkların getirdiği mâlî külfetler, ilim talebelerinin hocalara erişimini ciddi ölçüde kısıtlayan birer lojistik handikap oluşturmuştur. Zikredilen bu faktörler detaylandırılacaktır.

Nehir ve kanalların çok fazla olması ile Bağdat günümüzdeki Venedik'e benzetilmiştir.[221] Bağdat'ta nehirler, evlerin ve çarşıların arasından akmaktaydı. [222] Bir yerden başka bir yere gitmek için en az bir, çoğu zaman birkaç nehir geçmek gerekiyordu. Dönemin tanığı tarihçi Mukaddesî, ulaşımın üçte ikisinin su yoluyla sağlandığını bildirmiştir. Nehirlerde yük ve yolcu taşımacılığı yapan kayıkların sayısı 30.000'i buluyordu. Kayıkçı loncasının günlük geliri 90.000 dirheme ulaşmıştı. Maddi durumu iyi olan bir Bağdat-

221 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 551.
222 Hatîb, *Târîh*, 1/431; 1/435.

lının mutlaka bir teknesi olurdu.[223] Aşağıda Bağdat'ın 4./10. asrın başındaki haritasında nehir ve su kanallarını görmek mümkündür:

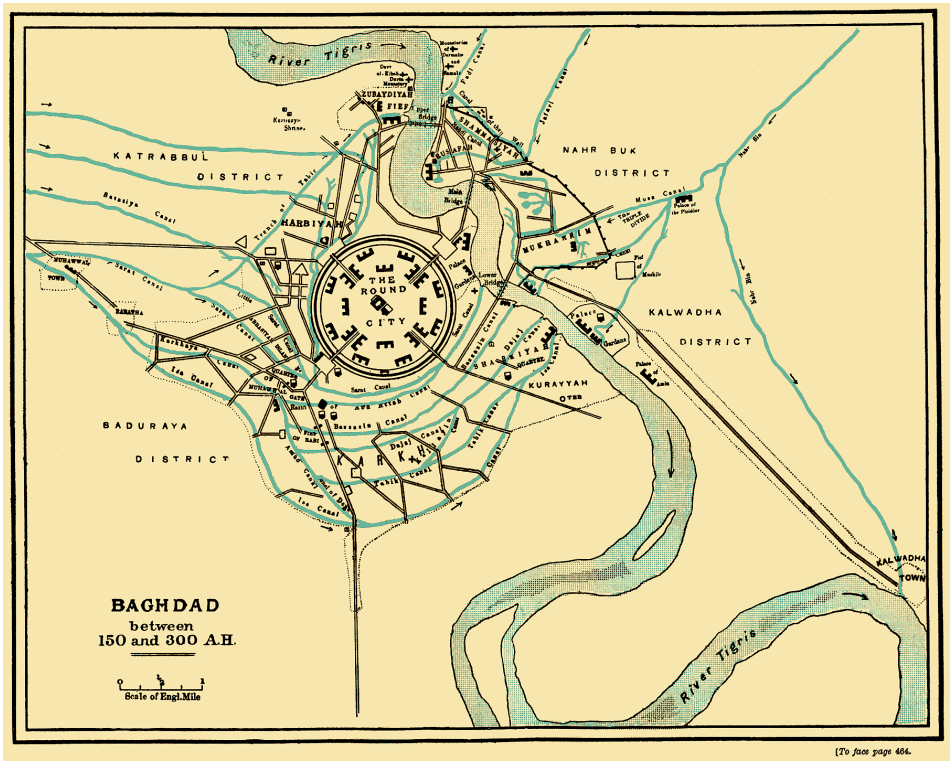

Harita 1.1.: Bağdat Nehirleri ve Su Kanalları City Plan of Medieval Baghdad, *World History Encyclopedia* (Erişim 25 Ocak 2025)

Bağdat'ta ulaşım ya köprüler veya yolcu taşıyan ücretli kayıklarla sağlanmıştır. Nehir ve kanallar üzerinde iki çeşit köprü bulunmaktadır. Bunlardan taş köprüler sabit ve sağlam yapılardır. Fakat bu tür köprüler sadece küçük nehirlerin üzerinde bulunmakta ve ihtiyacı karşılayamayacak kadar az sayıdadır.[224] İkinci çeşit köprüler ise kayıkların yan yana getirilip üzerlerine kütük bağlanarak yapılan seyyar duba köprülerdir.[225] Dicle üzerinde 4./10. asrın ilk yarısında üç yüzer köprü bulunurken asrın sonlarına doğru

223 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 551.

224 Önemli âlimlerin cenazeleri taşınırken taş köprülerin tıkandığı ve izdiham sebebiyle uzun süre yaya ve binek trafiğinin kilitlendiği görülmektedir. (Hatîb, *Târîh*, 15/260İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/336)

225 Yıldırım, *Ticaretin Altın Çağı*, 232.

bu köprülerin ikisi kullanım dışı kalmış ve köprü sayısı bire düşmüştür.[226] Taş köprülerin yetersizliği sebebiyle öğrencilerin nehir ve kanallardan geçmek için iki seçeneği kalmaktadır. Birincisi duba köprülerden geçmek, ikincisi ise ücretli kayıkları kullanmaktır. Duba köprülerin de çeşitli sorunları vardır. Bu köprülerin genellikle korkulukları olmadığı için şiddetli akıntı ve dalga zamanlarında son derece tehlikeli köprülerdir.[227] Şiddetli akıntı zamanlarında halk bu köprülerden geçmeye cesaret edemezdi. Mesela, Cerîr b. Abdülhamid (öl. 188/803) Bağdat'a gelmiş ve doğu yakasında konaklamıştır. Batı yakasında ikamet eden İbrahim b. Hâşim (öl. ?) Ahmed b. Hanbel'e giderek birlikte Cerîr'den hadis dinlemek için doğu yakasına geçmeyi teklif etmiş; fakat Ahmed b. Hanbel'in annesi o sıralar Dicle'deki şiddetli akıntılar sebebiyle onun karşı yakaya geçmesine izin vermemiştir. İbrahim b. Hâşim karşı yakaya geçmiş; fakat akıntının daha da şiddetlenmesi sebebiyle batı yakasına geçememiş ve 20 gün boyunca Cerîr b. Abdülhamid'in evinde konaklamak zorunda kalmıştır. Bu süre içerisinde ondan 1.500 hadis yazmıştır.[228] Seyyar duba köprülerin yer yer ölümlere dahi yol açtıkları olmuştur. Mesela Sâmerrâlı muhaddis Ebû Abdullah Muhammed b. Kasım el-Attâr, 330/941 yılında köprüden düşerek vefat etmiştir.[229] Ebû Müslim el-Kattân el-Kerecî hacca gitmek üzere Bağdat'a gelmiş, burada hadis rivayet etmiş, Dicle Irmağı'na düşerek vefat etmiştir.[230]

Köprülerin ulaşımı nasıl zorlaştırdığını göstermesi açısından Kûfeli Şiî hadis hafızı Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Ukde el-Cârûdî'nin (öl. 332/944) Bağdat'ta başından geçen olay dikkat çekicidir. İbn Ukde Bağdat'a üç kere gelmiştir. İlk gelişinde Bağdat'ın meşhur hadis hafızlarından İbn

---

226 4./10. asırda Bağdat'ta bulunan köprüler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülhamit Dündar, "Kuruluşundan Selçuklu Hakimiyetine Bağdat (145/762-447/1055)", *Bağdat İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri* (Bağdat İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantısı, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 94-96.

227 "Adududdevle döneminde Dicle üzerindeki köprünün yoğun trafiğine rağmen oldukça dar olması, özellikle binekliler için büyük tehlike arz ediyordu. Adududdevle bu köprü için daha büyük ve sağlam gemiler [süfun] kullanarak köprüyü genişletmişti. Köprünün iki yanına yapılan korkuluklarla [derâbzînât] yolcuların güvenliği sağlanmış, köprüye muhafızlar ve bekçiler tayin edilmişti." (Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 119)

228 Hatîb, *Târîh*, 8/189.

229 Hatîb, *Târîh*, 4/305.

230 Hatîb, *Târîh*, 3/119.

Sâʿid'in meclisine katılmıştır. İbn Sâʿid'in bir hadisi hatalı okuduğunu söyleyerek mecliste ona itiraz etmiştir. İbn Sâʿid'in öğrencileri hocalarına karşı gösterilen bu tutumu hazmedememiş ve mecliste olay çıkarmıştır. Ardından İbn Ukde'yi vezire şikâyet etmişlerdir. Vezir bir müddet onu zindana attırmıştır. Fakat haklı olduğu ortaya çıkınca serbest bırakmıştır. İbn Ukde, Bağdat'a ikinci gelişinde Bağdatlı hadis hafızı Ebû Bekir İbnü'l-Ciʿâbî ile görüşmüştür. İbnü'l-Ciʿâbî'nin elinde daha önce tartıştığı hadis hafızı İbn Sâʿid'in kitabını görmüş, incelemek için kitabı istemiştir. Kitabı inceledikten sonra ona kitapta hatalı bir hadis olduğunu söylemiştir. İbnü'l-Ciʿâbî ondan bu hadisi kendisine bildirmesini istemiştir. Fakat İbn Ukde, daha önce başına gelenlerden dolayı hatalı rivayeti ona söylememiştir. Zira İbn Sâʿid'in öğrencilerinden çekinmiştir. İbnü'l-Ciʿâbî ısrar edince İbn Ukde memleketi Kûfe tarafındaki Yâsiriyye Köprüsü'nü geçince hatalı hadisi ona söylemeyi vaat etmiştir. Yâsiriyye Köprüsü'nü geçince hatalı hadisi İbnü'l-Ciʿâbî'ye göstermiştir.[231] İbn Ukde'nin, şehir içindeki bir köprüyü geçince İbn Sâʿid'in öğrencilerinin kendisine erişemeyeceğini düşünmesi, bu köprüleri geçmenin ve şehir içindeki ulaşımın zorluğunu göstermektedir.

Duba köprülerin sebep olduğu can kaybı dışında sallanmaları sebebiyle muhaddislerin, geçiş sırasında hadislerinin yazılı olduğu kitaplarını nehre düşürdüklerinden de bahsedilmektedir. Meselâ Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı eserine oğlu Abdullah'la (öl. 290/903) birlikte birçok hadis ekleyen ve "müsnidü'l-Irâk" olarak şöhret bulan muhaddis Ebû Bekir el-Katîʿî'nin (öl. 378/988-89)[232] bazı kitapları ırmağa düşmüş; bu kitaplarda bulunan hadisleri, kendisinin semâʿı olmayan başka birinin kitabından tekrar yazmış; bu sebeple de birçok hadis münekkidinin eleştirisine maruz kalmıştır.[233] Dönemin önemli hadis münekkitlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî (öl. 435/1043), Ebû Abdullah İbn Dûst'un (öl. 407/1016) zayıf olduğunu söylemiş, bunun gerekçesi olarak da kitaplarının ırmağa düşmesinin ardından bu kitaplarda bulunan hadisleri başkalarının kitaplarından tekrar yazıp semâʿı bulunmayan nüshalardan bunları rivayet etmesini göstermiştir.[234] İleride bahsedileceği gibi hadis otoriteleri, râvilerin bizzat kendi semâ ettikleri

231 Zehebî, *Siyer*, 11/533.

232 el-Katîʿî hakkında geniş bilgi için bk. Furkan Gan, *Ebû Bekr el-Katîʿî'nin Hadis İlmine Katkıları*, ed. Ahmet Harman (Ankara: Sonçağ Akademi, 2022).

233 Hatîb, *Târîh*, 5/116.

234 Hatîb, *Târîh*, 6/321.

nüshalardan hadis rivayet etmelerini istemiş, ezberden hadis rivayet etmelerini bile hoş karşılamamıştır. Dolayısıyla kitaplarını ırmağa düşürerek kaybeden muhaddisler uğruna ömürlerini harcadıkları hadislerini de kaybetmiştir.

Nehirleri geçmenin bir diğer yolunun ücretli yolcu kayıklarını kullanmak olduğundan söz etmiştik. Bağdat'ta nehirlerin çok olması sebebiyle bazen 3-5 kere kayığa binmek gerekebiliyordu. Hadis tâliblerinin önemli bir kısmının fakir olduğunu ve her gün ücretli kayıkları defalarca kullanmalarının mâlî açıdan mümkün olmadığını düşünürsek Bağdat'ta şehir içi ulaşımın hadis öğrenimi açısından oldukça büyük bir soruna dönüştüğü anlaşılacaktır.

Bağdatlı bazı muhaddislerin şehir içi ulaşımdan yakındıklarını görmekteyiz. Bağdat'ın doğu yakasının en uç mahallelerinden Dûr Mahallesi'nde oturan hadis hafızı Ebû Abdullah İbn Mahled el-ʿAttâr ed-Dûrî'den hadis dinlemeye gelen öğrenciler ulaşım sorunundan yakınarak hocalarına "Keşke bize daha çok hadis okusan. Çünkü senin evin bize uzak. Sana gelmekte zorlanıyoruz." demiştir. Bunun üzerine İbn Mahled, öğrencilik yıllarında kendisinin bu uzak mahalleden hocalara gidip hadis dinlediğini, uzak mesafelerin ona engel olmadığını söyleyerek öğrencilerini teşvik etmiştir.[235] Hatîb el-Bağdâdî, hocası Berkânî'nin kitaplarını incelerken onun kendi zamanındaki önemli muhaddislerden biri olan İbn Mükrem'den çok az hadis dinlemiş olduğunu fark edince bunun nedenini sormuştur. Berkânî'nin verdiği cevap ulaşım sorununu gözler önüne sermektedir: "[İbn Mükrem] Muizzüddevle'nin sarayı civarında bölgenin en sonunda otururdu. Uzakta olduğu için ondan fazla hadis dinlemem mümkün olmadı."[236] Berkânî Bağdat'ın batı yakasındaki Kerh Mahallesi'nde ikamet etmektedir. İbn Mükrem ise doğu yakasındaki Büveyhî emirinin sarayı civarında oturmaktadır. Dolayısıyla ona ulaşabilmek için irili ufaklı birçok nehirden, en sonunda da Dicle Irmağı'ndan geçmek zorundadır. Bu anlatı, Berkânî gibi hadis öğrenimine karşı hırslı bir muhaddisi şehir içinde önemli bir hocadan hadis öğreniminden alı koyan ulaşım sorununun boyutlarını göstermektedir. Hatîb'in onun hakkında zikrettiği hatıra hadis öğrenimine karşı hırsını gös-

235 Hatîb, *Târîh*, 4/500.
236 Hatîb, *Târîh*, 4/514.

termesi açısından önemlidir. Hatîb hocası Berkânî'yi "hadise karşı hırslı ve çok gayretli biri" olarak niteledikten sonra bir gün onun yanındayken yanlarına dostlarından salih bir zâtın geldiğini, Berkânî'nin bu zâta "Allah'a dua et de kalbimden bu hadis arzusunu alsın! Hadis sevgisi tüm benliğimi sardı! Gece gündüz onunla uğraşmadan edemiyorum!" diyerek dua istemiştir.[237] Hadis ilmine karşı böyle tutkuya sahip olan bir muhaddisi bile hadis öğreniminden alıkoyan ulaşım sorunu Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilemiştir.

Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen coğrafi faktörlerden ikincisi yaz mevsiminde havaların aşırı sıcak olmasıdır. Sıcaklık hadis öğrenimini engelleyecek seviyelere yükselebilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, birlikte hocalara gittikleri öğrenci grubuyla Kadı Ebu'l-Hüseyin el-Mehâmilî'nin hadis meclisine katılmıştır. Bu meclisin ardından arkadaşları başka bir muhaddisin meclisine gitmeye karar vermişler, Hatîb'i de kendileri ile gelmesi için davet etmişlerdir. Fakat Hatîb, havanın aşırı sıcak olmasından dolayı bu hocadan hadis dinlemeye gitmemiştir. Daha sonra bu yaptığından pişman olarak "Ondan hadis dinleme nimetine erişemedim. Halbuki sika biriydi."[238] diyerek hayıflanmıştır.

Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen coğrafi etkenlere değindikten sonra siyasi etkenlere değinmek yerinde olacaktır. Büveyhîler öncesi askerlerin isyanları ve darbe girişimleri Bağdat'ta can güvenliği sorununu doğurmuştur. Emîrü'l-Ümerâ Beckem et-Türkî'nin (öl. 329/941) öldürülmesinden Büveyhîlerin Bağdat'a davet edilip yönetimi ele almalarına kadar geçen 5 yıl ise Bağdat'ın yaşadığı en acı olaylara şahit olmuştur. Hiçbir emniyet gücünün kalmadığı bu yıllarda can ve mal kayıpları yaşanmıştır. [239] Bunların her insan gibi muhaddislere de olumsuz etki ettiği muhakkaktır. Bunların haricinde devletin zaman zaman hadise müdahale etmesi de hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilemiştir. Yukarıda zikrettiğimiz İbn Sâ'id'in öğrencileri ile İbn 'Ukde arasında geçen olay göstermektedir ki devletin iki muhaddis arasındaki ilmi tartışmaya taraf olarak birine arka çıkıp diğerini zindana atması muhaddislerden bazılarının hatalı gördüğü konuları dile getirmeye çekinmesine sebep olmuştur. Büveyhîler, Bağdat'a hâkim

---

237 Hatîb, *Târîh*, 6/27.
238 Hatîb, *Târîh*, 11/225.
239 Mez, *Onuncu Asırda İslam Medeniyeti*, 16.

oldukları dönemin başlarında Şiîlik hassasiyetleri ile sahâbenin üstünlüklerini içeren hadislerin rivayet edilmesini yasaklamıştır. Ebû Bekir eş-Şâfiî bu yasağa aldırış etmeksizin Bâbu'ş-Şâm Mahallesi'ndeki mescidinde ve Bağdat'ın en prestijli mabedi olan Mansûr Câmii'nde fezail-i sahabe içerikli hadisler rivayet etmiştir.[240] Fakat her muhaddisin aynı cesareti göstermesi beklenemez. Bu yasağın bazı muhaddisleri olumsuz etkilediği düşünülebilir.

Hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen faktörlerden biri de iktisâdî sorunlardır. Muʿtazıd-Billâh ve Müktefî-Billâh dönemlerinde devletin ekonomisi iyi durumdadır. Fakat 13 yaşındaki Muktedir-Billâh'ın halife olarak seçilmesinin ardından ekonomi her geçen gün zayıflamaya başlamıştır. Merkezî otoritenin zayıflamasını fırsat bilen valilerin ve bölgesel güçlerin isyan etmemesi için devlet arazileri bu kişilere sus payı olarak verilmiştir. Fakat bu da gelirlerini toprak vergilerinden sağlayan Abbâsî Devleti'nin gelir kaynaklarının azalmasına sebep olmuştur. Merkezî devlet aşırı harcamalara ve beytü'l-mâle gelen kısıtlı vergi gelirlerine dayanamamıştır. Muktedir'in hilafetinin ilk üç yılında beytü'l-mâl tamamen boşalmıştır. Halife ekonomiyi düzeltme görevini vezirlerden ummuştur. Fakat bir türlü ekonomiye çare bulamadıkları için sürekli vezirler azledilmiştir. Yaklaşık 24 yıllık halifelik döneminde Halife Muktedir 15 vezir değiştirmiştir. Buna rağmen devletin ekonomik durumu düzelmemiştir. Aksine vezirlerin yanlış ekonomik politikalarla halka gücünün üzerinde vergiler koyması toplumsal huzuru hepten bozmuştur. Devletin maddi yetersizliği sebebiyle tarımsal sulama için yapılan su kanalları onarılamaz ve temizlenemez olmuştur. Sulama olmayınca tarımsal faaliyetler verimsiz hale gelmiştir. Çiftçilerin giderleri arttığı için ürün fiyatları da haliyle yükselmiştir. Yiyecek ekmeğe muhtaç kalan halk sokaklara dökülüp isyan etmiştir. [241]

Söz konusu iktisâdî sorunlar muhaddisleri olumsuz etkilemiştir. Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Mukrî, 330 yılında Bağdat'ta fiyatlar aşırı yükselince Basra'ya gitmiş ve orada vefat etmiştir.[242] Bağdat'ta görülen kıtlık üzerine bir ara Ahvaz'a giden Ebû Bekir el-Cessâs bir süre sonra tekrar Bağdat'a dönmüştür.[243]

---

240 Hatîb, *Târîh*, 3/483.
241 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/339.
242 Hatîb, *Târîh*, 2/230.
243 Güngör, "Cessâs", 7/427.

Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz yönde etkileyen çeşitli faktörler ele alındıktan sonra şimdi de Bağdat'ta hadis öğreniminin yapıldığı mekânlara değinilerek tezin üç sac ayağı olan mekân, muhaddis, eser bölümlerinden birincisi tamamlanmış olacaktır.

3. HADİS ÖĞRENİM MEKÂNLARI

Muhaddisler hadis öğrenimi için belirli bir mekân şartı aramamıştır. Bahçe, bostan, sokak, meydan, saray, hân hatta zindan gibi imkân buldukları her yerde hadis öğrenim ve öğretiminden geri durmamışlardır. Bununla birlikte muhaddisler hadis ilminin şerefine yakışır şekilde ona özel mekânlarda tahdîs edilmesini tavsiye etmişlerdir. Hatîb el-Bağdâdî öğrencinin muhaddisten ayakta ve yürürken hadis rivayeti istememesini, çünkü her sözün o söze yaraşır bir mekânda söylenmesinin gerektiğini, hadisin de yollar ve bayağı mekanlar dışında hususi yerlerde rivayet edilmesi gerektiğini söylemiştir.[244] Muhaddislerin hadis öğrenimi yaptıkları mekânlar incelenecektir.

3.1. Evler

İslam tarihinde ilim öğrenimi için kullanılan ilk mekân evdir. Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) Dâru'l-Erkâm'da başlattığı ev merkezli eğitim Müslümanlar tarafından her çağda uygulanmıştır. 4./10. asırda da evlerin hadis öğreniminde mescidler kadar hatta bazı açılardan mescidlerden daha önemli olduğu görülmektedir. Evlerde akdedilen hadis meclisleri, Bağdat hadisçiliğini asıl hüviyetine kavuşturan halkalardır.

Bağdatlı muhaddisler hadis öğrenim ve öğretimi için evleri yoğun olarak kullanmıştır. Öğrenciler ferden veya gruplar halinde muhaddislerin evlerine gitmiş ve onlardan hadis dinlemiştir. Mesela, Hatîb el-Bağdâdî'nin birlikte hadis meclislerine giderek hadis tahsil ettiği bir grup öğrenci bulunmaktadır.[245] Evler mescid ve câmilerden daha fazla kullanılmıştır. Râviler gün içerisinde evlerinde bulunmuş, öğrenciler hocaların evlerini dolaşarak onlardan hadis dinlemiştir. Mesela dönemin önemli hadis hafızlarından ve Mâlikî otoritelerinden biri olan Ebû Bekir el-Ebherî'den hadis dinlemek için Bağdat'a gelen Endülüs ve Mağribli bir grup öğrenci Ebherî'nin evine git-

244 Hatîb, *el-Câmi'*, 98.
245 Hatîb, *Târîh*, 11/224.

miş, hocanın kendilerini içeri almasını beklerken de fıkhî hadisleri ve Mâlik'in rivayet ettiği hadisleri müzâkere etmişlerdir.[246]

Bağdat dışından gelen muhaddisler ve öğrenciler ya tanıdıkları bir Bağdatlının evinde konaklamış ya bir ev kiralamış yahut han veya ribatlarda konaklamıştır. Ukberâlı muhaddis İbn Batta (öl. 387/997) Bağdat'a geldiğinde İbnü's-Sûsencerdî'nin evine konuk olmuştur.[247] Mütenebbî Bağdat'a geldiğinde Bağdat eşrâfından tüccâr muhaddis Hasan b. Hâmid'in (öl. 407/1016) evine konuk olmuştur.[248] Muhaddisler konuk oldukları evlerde hadis rivayet etmiştir. Meselâ Ebu'l-Müsennâ Muhammed b. Ahmed ed-Dihkân el-Kûfî (öl. 338/949) 333/944 yılında Bağdat'a gelmiş ve Ebu'l-Hasan b. Ukbe eş-Şeybânî'nin evinde hıfzından hadis imlâ etmiştir.[249] Sadaka b. Ali el-Mevsılî, Bağdat'ta 370/980 yılında Kadı Ali b. el-Muhassin et-Tenûhî'nin evinde önce hadisleri oradakiler için bizzat yazmış, ardından kendisi okumuştur.[250]

Şehir dışından gelen bazı muhaddislerin Bağdat'ta ev kiralayarak bu evlerde kaldıkları daha önce ifade edilmişti. Bu muhaddislerden biri Ebu't-Tayyib İsmail b. Yusuf en-Nîsâbûrî'dir. Ebu't-Tayyib en-Nîsâbûrî 320/932 yılında hac niyetiyle yola çıkmış ve Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'ın hac kafilelerinin toplanma merkezi olduğu, hac mevsiminden iki ay önce birçok bölgeden Bağdat'a gelen hacı adaylarının batı yakasında konakladıkları ve bazılarının burada hadis rivayet ettikleri ifade edilmişti. Bu muhaddislerden bazıları batı yakasına kurulan çadırlarda kalırken bir kısmı da kiralık evlerde kalmıştır. Ebu't-Tayyib en-Nîsâbûrî de Horasan Kapısı Mahallesi'nde kiralık bir evde konaklamıştır.[251]

Evlerde kurulan meclislerden kısaca bahsettikten sonra Bağdatlı râvilerin ikâmet ettikleri mahallelere değinilecektir. *Târîhu Bağdâd*'da râvilerin evlerinin bulunduğu mahallelere dair bilgiler verilmektedir. Araştırmamız sırasında bu bilgileri kaydedip râvilerin Bağdat'taki ikamet dağılımını tespit ettik. Bu sayede Bağdat mahallelerinin ilmî hareketlilik açısından durumları

246 Zehebî, *Siyer*, 16/332.
247 Hatîb, *Târîh*, 12/103.
248 Hatîb, *Târîh*, 8/262.
249 Hatîb, *Târîh*, 2/224.
250 Hatîb, *Târîh*, 10/456.
251 Hatîb, *Târîh*, 7/296.

da görülmüş olacaktır. Zira sosyal ve fizikî ortam ilmî çalışmalara yön veren önemli haricî unsurlardır. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 249 kişinin (%21,46) ikamet ettiği yer tespit edilebilmiştir. Bu oran bütün hakkında kesine yakın doğru bilgi verebilecek yükseklikte bir sayıdır. Bu 249 kişinin %58,63'ü (146 râvi) batı yakasında, %41,36'sı (103 râvi) doğu yakasında ikamet etmektedir.

Tespitlerimiz sonucunda batı yakasında daha fazla râvinin ikamet ettiği görülmektedir. Bununla birlikte yığılma olmaksızın bir dağılım söz konusudur. Batı yakasında Harbiyye Mahallesi (17 râvi), Katî'atu Ümmi Cafer Mahallesi (11 râvi), Kerh Mahallesi (13 râvi), Basra Kapısı Mahallesi (8 râvi), Tâbık Nehri civarı (9 râvi) hadis râvilerinin yoğunlukta olduğu bölgelerdir. Doğu yakasında ise Muharrim Mahallesi (14 Râvi), Dûr Mahallesi (13 râvi), Rusâfe Semti (11 râvi), Sûku'l-Ataş Mahallesi (10 râvi), Yahya Pazarı Mahallesi (8 râvi), Beredân Köprüsü Mahallesi (6 râvi) ve Derbü'l-Âcur Mahallesi (6 râvi) en fazla râvinin ikâmet ettiği mahallelerdir. Elde ettiğimiz verilerden yola çıkarak râvilerin evlerinin yaklaşık konumlarını Ahmed Sûse'nin *Atlasu Bağdâd* adlı eserinde yer alan Bağdat'ın 4./10. asır haritası üzerinde işaretledik. Muhaddislerin evlerinin yaklaşık konumları Harita-1.2.'de görülmektedir.

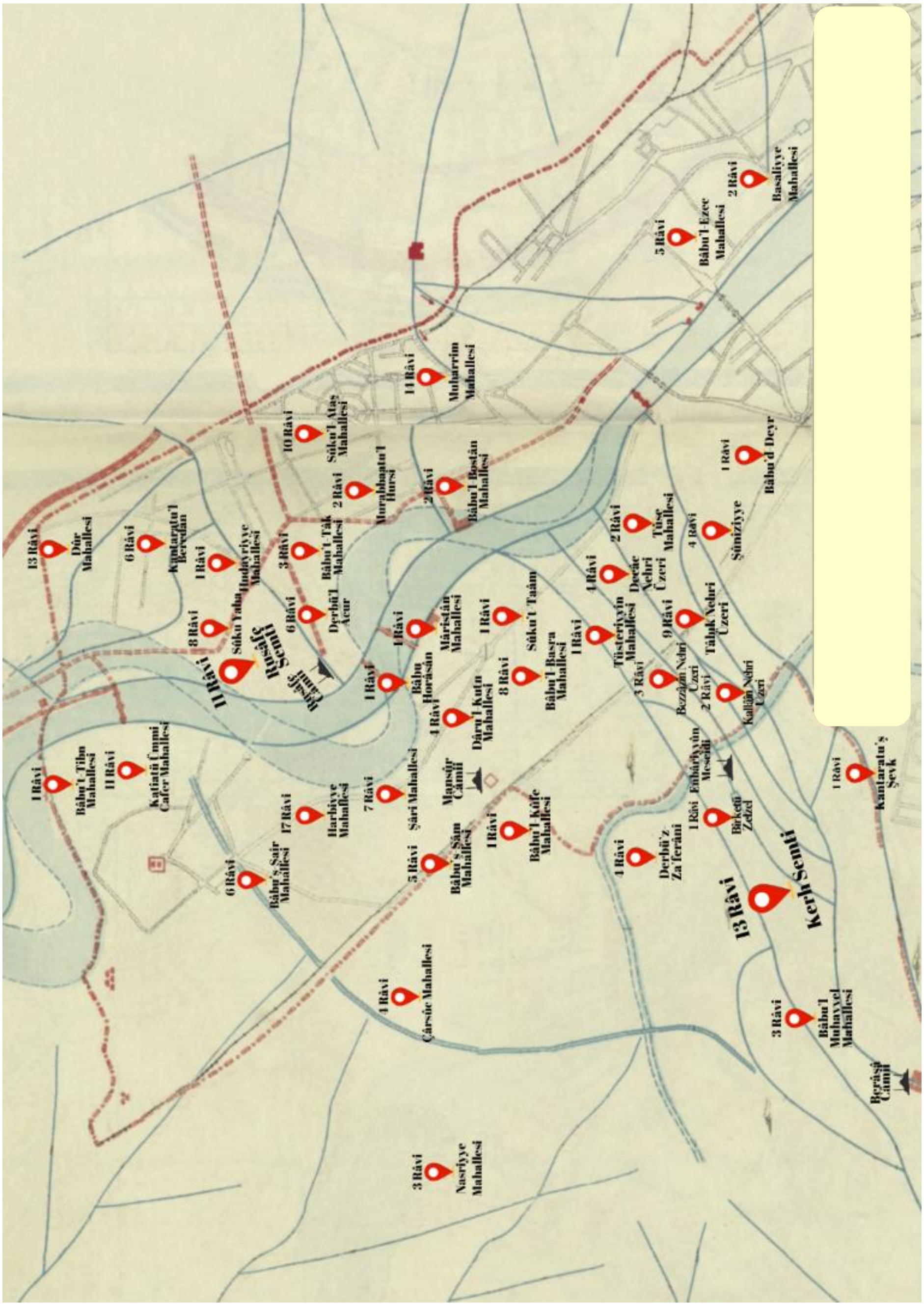

Harita 1 2.: Bağdatlı Muhaddislerin İkâmet Ettiği Yerler (İşaretlemeler, Ahmed Sûse'nin eserindeki harita zemini üzerinde yapılmıştır. Bk. Ahmed Sûse, *Atlasu Bağdad*, 8-9).

Mescidlerde akdedilen ve hocanın aktif olduğu imlâ meclislerinin aksine evlerde öğrencilerin aktif olduğu, onların meclis öncesinde sahip olmak istedikleri koleksiyonun özelliklerine uygun hadislerin tamamını veya baş kısımlarını not edip hazırlanarak katıldıkları ve her öğrencinin sırayla icâzetini almak istediği hadisleri hocaya okuduğu *özel meclisler* akdedilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdatlı hadis otoriteleri 3./9. asırdan beri hadis tâliblerini her hadisi yazmamaları, nitelikli (sahih, âlî ve garîb) isnâda sahip olanları yazmaları konusunda teşvik edegelmiştir. Hadis otoritelerinin bu ısrarlı teşvikleri sayesinde öğrenciler tüm hayatlarını harcayarak ve türlü meşakkatlere katlanarak elde ettikleri hadis koleksiyonlarının niteliğine önem vermiştir. Hocaların meclislerine katılmadan önce sıhhat, uluv ve teferrüd gibi özel niteliklere sahip rivayetleri seçip evlerde bunları hocalara okuyarak istedikleri koleksiyonu elde etmişlerdir. Hadis rivayeti bir ibadet olarak telakki edilmesinin yanında hadis meclisleri ibadet sessizliğinde bir eğitimin yapıldığı mekanlar olmamış; aksine bu dönemin öğrenci merkezli hadis eğitimi gereği öğrencilerin hocanın rivayet ettiği hadisin isnâdı, râvileri, içerdiği garîb kelimeleri ve fıkhî/kelâmî hükümleri gibi birçok konuda soru sorduğu, bazen hocaya itiraz edip yanlışları düzelttiği meclisler olmuştur. Tüm bunların sonunda Sehâvî'nin de nitelediği gibi Bağdat "âlî isnad yurdu"[252] haline gelmiştir.

Evlerde yapılan eğitimin genel çerçevesini çizdikten sonra şimdi de bunların ayrıntılarına değinilecektir. Öncelikle bu meclislerin akdedildiği günler hususu üzerinde durulacaktır. Bazı muhaddislerin akdettiği meclislerin günü belli olduğu halde –tahminimize göre- çoğu meclisin muayyen bir günü bulunmamaktadır. Muhaddisler gün içinde evlerinde bulunmuş, öğrenciler ferden veya bir topluluk halinde hocaların evlerine giderek onlardan müsait olanlara hadis okumuştur. Bu düşünceyi destekleyen dokuz argüman ile konu açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

1. Bir öğrenci Hâlid el-Hazzâ'dan (öl. 141/758) hadis dinlemek için düzenli olarak onun evine gitmekteydi. Ama gündüz vakti değil, gece gelerek uygun olmayan zamanlarda hocadan hadis dinlemek istemekteydi. Bunun üzerine Hâlid, onu kendisine yönlendiren müfîd (rehber) muhaddise durumdan yakınarak "Bu deliyi Şu'be'ye [öl. 160/776] yönlendirme! Akşam namazında veya sonrasında geliyor ve

252 Sehâvî, *el-İ'lân*, 456.

ben dışarı çıkana kadar kapıyı çalıyor!"[253] demiştir. Burada açıkça görüldüğü gibi bazı meclislerin sözleşilmiş bir zamanı bulunmamaktadır.

2. Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât, Bağdat'ın önde gelen hadis hafızlarından biridir. 70 yaşlarında vefat edene kadar gece gündüz hadis yazmış; bu hadis tutkusu sebebiyle derlediği engin birikimini rivayet etmeye bile fırsat bulamamıştır. Hadis dinlemek için hocaları dolaşır ve bir meclisten çıkıp diğerine giderdi. Zaman kaybetmemek için bir sonraki mecliste okuyacağı hadisleri yazıp bir cariyesine verir, o cariye İbnü'l-Furât gelmeden hocanın aslıyla İbnü'l-Furât'ın yazdığı nüshayı muâraza ederdi. İbnü'l-Furât meclise geldiğinde muâraza edilmiş ve varsa hataları düzeltilmiş nüshayı hocaya okur ve oradan ayrılıp diğer hocanın evine giderdi.[254] İbnü'l-Furât'ın bir hocanın evinden çıkıp diğerine girmesi ve bunun gün boyu (kaynaktaki ifadesiyle gece gündüz peş peşe) olması da hadis meclislerinden bazılarının belirli bir saati olmadığını gösterir. Zira eğer tüm bu meclislerin muayyen bir zamanı olsaydı; İbnü'l-Furât'ın, saatleri belli meclisleri sıraya koyduğu ve bu meclislere yetişebilmek için saatin güneşe göre tespit edildiği bir çağda dakika hesabı yaptığı düşünülmesi gerekirdi ki bu da muhal görünmektedir.
3. Uzun ömürlü bir muhaddis olan ve akranlarının kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle birçok hocadan teferrüden hadis rivayet eden, böylece en âlî isnadlara sahip olan muhaddislerden biri Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî'nin (öl. 442/1050) gün boyu evinde hadis rivayet etmesi ve sadece namaz kılmak için câmiye gitmek amacıyla evden dışarı çıkması meclislerin belli bir zamanı olmadığını göstermektedir.[255] Gün boyu hadis rivayet eden bir muhaddisin saatin güneşe göre tespit edildiği bir çağda art arda gelen öğrenci gruplarına saat ve dakika bildiremeyeceği aşikârdır.
4. Hatîb el-Bağdâdî hadis hocalarına ve öğrencilerine hadis rivayetinin kurallarını ve âdâbını anlatmak amacıyla telif ettiği eseri *el-Câmi'*de öğrencinin hocanın evine gittiği zaman onun uyuduğunu öğrenirse kapı-

253 Hatîb, *el-Câmi'*, 329.
254 Hatîb, *Târîh*, 4/207-208; Zehebî, *Siyer*, 16/496.
255 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/326.

yı çalmayıp ya hocanın uyanmasını beklemesi yahut oradan ayrılması gerektiğini söylemektedir.[256] Sözleşilmiş bir zaman olsaydı hoca o saatte uyumamalı ve öğrenciyi bekliyor olmalıydı.

5. Tabakât kaynaklarında, öğrencilerin, hadis dinlemek için hocaların evlerine gittikleri zaman onları evde bulamadıklarına dair anlatılar bulunmaktadır.[257] Meclisin muayyen bir zamanı olsaydı hocalar meclis için o saatte orada olmalıydı.
6. Hatîb, hocanın evine giden öğrencinin sünnete uygun olarak üç kere kapıyı çalması, eğer kapı açılmazsa oradan ayrılması gerektiğini söylemektedir.[258] Bu da hocanın o saatte öğrencileri beklemediğini göstermektedir.
7. Yine aynı eserde öğrencinin râvinin evine gittiği zaman yanında bir grup öğrenci görürse sadece hocaya değil orada bulunan herkese selam vermesi gerektiğini söylemektedir.[259] Meclisin saati belli olsaydı kendilerine ayrılan ders saatinde başka öğrencilerin orada bulunmaması gerekirdi. Buradan da anlaşıldığına göre öğrenciler hocaların evlerini dolaşarak müsait olanlara hadis okumuştur.
8. *el-Câmi'*de öğrencinin hocaya okumak istediği hadisleri okuduktan sonra orada okuma sırasını bekleyen öğrencilerden önce meclisten ayrılacaksa onlara selam vermesi gerektiği ifade edilmektedir.[260] Burada da bahsettiğimiz kişisel ve koleksiyoner hadis eğitiminin izleri görülmektedir. Her öğrenci okumak istediği hadisleri hocaya sırayla okur, ardından dilerse meclisten ayrılıp başka bir hocaya gidebilir.
9. Yukarıda bir meclisten çıktıktan sonra Hatîb el-Bağdâdî'nin arkadaşlarının başka bir hocanın evine gitmeye karar vermelerinden, Hatîb'in ise havanın sıcaklığından dolayı bu hocaya gitmediğinden bahsedilmişti. Bu anlatıda bir hadis meclisinden çıkan öğrencilerin o anda başka bir hocaya gitmeye karar verdikleri görülmektedir. Bu, o anda verilmiş bir karar gibi görünmektedir. Hatîb'in hocanın evine gitmek istememesi de onların bu kararı o anda aldıkları düşüncesini güçlendirmektedir. Zira sözleşilmiş ve saati belli bir meclis olsaydı Hatîb'in

256 Hatîb, *el-Câmi'*, 61.
257 Hatîb, *Târîh*, 13/578.
258 Hatîb, *el-Câmi'*, 67.
259 Hatîb, *el-Câmi'*, 69.
260 Hatîb, *el-Câmi'*, 75.

de bu vaadine uyarak meclise katılması beklenirdi. Dolayısıyla öğrencilerin sözleşilmiş bir zaman olmaksızın hocaların evlerine gittikleri anlaşılmaktadır.

Meclislerin muayyen bir vaktinin olmaması Bağdat'taki hadis eğitiminin hareketliliği ile birleşince görülmeye değer bir manzara oluşturmuştur. Haftada 6 gün Bağdat sokakları ellerinde hokka, divit ve kâğıt olan hadis talebelerinin evden eve dolaşarak hadis yazdığı hareketli bir ilim merkezi durumundadır. Biraz önce zikredilen İbnü'l-Furât'ın gece gündüz hocaların evlerini dolaşarak hadis öğrenmesi bu hareketli ortamı göstermektedir. Bir esnaf, hadis öğreniminin başında bulunan ve meclisten meclise koşan bir öğrenci olan Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs'ı (öl. 385/995) durdurup onun Ashâbu'l-hadîsten olup olmadığını sormuştur. Kavvâs, ona tahmininin doğru olduğunu, kendisinin hadis tâlibi olduğunu söyleyince esnaf zât Ahmed b. Hanbel'in "Koşuşturan bir insanı görürseniz bilin ki ya mecnundur ya da hadis tâlibidir." dediğini nakletmiştir.[261]

Meclislerin bir kısmının da belirli bir günü olduğu anlaşılmaktadır. Bir anlatıya göre Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî bir arkadaşıyla hadis müzâkere[262] ederken arkadaşı ona Abdullah b. Muhammed ed-Dîneverî'nin bazı hadislerini zikretmiştir. Daha önce bu hadislerin farkında olmayan İbnü'l-Ci'âbî arkadaşının nüshasının bir kopyasını çıkarıp Dînever'e gitmiştir. Hadisleri hocadan dinleyip geri dönmüştür. Arkadaşı onun Dînever'e gittiğini bilmediği için "günlerce" meclise katılmamasından dolayı onu merak etmiştir.[263] Bu anlatıdan İbnü'l-Ci'âbî'nin haftanın belirli günlerinde katıldığı bir hadis meclisi olduğu anlaşılmaktadır. Zira günlerce meclise katılamamasından dolayı merak edilmesi bunu göstermektedir. Bir diğer anlatıya göre Ebu'l-Ferec İbnü'l-Mesleme'nin (öl. 415/1024) evinde ulemanın toplanarak ilmî meclisler akdedildiği belirtilmektedir. Bu meclisler muhtemelen fıkıh veya edebiyat içerikli meclisler olmalıdır. Bunun yanında onun her yıl Muharrem ayının başında sadece bir hadis meclisi akdettiği bildirilmektedir.[264]

---

261 Hatîb *Tarîh*, 16/477.

262 Hadis rivayetinde müzâkere yöntemi hakkında geniş bilgi için bk. Münevver Yeşilyurt - Hasan Cirit, "Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri", *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (Haziran 2016), 107-132.

263 Hatîb *Tarîh*, 4/42.

264 Hatîb, *Târîh*, 6/228.

Zaman planlamasındaki esneklik, evlerde icra edilen eğitimin öğrenci merkezli yapısıyla birleşince, Bağdat'ı dünya ölçeğinde bir âlî isnad yurdu haline getiren koleksiyonerlik anlayışının zeminini hazırlamıştır. Dolayısıyla evlerin hadis tarihindeki işlevini tam olarak anlamlandırabilmek için, bu meclislerin zamansal boyutundan öteye geçerek, eğitimin metodolojik arka planını ve teknik işleyişini derinlemesine incelemek zaruridir. Bu çerçevede, bir hadis meclisinin ilmî niteliğini belirleyen ders öncesindeki hazırlık süreçleri ile meclis esnasında takip edilen hadis rivayet usulleri, Bağdatlı muhaddislerin metodolojik titizliğini ortaya koyacak iki ana eksen olarak tahlil edilecektir.

3.1.1. Hadis Meclisine Ön Hazırlık

Râvilerin artması ve bu sebeple rivayet tariklerinin çoğalması sebebiyle öğrenciler hadis yazımında seçici davranmaya teşvik edilmiştir. Bütün râvilerden bütün tarikler yazılamayacağı için imkân olduğunca çok râviden sıhhat, uluv ve teferrüd gibi özel niteliklere sahip hadislerin yazılması tavsiye edilmiştir. Âlî ve garîb hadislere sahip olanlar bu koleksiyonlarıyla övünmüş, nâzil isnada sahip olanlar seçici davranmadıkları için eleştirilmiştir. Bu seçicilik genel bir yönelime dönüşmüş, bu yönelim de hadis eğitiminin kalitesini yükseltmiştir. Zira bu yöntemde hadis tâlibi merkezdedir. Kendisi her hocanın özel nitelikli hadislerini hadis meclisi öncesinde tespit edip yazmakla ve hocaya gidip istediği hadisleri okumakla yükümlüdür. Hatîb el-Bağdâdî Bağdatlıların hadis öğrenimi ve öğretiminde seçiciliğe dayalı bu yöntemini övmüş, onların hadis tahammül ve edası konusunda uzman olduklarını söylemiştir. Ardından İsmail b. ʿUleyye'nin (öl. 193/809) "Bağdatlılardan daha güzel hadis öğreneni görmedim." sözleriyle bu duruma işaret ettiğini ifade etmiştir. [265]

Evlerde akdedilen meclislerde öğrenciler sırayla hocaya kendi istedikleri hadisleri okumuştur. Öğrenci, tahammül etmek istediği hadisleri meclis öncesinde seçmiştir. Öğrencilerin seçmesi gereken hadislerin niteliği konusunda en fazla dile getirilen özellik uluvdur. Öğrencinin, hadis dinleyeceği râvinin hadis eğitim sürecinde en eski zamanlarda dinlediği (kadîmu's-semâʿ) âlî isnadlı rivayetlerini seçmesi istenmiştir.[266] Mesela Dârekutnî, Ebû

[265] Hatîb, *Târîh*, 1/345.
[266] Hatâib, *el-Câmiʿ*, 32; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 246.

Bekir eş-Şâfiî'nin en âlî isnadları olan dolayısıyla öğrenim hayatının başlarında edindiği rubâ'î isnadlı hadislerini seçerek büyük bir cüz telif etmiştir.[267]

Hadislerin seçimi konusunda tavsiye edilen bir diğer özellik sıhhattir. Öğrencinin sahih hadisleri seçmesi, zayıf ve uydurma hadislerden uzak durması tavsiye edilmiştir. Dârekutnî, hadis uydurduğu gerekçesiyle eleştirilen Ebû Bahr el-Berbehârî'nin (öl. 362/972) hadislerinden bir seçki oluşturmuş ve o meclistekilere "Ebû Bahr'in hadislerinden sadece benim intihâb ettiklerimle yetinin!"[268] diyerek diğer hadislerin uydurma olduğunu ifade etmiştir. Dârekutnî'nin seçtiği iki cüz hadisin sahih hadisler olmasının yanında âlî isnadlı rivayetler olduğu ifade edilmiştir.[269] Hatîb hadis seçkisi yapan öğrencinin âli isnadları ve sahih hadisleri seçmesi, batıl ve mevzu rivayetlerin peşine düşmemesi gerektiğini söylemiştir.[270]

Meclis öncesi seçilmesi tavsiye edilen bir diğer rivayet türü garîb isnâdlı rivayetlerdir. Öğrencinin hadis dinleyeceği hocanın teferrüd ettiği, ondan başkasında bulunmayan tarikleri seçmesi tavsiye edilmiştir. Bunun yanında tekrarlanan hadisleri yazmaması için öğrenciler uyarılmıştır.[271] Bazı kaynaklarda Ashâbu'l-hadîsin garîb hadislerden uzak durmaları öğütlenmektedir. Burada belirtilmelidir ki âlimlerin derlemek için uğraşmayı hoş görmedikleri garîb rivayetler, râvileri hadis uyduran veya dinlemedikleri rivayetleri dinlediklerini iddia eden kişiler olduğu için hadis otoritelerinin batıl saydığı rivayetlerdir. Yoksa doğru ve güvenilir râvinin teferrüd ettiği hadislerin, yazılması, dinlenmesi ve ezberlenmesi gereken hadisler olduğu ifade edilmiştir.[272]

Hadisleri seçen kişi, fehim ve marifet sahibi uzman bir muhaddis ise râvilerin rivayetlerinden haberdar olma ve bu sayede râvi ve rivâyetleri konusunda değerlendirme yapma amacıyla illetli, zayıf ve uydurma rivayetleri de seçebilmektedir. Nitekim Dârekutnî iki çeşit seçki yapmıştır. Bunlardan biri sahih ve meşhur rivayetler; ikincisi ise garib ve münker rivayetler-

---

267 Zehebî, *Siyer*, 16/42.
268 Hatîb, *Târîh*, 2/613.
269 Zehebî, *Siyer*, 12/216.
270 Hatîb, *el-Câmi'*, 334.
271 Hatîb, *el-Câmi'*, 332.
272 Hatîb, *el-Câmi'*, 335.

dir. Bunun râviyi tanımak için daha faydalı bir yöntem olduğunu düşünmüştür.[273]

Öğrenci, hadislerin isnad ve metin inceliklerini bilmediği için seçki konusunda yetersiz ise uzman muhaddislerden yardım alarak onun için seçki oluşturmalarını istemiştir. [274] Hadislerin niteliklerini bile anlamayan öğrencilere, meclise gelmeden önce hadisleri seçme sorumluluğu verilmesi kuşkusuz onların bu konudaki farkındalıklarını ve bilgilerini artırmıştır. Böylece daha nitelikli bir hadis eğitimi uygulanmıştır.

Öğrenci hadisleri seçtikten veya seçtirdikten sonra bu hadislerin ya tamamını yahut baş kısımlarını (etrâf) bir nüshaya yazmıştır. [275] Eğer tamamını yazıp kendisine bir nüsha oluşturacaksa kitabın başına öncelikle besmele yazmıştır.[276] Ardından kitabı dinlediği hocanın adını, künyesini ve nesebini yazmıştır.[277] Dinlediği kitabı yazdıktan sonra isimleri yazdığı satırın üzerine kendisiyle birlikte bu kitabı dinleyen kişileri ve semâ tarihini yazmıştır. Eğer o kitabı birçok mecliste dinlediyse her meclisin sonuna belâğ kaydı düşmüştür. Belağ kaydının hemen ardından kitabın başında yazdığı gibi semâ kaydı ve tarih yazmıştır.[278] Bütün bu ön hazırlıkların ardından öğrenci hocanın evine gidip ondan hadis dinlemeye hazır hale gelir.

3.1.2. Evlerdeki Hadis Eğitimi

Evlerde akdedilen hadis meclislerinde genellikle öğrenciler kendi istedikleri hadisleri hocalara sırayla okudukları için öğrenci merkezli bir hadis eğitimi söz konusudur. Hatîb el-Bağdâdî, öğrencilerin haftanın altı günü Bağdatlı muhaddislere hadis okuduğunu; hocaların haftada sadece bir gün imlâ meclisleri kurarak hadis imlâ ettiklerini ifade etmiştir.[279] Dolayısıyla

---

273 Hatîb, *el-Câmi'*, 334.
274 Hatîb, *el-Câmi'*, 106-107.
275 Hatîb, *el-Câmi'*, 106-107.
276 Hatîb, *el-Câmi'*, 130.
277 Hatîb, *el-Câmi'*, 133.
278 Hatîb, *el-Câmi'*, 133-134. Muhaddislerin sağlam nüsha oluşturmak için geliştirdikleri yöntemlere odaklanan bir çalışma için bk. Mahmut Gurbet, "Hadiste Sağlam Nüsha Oluşturma Çalışmaları", *Social Sciences Studies Journal* 5/46 (Ağustos 2019), 5451-5470.
279 Hatîb, *el-Câmi'*, 266. Semâ ve kıraat usulü hakkında açıklayıcı bilgiler için bk. Rahile Kızılkaya Yılmaz, "Hoca-Talebe-Kitap Esaslı Bir Eğitim-Öğretim Metodu Olarak Kıraât-Arz", *Vuslat* 269 (Kasım 2023), 33-38.

haftanın altı günü öğrenci merkezli bir eğitim söz konusu iken bir gün hoca merkezli imlâ meclisleri kurulmuştur.

Hadis meclisine gelen öğrenciler, Allah'ı zikrederek hadis okumaya başlamış ve Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) salât ederek okumasını bitirmiştir. Hadis okumayı bitirdiklerinde hadis dinledikleri hocalara dua etmişlerdir. Muhaddislerden bazılarının hocalara ettiği dua şöyledir: "Allah hocadan, onun anne-babasından ve bütün Müslümanlardan razı olsun!"[280]

Hadis meclisi için ön hazırlığını yapıp hadisleri yazarak hocanın evine gelen öğrenci, hocaya hadisleri okumuş yahut ondan rivayet etmesini istediği hadisin baş kısmını (tarafını) zikretmiş, ardından hoca öğrencinin baş kısmını zikrettiği hadisleri okuyarak ona rivayet etmiştir.[281] Öğrencinin, tashif ve tahrif olmaması için râvi isimlerine hareke ve nokta koyması,[282] hadisleri birbirinden ayırmak için hadisler arasına daire çizmesi tavsiye edilmiştir.[283] Muhaddisler öğrencilere, hoca onların istediği hadisleri rivayet etmişse müsaade isteyip oradan ayrılmalarını ve hocayı daha fazla hadis rivayeti isteyerek bunaltmamalarını tavsiye etmiştir.[284]

Hadis rivayetinde uygulanan bir diğer yöntem öğrencinin hocadan dinlemek istediği hadislerin isnadlarını okuyup hocanın bu isnadlara ait hadisleri okuması yahut öğrencinin hadis metinlerini okuyup hocanın isnadları okumasıdır. Mesela Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ebû Abdullah İbn Bükeyr'in evine gitmiştir. Hocası ona "Nasıl rivayet etmemi istersin? Dilersen bu hadislerden istediğinin metnini oku, ben de isnadını zikredeyim; yahut sen isnadını oku ben metnini söyleyeyim?" diye teklif etmiştir. Ezherî ona metinleri okumuş, hocası da isnadları zikretmiştir.[285]

Bu dönemdeki baskın yöntem kıraat olsa da bazen hocaların semâ yoluyla hadis rivayet ettikleri görülmektedir. Mesela Hibetullah b. Cafer el-Mukrî (öl. 350/961) Kûfe Kapısı Mahallesi'ndeki Hârizmiyye Sokağı'nda bulunan evinde semâ yoluyla hadis rivayet etmiştir.[286] Sadaka b. Ali el-Mevsılî, Bağ-

280 Hatîb, *el-Câmi'*, 154.
281 Hatîb, *el-Câmi'*, 98.
282 Hatîb, *el-Câmi'*, 134.
283 Hatîb, *el-Câmi'*, 136.
284 Hatîb, *el-Câmi'*, 99.
285 Hatîb, *Târîh*, 8/525; Zehebî, *Siyer*, 17/9.
286 Hatîb, *Târîh*, 16/106.

dat'ta Ali b. Muhassin et-Tenûhî'nin evinde önce hadisleri oradakiler için bizzat yazmış, ardından kendisi okumuştur.[287]

Bu dönemde hadis meclislerinde kitap rivayeti oldukça yaygın durumdadır. Kadı Ebû Bekir Mükerrem b. Ahmed el-Bezzâz *el-Fevâid* adlı derlemesini 24 Cemâziyelahir 344 [15 Ekim 955] Pazartesi günü sabah namazından sonra Bağdat'ın doğu yakasında Şemmâsiyye Mahallesi civarındaki Reyhan Sokağı'nda bulunan evinde kendisine kıraat edilmesi suretiyle rivayet etmiştir.[288] İbn Sâ'id, 315/927 yılında perşembe günleri evinde Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *ez-Zühd ve'r-rakâik* adlı eserini rivayet etmiştir.[289] Ali b. Ahmed b. Ali el-Mukrî, doğu yakasındaki Sûku'l-Ataş Mahallesi'ndeki Bâriziyyîn Sokağında bulunan evinde İbn Ebu'd-Dünya'nın kitaplarını rivayet etmiştir.[290] Ebû Ali el-Mervezî (öl. 391/1000) Bağdat'a yerleşmiş ve buradaki evinde Ebû İsa et-Tirmizî'nin *Câmi*'ini rivayet etmiştir.[291]

Genel bir imlâ meclisi olmadığı ve her öğrenci kendi istediği hadisleri okuduğu için evlerdeki hadis meclislerinde bireysel bir hadis eğitimi söz konusudur. Her öğrenci kendi çabası, bilgisi ve donanımına göre hadis meclisine hazırlanmış ve bu oranda hadis birikimine sahip olmuştur. Hocaların özel nitelikli hadislerini iyi bilenler veya bilenlere sorarak tespit edenler onlardan en iyi hadisleri alırken bilmeyenler herkeste olan tarikleri yazmıştır. Dolayısıyla bu eğitimin sonunda sivrilen ve öne çıkanlar hadis meclislerine gelmeden önce hazırlığını iyi yapanlar olmuştur. Ebu't-Tayyib Osman b. Amr ed-Dekkâk (öl. 389/998) "Kardeşim yaşça benden daha büyük ama ben ondan daha âlî isnadlara sahibim."[292] derken eğitim sürecindeki titizliği sonucunda elde ettiği hadis birikiminden gururla bahsetmektedir.

Hadis meclislerinde nisbî bir serbestlik görülmektedir. Öğrenciler bireysel okumalarını yapıp meclisten ayrılabilmektedir.[293] Meclisin belirli bir zamanı olmadığı için bir grup öğrenci gelirken diğer grup çıkmaktadır.[294]

---

287 Hatîb, *Târîh*, 10/456.

288 Ebû Bekir Mükerrem b. Ahmed el-Bezzâz, *Fevâidu Mükerrem el-Bezzâz* (*Mecmû' fîhi selâsetü resâil hadîsiyye* içinde), thk. Nebil Sadeddin Cerrâr (b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 239.

289 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 1, 59.

290 Hatîb, *Târîh*, 13/223.

291 Hatîb, *Târîh*, 8/450.

292 Hatîb, *Târîh*, 13/204.

293 Hatîb, *el-Câmi'*, 75.

294 Hatîb, *el-Câmi'*, 69.

Herkes bireysel okuma yaptığı için genel bir semâ kaydı tutulmamaktadır. Bu sebeple bazı öğrencilerin önünde okuma sırası bekleyen çok öğrenci olduğu zaman meclisten ayrılıp bireysel işlerini görüp veya ihtiyaçlarını giderip tekrar meclise gelmeleri tabii bir durum haline gelmişti. Mesela Ebû Ömer İbn Hayyûye (öl. 382/992) İbn Sâʿid'in meclisinde sırasını beklerken def-i hâcet ihtiyacı olduğunda meclisten ayrılır ve Katîʿatü'r-Rebîʿ Mahallesi'ndeki evine giderdi. Def-i hâcetini yapar, abdest alır sonra da meclise geri dönerdi.[295] Burada geniş zaman kipi kullanılması bu durumun sık sık gerçekleştiğini göstermektedir. İbn Sâʿid, dönemin önde gelen hadis hafızlarından biri olduğu için hadis meclisleri yoğun ilgi görmüş ve öğrenciler uzun süre okuma sırasının kendilerine gelmesini beklemiştir.

Evlerdeki hadis meclislerinin serbest ortamını gösteren bir başka anlatıya göre Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin, belki de gün boyu süren öğrenci sirkülasyonundan vakit bulamadığı için, bazen öğrenciler kendisine hadis okurken nafile namaz kıldığı ifade edilmiştir. Bir defasında o nafile namaz kılarken bir öğrenci isnâdında Nüseyr b. Zuʿlûk adlı râvi olan hadisi okumuştur. Öğrenci râviyi hatalı olarak "Beşîr b. Zuʿlûk" olarak okumuştur. Dârekutnî namazda olduğu için doğrudan müdahale edememiş ve "Sübhânallah!" diyerek öğrencinin hata yaptığını ifade etmiştir. Hatalı okuduğunu anlayan öğrenci bu defa "Büşeyr b. Zuʿlûk" demiştir. Dârekutnî yine "Sübhânallah!" demiş, öğrenci bu kez "Yüseyr b. Zuʿlûk" olarak okumuştur. Öğrencinin doğru okuyamayacağını anlayan Dârekutnî "Nûn! Kaleme ve yazdıklarına andolsun!"[296] ayetini okumuştur. Râvinin isminin ilk harfinin "nûn" olduğunu anlayan öğrenci sonunda doğru şekilde okumuştur.[297]

Meclisteki serbest ortam, öğrencilerin aralarında konuşmasına, râviler, isnad ve metin hakkında akıllarına takılan soruları birbirine veya hocaya sormasına imkân vermiştir. Bu haliyle hadis meclisleri herkesin en üst seviyede istifade etmek için aktif olduğu ilim halkaları durumundadır. Bununla birlikte bir edeb kuralı olarak rivayeti bölmemek ve soru için muhaddisin hadisin rivayetini tamamlamasını beklemek gerektiği öğrencilere salık verilmiştir.[298] Mesela Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Muhassin et-Tenûhî'nin mecli-

295 Hatîb, *Târîh*, 4/206.
296 Kalem, 68/1.
297 Hatîb, *Târîh*, 13/492; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/103.
298 Hatîb, *el-Câmiʿ*, 97.

sinde hadis rivayet eden Ebû Muhammed Hasan b. Abdülvahid'den (öl. 448/1056) hadis dinlemiş, ardından hocaya doğum tarihini sormuştur. Hoca doğum tarihini söylemiş, Hatîb de bu tarihi kaydetmiştir.[299] Bağdat'a yerleşen yabancı hafızların bir kısmının Bağdat'taki bu serbest yönteme alışamadığı ve öğrencilerin ders esnasında birbirleri ile konuşmasına müsaade etmediği görülmektedir. Fakat bu tür hocaların sayıca az olduğu anlaşılmaktadır. Zira birçok mecliste aktif olarak soruların sorulduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Mecliste konuşulmasına izin vermeyen muhaddislerden biri Bağdat'a yerleşen ve hayatının sonuna kadar burada yaşayan misafir muhaddislerden Ebu'l-Kasım el-Âbendûnî'dir (öl. 368/978). O her mecliste sadece bir hadis rivayet etmeyi prensip edinmiştir. Ona bunun nedeni sorulunca "Ashâbu'l-hadis içinde edepsizler var. Hadis dinlemek için toplandıklarında konuşuyorlar. Ben buna tahammül edemiyorum."[300] demiştir. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî (öl. 441/1049) hadis öğrenimine ömrünü adayan, meclisten meclise koşan ve çok miktarda hadis yazan bir muhaddis olmasına rağmen hadis öğreniminde zorluk yaşamıştır. Çoğu zaman doğru olarak zapt edebilme kaygısıyla tek bir hadisi hocasına defalarca okuduğu olmuştur. [301] Burada Bağdat'taki öğrenci merkezli ve bireysel hadis eğitiminin izleri görülmektedir. Mecliste hocaya hadis okuma sırası Sûrî'dedir ve o istediği hadisleri istediği şekilde tahammül edene kadar hocası onu dinlemektedir.

Evlerde akdedilen hadis meclislerinde hadis rivayetinin yanında ricâl ve isnâd değerlendirmesi ile garîb kelimelerin anlamlarına ve yer adlarına dair açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Mesela önde gelen hadis hafızlarından İbn Sâʿid, Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*'inin râvisidir. *Kitâbu'z-zühd*'ü evinde semâ usulü ile rivayet etmiş[302] ve hadislerin ardından "Bu hadisin rivayetinde İbnü'l-Mübârek teferrüd etmiştir. İsnâdı garîb ve sahih bir hadistir."[303], "Bu [sözün] manası 'Kur'ân okumadan uyumaz' demektir."[304], "Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî Basralıdır.

299 Hatîb, *Târîh*, 8/321.
300 Hatîb, *Târîh*, 11/59.
301 Hatîb, *Târîh*, 4/172.
302 Abdullah İbnü'l-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*, thk. Habiburrahman el-Aʿzamî (b.y., t.y.), 304, 387, 430.
303 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 332.
304 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 426.

Tâbiûndan bir zâttır. İbn ʿAvf değildir."[305], "Râzân, Medine'de bir yerdir."[306] gibi açıklamalar yaparak hadislerin anlaşılmasını sağlamıştır. Onun açıklamaları *Kitâbu'z-zühd*'ü yazan öğrenciler tarafından hadislerin sonuna "İbn Sâʿid dedi ki" ibaresiyle kaydedilmiştir. *Kitâbu'z-zühd*'ün matbu nüshasında söz konusu açıklamalar korunmuştur.

Meclis öncesinde araştırarak hocanın sıhhat, uluv ve teferrüd gibi özel niteliklere sahip hadislerini tespit eden veya başkasından yardım isteyerek bu tür hadisleri yazan, ardından hocaya seçtiği hadisleri okuyarak kendisine bir asl/kitâb oluşturan hadis talibinin bundan sonra yapması gereken ilk iş kendi nüshasını hocanın asıl nüshasıyla karşılaştırmak ve varsa hataları düzeltmektir. Muhaddisler muârazayı, dinlenen kitapların rivayetinin sıhhat şartı olarak görmüştür.[307] Kitapların usulüne uygun olarak dinlenip muâraza edilmemesi hadis münekkidlerinin eleştirisine konu olmuş ve bu iki aşamayı tamamlamamış kitaplar güvenilir kabul edilmemiştir. Mesela Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Kadı Ebû Bekir Muhammed b. İsmail'in kitaplarının bir kısmının usulüne uygun olarak dinlenmediğini söyleyerek onu eleştirmiştir. Hatîb de onun, muhtemelen vefat ettikten sonra sahafların eline geçen kitaplarından bazılarını satın alıp kontrol etmiştir. Ezherî'nin eleştirisinde haklı olduğunu anlamıştır. Zira bu kitaplarda İbn İsmail'in semâʿ kaydı bulunmadığı gibi hiçbir yerinde düzeltme ve muâraza işaretleri de görememiştir.[308]

Öğrencilerin muâraza esnasında harekelenmemiş veya noktalanmamış isimlere hareke ve nokta koyması, yanlışlıkla iki kere yazılan kelimelerin birinin üzerini çizmesi, tahrif ve tashif varsa düzeltmesi gerektiği belirtilmiştir.[309]

3.2. Camiler ve Mescidler

Camiler/mescidler Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) Medine'ye hicretinden sonra ilim öğreniminin merkezine yerleşmiş[310] ve hiçbir zaman önemini kay-

---

305 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 427.
306 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 175.
307 Hatîb, *el-Câmiʿ*, 138.
308 Hatîb, *Târîh*, 2/390.
309 Hatîb, *el-Câmiʿ*, 138-139.
310 Hz. Peygamber döneminde mescidlerin eğitim merkezi olarak işlevi hakkında bk. Abdulvahap Özsoy, "Asrı Saadette İlim ve Talim Merkezi Olarak Mescid-i Nebevî", *Diyanet Dergi* 357 (2020), 6-9.

betmemiştir. Son asırlarda üniversitelerin kurulmasına kadar merkezi konumunu korumuştur. Medreselerin çok yoğun ve yaygın olduğu dönemlerde bile câmiler ve mescidler, medreseler kadar yoğun kullanılan ilim mekânları olmuştur.[311] Evler gibi camiler ve mescidler de hadis eğitiminin doğal mekanları olagelmiştir.[312]

Cami, halife tarafından içinde cuma namazı kılınmasına izin verilmiş minberi bulunan mâbedlere; mescid ise büyüklüğü ne olursa olsun halife tarafından "cuma camii" statüsü verilmemiş, dolayısıyla cuma namazı kılınmayan bütün mâbedlere verilen isimdir.[313] Bunun haricinde camiler ve mescidler arasında hadis öğrenimi hususunda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Mescidlerde farklı günlerde hadis meclisleri kurulurken camilerde *genellikle* cuma günleri hadis meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Muhaddisler mescidlerde dilediklerinde hadis rivayet edebiliyorken camilerde meclis kurmak için halifeden izin alınması şarttır. [314] Camilerde kendilerine meclis kurmaları için izin verilen muhaddisler vefat edene, rivayeti kendi istekleri ile bırakana veya halife tarafından kürsüleri ellerinden alınana kadar buralarda hadis tahdîs etme hakkına sahiptir. Mesela Ebû Abdullah İbn Dûst'a Ebû Tâhir el-Muhallis'in (öl. 393/1002) vefatından sonra Mansûr Camii'nde hadis kürsüsü tahsis edilmiştir. İbn Dûst, bir müddet burada hadis imlâ ettikten sonra kendi isteğiyle tahdîsi bırakmış, evine kapanarak münzevi bir hayat yaşamıştır.[315] Bu anlatıdan bir başka husus daha anlaşılmaktadır ki camilerde belirli sayıda meclise izin verilmekte, bu meclislerden birinin iptal edilmesi; bir başka deyişle bir hadis kürsüsünün boşalması durumunda yeni bir muhaddis bu kürsüye atanmaktadır.

Halife tarafından meclis akdetmesine izin verilen kişilerin güvenliği Hâşimîlerin nakîbi tarafından sağlanmıştır. Bazen aykırı görüşlerini meclislerde dile getiren kişiler halk tarafından taciz edilmiş ve bazen de darp

---

311 Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 56

312 Selim Demirci, *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*, ed. Hamdi Çilingir (Ankara: İLEM Yayınları, 2020), 31.

313 George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 47.

314 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb,* thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 1/385.

315 Hatîb, *Târîh*, 6/321.

edilmiştir. Bunu engellemek için Hâşimîlerin nakîbi askerler eşliğinde halifenin meclis kurmasına izin verdiği âlimi korumakla görevlendirilmiştir.[316]

Camiler ve mescidler, küttâblarda ilk öğrenimini tamamlamış olan öğrencilerin katılabileceği halka usulü ders yapılan mekânlardır. Muhaddisler cami ve mescidlerde hadis öğrenmek isteyen öğrencilerin ilk öğrenimini tamamlayıp hadis öğrenimi için yeterli donanıma sahip olması konusunda titiz davranmıştır. Hadis tâlibinin, Kur'ân eğitimi almasını, Kur'ân'ın en azından bir kısmını ezberlemesini, ilm-i hâl denecek düzeyde fıkıh eğitimi almasını ve iyi seviyede Arapça öğrenmiş olmasını hadis öğrenimine başlaması için ön şart saymışlardır.[317]

Bağdat'ta bu dönemde 3.000 civarında mescid olduğu tahmin edilmektedir.[318] Oysa 4./10. asrın sonlarına doğru, dünyanın o dönemki en büyük metropolü olan Bağdat'ta cami sayısı sadece 6'ya ulaşabilmişti. [319] 329/940 yılına kadar Mansûr Camii, Rusâfe Camii ve Saray Camii olmak üzere üç camide cuma namazı kılınmaktaydı. Berâsâ Camii, daha önce Şiîlerin istihbarat merkezi olduğu gerekçesiyle yıkılmasının ardından 329/940 yılında yeniden inşa edilip cuma camii olarak ibadete açılmıştır. [320] 379/989 senesinde Katîʿatu Ümmi Cafer Mescidi cuma camii statüsü kazanmıştır.[321] 383/993 senesinde ise Harbiyye'de altıncı cuma câmii faaliyete girmiştir. Ahmed Sûse'nin *Atlasu Bağdâd* adlı eserindeki haritanın zeminini kullanarak ve bu eserdeki Bağdat haritalarından yararlanarak cuma camilerinin yaklaşık konumlarını Harita-1.3.'te gösterdik.

316 Makdisî, *Yüksek Öğretim*, 50.
317 Hatîb, *Târîh*, 4/287; 12/145; 13/275.
318 Makdisî, *Yüksek Öğretim*, 48. İbnü'l-Cevzî Bağdat'ta 300.000 mescid bulunduğunu ifade etmiştir. Fakat bu sayı mübalağalı görünmektedir. (bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 8/82)
319 Hatîb, *Târîh*, 1/431.
320 Abdülkerim Özaydın, "Berâsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/471.
321 Hatîb, *Târîh*, 1/430.

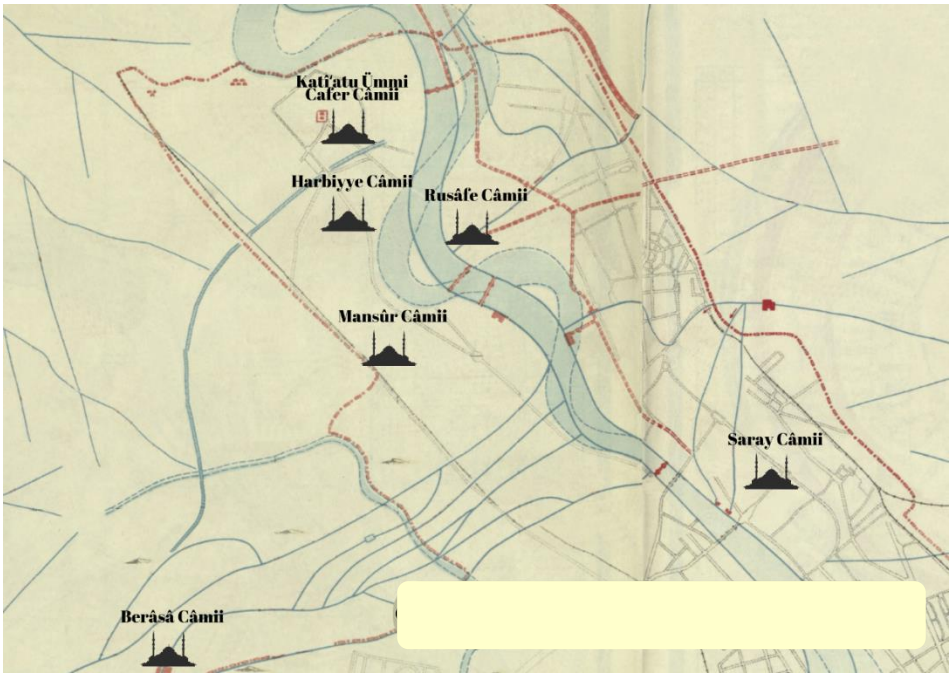

Harita 1.3.: Bağdat'taki Cuma Camileri (Harita zemini, Ahmed Sûse'nin eserinden alınarak üzerinde işaretlemeler yapılmıştır. Ahmed Sûse, *Atlasu Bağdâd*, 8-9)

4./10. asırda Bağdat'ın batı yakası nüfus olarak oldukça azalmasına, devlet dairelerinin ve nüfusun çoğunluğunun doğu yakasına taşınmasına rağmen altı camiden dördünün batı yakasında olması dikkat çekmektedir. Bunun birçok sebebi olduğu muhakkaktır. Bizce bu sebeplerden ikisi batı yakasının doğu yakasına göre ilmi canlılığının daha fazla olması ve hem ulemâ hem de halk tarafından buraya (özellikle de Mansûr Camii'ne) atfedilen manevi değerdir.

Her ne kadar doğu yakası hükûmet merkezi olması ve nüfusun çoğunun burada bulunması ile batı yakasından daha kalabalık ise de bir önceki başlıkta ifade ettiğimiz gibi hadis râvilerinin %58,63'ü batı yakasında, %41,36'sı doğu yakasında ikamet etmektedir. Batı yakasının ilmi hareketliliğini ve ulemâ yoğunluğunu gösteren bir anlatıya göre bazı vezirler Halife Mansûr'un inşa ettiği batı yakasındaki dairevî şehre gelip ilim ehline büyük miktarda para dağıtmıştır.[322] Vezirlerin ilim ehline yardım etmek için batı

[322] Hatîb, *Târîh*, 2/213.

yakasının merkezi olan dâirevî şehre gelmeleri, burada ulemanın daha yoğun olduğunu göstermektedir.

Mansûr Camii'nin etrafında kurulan dâirevî şehrin ve batı yakasının ulemâ ve halk nazarındaki manevi kıymetini anlatan rivayetlerden birine göre Hatîb el-Bağdâdî bir seferinde zemzem içerken Allah'tan (c.c.) üç dilekte bulunmuştur. Bunlardan biri muhalled eseri *Târîhu Bağdâd*'ı Bağdat'ta rivayet etmek, ikincisi Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmek, üçüncüsü ise vefat ettiğinde Bişr el-Hâfî'nin yanına defnedilmektir.[323] Hatîb'in diğer camilerde değil de özellikle Mansûr Camii'nde hadis rivâyet etmek istemesi buraya verdiği kıymeti göstermektedir. Bir diğer rivayete göre Ebû Bekir İbnü's-Salt her Cuma namazını Mansûr Camii'nde kılmaktadır. Bir engel sebebiyle bir cuma günü namazı başka bir camide kılmak zorunda kalmıştır. O gece rüyasında birinin kendisine şöyle seslendiğini işitmiştir "Mansûr Câmii'nde namaz kılmadın ha! Oysa her Cuma orada yetmiş Allah dostu namaz kılar!".[324] Bu rivayet de Mansûr Camii'nin insanların gözündeki değerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Mansûr Camii'nin ulema nezdindeki önemine değindikten sonra bu cami hakkında kısa bilgiler verilip burada hadis rivayet eden bazı muhaddislere değinilecektir. Halife Mansûr Bağdat'ı dâirevî şekilde planlamış ve bu şehrin merkezine kendi sarayı ve hemen bitişiğine Mansûr Camii'ni yerleştirmiştir. Cami 200x200 zirâ' ebatında kerpiç ve çamur malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. [325] Harun er-Reşîd zamanında cami yıkılarak tuğla ve kireç taşıyla yeniden inşa edilmiştir. Önce saray inşa edilip ardından Mansûr Camii saraya bitişik olarak inşa edildiği için caminin kıblesinde şaşma olmuştur.[326]

Daha önce de belirtildiği gibi Mansûr Camii halk ve ulema nazarında manevi değere sahiptir. Birçok muhaddis bu camide hadis rivayet etmek istemiştir. Bağdatlı muhaddislerden bazılarına burada düzenli ders izni verilmiş, başka şehirlerden gelen misafir muhaddisler de camilerde meclis kurmasına izin verilen muhaddislerin meclislerinde onların onayıyla hadis rivayet etmiştir. Musullu muhaddis Muhammed b. Yahya el-Mevsılî (öl.

323 Yâkût, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/385.
324 Hatîb, *Târîh*, 1/350; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 10/109.
325 Hatîb, *Târîh*, 1/427.
326 Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 148.

340/951), 338/949 yılında Mansûr Camii'nde imlâ yoluyla hadis rivayet etmiştir. Bağdat'ın önde gelen fakih muhaddislerinden Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî mescidin bir köşesinde, babası da diğer köşesinde hadis imlâ etmiştir.[327] Ebû Bekir el-Ebherî, 60 yıl gibi uzun bir süre Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmiştir.[328] Babası Şîa'nın Vâsıt'taki muallimlerinden olduğu için İbnü'l-Muallim olarak bilinen, kendisi de Şîa'nın en etkili hadis âlimlerinden biri olan Şeyh Müfîd (öl. 413/1022) 348/959 yılı civarında 10 yaşlarında iken Bağdat'a gelip Mansûr Camii'nde hadis semâ etmiştir.[329] Bu anlatıdan da anlaşıldığı gibi Bağdat camilerinde Şiîler ve Sünnîler birbirinden hadis almıştır. Birazdan zikredileceği üzere Şiî muhaddis İbn 'Ukde'nin Rusâfe ve Berâsâ Camilerinde hadis rivayet etmesi de bunu göstermektedir.

Bağdatlı önde gelen fakih muhaddislerden Ebu Bekir en-Neccâd (öl. 348/960), cuma günleri Mansûr Camii'nde namazdan önce fetvâ meclisi namazdan sonra da hadis imlâ meclisi akdetmekteydi. Ondan hadis dinlemek için gelen öğrencilerin çok kalabalık olması sebebiyle camide izdiham yaşandığı bildirilmektedir.[330]

Bağdat'ta inşâ edilen ikinci cami Rusâfe Camii'dir. Halife Mansûr'un emri ile veliaht Mehdî-Billâh (159/775-169/785) için dairevî şehrin karşı yakasına bir karargâh kurulmuştur. Bu karargâhın ilk yapılan binası Rusâfe Camii'dir. Cami 159/775 yılında tamamlanarak ibadete açılmıştır. Önce cami sonra saray inşa edildiği için Mansûr Camii'ndeki kıble sorunu burada yaşanmamıştır. Rusâfe Camii'nin Mansûr Camii'nden daha büyük ve daha gösterişli olduğu söylenmiştir.[331]

Rusâfe Camii kuruluşundan itibaren birçok ilim dalında ders halkalarının kurulduğu en önemli ilim merkezlerinden biri olmuştur. Bu asırda birçok muhaddise Rusâfe Camii'nde hadis rivayet etme izni verilmiştir. Bunlardan biri Rusâfe Camii İmamı Ebû Ömer Hamza b. Kasım el-Hâşimî (öl. 335/946) imlâ yoluyla hadis rivâyet etmiştir.[332] 4./10. asırda Bağdat'ta hadis

---

327 Hatîb, *Târîh*, 4/299.

328 Muhammed Süveysî, "Ebherî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/74.

329 Avni İlhan, "Müfid, Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500.

330 Abdülkadir Şenel, "Neccâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/480.

331 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/46.

332 Hatîb, *Târîh*, 9/59.

ilimlerinin birçoğunda otorite olan İbn Ebu'l-Fevâris (öl. 412/1021), Rusâfe Camii'nde hadis imlâ etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî onun derslerine katılmıştır. Hatîb, İbn Ebu'l-Fevâris'in cuma günleri imlâ meclisi kurduğunu zikretmiştir.[333] Doğu yakasında ikamet eden Muhammed b. Fâris İbnü'l-Gavrî (öl. 409/1018) imlâ yöntemiyle hadis rivâyet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî bu râviden tek bir meclis hadis yazmıştır.[334] Ebû Amr İbnü'l-Hadîb el-Bezzâz (öl. 323/934),[335] Ebû Abdullah Ahmed b. Ubeydullah ed-Debbâs, Ebû Cafer Muhammed b. İbrahim el-Gazzâl (öl. 308/920)[336] Rusâfe Camii'nde hadis rivayet eden muhaddislerden bazılarıdır.

Şehir dışından gelen muhaddislerin bir kısmı Rusâfe Camii'nde hadis rivayet etmiştir. Zeydiyye'nin Cârûdiyye koluna mensup olan Kûfeli muhaddis İbn 'Ukde 330/941 yılında Bağdat'a gelmiş ve Rusâfe Camii ile Berâsâ Camii'nde hadis rivayet etmiştir.[337] Ebu'l-Fadl Abbas b. Muhammed el-Belhî, 321/933 yılında Rusâfe Camii'nde hadis rivayet etmiştir.[338]

Bağdat'ta kurulan üçüncü cami Saray Camii'dir. Halife Mu'tazıd-Billâh sarayda bulunan bir mescidde cuma namazlarını kılardı. İnsanlar da saraydaki bu mescidde cuma namazlarını kılmaya başlamıştır. Oysa bu mescide henüz cuma camii statüsü verilmemiştir. Buraya yalnız namaz vakitlerinde cemaatin girmesine müsaade edilmiş, namaz bittikten sonra ise insanlar buradan çıkarılmıştır. Halife Müktefî-Billâh, 289/902 senesinde babası Mu'tazıd-Billâh'ın yaptırdığı zindanları yıktırmış ve yerine halka açık büyük bir cuma camii olarak Saray Camii'ni inşa ettirmiştir. Caminin ibadete açılışının ardından insanlar sabah erkenden buraya gelebilmiş, gün sonuna kadar burada kalabilmiştir.[339] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim es-Sâcî'den (öl. 410/1019) Saray Camii'nde iki hadis yazdığını söylemiştir.[340]

---

333 Nuri Topaloğlu, "İbn Ebü'l-Fevâris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/463.

334 Hatîb, *Târîh*, 4/272.

335 Hatîb, *Târîh*, 13/180.

336 Hatîb, *Târîh*, 2/295.

337 S. Kemal Sandıkçı, "İbn Ukde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/427.

338 Hatîb, *Târîh*, 14/46.

339 Hatîb, *Târîh*, 1/429.

340 Hatîb, *Târîh*, 5/36.

Bağdat'ta ibadete açılan dördüncü cuma camii Berâsâ Camii'dir. Berâsa Camii'nin yerinde aslında daha önce Berâsâ Mescidi bulunmaktaydı. Berâsâ kenti Şiî nüfusun yoğunlukta olduğu bir bölgedir. Şiî kaynaklara göre; Hz. Ali, Harûrîler ile yaptığı Nehrevân Savaşı'ndan dönerken bu mescidin bulunduğu yerde konaklamıştır. Yanındaki ashabına su kuyusu kazmaları için bir yeri işaret etmiştir. Kazdıkları esnada beyaz bir kayaya rastlamışlardır. Hz. Ali bu kayanın, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı doğar doğmaz üzerine koyduğu kaya olduğunu söylemiştir. Hz. Ali ashabıyla birlikte burada namaz kılmıştır. Şiîler bu rivayetlerden ötürü Berâsâ Mescidi'ne özel bir değer atfetmiştir. Burası günümüzde hâlen zikredilen sebeplerle önemli ziyaretgâhlardan biri durumundadır.[341]

Hatîb, Berâsâ Mescidi'nden bahsederken burasının Şîa'ya meyli olan kişilerin toplandığı ve namaz için bir araya geldikleri bir yer olduğunu söylemiştir. Halife Muktedir-Billâh'a burada toplanan kişilerin asıl amacının sahâbeye hakaret etmek ve devlete isyan etmek olduğu söylenmiştir. Halife, cuma günü namaz vaktinde mescide baskın emri vermiştir. Yakalananlar tutuklanmış ve cezalandırılmıştır.[342] Mescidde sadece 30 kişinin namaz kıldığı tespit edilmiştir. Burada Fâtımî elçileri tarafından kendi adamlarına verilen cinste beyaz kilden imal edilen mühürler ele geçirilmiştir.[343] Bunun üzerine Halife mescidin yıkılıp yerle bir edilmesini emretmiştir. Mescid yıkılıp arsası yanındaki kabristana katılmıştır. Emîru'l-Ümerâ Beckem et-Türkî bu arsa üzerine Berâsâ Camii'nin yeniden inşa edilmesini emretmiştir. Çevredeki insanların arazileri de istimlâk edilerek daha geniş bir alana yapılan Berâsâ Camii 329/941 yılında ibadete açılmış ve Bağdat'ın dördüncü cuma camii olmuştur.[344]

Şîa'nın Zeydiyye koluna mensup Kûfeli muhaddis İbn ʿUkde'nin Rusâfe ve Berâsâ Camilerinde hadis rivayet ettiğine değinmiştik. İbn ʿUkde'nin Rusâfe Camii'nde rivâyet ettiği hadisler tartışma konusu olmazken Berâsâ Camii'nde rivayet ettiği hadisler Sünnîler tarafından eleştirilmiştir. Ebû Ömer İbn Hayyûye, İbn ʿUkde'nin Berâsâ Camii'nde akdettiği bir hadis

341 Mahmut Demir, "Şi'î Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berasa Mescidi'ne Dair Bir Rivayetin Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]*, 61/1 (2020), 62-66.

342 Zehebî, *Siyer*, 16/33.

343 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 86.

344 Hatîb, *Târîh*, 1/429.

meclisinde ashâb-ı kirâmı, özellikle de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i kötüleyen rivayetler naklettiğini görmüş, bu sebeple ondan hadis almayı bırakmıştır.[345] Berâsâ bölgesinin Şiî ağırlıkta olması Şiî bir muhaddis olan İbn ʿUkde'yi bu camide kendi inançlarını destekleyen hadisler rivâyet etme konusunda cesaretlendirmiş olmalıdır. Fakat buna rağmen halifelerin izni ile hadis rivayet edilebilen cuma camilerinde İbn ʿUkde'ye devlet tarafından rivayet engeli çıkarılmaması Bağdat'taki fikir özgürlüğünün bir göstergesi olsa gerektir.

Berâsâ Camii, tekrar inşasından sonra da genellikle Şiîlerin toplanıp ilmi faaliyetler yürüttüğü bir mekân olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî, Mansûr Camii'nde bulunduğu bir sırada İbnü'l-Kâdisî'nin (öl. 447/1055) meclisine katılmıştır. İbnü'l-Kâdisî imlâ yoluyla Ahmed b. Cafer b. Hamdân İbn Mâlik'ten hadisler rivayet etmiştir. Hatîb onun İbn Mâlik'ten gerçekten hadis dinlediğinden şüphelenmiş ve meclis sonunda gidip asıllarını göstermesini istemiştir. Asılarını göstermeye yanaşmayınca ona Ashâbu'l-hadîs gelip asıllarını görene kadar Mansûr Camii'nde hadis rivayet etmemesini söylemiştir. O da Berâsâ Camii'ne gidip orada hadislerini rivayet etmiştir. Hatîb bu anlatının ardından Berâsâ Camii için "Râfızîler orada toplanırdı." demiştir. İbnü'l-Kâdisî Berâsâ'daki Şiîlere, Hatîb ile arasındaki olayı "Nâsıbîler [Osman taraftarları] benim Mansûr Camii'nde Ehl-i beyt hakkında hadis rivayet etmeme engel oldular!" diyerek anlatmıştır.[346] Bu anlatıdan anlaşıldığına göre Sünnîler ve Şiîler Bağdat camilerinde hadis rivayet edebilmiştir. Muhaddislerin hassas olduğu konu, râvilerin, rivayet ettikleri hadislerin icâzetine sahip olduklarını sahih bir semâ yoluyla elde edilmiş nüshalar ile ispatlayabilmeleridir.

Bağdat'ta ibadete açılan beşinci cuma camii Katîʿatu Ümmi Cafer Camii'dir. Rivayete göre doğu yakası ahalisinden bir kadın rüyasında Rasûlullah'ı (s.a.v.) görmüş ve Hz. Peygamber ona yarın ikindi vakti öleceğini haber vermiştir. Kadın, Rasûlullah'ın batı yakasında Kâfilâiyyîn'de Katîʿatu Ümmi Cafer'deki bir mescidde namaz kıldığını ve avucunu kıble duvarına koyduğunu görmüştür. Kadın uyanınca bu rüyayı insanlara anlatmıştır. Söylediği yere gidildiğinde avuç izi bulunmuştur. Kadın da söylenen vakitte ölmüştür. Bu olayın ardından Ebû Ahmed el-Mûsevî o mescidi onartmış

345 Hatîb, *Târîh*, 6/147.
346 Hatîb, *Târîh*, 8/530.

ve büyütmüştür. Halife Tâi-Lillah'tan (363/974-380/991) burada cuma namazları kılınması için izin istemiştir. Burada cuma namazı kılınmasının caiz olduğuna delil olarak buranın hendeğin ardında olduğunu, hendeğin bu mescidle diğer beldeleri birbirinden ayırdığını ve böylece bu nahiyenin başka bir belde olarak kabul edileceğini söylemiştir. Halife izin vermiş ve 379/989 yılında bu camide cuma namazları kılınmaya başlamıştır.[347]

Bağdat'ta bu asırda ibadete açılan altıncı ve son cuma camii Harbiyye Camii'dir. Hanedan mensubu Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Hâşimî, Harbiyye'de büyük bir mescid yaptırmış ve buraya cuma camii statüsü vermesi için Halife Mutîʿ-Lillâh'a (334/946-364/974) başvurmuştur. Fakat halife bu isteği kabul etmemiş ve mescid cami statüsü kazanamamıştır. Halife Kâdir-Billâh (380/991-422/1031) zamanında durum halifeye arz edilmiş ve halife fukahâdan fetvâ istemiştir. Fakihler bu mescidde cuma namazı kılınmasının câiz olduğu konusunda icmâya varmıştır. Bunun üzerine halife buraya cuma camii statüsü bahşetmiştir. Harbiyye Camii 383/993 senesinde faaliyete girmiştir.[348]

Bağdat'ta cuma camileri dışındaki 3.000 civarındaki mescid bazen orada hadis halkası kuran muhaddislerin adlarıyla, bazen o bölgeye yerleşen halkın memleketlerinin adlarıyla yahut büyük bir zâtın adıyla adlandırılabilmektedir. Meselâ Ebu'l-Kasım ed-Dârikî (öl. 375/985), Katîʿatü'r-Rebîʿdeki Derbü İbn Halef'te bulunan Daʿlec b. Ahmed Mescidi'nde hadis rivayet etmiştir.[349] Daʿlec b. Ahmed, Bağdat'ın önde gelen hadis hafızlarından biridir. Hatîb el-Bağdâdî, Dîneverli muhaddis Ebu'l-Kasım Nuaym b. Hammâd el-Huzâʿî'den 409/1018 senesinde Ebû Ömer b. Mehdî mescidinde hadis yazdığını söylemiştir.[350] Dâru'l-Kutn'da bu asrın en parlak simalarından olan Dârekutnî'nin adını taşıyan Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî Mescidi bulunmaktadır.[351]

Enbârlıların ikâmet ettiği batı yakasındaki Birketü Zelzel'de Enbâriyyûn Mescidi bulunmaktadır.[352] Meşhur fakih muhaddis Ebû Hâmid el-İsferâyînî, Katîʿatü'r-Rebîʿin başında bulunan Abdullah b. Mübârek Mescidi'nde

347 Hatîb, *Târîh*, 1/430.
348 Hatîb, *Târîh*, 1/430.
349 Hatîb, *Târîh*, 12/237.
350 Hatîb, *Târîh*, 430.
351 Hatîb, *Târîh*, 6/90.
352 Hatîb, *Târîh*, 6/61.

hadis rivayet etmiş ve fıkıh tedrisatı yapmıştır.[353] Ebû Bekir eş-Şâfiʿî'nin Bâbu'ş-Şâm'da hadis meclisleri akdettiği kendi adıyla anılan bir mescid vardır.[354]

Bağdat'taki cami ve mescidlerin ele alınmasının ardından, bu mekânlarda yürütülen eğitim faaliyetlerine değinmek yerinde olacaktır. İslâm dünyasının diğer merkezlerinde olduğu gibi Bağdat'ta da eğitim, genel hatlarıyla üç aşamalı bir süreç içerisinde şekillenmiştir. Bu sürecin ilk basamağını, okuma-yazma, Kur'ân öğretimi ve temel dinî bilgilerin verildiği küttâb eğitimi oluşturmaktadır. İncelenen dönemde küttâblar çoğunlukla mescidlerde veya müeddibin kendi evinde faaliyet göstermiştir. Küttâblarda ilk öğrenimini tamamlayan ve ilme devam etme arzusunda olan öğrenciler, mescidlerde düzenlenen umuma açık ilim halkalarına katılma imkânı bulmuştur. Ancak mescidlerde verilen bu eğitim, belirli bir alanda ihtisaslaşmaya yönelik olmayıp, farklı ilim dallarına dair genel bilgilerin kazanıldığı bir öğrenim süreci niteliği taşımaktadır. Bu aşamada çeşitli ilimlerle tanışan öğrenciler, kişisel eğilimleri, ailelerinin yönlendirmesi veya hocalarının tavsiyeleri doğrultusunda belirli bir ilim dalına yönelerek ihtisas eğitimine başlamışlardır. Söz konusu eğitim yapısı, ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

3.2.1. İlk Öğrenim

Bütün öğrencilerin ilk öğrenim gördüğü küttâb adı verilen mekteplerin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmese de tarihinin çok eski çağlara dayandığı tahmin edilebilir. İslam'ın gelişiyle bu kurumlarda okuma yazmanın yanında Kur'ân ve temel dini bilgiler eğitimi verilmeye başlamıştır. İslam tarihinde bu kurumların temeli Allah Rasûlü (s.a.v.) döneminde atılmış, Hz. Ömer'in girişimleriyle sistematik hale gelmiş, Emevîler döneminde gelişimini sürdürüp Abbâsîler döneminde yaygınlaşmıştır. [355]

Muhaddisler mektep eğitimini önemsemiş, bu ilk eğitimi almayan öğrencilerin hadis öğrenimine başlamasını hoş karşılamamıştır. Mesela, Evzâʿî ders halkasında bir genç gördüğü zaman onun Kur'ân öğrenimi yapıp ilk öğrenimini tamamlamadığını öğrenirse ona hadis rivayet etmezdi. Yahya b. Yemân kendisine bir delikanlı geldiği zaman Aʿrâf sûresinin başından 70

353 Hatîb, *Târîh*, 6/20.
354 Hatîb, *Târîh*, 3/483.
355 Fırat, Nurullah, "Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme", *Baberti Dergisi*, 17 (2023), 113.

âyet, Yusuf Sûresinin başından 70 âyet ve bir hadisin baş kısmını okuturdu. Eğer okuyabilirse ona hadis rivayet eder; okuyamazsa etmezdi.[356] Ebû Ubeyd Ali b. Hüseyin'in (öl. 319/931) yaşadığı olay muhaddislerin bu konudaki keskin tavrını göstermesi açısından önemli bir anlatıdır. Ebû Ubeyd, öğrenim sürecinin başında önemli muhaddislerden biri olan Yakub b. İbrahim ed-Devrakî'den hadis dinlemek istemiştir. Fakat babası onun Kur'ân'ı ezberlemeden hadis öğrenimine başlamasını doğru bulmamıştır. Kur'ân'ı ezberledikten sonra Yakub ed-Devrakî'den hadis dinlemek üzere yola çıktığında onun vefat ettiğini öğrenmiştir.[357]

Bir eğitim kurumu olarak küttâbların 4./10. asırda kendisine mahsus binaları bulunmamaktadır. Genellikle mescidlerde verilen eğitim bazen müeddibin evinde, dükkânında, bazen zengin bir öğrencinin evinde, bazen bürokratların köşklerinde veya halifelerin saraylarında verilmiştir. Küttâbda eğitim veren müeddibin ücreti bazen bu müesseseler için kurulan vakıflar tarafından karşılanırken bazen de öğrenci velileri tarafından ödenmiştir. [358]

Mekteplerde eğitim veren hoca müeddib, muallim ve müktib gibi lakaplarla anılmaktadır.[359] İncelenen asırda hadis rivayet eden 1160 Bağdatlı râvilerden 23 kişinin (%1,98) müeddiblik yaptığı tespit edilmiştir. Bu 23 müeddib râvinin ilmi branşları incelendiğinde görülmektedir ki 3'ü muhaddis, 1'i nahiv ve kıraat alimi, 1'i fakih ve kıraat alimi, 2'si kıraat alimi, biri tarihi bilgiler rivayet eden ahbârî, 1'i hatib, 1'i de kıssacıdır. Diğer 13 öğretmen hakkında branş bilgisi verilmemektedir.

Bağdatlı 1160 râviden sadece 23 kişinin öğretmen (müeddib) olarak görev yapması açıklamaya muhtaç görünmektedir. Hadis râvileri de dahil olmak üzere birçok âlim içerisinde öğretmenlik yapanlar çok az sayıdadır. Bunun üç farklı sebepten kaynaklandığı düşünülebilir. Bunlar, söz konusu

---

356 Hatîb, *el-Câmi'*, 27.

357 el-Kindî Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Mısrî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât* (Beyrut: Matbaatu'l-âbâ, 1908), 523.

358 Nurullah Fırat, "Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme", *Baberti Dergisi*, 17 (Haziran 2023), 114. Müeddibler bazen eğitim ücretini ödeyemeyecek kadar fakir ailelerin çocuklarından maddi ücret almak yerine onlardan belirli hizmetler almaktaydılar. İmam Şâfiî çok fakir bir ailenin ferdi olduğu için eğitim ücretini ödeyememiş, hocası da bu ücreti almak yerine zekâsı ve öğrenim hızı ile ders arkadaşlarını geride bırakan Şâfiî'yi asistanı olarak görevlendirmiştir. Bk. Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Menâkıbu'ş-Şâfi'î,* thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1970), 1/105.

359 Hatîb, *Târîh*, 4/150.

mesleğin yetersiz maddi kazancı, sosyal statülerine uygun olmaması ve Ashâbu'l-hadîsin idareye karşı mesafe koyma tavrıdır. Zengin bir şahsın, bir bürokratın veya hanedandan birinin çocuğuna özel olarak müeddiblik yapmak dışında genellikle müeddiblik çok az kazancı olan bir iştir. Bazı âlimler bu durumu açıklarken müeddibliği "acı bir ekmek ve hakir bir meslek" olarak nitelemiştir.[360]

İkinci olarak müeddiblik genellikle hakir bir iş olarak görülmüş ve bu sebeple ulema bu işe sosyal statülerine uygun olmadığı için tenezzül etmemiştir. Yâkût el-Hamevî'nin, birçok ilimde söz sahibi olan ve önceleri çocuklara öğretmenlik yaparak geçimini sağlayan Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî (öl. 322/933) hakkında söylediği "Önce çocuklara muallimlik yapardı. Sonra ilim onu daha yüce bir mertebeye yükseltti."[361] sözü bu durumu açıklar niteliktedir. Âlimlerin öğretmenlik yapmaktan kaçınmalarına sebep olabilecek üçüncü etken Ashâbu'l-hadîsin genel tutumu olarak idareye karşı mesafe koymasıdır. Fakirlerin çocuklarına eğitim vermek geçim için yeterli gelir sağlamadığı için ancak zenginlerin ve devlet ricâlinin çocuklarına eğitim vermek bu işi yapmaya değer kılmıştır. Fakat muhaddisler idarecilere karşı tutumları gereği bu işe yanaşmamış olmalıdır.

Müeddibler içinde asıl branşı hadis olan 3 kişi bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebu'l-Abbas Hâmid b. Muhammed b. Şuayb'dır (öl. 309/921). Zehebî ondan "İmam, muhaddis, sebt" diyerek söz etmiş ve onun son müsnidlerden olduğunu söylemiştir.[362]Bir diğer muhaddis Ebû Muhammed Cafer b. Muhammed (öl. 353/964) çok hadis mesmûâtı olan bir müeddibdir.[363] Üçüncü muhaddis müeddib Ebû Muhammed Abdullah b. Ubeydullah (öl. 408/1017) uzun ömürlü bir hadis hocasıdır. Müsnidü Bağdad olarak anılır. Kadı Ebû Abdullah el-Mehâmilî'den *ed-Du'â* başta olmak üzere birçok hadis cüzünü tek başına (teferrüden) rivayet etmiştir. 87 yaşında vefat etmiştir. Âlî ve garîb rivâyetlere sahiptir.[364]

Müeddiblerden 15 kişi hakkında cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapılmıştır. Bunlardan 9 kişi için "sika",[365] 1 kişi için "sadûk",[366] 1 kişi için "semâ'ı sa-

360 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 219.
361 Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/274.
362 Zehebî, *Siyer*, 11/179.
363 Hatîb, *Târîh*, 8/152.
364 Zehebî, *Siyer*, 13/28.
365 Hatîb, *Târîh*, 10/500, 9/38, 8/152, 7/469, 2/156, 8/546, 8/450, 11/224, 12/330.
366 Hatîb, *Târîh*, 13/578.

hihtir",[367] 1 kişi için "fîhi tesâhül",[368] 1 kişi için "leyse bi mahalli'l-hücce",[369] 1 kişi için "leyse bi şey"[370] 1 kişi için de "metrûk"[371] lâfızları kullanılmıştır. Geri kalan 8 kişi için herhangi bir cerh-taʿdîl değerlendirmesi zikredilmemiştir. Bu verilerden yola çıkarak müeddib râvilerin genellikle hadis ilmi açısından güvenilir oldukları söylenebilir.

3.2.2. Genel Öğrenim

Küttâbda yazmayı öğrenen, Kur'ân ve temel dinî bilgiler eğitimi alan genç ilim tâlibi mescidlerde kurulan ilim halkalarına katılmıştır. Bu ilim halkaları halka açık, her yaştan ve her ilim seviyesinden öğrencinin katılabildiği temel eğitim merkezleridir. İmam Şâfiî'nin kendi eğitim sürecine dair anlattığı şu olay, küttâb eğitimi sonrasındaki genel eğitim hakkında fikir vermektedir: "Annem beni küttâba verdi. Kur'ân'ı hatmettiğim zaman mescide girdim ve ulemânın meclislerine katıldım."[372] Toplumun her kesiminin ortak olarak aldığı bir dizi eğitim vardır. Neredeyse herkes dil, edebiyat, lugat, nahiv, kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerini temel düzeyde tahsil etmiş, ardından amacı ve meyli yönünde bir ihtisas branşına yönelmiştir. Mesela, Abbâsî bürokratları ilmi yetkinlikleriyle temayüz etmiş aydın kişilerdir. Batılı araştırmacı Pedersen bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir: "Her âlim tüm alanlarda genel bir malumat sahibiydi. Devlet adamları dahi sadece camide ders dinlemekle yetinmiş kimseler değil konuşmaya başladıklarında etraflarında bir ders halkası teşekkül edebilecek âlimlerdi."[373] Bürokratlar temel eğitimlerini aldıktan sonra daha çok kitâbet, edebiyat ve şiir gibi ilimlere yönelerek ihtisas aşamalarını tamamlamıştır. Aklî ilimlere ve doğa ilimlerine meyli olanlar da yine bu temel eğitimin ardından ihtisas branşlarına yönelmiştir. Mesela, ünlü astronom İbnü'l-Aʿlem'in (öl. 375/985) temel eğitimini tamamladıktan sonra matematik, astronomi ve mûsiki nazariyatı eğitimi aldığı bildirilmiştir.[374]

---

367 Hatîb, *Târîh*, 7/113.
368 Hatîb, *Târîh*, 2/532.
369 Hatîb, *Târîh*, 8/677.
370 Hatîb, *Târîh*, 4/307.
371 Hatîb, *Târîh*, 11/321.
372 Beyhakî Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *Menâkıbu'ş-Şâfi'î,* thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-türâs, 1970), 1/105.
373 Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitab'ın Tarihi*, çev. Mustafa Macit Karagözoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 35.
374 Sadettin Ökten, "İbnü'l-A'lem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/482.

Genel öğrenimden sonra ihtisas branşı seçiminde kişisel entelektüel meyiller, aile rehberliği, genel eğitim sürecinde öğrenci üzerinde etki uyandıran üstad faktörü, maddi kazanç imkânı[375] ve sosyal statü gibi etkiler görülmektedir. İlki ilim tâlibinin kendi yatkınlığını ve ilgisini keşfettiği ilim dalına bu kişisel meyli sayesinde yönelmesidir. Bu duruma Muhammed b. Beşşâr Bündâr'ın (öl. 252/866) eğitim süreci örnek verilebilir. Bündâr, Kur'ân'ı ezberledikten sonra memleketindeki muhaddislerin rivayet ettiği hadislerin tamamını dinlemiştir. Ardından hadis tahsili için rıhle yapmak istemiş ancak annesi buna müsaade etmemiştir. Annesi vefat edene kadar memleketinden ayrılamamıştır.[376] Bündâr'ın aile çevresinde kendisini destekleyen ve yönlendiren kişilerin olmamasından ötürü istediği dönemde rıhle yapamamış olsa da daha sonra bireysel ilmî meylinin peşine düşerek hadis tahsili için uzun yolculuklar yapmış ve önemli bir muhaddis olmuştur. Bireysel ilgi ile hadis tahsiline yönelen bir diğer muhaddis Ebû Bekir eş-Şâfiî'dir. O geçimini temin etmek amacıyla elbise ticareti ile uğraşmıştır. Daha sonra gönlüne düşen hadis öğrenimi arzusu sebebiyle 16 yaşında hadis tahsiline başlamıştır.[377]

---

375 Maddi gelir imkânı branş seçiminde önemli faktörlerden biri olarak görünmektedir. Fakat bu durum hadis ilmi için geçerli değildir. Hadis ilmini tahsil etmek maddi gelir getirmeyen bir uğraş durumundadır. Zira maddi gelir devlet mansıplarıyla özellikle de kadılık ile mümkün olmaktaydı. Ashâbu'l-hadîs ise tarih boyunca sultanlara, devlet adamlarına ve devlet görevlerine mesafeli olagelmiştir. Bu sebeple muhaddislerin tamamına yakını kadılık vazifesi almamıştır. Birçok muhaddis kitap istinsâh ederek geçimini sağlamıştır. (Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 218) Şu'be b. Haccâc hadis ilminin maddi getirisi olması şöyle dursun kişiyi maişetini temin etmekten bile alıkoyup fakr u zarurete düşürdüğünü şu sözleriyle ifade etmiştir: "Hadis tahsil eden iflas etmiştir. Ben de iflas etmiştim. Öyle ki annemin kazanını 7 dinara sattım." (Hatîb, *el-Câmi'*, 22.) "Bir insanın evinde hokka görürsen ona acı ve yeninde [yiyecek] birşeyler varsa ona ver." (Hatîb, *el-Câmi'*, 23) Bu hakikate Fadl b. Musa eş-Şeybânî de şu sözleriyle işaret etmektedir: "Hadis tahsili müflislerin mesleğidir. Ashâbu'l-hadîsten daha sefil olanı görmedim." (Hatîb, *el-Câmi'*, 23) Süfyân b. Uyeyne ise bu sorunun sadece hadis tâlibini değil ailesini de olumsuz etkilediğini belirterek şöyle demiştir: "Bu hokkalar kimin evine girerse mutlaka ailesi ve çocukları mutsuz olur." (Hatîb, *el-Câmi'*, 23) Maddi gelir hadis ilmi için olmasa da fıkıh ilmine yönelten en büyük etkenlerden biridir.

376 Mücteba Uğur, "Bündâr, Muhammed b. Beşşâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/488.

377 Selman Başaran, "Ebû Bekir eş-Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/112.

Bireysel meyiller sonucu hadis ilmine yönelen az sayıda kişi olsa da önemli muhaddislerin çoğunun aile bireylerinin hadis ilmiyle yakından ilgilendikleri ve onları hadis tahsiline teşvik ettikleri görülmektedir.[378] Mesela, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin babası da bir muhaddistir. Dârekutnî henüz çocukken babasının teşvik ve yönlendirmesiyle hadis meclislerine katılmaya başlamıştır.[379] İbn Şâhîn, kendisine hadis ilmini sevdiren dedesi ve bir muhaddis olan babası sayesinde çok küçük yaşlarda hadis meclislerine katılmıştır.[380] Taberânî hadisle uğraşan babasının teşvikiyle 13 yaşında iken hadis dinlemeye başlamıştır.[381] İbn Şâzân el-Bağdâdî (öl. 425/1034), aynı adla anılan babası İbn Şâzân'ın onu hadis tahsiline teşvik etmesi sebebiyle 5 yaşında hadis öğrenimine başlamıştır.[382] Bu durumun onlarca örneği bulunmaktadır. Bişr b. el-Hâris el-Hâfî (öl. 227/84), branş seçimindeki rehberliğin önemine değinerek en çok hoşuna giden durumun, yetişmekte olan bir çocuğun onu yönlendirip eğitecek Ehl-i hadîsten bir zâtın gözetiminde bulunması olduğunu ifade etmiştir.[383]

Öğrencilerin branş seçiminde etkili olan faktörlerden biri de sosyal statüdür. Herhangi bir maddi kazanç sağlamasa da hadis ilminde otorite olan muhaddisler toplum içinde en saygın kişilerdendir. Halifeler ve bürokrasinin zirvesindeki vezirler bile muhaddislere imrenmiş ve onların konumunda olmayı arzu etmiştir. Rivayete göre Halife Me'mûn dünya lezzetlerinden

---

378 İlim talibini branş seçiminde etkileyen yönlendirmeler bazen aile çevresinden değil, mensup olduğu sosyal küme içerisindeki bir bireyden de gelebilmekteydi. İmam Şâfiî'nin ilim öğrenim sürecinde yaşadığı ve kendisini branş değiştirmeye iten olay bunun güzel örneklerinden biridir. Musab b. Abdullah ez-Zübeyrî bu olayı şöyle anlatmaktadır: "Şâfiî ilk başta şiir, tarih ve edebiyat tahsil ediyordu. Birgün bineğinin üzerinde o ve terkisinde babamın bir kâtibi giderlerken Şâfiî bir beyit şiir okudu. Bunun üzerine babamın kâtibi kırbacıyla ona vurdu ve şöyle dedi *"Senin gibi bir adam böyle [basit] bir şeyle mürûetini yok ediyor öyle mi! Fıkıhta ne durumdasın peki?!"* Bu olay Şâfiî'yi derinden sarsmış ve ardından fıkıh tahsiline başlamıştır. (Beyhakî, *Menâkıbu'ş-Şâfi'î*, 1/96.)

379 İsmail Lütfi Çakan, "Dârekutnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/488.

380 Ali Osman Koçkuzu, "İbn Şâhîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/367.

381 Mehmet Görmez, "Taberânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/310.

382 Takıyyuddin b. Abdülkadir et-Temîmî, *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed Hulv (Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983-1989), 216.

383 Hatîb, *Târîh*, 13/275.

arzuladığı tek şeyin bir mecliste hadis imlâ etmek olduğunu söylemiştir.[384] İlme düşkünlüğüyle bilinen meşhur Büveyhî Veziri Ebu'l-Fadl İbnü'l-ʿAmîd'in (öl. 360/970) huzurunda 4./10. asrın en önemli muhaddislerinden Taberânî ve İbnü'l-Ciʿâbî müzâkere yoluyla birbirine galebe çalmaya çalışmıştır. Uzunca bir müzâkerenin ardından Bağdatlı rakibi İbnü'l-Ciʿâbî'yi âlî isnadları sayesinde alt eden Taberânî'ye imrenen vezir İbnü'l-ʿAmîd, mümkün olsa onun yerinde olmak için sahip olduğu herşeyi feda edeceğini söylemiştir.[385] Bir diğer meşhur Büveyhî veziri Sâhib b. ʿAbbâd (öl. 385/995) hadis imla etmeye karar verdiği zaman "tevbe evi" adını verdiği evde bir hafta inzivaya çekilip tevbe istiğfar eder, bu arınmanın ardından hadis imlâ meclisi akdederdi. Meclisinde izdiham olurdu.[386] O hadis yazmaya ve imlâ etmeye düşkünlüğünü "Hadis yazmayan kişi İslam'ın tadını alamaz!"[387] diyerek ifade etmiştir. Bu asırda Abbâsî vezirlerinin tartışmasız en başarılı ismi olan Ali b. İsa (öl. 334/946) hadise ve muhaddislere son derece ilgili bir devlet adamıydı. Kendisi de hadis rivayet eden Ali b. İsa'nın babası, kardeşi ve oğulları da muhaddisti. Ebu'l-Kasım el-Begavî'den *Muʿcemu's-sahâbe*'yi Hicrî 300 senesinden sonra sadece kendi aile fertlerinin katıldığı özel bir mecliste dinlemiştir.[388]

Hadis ilminin sağladığı sosyal statünün en güzel örneklerinden biri Ebû Bekir el-Firyâbî'nin yaşamında görülmektedir. O, Bağdat'a geldiğinde gemiler eşliğinde büyük bir törenle karşılanmış, Bağdat'ın en büyük meydanlarından biri olan Menâr Caddesi'nde onun için hadis meclisi kurulmuştur. Meclise 30.000 kişinin katıldığı tahmin edilmektedir. Öğrenciler dersinde yer bulabilmek için bir gün önceden ders mahalline gidip orada gecelemiştir.[389] Firyâbî, sosyal statünün zirvesindeki böyle bir yaşamın son yıllarında hafıza sorunları sebebiyle hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.[390] İtibar dolu yıl-

384 Hatîb, *el-Câmiʿ*, 264.

385 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu ʿulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 3/109.

386 Yâkût, *Muʿcemu'l-üdebâ*, 2/695.

387 Ebû Saʿd Abdülkerim b. Muhammed es-Semʿânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muʿallimî vd. (Haydarâbâd: Meclisü dâireti'l-meʿârifi'l-Usmâniyye, 1382-1402/1962-1982), 9/12.

388 Hatîb, *Târîh*, 12/104.

389 Zehebî, *Siyer*, 14/100.

390 Zehebî, *Siyer*, 14/99.

lara karşı duyduğu özlemden ötürü Firyâbî'nin bazen kendini tutamayıp ağladığı bildirilmiştir.[391]

Hadis ilminin sağladığı en büyük saygınlıklardan biri dünyanın dört bir yanından hadis tâliblerinin âlî isnâdlarını ve garib rivâyetlerini dinlemek için bir muhaddise akın etmesidir. Bu itibar öyle cezbediciydi ki bu konumu elde edemeyenlerden bazıları sahip olamadıkları hadis cüzlerini elde etmiş gibi davranarak haksız bir itibar kazanmaya çalışmıştır. Mesela İbn ʿAdî'ye Kûfeli bir muhaddis mektup yazarak Kûfelilerin nüshalarına sahip bir muhaddisin bulunduğunu bildirmiştir. Bu haber üzerine Kûfe'ye o râviyi görmeye giden İbn ʿAdî ve arkadaşları karşılarındaki kişinin nüshalarının sorunlu olduğundan kuşkulanmışlar ve ondan rivayet ettiği nüshaları kendilerine göstermesini istemişlerdir. Başlangıçta işi zora koşan ve nüshalarını göstermek istemeyen râvi, ısrarların ardından şöyle demiştir: "Bende hiçbir asıl [kitap] yok. Bana bu nüshaları İbn ʿUkde getirdi ve şöyle dedi 'Bunları rivayet et de senin de adın geçsin. Böylece Bağdatlılar bunları dinlemek için sana gelsinler.'"[392]

Bu itibar çalma konusunda bir anlatı da Mahled b. Cafer (öl. 370/980) hakkında nakledilmektedir. O rivayete başladığı dönemin başlarında sika durumdadır. Sahîh ve iyi asılları vardır. Daha sonra oğlu onu birçok asılsız iddiada bulunmaya itmiştir. Oğlu ona baskı yaparak Mervezî'den *el-Meğâzî*, İbn ʿAllûye'den *el-Mübtede*, Taberî'den *et-Târîhu'l-kebîr*, Ebû Ubeyd'den *et-Tahâret* gibi birçok kitabı semâʿ ettiğini iddia etmesini istemiştir. Nefsine bunlar hoş gelmiş ve oğlunun arzusunu kabul etmiştir. Oğlu onun için bu kitapları sahaftan satın almış, o da bunları defalarca rivayet etmiştir. Bu durumu ortaya çıkınca itibarı zedelenmiş ve rezil olmuştur.[393]

Mescidlerdeki ilim halkalarına katılarak geleneksel temel eğitimini tamamlayan ve yukarıda ayrıntılı olarak zikredilen faktörlerden biri ile hadis ihtisâs eğitimi almaya karar veren öğrenciler Ashâbu'l-hadîsin usullerine uyarak hadis yazmaya başlamaktadır.

391 Hatîb, *Târîh*, 12/97.
392 Hatîb, *Târîh*, 6/157.
393 Hatîb, *Târîh*, 15/231.

3.2.3. Hadis İmlâ Meclisleri

İmlâ meclisleri, hocanın meclis öncesinde seçtiği veya seçtirdiği hadisleri yazdırması suretiyle akdedilen meclislerdir. Bu meclisler başta cami ve mescidler olmak üzere meydanlar, hanlar, dergâhlar, dükkânlar ve evlerde akdedilmektedir. Burada sadece cami ve mescidlerde akdedilen imlâ meclislerine değinilecektir.

Bu meclislere hadis yazmak için gelen öğrencilerin yanında hadisleri dinleyerek ilim ve irfânını artırmak amacıyla halkın da katıldığı görülmektedir. Firyâbî'nin imlâ meclisinde sadece hadisleri dinlemek için gelen halk hariç hadis yazan 10.000 hadis talibinin olduğu ifade edilmektedir.[394]

Mescidlerde her isteyen hadis imlâ edebilirken camilerde hadis imlâ etmek için halifenin özel izni şarttır. Meselâ, Hatîb el-Bağdâdî, Halife Kâim-Biemrillâh'tan (422/1031-467/1075) Mansûr Camii'nde hadis imlâ etmek için izin istemiş, halife de nakîbu'n-nukabâya, ona Mansûr Camii'nde hadis kürsüsü tayin etmesi talimatını vermiştir.[395] Camilerde akdedilen meclislerin sınırlı sayıda tutulmasının nedeni muhtemelen cami sayısının yetersiz olmasıdır. Bağdat 4./10. asırda İslam coğrafyasının hafız ve muhaddis sayısı en fazla olan merkezidir. Buna rağmen bu asrın sonlarına doğru 6 cami ibadete açılabilmiştir. 6 camide muhaddislerin hadis halkalarının yanında fakihlerin tedris ve fetva halkaları, sûfîlerin, vâizlerin ve kıssacıların vaaz halkaları, kelamcıların münazara halkaları ile nahiv ulemasının edebiyat halkaları da bulunmaktadır. Dolayısıyla Bağdat'ın çok sayıdaki âlimlerinin her birine meclis tahsis edilmesi mümkün değildir. Bu sebeple sınırlı sayıda meclise izin verilmiş olmalıdır.

Camilerde aynı anda birçok hadis halkası bulunmaktadır. Camilerin kapasitesi sebebiyle elbette bu halkalar sınırlı sayıda tutulmuştur. Bundan dolayı bir muhaddise ayrılan süre dolduğu zaman başka bir muhaddis hadis rivayet etmek için onun halkasından boşalan yerde meclis akdetmiştir. Mesela, Ebû Bekir İbn ʿAbâye (öl. 410/1019) Ebu'l-Hasan b. Rızkûye'den (öl. 412/1021) sonra Mansûr Camii'nde hadis imlâ ederdi.[396]

Meclis sahibi âlimler bu meclislerde hem kendileri hadis rivayet edebilmiş hem de istedikleri kişilere rivayet izni verebilmiştir. Bağdatlı ulemâ,

394 Zehebî, *Siyer*, 14/98; Hatîb, *Târîh*, 8/102.
395 Yâkût, *Muʿcemu'l-üdebâ*, 1/385.
396 Hatîb, *Târîh*, 3/512.

kendilerine meclis tahsis edilmemiş Bağdatlı muhaddisler ile şehir dışından gelen muhaddislerin camilerde hadis rivayet etme sorununu bu şekilde çözmüş görünmektedir. Ukberâlı muhaddis Ebu'l-Ezher Abdüssemî b. Muhammed b. Abdülvehhab (öl. 347/958), 344/955 yılında Bağdat'a gelmiş ve İbnü's-Semmâk'in meclisinde hadis imlâ etmiştir.[397] Hımslı muhaddis Abdülğâfir b. Selâme b. Ahmed el-Hımsî 24 Muharrem 329 [29 Ekim 940] Cuma günü Bağdat'a gelmiş ve Mansûr Camii'nde Ebû İshak el-Mervezî'nin meclisinde hadis imlâ etmiştir. Bu meclisin onun ilk hadis rivayet ettiği meclis olduğu ifade edilmiştir.[398] Hadis öğreniminde belli bir birikime ulaştıktan sonra hadis rivayet etmeye başlayacak genç muhaddislere camilerde fırsat verilmesi onların gelişimine katkı sağlamış olmalıdır. Ebu'l-Kasım Hadır b. Temîm (öl. 415/1024) Ahmed b. Ali el-Bâdâ'nın meclisinde sadece bir hadis rivayet etmiştir.[399] Ebu'l-Abbas es-Serrâc (öl. 313/925), Muhammed b. Yahya'nın meclisinde 60 küsur sene hadis imlâ etmiştir.[400]

Meclis tahsis edilen muhaddisler kendileri tahdîsi bıraksalar da meclislerine kendi istekleriyle son vermedikleri sürece meclisleri faaliyette kalabilmektedir. Devrin önde gelen hafızlarından Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir el-Firyâbî hayatta iken Bağdat'a gelmiştir. O sıralar Firyâbî hafıza sorunları sebebiyle hadis rivayet etmeyi bırakmıştır. Fakat meclisi hâlâ aktiftir. Firyâbî'nin meclisine hafızlar ve muhaddisler gelir onun huzurunda hadis rivayet ederdi. Ebû Ali en-Nîsâbûrî, Firyâbî'nin meclisinde çok sayıda muhaddisten birçok kez hadis yazmıştır. Kendi meclisinde hadis yazdıran muhaddislere özenen Firyâbî'nin hadis yazdırmaya karşı şiddetli özlem duyduğu, bazen bu özlemin etkisiyle ağladığı görülmüştür.[401]

Hadis hafızları ve önde gelen muhaddislerin diğer hafız ve muhaddislerin meclislerine katıldığı görülmektedir. Bu meclisler birçok hâfızdan hadis dinlemek, isnâd, metin ve ricâle dair geniş bilgiler edinmek isteyen öğrenciler için bir ilim şölenine dönüşmüştür. Kadı Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'un (öl. 320/932) hadis meclislerinin emsali görülmemiş güzellikte olduğu söylenmiştir. İnsanların onun meclisine akın ettiği ifade edilmiştir. Kadı Ebû Ömer hadis meclisine oturduğunda babası yaşındaki büyük hadis hâfı-

397 Hatîb, *Târîh*, 12/453.
398 Hatîb, *Târîh*, 12/448.
399 Hatîb, *Târîh*, 9/293.
400 Hatîb, *Târîh*, 2/60.
401 Zehebî, *Siyer*, 14/99.

zı Ebu'l-Kasım İbn Menî' el-Begavî'nin onun sağına, yine büyük hâfız Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin onun soluna, Ebû Sa'îd en-Nîsâbûrî'nin onun önüne oturduğu diğer hadis hafızlarının sedirin etrafına toplandığı bildirilmiştir.[402] Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî'nin hadis meclisine Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ve Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer gibi devrin büyük hâfızlarının katıldığı ifade edilmiştir. Onun imlâ meclisine yoğun rağbet olduğu ve izdiham yaşandığı bildirilmiştir. Meclisin bulunduğu sokağın ve caddenin dolup taştığı ifade edilmiştir.[403] Muhammed b. Cafer Zevcu'l-Hurra'nın (öl. 371/981) imlâ meclislerine Kadı Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Cerrâhî (öl. 376/986), Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî gibi birçok hafız ve muhaddisin katıldığı bildirilmiştir.[404]

Bir muhaddisin imlâ meclisine önemli hâfızların katılması meclis sahibi muhaddis için önemli bir prestij sebebidir. Bu sebeple birbirlerinin meclisine katılmışlardır. Bazı hâfızların, katılımıyla meclisin saygınlığını artıracak hâfızları ısrarla meclislerine davet etmeleri bunu göstermektedir. Bağdat'ın önde gelen hadis hâfızlarından Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî ve Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer aynı gün hadis imlâ edeceklerini Ashâbu'l-hadîse ilan etmiştir. İbnü'l-Muzaffer meclisin itibarını artıracağını düşündüğü kişilerden biri olan Ebu't-Tayyib Muhammed b. Cafer b. Durrân'ın (öl. 358/968) kendi meclisine katılması için ısrarcı olmuştur. İbn Durrân onun bu ısrarına karşı koyamamış ve İbnü'l-Ci'âbî'nin meclisine katılmak istemesine rağmen kerhen İbnü'l-Muzaffer'in meclisine katılmıştır. Fakat bir fırsatını bularak oradan ayrılıp İbnü'l-Ci'âbî'nin meclisine gitmiştir.[405]

Muhaddislerin cuma günleri camilerde hadis imlâ etmeyi ihmal etmemeleri tavsiye edilmiştir.[406] Zira Bağdat'ta halk cuma namazı kılmak için çevre bölge ve köylerden Bağdat merkezine akın etmekte, Bağdat'ta bayram neşesi ve kalabalığı görülmektedir. Normal nüfusu yaklaşık bir buçuk milyon olan orta çağın en büyük metropolü Bağdat, cuma günleri hiçbir yerde görülme-

---

402 Ebû Ali Muhassin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şâlcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 5/210; Hatîb, *Târîh*, 4/637; Kasım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye* (Abu Dabi: Dâru'l-Buhûsli'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Turâs, 1423/2002), 3/1242.

403 Hatîb, *Târîh*, 4/45; Zehebî, *Siyer*, 16/91.

404 Hatîb, *Târîh*, 2/536; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/298.

405 Hatîb, *Târîh*, 4/46; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 54/424.

406 Hatîb, *el-Câmi'*, 269.

yen bir manzaraya sahiptir. "Bağdat'ta cuma günü, Mekke'de teravih namazı, Tarsus'ta bayram günü İslam'ın güzelliklerindendir."[407] sözü o zamanlarda dillerde dolaşan ve Bağdat'ın cuma günü hareketliliğini gösteren deyişlerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî "Medînetü's-Selâm'da cumaya gelen kişinin kalbinde İslam'ın azameti artar. Çünkü hocalarımız şöyle derlerdi: 'Bağdat'ta cuma günü diğer beldelerdeki bayram günü gibidir'"[408] diyerek 4./10. asırdaki bu manzarayı tarif etmektedir. Cuma günleri halk camilere sığmaz, Dicle kıyılarına kadar namaz safları uzanırdı. Hatta bazı insanlar karada yer bulamadığı için kayıkların içinde namaz kılardı. Her yerin namaz kılan insanlarla dolup taştığı bu manzara gayr-i Müslimleri bile hayran bırakmıştır.[409]

Sokaklara taşan bu izdihamın sebebi nüfusun kalabalıklığının yanında cami sayısının az olmasından da kaynaklanmıştır. Bağdat'ta 329/940 yılına kadar 3, 379/959 yılına kadar 4 cami bulunmaktaydı. 4./10. asrın sonuna doğru 383/993 yılında ibadete açılan cami sayısı sadece 6'ya yükselebilmiştir. Bir buçuk milyondan fazla nüfusun altı camide namaz kılması sonucu bu manzaranın oluşması tabiidir. Çevre bölgelerden ve köylerden de insanların gelmesi ve bu insanların merkeze her zaman gelme imkanlarının olmaması gibi sebeplerle cuma günü akdedilecek imlâ meclisleri daha fazla insanın katılımı olacağı için önemli görülmüştür.

Cuma günleri hadis imlâ edilmesi tavsiye edilse de Bağdat'ta haftanın her günü farklı hafız ve muhaddislerin akdettiği imlâ meclisleri bulunmaktaydı. Muâfâ b. Zekeriyya[410] ve Sehl b. Ziyâd el-Kattân[411] pazartesi günleri; Ebu'l-Kasım İbn Menî' el-Begavî,[412] Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî[413] ve Ebu'l-Hüseyin İbn Sem'ûn[414] salı günleri; Ebû Muhammed Ab-

407 Hatîb, *Târîh*, 1/350.

408 Hatîb, *Târîh*, 1/350.

409 Hatîb, *Târîh*, 1/351.

410 Ebu'l-Ferec Mu'âfâ b. Zekeriyya b. Yahya, *el-Celîsu's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsu'n-nâsıhu'ş-şâfî*, thk. Abdülkerim Sami el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1426/2005), 594.

411 Hatîb, *Câmi'*, 267.

412 Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas el-Muhallıs, *Seb'atü mecâlis min emâlî Ebî Tâhir el-Muhallıs*, nşr. Muhammed b. Nasır el-'Acemî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 47.

413 Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî, *Min hadisi Muhammed b. Osman b. Kerâme ve hadîsu Tâhir b. Halid b. Nizâr el-Eylî rivâyetü Muhammed b. Mahled el-Attâr 'anhuma*, thk. Âmir Hasan Sabrî (b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2003), 155, 192.

414 Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn, *Emâlî İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*, thk. Âmir Hasan Sabrî (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 98.

dullah b. Ahmed b. İshak el-Cevherî çarşamba günleri;[415] İsmail b. Muhammed es-Saffâr[416] perşembe günleri; Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî,[417] Ahmed b. Selman en-Neccâd,[418] Ebû Tahir el-Muhallıs,[419] Ebû Bekir Yusuf b. Yakub el-Ezrak, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Hâfız ve Ebû Ömer Hamza b. Kasım el-Hâşimî [420] cuma günleri; Bağdat Başkadısı Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Maʿrûf[421] cumartesi günleri; Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud[422] pazar günleri hadis imlâ ederdi. Günümüze ulaşan emâlîlerinden birindeki semâ kayıtlarına göre Kadı Ebû Abdullah el-Mehâmilî perşembe ve pazar günleri imlâ meclisi akdederdi.[423] Ebû Bekir eş-Şâfiî cuma günleri

---

415 Hatîb, *Câmi'*, 266.

416 Hatîb, *Câmi'*, 267; Hatîb, *Târîh*, 2/211.

417 Hatîb, *Târîh*, 4/299

418 Şenel, "Neccad", 32/480.

419 el-Muhallıs Muhammed b. Abdurrahman b. Abbas, *Seb'atü mecâlis min emâlî Ebî Tâhir el-Muhallıs*, nşr. Muhammed b. Nasır el-'Acemî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004), 47, 58, 67, 75, 84, 90, 95.

420 Hatîb, *Câmi'*, 266.

421 Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki Kâdı el-Mâristân, *Ehâdîsu'ş-şuyûhi's-sikât eş-şehîr bi'l-Meşyahati'l-kübrâ*, thk. eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-'Avnî (Mekke, Dâru 'âlemi'l-fevâid, 1422), 2/551.

422 İbn Sem'ûn, *Emâlî İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*, 83.

423 İbn Mehdî el-Fârisî'nin rivayet ettiği *Emâlî*'deki meclis târihleri şöyledir: 23 Rebîülâhir 329 [25 Ocak 941] Pazar (s. 19); 27 Rebîülâhir 329 [29 Ocak 941] Perşembe (29), 29 Rebîülâhir 329 [31 Ocak 941] Pazar (s. 39), 3 Cemâziyelevvel 329 [3 Şubat 941] Perşembe (s. 45), 7 Cemâziyelevvel 329 [7 Şubat 941] Pazar (s. 55), 11 Cemâziyelevvel 329 [11 Şubat 941] Perşembe (s. 62), 12[14?] Cemâziyelevvel 329 [12 [14?] Şubat 941] Perşembe [Pazar?] (s. 72: *Emâlî*'de 12 Cemâziyelevvel 329 Perşembe tarihi kayıtlıdır. Burada iki sebepten hata olduğu düşünülmektedir. Birincisi bir önceki meclisin tarihi 11 Cemâziyelevvel 329 Perşembe olarak kaydedilmiştir (bk. 62). Dolayısıyla bir sonraki günün yine perşembe olarak zikredilmesi hata olduğunu gösterir. Meclislerin sona doğru perşembe ve pazar günleri akdedildiği ve bir önceki meclis ile bir sonraki meclislerin perşembe günü yapıldığı göz önünde bulundurulduğunda doğru tarihin 14 Cemâziyelevvel 329 Pazar olması muhtemeldir), 25 Cemâziyelevvel 329 [25 Şubat 941] Perşembe (s. 87), 28 Cemâziyelevvel 329 [28 Şubat 941] Pazar (s. 100), 3 Cemâziyelâhir 329 [5 Mart 941] Perşembe (s. 112), 9 Cemâziyelâhir 329 [11 Mart 941] Perşembe (s. 122), 23 Cemâziyelâhir 329 [25 Mart 941] Perşembe (s. 135), 26 Cemâziyelâhir 329 [28 Mart 941] Pazar (s. 151), 15 Safer 330 [9 Kasım 941] Pazar (s. 163), 13 Rebîülâhir 329 [15 Ocak 941] Perşembe (s. 174), 15 Rebîülâhir 329 [17 Ocak 941] Pazar, 19 Rebîülâhir 329 [21 Ocak 941] Pazar (s. 195), 14 Cemâziyelevvel 329 [14 Şubat 941] Pazar (s. 202) (Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî, *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbn Mehdî*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî (b.y., Dâru'n-nevâdir, 1427/2006)

Mansûr Camii'nde, salı günleri de Derbü'l-Kassârîn'deki kendi adıyla anılan mescidde hadis imlâ ederdi.[424]

Bu asırdaki seçici hadis öğrenimi gereği cami ve mescidlerde akdedilen imlâ meclislerinde râvilerin sahip olduğu rivâyetlerden özel nitelikli olanları rivayet etmesi beklenmiştir. Râvi, kendi hadislerinin inceliklerine vâkıf bir muhaddis ise imlâ edeceği hadisleri kendisi seçmiştir. Fakat bazı râviler kendi hadisleri içindeki nitelikli rivayetleri bilemeyebilmekteydiler. Bu râviler, hadis imla edeceklerinde, hadis ilminde uzman olan hafızlardan kendi hadisleri içinden seçki yapmalarını istemiştir. Mesela Ebu'l-Hüseyin İbn Bişrân (öl. 415/1024) hadis imlâ edeceği zaman Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris'ten yardım ister, İbn Ebu'l-Fevâris de onun hadislerinden seçki yapardı. İbn Bişrân onun seçtiği hadisleri imlâ ederdi.[425]

Hadis imlâ edecek muhaddisin rivayetlerinden oluşturulacak seçkileri sıradan muhaddislerin değil; hadis ilminde uzman hâfızların yaptığı görülmektedir. Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Muhammed el-Belhî 350/961 yılında Hacca gitmek üzere Bağdat'a gelmiştir. Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer onun hadislerinden seçki oluşturmuş, Bağdatlı muhaddislerin birçoğu onun seçtiği hadisleri dinlemiştir.[426] Muharrem 286/Ocak 899 doğumlu İbnü'l-Muzaffer bu tarihte 64 (milâdî 62) yaşında önemli bir hadis hâfızıdır. Ebû Hâmid Ahmed b. Hüseyin el-Hemedânî 370/980 yılında Bağdat'a gelmiş ve hadisleri içerisinden Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'nin yaptığı seçkiyi imlâ etmiştir.[427] 306/918 doğumlu Dârekutnî bu tarihte 64 (milâdî 62) yaşında önemli bir hadis otoritesidir.

Bağdat'ta hadis imlâ edecek Bağdatlı veya misafir (gurebâ) muhaddislerin çoğu, kendi hadisleri içerisindeki âlî ve garîb hadisleri seçmeleri, illetli hadisleri ayırmaları için uzman olan belirli hafızlardan yardım almıştır. Bağdat'ta intihâb yapan hâfızlar Ebû Muhammed İbn Sâ'id[428], Ebû Bekir İb-

---

424 Hatîb, Câmi', 267.
425 Hatîb, *el-Câmi'*, 288.
426 Hatîb, *Târîh*, 11/593.
427 Hatîb, *Târîh*, 5/172.
428 Ebû Bekir el-İsmâ'îlî Ahmed b. İbrahim b. İsmail, *el-Mu'cem fî esâmî şuyûhi Ebî Bekr el-İsmâ'îlî*, thk. Ziyad Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-ulûmi ve'l-hikem, 1410), 1/312.

nü'l-Ci'âbî[429], Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî[430], Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer[431], Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Fevâris[432], Hibetullah b. Hasan et-Taberî[433], Ebû Hafs Ömer b. Cafer İbn Ebu's-Serî el-Varrâk'tır.[434] Hadislerin intihâbı, seçkiyi yapan hâfızın hadis câmiasında büyük bir itibara sahip olduğunu göstermektedir. Zira hocalar meclislerde onların seçtiği hadisleri imlâ etmiş, meclise katılan diğer hafız ve muhaddisler de bu hâfızların yaptığı seçkiyi yazmıştır. Bir başka ifade ile Bağdat'ta hangi hadislerin okunacağına ve yazılacağına onlar karar vermiştir. Böylece bu hafızlar Bağdat hadis birikiminin oluşmasını, Bağdat'ın âlî isnâd yurdu olmasını, hadisle hiç ilgisi olmayan ve hadis okuma usulünü bile bilmeyen râvilerin dahi âlî ve garîb isnâdlara sahip olmasını sağlamıştır.

İntihâb yapacak hâfızın kim tarafından tayin edildiği konusu kaynaklarda açıkça ifade edilmemiştir. Fakat şu anlatıya göre bu hâfızın hadis imlâ edecek hoca tarafından belirlendiği sonucu çıkarılabilir: "[Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer] eskiden beri hocaların hadislerini intikâ/intihâb etmiştir. Onların nazarında önde gelen biridir."[435] Bağlama bakılırsa hocaların itibar ettikleri hâfızlara hadislerini seçtirdikleri söylenebilir.

Cami ve mescidlerde akdedilen meclislerde genellikle imlâ usulü uygulanmıştır. Bu asırda hâfız ve muhaddislerin çoğu sadece haftada 1 gün imlâ meclisi akdederek hadis rivayet etmiş, diğer 6 gün ise genellikle öğrencilerin kendilerine hadis okuması suretiyle hadis rivayet etmiştir.[436] Bununla birlikte Kadı Mehâmilî'nin günümüze ulaşan emâlîlerinden birinde görüldüğü üzere imlâ yöntemiyle hadis rivâyetine başlayan hoca bir müddet

---

429 Hatîb, *Târîh*, 11/35.

430 Zehebî, *Siyer*, 14/141; Hatîb, *Târîh*, 2/613, 2/237, 3/212, 11/227, 6/410, 13/111, 3/34, 13/248, 9/43, 13/193, 12/185, 13/447, 6/410, 3/34, 13/248, 13/573, 8/390, 7/445, 9/43, 13/193, 6/122.

431 Hatîb, *Târîh*, 3/710, 3/710, 13/251, 11/366.

432 Hatîb, *Târîh*, 5/390, 12/243, 2/255, 2/117, 12/116, 5/527, 3/584, 5/528, 12/265.

433 Hatîb, *Târîh*, 2/215

434 Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998), 3/98; Hatîb, *Târîh*, 13/101, 2/80.

435 Hatîb, *Târîh*, 4/429.

436 Hatîb, *el-Câmi'*, 266.

sonra kıraat yöntemine dönebilmiştir.[437] Doğrudan kıraat usulü ile hadis rivayetine başlandığı da olmuştur. Ebû Nasr Saffâr el-Buhârî, 377/987 yılında hac dönüşü Bağdat'a gelmiştir. Bezzâzîn Irmağı üzerindeki bir mescidde Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın kendisine kırâati ile hadis rivayet etmiştir.[438] Ebu'l-Hüseyin Hamza b. Ahmed b. Mahled el-ʿAttâr, Mansûr Camii'nde kıraat yoluyla hadis rivayet etmiştir.[439]

Eğer kıraat yöntemiyle hadis rivayet edilecekse hocanın mecliste hadis okutmak için en fasih konuşan ve en güzel okuyan öğrenciyi seçmesi gerekli görülmüştür.[440] Hadis okuyacak kişinin tamamen hadisle ilgilenmese de en azından hadisle bağı olan ve biraz hadisle uğraşmış biri olması gerektiği ifade edilmiştir.[441] Hadis okuyan öğrencinin, hocanın asıl nüshasından okuması ve bu asla/kitaba abdestsiz dokunmaması müstehap görülmüştür.[442]

3.3. Diğer Mekânlar

Muhaddisler hadis ilminin saygınlığına uygun olarak özel mekanlarda hadis öğrenimini tavsiye etmiştir. [443] Düzenli hadis meclisleri bu tavsiyeye uygun olarak evlerde, camilerde ve mescidlerde yapılmıştır. Bununla birlikte öğrenciler arzu ettikleri hadise sahip olan hocalara rastladıkları her yerde onlardan hadis dinlemişlerdir. Bu başlık altında düzensiz hadis rivâyetinin yapıldığı mekânlara değinilecektir.

Hadis öğrenimi yapılan mekânlardan biri hanlardır. Hanlar şehir dışından gelen insanların konakladığı oteller mesabesindedir. Öğrenciler hadis öğrenimi için çıktıkları rıhlelerde genellikle hanlarda konaklamıştır. Meselâ, Ebû Muhammed Saʿdân b. Yezîd (öl. 262/875) hadis öğrenimi için çıktığı rıhlelerinde hanlarda kalmıştır.[444]

---

437 Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî, *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbn Mehdî el-Fârisî*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî (b.y., Dâru'n-nevâdir, 1427/2006), 97, 107, 132.

438 Hatîb, *Târîh*, 6/17.

439 Hatîb, *Târîh*, 9/261-262.

440 Hatîb, *el-Câmi'*, 144.

441 Hatîb, *el-Câmi'*, 144.

442 Hatîb, *el-Câmi'*, 154.

443 Hatîb, *el-Câmi'*, 98.

444 Hatîb, *Târîh*, 10/281.

Hanlar genellikle cami ve mescidlerin yanına inşa edilmiştir. Bu haliyle hanlar, cami ve mescidlerde eğitim alan yabancı öğrencilerin kaldığı öğrenci yurdu işlevi görmüştür. Mescidlerin yanlarına öğrenciler için han inşâ edilmesi 4./10. asırda yaygınlık kazanmıştır. Büveyhîler döneminin önde gelen devlet adamlarından Bedr b. Hasnûye'nin (öl. 405/1015), idaresindeki bölgelerde bitişiklerinde han bulunan 3.000 mescid inşa ettirdiği rivayet edilmiştir.[445] Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed et-Temmâr'ın Bağdat'a geldiğinde Kallâîn Irmağı üzerindeki Ruveym b. Yezîd Mescidi'nde konakladığı bildirilmiştir.[446] Temmâr, bu mescidin yanında bulunan bir handa kalmış olmalıdır.

Hanlar ya vakıflar tarafından finanse edilip yönetilen hayır kurumları yahut bir tüccârın işlettiği ticari oteller durumundadır. Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid (öl. 407/1016) zengin bir tâcirdir. Derbü'z-Zaʿferânî'deki İbn Hâmid Hanı'nın sahibidir.[447] Aynı zamanda bir hadis râvisi olan Muhammed b. Âsım, babasından kalan Âsım Hanı başta olmak üzere birçok hanın sahibi ve işletmecisidir.[448]

Hanları burada zikretmemizin sebebi bu yerlerin sadece bir barınak değil, aynı zamanda hadis rivâyet edilen mekânlar olmasıdır. Bağdatlı muhaddisler ve öğrenciler şehir dışından Bağdat'a gelip hanlarda konaklayan muhaddislerden hadis dinlemek için zaman zaman hanlara gitmiştir. Meselâ, Basralı muhaddis Muhammed b. Şuʿbe b. Cuvân, Âsım Hanı'nda konaklamış ve burada kendisinden hadis dinlemeye gelen öğrencilere hadis rivayet etmiştir.[449] Daha önce sözünü ettiğimiz Âsım Hanı'nın sahibi olan Muhammed b. Âsım zaman zaman buraya gelen öğrencilere hadis rivayet etmiştir.[450] Ebu'l-Hasan b. Garîb, Kerh Semti'nde bulunan İbn İshak Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.[451] Nuh b. Habîb el-Kûmisî, es-Sindî Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.[452] Kûfeli muhaddis Hasan b. Hammâd, Bâbu'l-Muhavvel Mahallesi'nde bulunan el-Yemâniyye Hanı'nda hadis rivayet et-

445 George Makdisi, *Beşeri Bilimler*, 52.
446 Hatîb, *Târîh*, 11/38.
447 Hatîb, *Târîh*, 8/260.
448 Hatîb, *Târîh*, 4/232.
449 Hatîb, *Târîh*, 3/319.
450 Hatîb, *Târîh*, 4/232.
451 Hatîb, *Târîh*, 13/240.
452 Hatîb, *Târîh*, 15/438.

miştir.[453] Osman b. Abdullah b. Amr b. Osman b. Affân (öl. 301/913), Ebû Ziyâd Hanı'nda hadis rivayet etmiştir.[454]

Ömrünü hadis öğrenimi ve öğretimine adamış muhaddislerden bazıları yakınlarından ve memleketlerinden uzak bu han odalarında vefat etmiştir. Bunlardan biri olan Ebû Bekir el-Cevâribî 321/933 yılında Bağdat'taki Münîre Hanı'ndaki bir odada vefat etmiştir.[455] Hadis ilmi için ömürlerini harcayan, vatanlarından ve sevdiklerinden uzakta hayata gözlerini yuman muhaddisleri rahmet ve minnetle anıyoruz.

Hadis rivayeti yapılan mekânlardan biri de sûfî ribatlarıdır. Daha sonraları dergâh olarak anılan bu müesseseler 4./10. asırda önemli hadis meclislerinin kurulduğu eğitim kurumlarıdır. Hadislerle tasavvuf eğitimi veren kurumlar olarak ortaya çıkmışlardır. Ribâtlar bu dönemde hanlar gibi mescid ile yan yana inşa edilmiştir.[456] Hadis hafızı ve sûfî olan Ebû Saʿd Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî (öl. 412/1022), birçok kez Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'a geldiğinde Mansûr Câmii'nin yanındaki sûfî ribatında konaklamıştır. Öğrenciler bu ribatta ondan hadis dinlemiştir.[457]

Hadis rivâyeti yapılan bir başka mekân muhaddislerin iş yerleri, dükkânları ve bu dükkânların bulunduğu çarşılardır. Ahmed b. Muhammed b. İmran İbnü'l-Cündî, 323/934 senesinde Bağdat'ta Beytü'l-mâl'in kapısı önünde Garîb b. Abdullah el-Hâdim el-Muʿtazıdî'den hadis dinlediğini bildirmiştir.[458] Bu zât hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. el-Muʿtazıdî nisbesine bakılacak olursa onun Halife Muʿtazıd'ın himayesindeki kişilerden olduğu tahmin edilebilir. Beytü'l-mâlin kapısı önünde hadis rivayet etmesi de onun Abbâsî mâliyesinde görevli bir bürokrat olabileceği izlenimi vermektedir.

İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Bekir Muhammed b. İdris eş-Şaʿrânî'den (öl. 317/929), Ebu'l-Abbas b. İshâk'ın dükkanında hadis yazmıştır.[459] Muhaddis Kadı Ebu'l-Kasım Ali b. el-Muhassin et-Tenûhî (öl.

453 Hatîb, *Târîh*, 8/247.
454 Hatîb, *Târîh*, 13/161.
455 Hatîb, *Târîh*, 3/337.
456 Makdisi, *Yüksek Öğretim*, 44.
457 Hatîb, *Târîh*, 6/24,
458 Hatîb, *Târîh*, 14/289.
459 Hatîb, *Târîh*, 2/ 422.

447/1055), Ebû Bekir el-Cüşemî el-Mutarrız'ın Bâbu'ş-şa'îr'deki dükkânında ondan hadis dinlemiştir.[460] Hasan b. Ubeydullah b. el-Hümânî Bâbu'ş-şa'îr'de bulunan dükkânında hadis rivâyet etmiştir.[461] İbnü's-Sellâc, Ebû Muhammed Abdullah b. Fadl el-Varrâk'tan 328/939 yılında Silâh Çarşısı'nda hadis dinlediğini bildirmiştir.[462] Ebu't-Tayyib Sâbit b. Cafer el-Enmâtî, 331/942 senesinde Bağdat'ın batı yakasında Dokumacılar Çarşısı'nda hadis tahdîs etmiştir.[463]

Ebû Muhammed Abdullah b. Hasan el-Bûşencî,[464] Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed en-Nesevî,[465] Ebû Cafer Muhammed b. Salih el-'Ukberî (öl. 308/920)[466] ve Ebû Amr Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbûrî[467] hacca giderken Bağdat'a gelmiş ve Yahya Pazarı'nda hadis tahdîs etmiştir. Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Hasan el-Bezzâz (öl. 363/973),[468] Ebu'l-Kasım b. es-Sellâc[469] ve İbn Sübük ed-Dîneverî (öl. 370/980)[470] Salı Pazarı'nda hadis rivayet etmiştir. İbnü'l-Muharrem el-Cevherî (öl. 357/967) Silah Pazarı'nda,[471] Ebu'l-Kasım el-Bündâr (öl. 423/1031) batı yakasındaki Tâbık Nehri üzerinde bulunan Meyve Hali'nde,[472] Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah "İbnü'l-Kâdi'l-Müezzin" de Suveykatu Nasr'da hadis rivayet etmiştir.[473]

Zikredilen hadis rivayet mekânları az sayıda talebenin katılabileceği halkalara uygun mekânlardır. Fakat önde gelen hadis otoritelerinin meclislerine binlerle ifade edilen sayılarda öğrenciler katılmıştır. Böyle bir kalabalığın eve, dükkâna, hana hatta büyük camilere bile sığma imkânı yoktur. Bu durumlarda geniş cadde ve meydanlarda hadis imlâ meclisleri kurulmuştur. Ebû Bekir el-Firyâbî Bağdat'a gemi ile gelmiş, gemiler eşliğinde büyük bir merasimle karşılanmıştır. Hadis okuttuğu Bâbu'l-Kûfe mevkiindeki Menâr

460 Hatîb, *Târîh*, 2/177.
461 Hatîb, *Târîh*, 8/318.
462 Hatîb, *Târîh*, 11/229.
463 Hatîb, *Târîh*, 8/16.
464 Hatîb, *Târîh*, 11/98.
465 Hatîb, *Târîh*, 11/39
466 Hatîb, *Târîh*, 3/335.
467 Hatîb, *Târîh*, 2/100.
468 Hatîb, *Târîh*, 8/667.
469 Hatîb, *Târîh*, 11/584.
470 Hatîb, *Târîh*, 5/513.
471 Hatîb, *Târîh*, 2/165.
472 Hatîb, *Târîh*, 7/317.
473 Hatîb, *Târîh*, 12/69.

Caddesi'nde kendisini dinlemek üzere 30.000 kişi toplanmıştır. Bu imlâ meclisinde 316 müstemli görev yapmıştır.[474] Ebû Bekir el-Firyâbî'nin imlâ meclisleri hadis tâlibleri tarafından o kadar rağbet görmüştür ki mecliste yer bulabilmek için öğrenciler bir gün önceden ders mahalline gelip orada gecelemiştir.[475]

Basralı muhaddis Ebû Müslim el-Keccî Bağdat'a geldiğinde Gassân Meydanı'nda hadis imlâ meclisi akdetmiştir. Meclisine öğrenciler ve halk büyük teveccüh göstermiştir. Mecliste nasihat dinlemek amacıyla katılan halk dışında hadis yazan 40.000 talebe olduğu tahmin edilmiştir. Bu imlâ meclisinde 7 müstemlî görev yapmıştır.[476]

Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî, hadis imlâ meclisi akdettiği zaman, o meclisin bulunduğu sokak ve cadde dolup taşardı. Onun meclisine Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ve İbnü'l-Muzaffer gibi büyük hadis hafızları da katılırdı. Bu meclislerde, hadisleri Bağdat'ta pek de hoş karşılanmayan bir yöntem olan kitabına (*asl*ına) bakmaksızın hıfzından imlâ ederdi.[477]

Ebû Abdullah Ali b. Abdullah el-Attâr, Abdüssamed Caddesi'nde;[478] Ebu'l-Ferec Ahmed b. Cafer en-Nesâî (öl. 366/976) Dâru'r-Rakîk Caddesi'nde;[479] Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Kazvînî (öl. 375/985), 'Attâbiyyîn Caddesi'nde;[480] Ebu'l-Hasan Ahmed b. Hüseyin, es-Sûfiyyu's-sağîr Menâra Caddesi'nde; Ebu Abdullah es-Sûfî (öl. 306/918) batı yakasındaki Kebş Caddesi'nde[481] hadis rivayet etmiştir.

Bağdat'ta hadis rivâyet edilen mekânlar arasında sayılabilecek yerlerden biri de Büveyhî devlet adamlarından Sâbûr b. Erdeşîr'in (öl. 415/1024) 383/993 senesinde Bağdat'ın batı tarafında kurduğu Dâru'l-'İlm'dir. Burası kütüphanesi ile öne çıkan, birçok ilim dalından ulemânın gelip ders, münazara ve bilgi alışverişi yaptığı son derece aktif bir ilim yuvasıdır.[482] Dâru'l-'İlm'i sona bırakmamızın sebebi burada hadis rivâyet edildiğine dair hiçbir kayda ulaşamamış olmamızdır. Fakat tahmin edileceği üzere Arap Dili,

474 Zehebî, *Siyer*, 14/98
475 Zehebî, *Siyer*, 14/100.
476 Hatîb, *Târîh*, 7/37.
477 Hatîb, *Târîh*, 4/45; Zehebî, Siyer, 16/91.
478 Hatîb, *Târîh*, 13/446.
479 Hatîb, *Târîh*, 5/115.
480 Hatîb, *Târîh*, 2/616.
481 Hatîb, *Târîh*, 5/137.
482 Güner, "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i", 5-92.

Kelâm ve birçok ilmin hadislerden müstağni kalması düşünülemez. Hiç değilse burada yapılan derslerde ve münazaralarda hadisler mutlaka kullanılmış olmalıdır. Bu dönemde hadisler isnadlarıyla zikredildiğine göre derslerde kullanılan hadisler de muhaddislerin usulüne uygun olan bir yöntemle rivayet edilerek zikredilmiş olmalıdır. O halde Dâru'l-'İlm'in hadis rivâyetinin yapıldığı bir mekân olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

Asr-ı Saadet dönemi itibarıyla ev, mescid, çarşı gibi mekânlara bilhassa sünnet vesilesiyle bazı ilkesel düzenlemeler getirildiği bilinmektedir.[483] Çalışmamızın merkezindeki 4./10. asır Bağdat'ına gelince ise; hadis rivâyetinin bu süreçte yukarıda incelenen mimari birimlerle adeta bütünleşerek farklı bir merhaleye ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak hadis tâliblerinin burada sayılanlar dışında fırsat buldukları her yerde hadis dinleme gayretine girdiklerine dair anekdotlar mevcuttur. Mesela İbnü's-Sellâc, Ebû Ali Hasan b. Muhammed el-Vâsıtî ed-Darîr'in Bağdat'ın batı yakasında bulunan bir zindan civarında insanlardan dilenen yaşlı bir zât olduğunu söylemiştir. Bazı hadis tâlibleri, 324/935 yılında aynı zamanda bir hadis râvisi olan bu zâta hem para vererek yardım etmişler hem de ondan hadis dinlemişlerdir.[484]

4. DEĞERLENDİRME

İnsanın yaşadığı fiziksel ve sosyal çevre onun davranışlarını ve ortaya koyduğu eserleri şekillendirir. Bu amaçla Birinci Bölüm'de Bağdatlı râvilerin yaşadığı fiziksel ve sosyal çevre incelenmiş, bunların hadis ilmine etkileri ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Siyasi, askeri ve ekonomik istikrarsızlık ve doğal afetler Bağdat halkını olumsuz yönde etkilese de ilmi ve kültürel canlılığın önceki asırları aratmayacak hızda devam ettiği görülmüştür. Devletin sağladığı fikir hürriyeti sayesinde her dinden ve her düşünceden insan özgürce inançlarını ortaya koymuş ve münazaralara katılarak savunmuştur. Bu da birçok mezhebin bir müessese olarak teşekkülünü bu asırda tamamlamasına olanak tanımıştır. Bu asra kadar siyasi bir hareket hüviyetindeki Şîa, inançlarını bu asırda temellendirerek itikadi bir mezheb haline gelirken

---

483 Mustafa Demir, "İslam Mimari Geleneğinin Hadis Temelli Dayanakları Üzerine", *Uluslararası İslâm'da Sanat ve Estetik Sempozyumu 08-09 Aralık 2023 Karabük Tebliğler Kitabı*, ed. Tuğba Aydeniz - Şevket Enes Samancıoğlu (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2024), 755.

484 Hatîb, *Târîh*, 8/441.

temelleri bir önceki asırda atılmış olan Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî mezhebleri kurulumunu bu asırda tamamlamıştır.

Bağdat bu asırda bütün doğa ilimleri ve sosyal ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de en önemli merkezlerden biridir. Bu asırda yetişen muhaddisler ve telif edilen eserler hadis ilmine önemli katkılar sunmuştur. Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan etkenler incelendiğinde âlî isnâda sahip muhaddislerin ve hadis otoritelerinin çokluğu, hac kafilelerinin toplanma merkezi olması, daha hızlı ve daha konforlu alternatif bir ulaşım yolu olarak nehir yolunun oldukça yoğun olarak kullanılması, farklı ilim dallarında dönemin önemli âlimlerinden önemli bir kısmının Bağdat'ta bulunması ve birçok itikadi ve fıkhî mezhebin merkezinin bu asırda Bağdat olması, devlet adamlarının âlimleri desteklemesi ve Bağdat'ın önemli ticaret merkezlerinden biri olmasının hadis merkezi kimliğine önemli katkılar yaptığı tespit edilmiştir.

Bağdat'ın önemli bir hadis merkezi olmasına karşın bazı coğrafi, siyasi ve iktisadi faktörlerin hadis öğrenimini olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. Coğrafi faktörler, Bağdat'taki nehirler ve su kanallarının çokluğu sebebiyle yaşanan şehir içi ulaşım sorunu ve yaz mevsiminde havanın aşırı sıcak olmasıdır. Kanalların çokluğu, sağlam taş köprülerin azlığı, seyyar duba köprülerin tehlikeli oluşu ve ücretli yolcu kayıklarının mâlî külfeti Bağdat'ta hadis öğrenimini olumsuz etkilemiştir. Siyasi ve iktisadi krizler halkı olumsuz etkilemiş, bazı âlimler bu sebeple Bağdat'ı terk etmiştir.

Bağdat'ta hadis öğrenimi ve öğretimi yapılan mekânlar incelenmiştir. Aslında muhaddislerin hadis öğrenimi için belirli bir mekân şartı aramadıkları, bahçe, bostan, sokak, meydan, saray, hân hatta zindan gibi imkân buldukları her yerde hadis tahammül ve edâ etmekten geri durmadıkları, bununla birlikte hadis ilminin şerefine yakışır şekilde ona özel mekânlarda tahsil edilmesini tavsiye ettikleri görülmüştür. Evlerde yapılan hadis eğitiminin Bağdat hadisçiliğini asıl hüviyetine kavuşturan meclisler olduğu tespit edilmiştir. Zira bu meclislerde öğrenci merkezde olup onların sahip olmak istediği hadislerin özelliklerine göre hadisleri meclis öncesinde belirleyip ardından ferden veya grup halinde hocaların evlerine gidip istedikleri hadisleri sırayla hocaya okuyarak bu koleksiyonlara sahip oldukları bir eğitim uygulanmaktaydı. Bu koleksiyonlar için tercih edilen rivayetler sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetler olmuştur. Bu nitelikli eğitimin sonucunda

Bağdat âli ve garib hadislerin en fazla bulunduğu hadis merkezi konumuna yükselmiştir. Cami ve mescidlerde ise genellikle imlâ usulünün uygulandığı ve hocanın merkezde olduğu bir hadis eğitimi yapıldığı tespit edilmiştir. Hoca merkezde olsa da kendi hadisleri içinden sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetleri seçerek veya seçtirerek imlâ etmesi beklenmiştir. Bu da yukarıda zikredilen nitelikli eğitimin bir başka boyutudur.

İKİNCİ BÖLÜM
BAĞDATLI RÂVİLER

Bu bölümde Bağdatlı râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilerek her bir grubun hadis rivayetine yönelik farklılaşan ilgileri ve rivayet tutumları ortaya koyulmaya çalışılacaktır. İlk iki başlıkta hadis râvilerinin ortak ve farklı yönleri ele alınacaktır. Ardından ilim dallarına ve mesleklerine göre gruplanan râviler tanıtılacaktır.

Konunun ayrıntılarına girmeden önce "Bağdatlı Râvi" tamlaması ile ne kastedildiğini ortaya koymak yerinde olacaktır. Râvi ile ileride örnekleriyle açıklanacağı üzere ister hadis ilminde uzman bir muhaddis olsun isterse sahip olduğu rivayeti edâ etmeyi bile bilemeyecek kadar hadis ilminden uzak biri olsun az veya çok hadis ve/veya bilgi (muhaddislerin deyimiyle "ilim") rivayet eden kişiler kastedilmektedir.

Tamlamanın diğer ögesi olan "Bağdatlılık" ise ihtilaflıdır. Âlimler arasında râvilerin şehirlere nispeti konusunda iki kabul bulunmaktadır. Cemmâilî,[485] Münzirî,[486] Mizzî,[487] Zehebî,[488] Sübkî,[489] İbn Kutluboğa[490] ve

---

485 Ebû Muhammed Abdülgani b. Abdülvahid el-Makdisî el-Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Salim Âlu Numan (Kuveyt: Şeriketü Ğırâs, 1437/2016), 2/185, 4/139,

486 Zekiyüddin Ebû Muhammed Abdülazim b. Abdülkavi el-Münzirî, *et-Tekmile li vefeyâti'n-nakale*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 1/236, 1/247, 1/283, 2/45, 2/103; 2/302, 3/43, 3/140, 3/168, 3/198.

487 Cemaleddin Ebu'l-Haccâc Yusuf el- Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992), 6/191, 7/224, 25/48.

488 Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bucâvî (Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1382/1963), 1/42, 1/178, 3/484, 3/520, 4/31; Zehebî, *Siyer*, 5/33, 6/168, 6/419, 7/537, 8/36, 9/77, 9/576.

489 Sübkî, *Tabakât*, 2/112, 3/145, 5/258, 7/119, 7/308.

490 Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî, *es-Sikât min men lem yekaʿ fi'l-kütübi's-sitte*, thk. Şâdî b. Muhammed Salim Âlu Numan (Sanʿa: Merkezu'n-Nuʿmân, 1432/2011), 7/246,

Süyûtî[491] gibi âlimler râvileri uzun süre ikâmet ettikleri birden fazla yere nispet etmiştir. Birazdan açıklanacağı üzere Bağdatlı hadis otoriteleri ise Bağdat'a sonradan yerleşen râvileri Bağdatlı saymamıştır. Bağdatlı veya Bağdat'ta yaşayan hadis otoriteleri ikinci kabulü benimsedikleri için araştırmada bu kabul esas alınmıştır. Başka bir şehirde doğup Bağdat'a sonradan yerleşen râviler istatistiksel bilgiler verilirken hesaba katılmamış, birçok ilim dalında bunlara değinilmemiştir. Sadece Bağdat'a yerleşen yabancı hadis hâfızları kısaca tanıtılmıştır.

Bağdatlı hadis otoritelerinin Bağdatlılık kabulü konusundaki tutumlarına değinmek yerinde olacaktır. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî 418/1027 yılında Bağdat'a gelmiştir. 441/1049 yılında Bağdat'ta vefat edip Mansûr Camii Kabristanı'na defnedilmiştir. 23 sene Bağdat'ta ikamet etmesine, Bağdat'ta vefat edip buraya defnedilmesine rağmen Hatîb el-Bağdâdî bu zâttan "Yabancılardan (mine'l-gurebâ)" diyerek söz etmektedir.[492] 350/961 yılında Bağdat'a yerleşip 368/978 yılında vefat edene kadar 18 yıl Bağdat'ta yaşayan önemli muhaddislerden Ebu'l-Kasım el-Âbendûnî hakkında "Yabancı şeyhlerimiz (şuyûhine'l-ğurabâ) arasında Âbendûnî gibisi yoktur."[493] denilmiştir. Dârekutnî, Nasr b. Müzâhim el-Minkarî hakkında "Bağdat'ta ikâmet etti. Kûfelilerden sayılır."[494] demiştir. Hârizm'de doğan, sonradan Bağdat'a yerleşen Ebû Bekir el-Berkânî kendisini de "yabancı/misafir" olarak görmektedir. Berkânî'ye Abdülbâkî İbn Kâni'nin hadis ilmi açısından durumu sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Bağdatlılar onu sika sayıyorlar. Ama bizim nezdimizde o zayıftır."[495] Görüldüğü gibi aslen Hârizmli olan ve sonradan Bağdat'a yerleşen ve hayatının önemli bir kısmını Bağdat'ta geçiren Berkânî kendisini Bağdatlılardan ayrı tutmaktadır. Bu söz Bağdatlı muhaddislerin kendi içlerinde Bağdatlı-yabancı ayrımının net olarak yerleştiğini göstermektedir.

Bu bölümde Bağdatlı hadis râvilerinin ortak ve farklı özellikleri ele alınacaktır. Ayrıca Bağdat'ın öncülük ettiği seçici hadis öğrenim yönteminin temel esasları ve uygulama biçimleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda,

---

491 Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîne'l-'ışrîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396), 94, 114.

492 Hatîb, *Târîh*, 4/172.

493 Hatîb, *Târîh*, 11/57.

494 Hatîb, *Târîh*, 15/382.

495 Hatîb, *Târîh*, 12/375.

hadis rivayetinde kitabın asli bir araç hâline gelişi, hafızaya dayalı rivayetin kabul görmemesi ve hatta hadis hâfızlarının dahi rivayet esnasında yazılı metinlerine müracaat etmelerinin yaygın bir uygulama hâline gelmesi ayrıntılı biçimde incelenecektir.

Ardından Bağdatlı râviler, mensup oldukları ilim dalları veya icra ettikleri meslekler esas alınarak tasnif edilip tanıtılacaktır. Böyle bir tasnifin tercih edilmesinin temel gerekçesi, râvilerin hayat hikâyeleri ve cerh-taʿdîl durumlarına yer veren tarih ve tabakât eserlerinde, kimlik bilgileri aktarılırken ilim dalları ve mesleklerine de sıklıkla atıfta bulunulmasıdır. Nitekim Hatîb el-Bağdâdî bu yöntemi son derece titiz bir biçimde uygulamış, neredeyse her râvinin ismini zikrederken, mensup olduğu ilim dalını ve mesleğini de ayırt edici bir kimlik unsuru olarak kaydetmiştir. Kaynaklarda bu tür bilgilerin sistematik ve özenli bir şekilde yer alması, araştırmanın başlangıcında, farklı ilim dallarına veya meslek gruplarına mensup râvilerin hadis rivayeti bağlamında bazı farklılıklar sergileyebileceği düşüncesini gündeme getirmiştir. Çalışmanın sonunda bu varsayımın isabetli olduğu görülmüş ve tasnif edilen ilim dalı veya meslek gruplarının hadis rivayetine yönelik farklı tutumları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Farklı ilim dallarına mensup ulema arasında branş farkındalığının önceki asırlarda yerleşmiş olduğu görülmektedir. Ahmed b. Hanbel hasta iken Ali b. el-Medînî ve Yahya b. Maʿîn onu ziyaret etmiştir. O sırada içeri *Garîbu'l-hadîs* müellifi Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm girmiştir. Ondan kendilerine *Garîbu'l-hadîs*'i okumasını istemişlerdir. Ebû Ubeyd kitabını almış ve isnadlarıyla birlikte usulüne uygun olarak okumaya başlamıştır. Ali b. el-Medînî ona "Ebû Ubeyd! İsnadları bize bırak. Bu konuda biz senden daha uzmanız!" demiştir. Yahya b. Maʿîn söze girerek kitabı usulüne uygun okumaya devam etmesini istemiştir.[496] Görüldüğü üzere Ali b. el-Medînî hadis rivayetinin ve isnadın kendi uzmanlık alanına girdiğini söyleyerek hadis ilminde azımsanmayacak birikime sahip olsa da ana branşı Arap Dili olan Ebû Ubeyd'in bu branşın dışında olduğunu ve branş uleması kadar bu konuda ilim sahibi olamayacağını ifade etmiştir.

---

496 Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara*, 7/64; Hatîb, *Târîh*, 14/397; İbn Ebû Yaʿlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/262; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 49/76; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/17; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 23/366.

Râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilince toplumun farklı statülerdeki insanların hadis ilmine yönelik farklılaşan ilgisi daha açık görülmüştür. Hadis rivayeti her dönemde toplumun ortak paydası olmuştur. Dilencisinden eczacısına, berberinden şairine, vezirinden halifesine kadar toplumun her kesimi az veya çok hadis naklederek rivayet ağına katılmıştır. Hadis rivayeti, dindar bir Müslüman için Allah Rasûlü'ne (s.a.s.) ulaşan zincirin bir halkasını teşkil etmek anlamına gelirken, bir vezir veya bürokrat için tedeyyün izharı ve meşruiyet göstergesi, bir kıraat âlimi için Kur'ân'ın faziletlerine veya kıraatlerine dair destekleyici bir bilgi, nahiv âlimi için dilbilimsel istişhâd yapacağı bir kaynak anlamı taşıyabilmiştir. Herkesin amacı farklı olsa da hadis rivayeti toplumun her tabakasındaki insanları aynı mecliste birleştiren sosyal bir ağ inşa etmiştir. Toplumun her kesimi nazarî ilimlere ilgi duymasa da sadece bir hadis rivayet etmek suretiyle de olsa hadis rivayet ağına katılmıştır. Nazarî ilimlerin tenha meclislerine karşın hadis rivayet edilen meydanları hınca hınç dolduran devasa kalabalıklardan bahsedilmiştir. Meclislere hadis yazmak için gelen talebelerin yanında nasihat ve tedeyyün amacıyla Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) hadislerini dinlemeye gelen halk kitlesi de bulunmuştur.

1. BAĞDATLI RÂVİLERİN ORTAK YÖNELİŞLERİ

Bağdat'ta yeni hadis yazmaya başlayan ilim talibinden hadis uzmanlarına kadar her bir râvinin, rivayet ve râvi seçiciliği hususunda yüksek bir farkındalığa sahip olduğu görülmektedir. Bu farkındalığın hadislerin tamamının bir önceki asırda kitaplarda ve cüzlerde tedvin ve tasnif edilmiş olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Zira bu asırdaki muhaddislerin, tamamı önceki asırlarda eserlerde derlenmiş hadisleri, uzun rıhleler ve meşakkatli uğraşlarla yeniden derlemeye iten bir gerekçeye ihtiyaç duydukları muhakkaktır. Önceki asırlarda yapılan aynı tür derlemelerin yeniden yapılmasının rıhle motivasyonunu sağlamaya yetmeyeceği açıktır. İşte bu sebeple 4./10. asır muhaddisleri tedavüldeki hadisleri lâlettayin derlemek yerine bu hadislerden sıhhat, uluv ve teferrüd gibi farklı özellikte olanları derlemeye yönelik kitlesel bir yönelim geliştirmiştir.[497] Bu yönelimin daha önce

[497] Burada derleme sırasındaki seçicilikten, gerek henüz öğrencilik yıllarında ileride telif edeceği eserler için veri toplayan talebeler (Hatîb ve Buhârî gibi) gerekse de diğer vasat talebelerin ortak bir yönelimi olarak koleksiyoner hadis yazımından bahsediyoruz. Bu minvalde olmak üzere; Recep Gürkan Göktaş Ağabey tarafından yapılan, te-

yapılan bir araştırmada "koleksiyonerlik" olarak adlandırılması son derece isabetlidir.[498] Ayrıntılara değinmeden önce şu noktaya dikkat çekilmelidir ki; Bağdatlı râvilerin ortak yönelimi olarak sunduğumuz seçicilik, 4./10. asırda ve daha önceki asırlarda eleştirilen, âlî ve garîb olduğu gerekçesiyle sıhhat gözetmeksizin her türlü rivayeti yazma yöneliminden farklıdır. Örnekleriyle açıklanacağı üzere Bağdatlı muhaddisler her şeyden önce sıhhate önem vermiş, sorunlu râvileri ve rivayetleri bildiriler yayınlayarak ifşa etmiş, Ashâbu'l-hadîsin bu tür râvilerden hadis yazımına engel olmuştur.

---

lif sürecindeki seçiciliği merkeze alan, bu esnadaki seçiciliğin hadis literatürüne vücut veren eserlerin ölüm-kalımına doğrudan etki ettiğini vurgulayan bir değerlendirme zikredeceğiz. Ardından yine onun tarafından hoca merkezli bir eğitim kurgusuyla yapılan seçici hadis rivayetine dair yorumları aktaracağız. Ama daha öncesinde bu çalışma hakkında birkaç şey söylemek istiyoruz. Küçücük bir cüzün minicik penceresinden devasa hadis evrenini kuş bakışıyla gören ve hadis camiası olarak bu devasa boyutlardaki çalışmaları değerlendirme konusundaki eksikliklerimizi gösteren bu çalışmanın kitaplaşmasını heyecanla bekliyorum. En büyük üzüntüm ise bu çalışmadan tezimi savunup düzeltmeleri yaptığım esnada haberim olması sebebiyle yeterince faydalanamamış olmamdır. Çalışmaya dikkatimi çeken Mustafa Demir Hocam'a teşekkür ediyorum. Sözünü ettiğim değerlendirme şöyledir:
"Rivayet döneminin bu geç zamanlarında önceki neslin bir şekilde düzenlenmiş eserlerindeki veya düzensiz mecmualardaki hadis rivayetlerinin bir sonraki nesilde baştan 'karılıp yeniden dağıtılması' gibi bir durumla karşı karşıyayız. Bir başka ifadeyle, her nesil derleyip topladığı hadisleri kendi ilgi ve ihtiyaçlarına göre yeniden harmanlayarak ona yeni bir şekil veriyor. Yeni seçmeler ve derlemeler hazırlıyorlar. Bu süreçte bazı eserlerin ve bazı rivayetlerin kullanımdan düştüğünü ve nihayet kaybolabildiğini görüyoruz. Bir bütün olarak kaybolan bu eserler sadece geçmişte içlerindeki hadislerden yapılan alıntılar sayesinde hayatiyetlerini devam ettirebiliyorlar. Bir anlamda fiziken ölseler de ruhları belli ölçüde yaşamaya devam ediyor." bk. Recep Gürkan Göktaş, *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı: Muccāʿa İbn Ez-Zubeyr Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 229-230.
İkinci değerlendirmeyi aşağıya alıyorum:
"… Fakat belli bir konuda ve planda tasnifte bulunmayan bir muhaddisin elindeki bütün hadisleri talebeye aktarması imkansız olacağından genel uygulamada hadisleri değerlendirme kapasitesi olan bir muhaddis bu hadislerden birçok kriter gözeterek 'en değerli' olanları seçip nakletmeyi tercih eder. Genelde burada hükme konu olma gibi bir şey gözetilmiyorsa seçilen hadislerde *fevāʾid* gözetilir. Bazen *ṣiḥḥat*, bazen *mutābaʿat*, bazen (lafzen veya seneden) *ġarīb* olma, bazen *ʿālī*lik veya hadislerin *ʿille*ti vs. gibi konular bu *fevāʾid*i, başka bir ifadeyle, o hadisi hadis talibleri gözünde daha değerli kılan özellikleri oluşturur. Bazen rivayeti az bilinen bir *şeyḫ*in bazense çok iyi bilinen ve hadisleri arzulanan bir *şeyḫ*in rivayetleri ön plana çıkarılır." Bk. Göktaş, *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı,* 230.

498 Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*, 26.

Koleksiyonerlik terimi "rivayet yazımında seçici davranma, sıradan rivayetleri değil sahih, âlî ve garîb gibi özel nitelikli ve nadir rivayetleri derleme" anlamında kullanılmaktadır. Bu anlayışın ilk kez 4./10. asırda ortaya çıktığı iddia edilmemektedir. Bununla birlikte bu asırda Bağdat'taki kadar kolektif bir yönelimin daha önce bulunmadığını düşünmekteyiz. Birazdan örnekleriyle açıklanacağı üzere Bağdatlı muhaddisler bu konuda titiz davranmakla kalmamış; hem öğrencileri bu anlayışa yönlendirmiş hem de böyle davranmayanları eleştirerek nitelikli bir rivayet anlayışının bütün râviler tarafından benimsenmesine ve bu anlayışın bir genel yönteme dönüşmesine vesile olmuştur.

Rivayet ve râviler[499] konusunda seçici davranmaları öğrencilere hadis yazmaya başladıkları dönemde telkin edilmeye başlamıştır. Öğrenciler evine gideceği hocanın nitelikli ve nâdir rivâyetlerini ders öncesinde seçerek derse hazırlanmıştır. Hadisleri henüz tanıyamayacak kadar yeni öğrenciler ise hadisleri tanıyan uzman muhaddislerden yardım alarak rivayetleri seçtirmiştir. Ardından öğrenciler seçtikleri veya seçtirdikleri bu nitelikli ve nâdir rivayetleri dinlemek için hocanın evine gitmiştir. Mecliste bulunan her öğrenci kendi şahsi koleksiyonunu oluşturmak için kendi seçtiği rivayetleri sırayla hocaya okumuştur. Bu yöntemle hadis dinleyen öğrenciler daha hadis öğrenim hayatlarının başında seçicilik anlayışını kazanmıştır. Sadece öğrencilerin değil, hadis imlâ edecek hocaların da kendi hadis birikimleri içinden nitelikli olanları imlâ etmesi beklenmiştir. Bu yöntem sayesinde gençlik yıllarında az miktarda hadis dinleyen, sonra hayatın bazı gereklilikleri sebebiyle ilim tahsilini bırakarak geçim derdine düşen esnaf, zanaatkâr ve tüccârlar bile âlî ve garîb isnadlara sahip olmuştur. Bu tür râviler hadis ilmiyle kısa süreliğine ilgilendikleri için hadis ilmini bilmeseler dahi sahip oldukları bu nitelikli hadisler sebebiyle büyük hafız ve muhaddislerin bile kendilerinden hadis dinlemek için evlerine ve dükkânlarına gittiği cazibe merkezi râviler konumuna yükselmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, Bağdatlıların hadis öğrenimindeki bu seçkin yöntemini övmüş, onların hadis tahammül ve edası konusunda uzman olduklarını söylemiştir. Ardından İsmail b.

499 Buhârî'nin râvilere yönelik seçiciliğine dair bir çalışma için bk. Halil İbrahim Kutlay, "Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvileri İçin Uyguladığı İntikâ'/Seçicilik Metodu", *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar* (İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020), 13-44. Ayrıca bk. Ahmet Alkan, "Mecâlâtu'l-intikâ ve merâhilu tetavvurihâ inde'l-muhaddisîn", *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye* 29/3 (Temmuz 2021).

'Uleyye'nin "Bağdatlılardan daha güzel hadis öğreneni görmedim." sözleriyle bu duruma işaret ettiğini ifade etmiştir.[500]

Bağdatlıların hadis konusundaki seçici tavrını gösteren bir anlatıya göre Kûfeli bir muhaddis Bağdatlı muhaddislere Kûfeli muhaddislerin nadir hadisler içeren nüshalarına sahip bir muhaddisin bulunduğunu bildirmiştir. Mektubu alan muhaddisler Kûfe'ye gidip sözü edilen muhaddisi bulmuştur. Rivayetlerinin sorunlu olduğundan kuşkulanarak o muhaddisten hadislerin yazılı olduğu aslını göstermesini istemişlerdir. Muhaddis işi zora koşarak aslını göstermeye yanaşmasa da ısrarlara dayanamayarak şöyle demiştir: "Bende [bunları hocamdan dinlediğimi gösteren] hiçbir asıl/kitap yok! Bana bu nüshaları İbn ʿUkde getirdi ve şöyle dedi*:* 'Bunu rivayet et de senin de adın geçsin. Böylece Bağdatlılar bunları senden dinlemek için sana gelsinler.'"[501] Rivayette dikkat çeken nokta meşhur hadis Hâfızı İbn ʿUkde'nin genel olarak muhaddislerin değil Bağdatlıların bu nüshayı dinlemek için kendisine geleceğini söylemesidir. Bağdatlıların nitelikli ve nâdir koleksiyonlara olan ilgisi sebebiyle bu hadislere herkesten önce onların rağbet göstereceği kastedilmiş olmalıdır.

Bağdatlı muhaddislerin koleksiyonerlik anlayışının 3 temel unsuru olduğu görülmektedir. Bunlar sıhhat, uluv ve teferrüddür. Bu asırda oluşturulan hadis cüzlerinin isimlerinin incelenmesi bile bu konudaki anlayışlarını ortaya koymaya yeterli olacaktır. Örnek olarak Muhammed b. Ali es-Sûrî'nin *el-Fevâidü'l-ʿavâlî el-müerreha mine's-sıhâh ve'l-ğarâib*'i, Neccâd'ın *el-Fevâidü'l-hisânü'l-müntekât ʿani'ş-şuyûhi's-sikât*'ı, Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın (öl. 350/961) *el-Cüz' mine'l-fevâidi'l-müntekâti'l-ğarâib ʿani'ş-şuyûh*'u, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b el-Hâşimî'nin (öl. 350/961) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâibü'l-hısânü'l-ʿavâlî*'si, İbnü's-Seken el-Bağdâdî'nin (öl. 353/964) *es-Sahîhu'l-müntekâ*'sı, Dârekutnî'nin *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâbü'l-hısân*'ı ve *el-Fevâidü'l-müntehabetü (müntekâtü)'l-ğarâibu'l-ʿavâlî*'si, Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katîʿî'nin *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-efrâdü'l-garâibu'l-hisân*'ı, Ebû Bekir el-Ebherî'nin *el-Fevâ'idü'l-müntekâtü'l-ğarâibü'l-hisân*'ı, İbnü'l-Muzaffer'in *Garâibu Hadîsi'l-İmâm Ebî Abdillah Mâlik b. Enes*'i ve *el-Cüz'ü fîhi mine'l-fevâidi'l-müntekât ʿani'ş-şuyûhi'l-ʿavâlî*'si, İbn Maʿrûf'un (öl. 381/991) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-hısânü'l-ʿavâlî*'si ve daha birçok cüz isminden anlaşılacağı üzere

---

500 Hatîb, *Târîh*, 1/345.

501 Hatîb, *Târîh*, 6/157.

sahih, hasen, garib ve âlî isnadlı rivayetleri derlemek suretiyle telif edilmiştir. Şimdi bu üç temel unsur müstakil başlıklar altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

1.1. Sahih ve Hasen Hadis Seçimi

Bağdatlı muhaddisler garîb ve âlî isnadları teşvik etseler de bunların ön şartı olarak söz konusu isnadların sahih olması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. [502] Bu asırda birçok muhaddisin sahih hadisleri derlediği hadis cüzleri bulunmaktadır. Üçüncü Bölüm'de zikredilen hadis cüzlerinin isimlerinden bu durum açıkça görülmektedir. Bağdatlı muhaddislerin sahih hadis hassasiyetini göstermesi açısından Ebû Bekir el-Berkânî hakkında nakledilen olay dikkat çekicidir. Diğer Bağdatlı muhaddisler gibi Berkânî'nin de sahih hadisleri derlediği ve *el-Müsnedü's-sahîh* adını verdiği bir koleksiyonu bulunmaktadır. Eserine sika râvilerin hadislerini alsa da bir konuda başka bir rivayete sahip olmadığı için zayıf bir râviden gelen rivayeti almak durumunda kalmıştır. Ona bu hadis her okunduğunda onu eserine aldığı için özür beyan etmiştir. Söz konusu hadisin kendisine sadece bu râvinin tariki ile ulaştığını, binaenaleyh hadisi ondan rivayet etmek durumunda kaldığını belirtmiştir. Ona hadisi rivayet eden râvinin güvenilirlik durumu sorulunca da "Hiçbir şekilde hüccet değildir!" demiştir.[503]

Bağdatlı muhaddislerin sahih hadis hassasiyetini gösteren en dikkat çekici örneklerden biri Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nuʿaymî'ye (öl. 423/1031) dair zikredilen anlatıdır. Söz konusu rivayete göre Nuʿaymî, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer'den Şuʿbe'ye ulaşan bir isnad uydurmuştur. Kısa sürede Ashâbu'l-hadîs bunu fark etmiştir. Nuʿaymî, bu sebepten Bağdat'ta kalamamış ve başka bir şehre taşınmıştır. İbnü'l-Muzaffer ve uydurduğu isnada dair bu olayı bilenler vefat edene kadar gittiği yerden dönememiştir. Daha sonra Bağdat'a dönmüştür.[504]

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Hayseme'ye, tedlis yaptığı için eleştirilen Bağdatlı hadis hafızı Bâğandî sorulmuş, "Sikadır ve çok hadise sahiptir. Eğer Musul'da olsaydı hepiniz ona koşardınız. Fakat [Bağdat'ta]

---

502 Hatîb, *el-Câmi'*, 38-39.

503 Hatîb, *Târîh*, 2/206; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/172.

504 Hatîb, *Târîh*, 13/236; Zehebî, *Siyer*, 13/150; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/495; Sübkî, *Tabakât*, 5/238.

onu istemiyorlar."[505] demiştir. Bu rivayet Bağdatlı muhaddislerin diğer bölgedeki muhaddislere göre râvi ve rivayet konusunda daha seçici olduklarını göstermektedir.

İbnü's-Semmâk (öl. 344/955) sika bir râvi olarak nitelenmesine karşın zayıf râvilerden hadis rivayet ettiği için eleştirilmiştir.[506] Ebû Bekir b. Abdân, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (öl. 340/951'den sonra) hadis rivayetinde titiz olmadığını [leyyin], bu sebeple ondan yazdığı hadisleri rivayet etmeyeceğini söylemiştir.[507] Hadis rivayetinde titiz olmayan bir râviye karşı gösterilen bu tavır sıhhat hassasiyetinden kaynaklanmaktadır.

4./10. asırda sadece sahih hadislerin derlenmesi mutat hale geldiği ve neredeyse herkesin bir sahih hadis koleksiyonu olduğu için râvilerin rivayet konusundaki güvenilirlik durumunu nitelemek amacıyla "Sahihe girmek" veya "sahihe girememek"[508] deyiminin bir cerh-taʿdîl lafzı olarak oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir. Bu ifadeyle söz konusu râvinin rivayet ettiği hadislerin, sahih hadisleri ihtiva eden bir derlemeye girmeye layık olup olmadığı üzerinden bu râvinin güvenilirlik durumu hakkında değerlendirme yapıldığı görülmektedir. Mesela Hamza b. Yusuf es-Sehmî, Ebû Bekir İbn Abdân'a, Abdülbâkî İbn Kâniʿnin durumunu sormuş o da "[Hadisleri] sahih [bir eser]e giremez!" demiştir.[509] Hadis hafızı, meşhur fakih ve kıraat âlimi Ebû Bekir en-Neccâd için de aynı değerlendirme yapılmıştır.[510] Bağdatlı hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî çağdaşı olan bir başka hadis münekkidi Atîkî'yi eleştirmiş ve "Atîkî râvileri [değerlendirmede]

---

505 Hatîb, *Târîh*, 4/347.

506 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/373-375.

507 Hatîb, *Târîh*, 6/164; Zehebî, *Siyer*, 11/152; Zehebî, *Târîh*, 7/75; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/32.

508 يدخل في الصحيح / لا يدخل في الصحيح

509 "لا يدخل في الصحيح" Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf es-Sehmî, *Suâlâtu Hamza b. Yusuf es-Sehmî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Riyad: Mektebetü'l-Meʿârif, 1404/1984), 236; Hatîb, *Târîh*, 12/376; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu ʿulemâi'l-hadîs*, 3/77; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/50.

510 Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 236; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ*, thk. Ebu'z-Zehrâ Hâzim el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997), 1/80; el-ʿAlâî Salahaddin Ebû Saʿîd Halil b. Keykeldî, *el-Muhtelitîn*, thk. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib – Ali Abdülbasıt el-Mezîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1417/1996), 7.

gevşek davranıyor! Benden *Sahih* [adlı eserim]de İbn Batta'dan hadis rivayet etmemi istedi! Ben bunu yapmam!"demiştir. [511]

İbn Ebû Hâtim'e dönemin önde gelen hadis hafızlarından Ebu'l-Kasım el-Begavî'nin hadislerinin sahih hadisleri derleyen bir esere girip giremeyeceği sorulmuş, o da gireceğini söylemiştir. Aynı soru Ebû Bekir b. Abdân'a sorulmuş; "O kuşkusuz sahih [hadisleri derleyen bir eser]e girer." demiştir.[512] Berkânî *el-Müsnedü's-sahîh* adlı eserini telif ederken hocası Dârekutnî ona Hâris b. Ebû Üsâme ve Yahya b. Ebû Talib'in hadislerine *Sahih*'inde yer vermesini tavsiye etmiştir.[513] Dolayısıyla bu râvilerin sahih hadisleri ihtiva eden bir eserde yer almaya layık olduğunu ifade etmiştir. İbn Abdân'a meşhur hafız Bâğandî'nin sahih hadis koleksiyonuna girip giremeyeceği sorulmuş, o da "Eğer sahih [hadisleri derleyen bir eser] yazsaydım onu bu esere almazdım." demiştir.[514]

Sahih hadis konusunda hassas olan muhaddisler hadis meclislerinde hatalı rivayetleri düzeltmekten geri durmamışlardır. Rasûlullah'ın (s.a.v.) Ebû Cehil'e bir deve hediye ettiğini ifade eden hadis konusunda İbn Sâ'id ve İbn Muzâhir ihtilaf etmiştir.[515] Râvinin aslına baktıklarında hadisin İbn Sâ'id'in rivayet ettiği gibi olduğunu görmüşlerdir.[516]

Hadis hafızlarından ve önemli nahiv âlimlerinden olan Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî cuma günleri Mansûr Camii'nde hadis imlâ ederdi. Bir râvi isminde tashif yapmış ve bu tashifi o zamanlar genç yaşta olan Dârekutnî meclis sonunda müstemlîye bildirmiştir. Bir sonraki cuma günü İbnü'l-Enbârî önceki hafta akdedilen imlâ meclisinde falanca isimde tashif yaptığını ve kendisini genç Dârekutnî'nin uyardığını meclistekilere ilan etmiştir.[517] Ebû Bekir en-

---

511 Hatîb, *Târîh*, 13/322.

512 "لا شك أنه يدخل في الصحيح" Hatîb, *Târîh*, 11/325.

513 Hatîb, *Târîh*, 16/324.

514 Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 91; Hatîb, *Târîh*, 4/343; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 55/171; Zehebî, *Siyer*, 11/237; Ebû Muhammed Takıyyuddin Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1427/2006), 7/15.

515 Hadis rivayetinde hakeme başvurma yöntemi hakkında yapılan bir araştırma için bk. Selahattin Aydemir, "Hadîs Rivâyetinde Hakeme Başvurma Yöntemi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/18 (Aralık 2020), 229-256.

516 Hatîb, *Târîh*, 5/133.

517 Hatîb, *Târîh*, 4/299; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2615-2616.

Neccâd meclisinde imlâ ederken bir ibârede yanlış yapmıştır. Bunun üzerine meclisteki biri onu ağır şekilde eleştirmiştir.[518]

Hadis hafızlarından Ebû Hafs Ömer b. Cafer İbn Ebu's-Serî el-Varrâk (öl. 357/967) Bağdat'ta birçok muhaddisin hadislerinden seçkiler oluşturmuş, çok sayıda hadis tâlibi ve muhaddis uzun yıllar boyunca onun seçtiği hadisleri yazmıştır. Dârekutnî ve İbnü'l-Ci'âbî birer risâle yazarak onun yaptığı seçkileri hatalı olduğu gerekçesiyle eleştirmiştir.[519]

Zayıf râviler, zayıf ve uydurma rivayetler konusunda hassas olan Bağdatlı muhaddisler bireysel ve kolektif olarak bunlarla mücadele etmiştir. Mesela Ebu'l-Mufaddal eş-Şeybânî (öl. 387/997) garîb hadisler ve ricâl bilgisi rivayet eden bir râvidir. Muhaddisler ondan Dârekutnî'nin intihâbı ile hadis yazmıştır. Sonra yalanı ortaya çıkmıştır. Bağdatlı muhaddisler ondan dinledikleri hadisleri yırtıp atmış ve ondan hadis rivayet edilmesine karşı çıkmıştır.[520] Hatîb el-Bağdâdî hadis uydurduğunu söylediği İbnü'l-Haffâf'tan (öl. 418/1027) bir miktar hadis yazmış ve bunları hocası Hibetullah b. Hasan'a göstermiştir. Hocası Hatîb'in kendisine verdiği kitabı yakarak ona tepki göstermiş ve o adamdan nasıl hadis dinlediğine şaşırdığını ifade etmiştir.[521] Hatîb, hocası Ezherî'nin eleştirilen bir muhaddis olan İbnü's-Sellâc'ın (öl. 387/997) bazı hadislerini yaktığını görmüştür. Ezherî'nin yakmak üzere olduğu bazı kitapları almış, ona bunları okuyarak icazet almak istediğini söylemiştir. Ezherî bu isteğini şiddetle reddetmiş ve o râviden asla hadis rivayet etmeyeceğini söylemiştir. Fakat Hatîb'in yoğun ısrarlarına dayanamayıp bu kitapları ona mahsus olmak üzere rivayet etmiştir.[522] Hatîb bir başka hocası Berkânî'ye, onun Kadı Ebu'l-Hüseyin en-Nasîbî'den (öl. 406/1015) dinlediği bir kitabı okumak istediğini söylemiştir. Berkânî birçok eleştiriye maruz kalan zayıf bir râvi konumundaki Kadı Nasîbî'den hadis rivayet etmek istememiş, bu istekten hoşnutsuzluğunu ifade ederek yüzünü ekşitmiştir. Ama en gözde öğrencisi olan Hatîb'i kır-

518 Hatîb, *Târîh*, 5/312.

519 Hatîb, *Târîh*, 13/101; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/98; Zehebî, *Siyer*, 12/237.

520 Hatîb, *Târîh*, 3/499; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 54/16; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/608; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/253; Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadîs*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Beyrut: Âlemu'l-kütüb-Mektebetü'n-Nahda, 1407/1987), 236; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 6/64.

521 Hatîb, *Târîh*, 3/45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/187-188.

522 Hatîb, *Târîh*, 11/365.

mamış ve sadece ona mahsus olmak üzere söz konusu eserin kendisine okumasını kabul etmiştir.[523] Hocalarının Hatîb'e olan müsamahası onların gözündeki itibarını göstermektedir. Bu anlatılar Bağdatlı muhaddislerin zayıf ravilerden hadis rivayet edilmesine karşı genel bir tutum içerisinde olduklarını göstermektedir.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Ali el-Bâdâ, zayıf bir râvi olarak kabul edilen Kadı en-Nasîbî'den hadis rivayet etmiştir. Ashâbu'l-hadisten bazıları Nasîbî'den hadis rivayet etmemesi için ona baskı yapmıştır. Baskılar sonucunda Bâdâ, ondan hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.[524]

Muhaddisler yalan söylediği herkesçe bilinmeyen râvilerin yalanına vâkıf olan kişilerin onu ifşa etmesi gerektiğini, yalanı herkesçe bilinmesine rağmen çekinmeden yalan rivayetlere devam eden kişilerin ise idarecilere şikayet edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[525] Bu sadece nazarî bir tavsiye olmakla kalmamış, 4./10. asırda birçok kez idarecilerin hadis rivayetine müdahalesi gerçekleşmiştir. Daha önce İbn ʿUkde ile İbn Sâʿid arasında vukû bulan tartışma sonucunda İbn ʿUkde'nin hapse atıldığı zikredilmişti. İdarecilerin hadis rivayetine müdahalesinin bir diğer örneği birçok hadis uyduran Ebû Saʿîd Hasan b. Ali el-ʿAdevî'nin (öl. 319/931) tutuklanmasında görülmektedir. Kadı İsmail b. İshak, Ebû Saʿîd el-ʿAdevî'yi hadis naklettiği hocalarının düzmece olduğu gerekçesiyle tutuklatmıştır.[526]

Bağdat hadis camiasında sahih hadis hassasiyeti kökleşmiş, muhaddisler hadis uyduran[527] kişilere karşı ferdî mücadelelerinin yanında kolektif tepkiler de vererek bu hassasiyete gölge düşüren kişileri cezalandırmıştır. Meselâ bir mecliste Hanbelî fakihlerinden Ebu'l-Hasan Abdülaziz b. Haris et-Temîmî'ye Mekke'nin cebren mi; yoksa sulh yoluyla mı fethedildiği sorulmuştur. Temîmî, Mekke'nin cebren fethedildiğine dair o anda bir hadis uydurmuştur. Meclisin ardından arkadaşı bu hadisin nereden çıktığını sormuş, o da muarızını susturmak için uydurduğunu itiraf etmiştir. Bu olay ve

---

523 Hatîb, *Târîh*, 4/84.

524 Hatîb, *Târîh*, 4/84.

525 Hatîb, *el-Câmi'*, 341.

526 Hatîb, *Târîh*, 8/379; Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed el-Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1436/2015), 3/437; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/508; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/80.

527 Uydurma hadisler ve mitolojik anlatılara dair bir araştırma için bk. Fatih Muhammet Yüksel, "Uydurma Hadisler ve Mitolojik Anlatılar -Mukayeseli Bir Yaklaşım-", *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (Haziran 2022), 219-253.

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine iki uydurma hadis katması hadis câmiasında infial uyandırmıştır. Bağdat'ın önde gelen hafız ve muhaddisleri Temîmî'nin yaptıklarını ifşa eden bir bildiri hazırlamış ve her muhaddis metnin altına imza atmıştır. Dârekutnî ve İbn Şâhîn başta olmak üzere birçok hâfız ve muhaddisin bu metinde imzası (hat) bulunmaktadır.[528]

1.2. Âlî İsnâd Seçimi

Birinci Bölüm'de âlî isnâdın önemine değinilmiş ve âlî isnâda sahip bazı Bağdatlı muhaddislerden bahsedilmiştir. Hadis öğrenimine başlayan öğrencilerin ilk olarak âlî isnadları yazması tavsiye edilmiştir.[529] Hatîb el-Bağdâdî, öğrencilerin hoca seçiminde dikkat etmesi gereken hususları açıklarken ilk önce en âlî isnadlara sahip hocalardan hadis yazmalarını tavsiye etmiştir. Öğrencilerin, isnadları uluv konusunda eşit olan iki hocadan birini tercih etmesi gerekirse hadis ilminde daha uzman olan hocayı tercih etmeleri gerektiğini bildirmiştir.[530] Hatîb, bu tavsiyesiyle râvinin âlî isnada sahip olmasının, hadis ilminde uzman olmasından daha önemli olduğuna işaret etmiştir. Bağdatlı muhaddislerin uygulamalarına bakıldığında Hatîb'in tavsiyesinin zaten uygulanagelen bir yöntem olduğu görülmektedir. Muhaddisler âlî isnada sahip olduğu için hadisin isnâdını okumayı bile bilmeyen, ilim ve fazilet yoksunu olarak nitelenen râvilerden hadis dinlemiştir.[531] Bağdatlıların âlî isnada sahip râviler konusundaki hassasiyetini göstermesi açısından Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ına en âlî isnâda sahip râvi ile başlaması dikkat çekicidir. Bilindiği gibi alfabetik bir eser olmasına rağmen Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) bir saygı göstergesi olarak eserde önce adı Muhammed olan râviler zikredilmiş, ardından alfabetik sıraya dönülmüştür. Muhammed isimli râvilerin ve dolayısıyla kitabın en başında en âlî isnadlara sahip olduğu gerekçesiyle *es-Sîre* müellifi Muhammed b. İshak'ı zikretmiştir. Normalde babasının adı Ahmed olanlarla başlaması gerekirken onun en âlî isnadlara sahip olması sebebiyle alfabetik sırayı bozduğunu açıklamıştır.[532]

---

528 Hatîb, *Târîh*, 12/233-234; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/197.

529 Hatâib, *el-Câmi'*, 32; İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 246.

530 Hatâib, *el-Câmi'*, 40.

531 Hatîb, *Târîh*, 13/563; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/394; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/337.

532 Hatîb, *Târîh*, 2/7.

Birinci Bölüm'de bahsedildiği gibi Bağdatlı muhaddisler âlî isnada sahip muhaddisler varken diğerlerinden hadis yazmamıştır. Bu tutum Sehâvî'nin nitelediği gibi Bağdat'ın âlî isnad yurdu[533] olmasını sağlamış ve ilk dört asırda Bağdat'taki âlî isnad sahibi muhaddis sayısı tüm İslam coğrafyasındaki âlî isnad sahibi muhaddis sayısına denk olmuştur. Buna mukabil 50'li yaşlarda vefat eden muhaddislerin bir kısmı Bağdat'ta kendilerinden daha âlî isnada sahip çok fazla muhaddis bulunması sebebiyle uzun rıhleler ve meşakkatli uğraşılar sonunda elde ettikleri hadisleri rivayet edemeden vefat etmiştir. Zira âlî isnada sahip olan muhaddisler dururken Bağdatlılar onlara teveccüh göstermemiştir.[534] Bu muhaddislerden biri Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Rıdvan es-Saydelânî (öl. 423/1031) olup Kıraat ilminde önemli âlimlerden biridir. Kıraat ilmine dair kendisinden rivayet edilen kitaplar telif etmiştir. Fakat hadis rivayet edememiştir. Zira genç denecek bir yaşta vefat etmiştir.[535] Kaç yaşında vefat ettiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Kıraat ilminde önemli bir âlim olduğu ve bu alanda rağbet gören eserler telif ettiği düşünülürse çok da genç yaşta vefat etmemiş olsa gerektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdat'ta yaşam ortalaması 82,7 yıldır. Dolayısıyla bu dönemde âlî isnada sahip çok fazla muhaddis bulunmaktadır. 50'li yaşlardaki bir muhaddis bile hadis rivayet etmek için fırsat bulamayabilmiştir.

Âlî isnadlar kitaplarda ve cüzlerde genellikle diğer hadislerle birlikte derlenmiştir. Bununla birlikte muhaddislerin sadece âlî isnadlarını bir araya getirmek suretiyle oluşturdukları ʿavâlî koleksiyonları da bulunmaktadır. Bu eserler tezin Üçüncü Bölümü'nde zikredilecektir.

Hadis koleksiyonerliğinin üç ayağından biri âlî isnadlar olunca muhaddislerin birçok zorluklarla elde ettikleri âlî isnadları övünçle sunmaları gayet tabiidir. Muhammed b. Ali es-Sûrî'nin *el-Fevâidü'l-ʿavâlî el-müerreha mine's-sıhâh ve'l-ğarâib* adlı âlî, garîb ve sahih hadisleri derlediği eserinden nakledilen şu iki paragraf âlî isnâdın önemli bir itibar kaynağı olduğunu göstermektedir:

---

533 Sehâvî, *el-İʿlân*, 456.

534 Hatîb, *Târîh*, 6/61.

535 Hatîb, *Târîh*, 5/262; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Maʿrifetü'l-kurrâi'l-kibâr ʿale't-tabakâti ve'l-emsâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997), 216.

"[Kendisinden hadis dinlediğimiz] hocamız bu rivayeti Zührî'den rivayet etmiş hükmündedir. Zührî'nin vefat tarihinde ihtilaf vardır. 123 veya 124 olduğu söylenmektedir. 125 yılı Ramazan'ında vefat ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır. En sağlamı ve en meşhuru 124 yılıdır. O da bu rivayeti Ebû Yezid Yunus b. Yezid b. Ebu'n-Neccâd el-Eylî'den dinlemiş hükmündedir. Yunus 151 senesinde vefat etmiştir. Ben de bu rivayeti Şebîb b. Sa'd'dan dinlemiş hükmündeyim. Şebîb 186 yılında vefat etti. Bu durumda bu rivayeti benden dinleyen kişi [uluv sayesinde] Bâğandî'nin hocasına denktir. Bâğandî de 312 yılında vefat etti."[536]

"Bu iki tarikteki hocamız ve onun hocası Ebû Bekir es-Saffâr, Leys b. Sa'd'dan dinlemiş hükmündedir. Leys 15 Şaban 175'te vefat etmiştir. Doğumu ise 94 yılının Şaban ayındadır. Ben bu hadisi Leys'in kâtibi Ebû Salih'ten dinlemiş hükmündeyim. Ebû Salih 10 Muharrem 223'te vefat etmiştir. Doğumu ise 137 yılındadır. Ben [uluvda] hocamızın hocasının hocası Ebû Hafs İbn Şâhîn'e [denk] olmaktayım."[537]

1.3. Garîb Hadis Seçimi

Garîb hadisler koleksiyonerliğin üçüncü unsurudur.[538] Muhaddisler garîb hadisleri derlemek için yoğun çaba sarf etmiştir. Tezin Üçüncü Bölümü'nde zikredilen eser isimleri incelendiğinde birçok muhaddisin garîb hadis koleksiyonu olduğu görülecektir.[539] Hem hadis ilmiyle ilgisi sadece dinlediği birkaç hadisi rivayet etmekten ibaret olan râviler hem de önde gelen hadis hafızları garîb hadislere özellikle ilgi duymuştur. Mesela hadis ilmini bilmeyen ilim ve marifet yoksunu bir râvi olarak nitelenen Ahmed b. Yusuf b. Hallâd el-'Attâr (öl. 358/968) âlî ve garîb isnadlara sahiptir. Uzun ömürlü bir zât olduğu için akranları vefat etmiş ve birçok muhaddisten hadis rivayet eden tek râvi durumuna gelmiştir. Bu iki özelliği sebebiyle büyük hafızlar ondan hadis rivayet etmiştir.[540]

---

536 Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî, *el-Fevâidü'l-'avâli'l-müerreha mine's-sıhâh ve'l-ğarâib*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî (b.y., Müessesetü'r-Risâle – Dâru'l-Îmân, 1406/1985), 86.

537 Sûrî, *el-Fevâidü'l-'avâlî*, 120.

538 Garib hadis hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Eşer, *Teferrüdün İki Temel Kavramı: Ferd ve Garîb Hadis (İlelü't-Tirmizî Örneği)* (Konya: Palet Yayınları, 2021).

539 Nadir rivayetlerin kullanımının tedavüldeki rivayetlerin kaybolmamasına katkı sağladığına dair bir değerlendirme için bk. Fikret Karapınar, "İlk Devir Sûfîlerin Hadis Birikimleri", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (Aralık 2007), 48.

540 Zehebî, *Târîh*, 8/134.

Muhaddislerin garîb hadise karşı ilgilerini göstermesi açısından tesbîhatın öneminden bahseden bir hadisin ardından yapılan "Bu hadis 10 hadis değerindedir."[541] yorumu dikkat çekicidir. Burada muhaddislerin seçici tutumu ve garîb hadise olan ilgisi açıkça görülmektedir. Zira bu hadis, Hâni b. Osman'ın teferrüd ettiği ve ondan başka kimsenin rivayet etmediği "garîb" bir hadistir.[542] Garîb bir hadisi sıradan 10 hadise denk görmeleri muhaddislerin söz konusu seçici tavrının bir göstergesidir.

Muhaddisler arasında bir rivayetin tek râvisi olabilmek ve garîb rivayet birikimini artırmak, ilmî prestijin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Zira garîb rivayetlere sahip olmak, bir muhaddisin çağdaşları arasında temayüz etmesini sağladığı gibi, İslâm coğrafyasının farklı bölgelerinden gelen talebelerin nâdir rivayetleri kendisinden dinlemek üzere ona yönelmesini de sağlamaktaydı. Bu durum, rıhle faaliyetlerinin ilmî yönünün yanı sıra rekabetçi bir boyut kazanmasına yol açmış; garîb rivayetlere ulaşma arzusu zamanla muhaddisler arasında yoğun bir yarış atmosferi doğurmuştur. Nitekim bu yarış, bazı durumlarda ilmî paylaşım ilkesini zedeleyen ve bireysel menfaatin ön plana çıktığı tutumlara da zemin hazırlamıştır.

Bu bağlamda, bazı muhaddislerin garîb rivayetler konusundaki yaklaşımlarını somut biçimde ortaya koyması bakımından Ebû Ali Hasan b. Ali el-Maʿmerî ve rıhle arkadaşları arasında yaşanan olay dikkat çekicidir. Maʿmerî, arkadaşlarıyla birlikte çıktığı bir rıhle sırasında, isnad bilgisinin diğerlerine kıyasla daha ileri seviyede olması sebebiyle, hocalardan okunacak rivayetleri seçmekle görevlendirilmiştir. Kendisine tevdi edilen bu görev, özellikle âlî ve garîb isnadlara sahip rivayetlerin tespit edilerek muhaddise okunmasını kapsamaktaydı. Ancak rıhlenin sonunda arkadaşları, Maʿmerî'nin kitabında kendilerinde bulunmayan bazı garîb hadislerin yer aldığını fark etmiş ve bu rivayetlere nasıl ulaştığını sormuşlardır. Maʿmerî, rivayetleri seçerken garîb hadislerle karşılaştığında arkadaşlarını bilgilendirmediğini, bu hadisleri daha sonra hocaya tek başına giderek dinlediğini itiraf etmiştir. Bu tutum, rıhle arkadaşlarıyla arasının açılmasına sebep ol-

541 Hatîb, *Târîh*, 6/46.

542 Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiʿu'l-kebîr [Câmiʿu't-Tirmizî]*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Deʿavât", 70 (No. 3583); Ebû Amr Yâsir b. Muhammed Fethî Âlu ʿÎd, *Fadlu'r-Rahîmi'l-Vedûd tahrîcu Süneni Ebî Dâvûd* (Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1440), 18/343.

muştur.[543] Bu olay aynı zamanda hadis talebeleri arasındaki ilmî dayanışma ile bireysel temayüz arzusu arasındaki gerilimi gözler önüne sermiştir. Söz konusu olay, rıhle geleneğinin her zaman kolektif bir ilim ahlâkı içinde icra edilmediğini; bilakis ilmî itibar ve temayüz arzusunun zaman zaman dayanışma ilkesinin önüne geçebildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı zamanda bu örnek, garîb rivayetlerin hadis camiasındaki değerini ve bu değerin muhaddislerin davranışları üzerindeki belirleyici etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Garîb hadislere İslâm coğrafyasının tamamında ilgi gösterilmekle birlikte, bu alanda Bağdatlı muhaddislerin diğer bölgelere mensup muhaddislere kıyasla daha belirgin bir iştiyak sergiledikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu açık biçimde ortaya koyan rivayetlerden birine göre Dârekutnî, Bağdat'ta bulunduğu sırada Kûfeli muhaddis Muhammed b. Kasım es-Sûdânî'nin (öl. ?) teferrüd ettiği bazı hadisleri derlemiş, ardından bu rivayetleri bizzat kendisinden dinlemek amacıyla Kûfe'ye gitmiştir. Sûdânî'nin meclisine katılarak söz konusu hadisleri kendisinden rivayet etmek istediğini ifade etmiştir. Bu esnada mecliste hazır bulunan ve dönemin önde gelen hadis hâfızlarından biri kabul edilen Ebu'l-Abbâs İbn ʿUkde, Dârekutnî'nin elindeki kitabı alarak içindeki rivayetleri incelemiş, ardından kitabı kendisine doğru fırlatarak, "Bu Bağdatlılar, bize bilmediğimiz hadisleri getiriyorlar!" sözleriyle sert tepki göstermiştir. Ancak daha sonra bu rivayetlerin gerçekten de Sûdânî'nin rivayetleri arasında yer aldığı anlaşılmıştır.[544] Bu anlatıda dikkat çeken husus, İbn ʿUkde'nin tepkisinin yalnızca Dârekutnî şahsına yönelmemesi, aksine Bağdatlı muhaddislerin tamamını kapsayacak şekilde, onların garîb ve nâdir rivayetleri elde etme konusundaki yoğun ilgisine işaret etmesidir. Bu durum, Bağdat'ın hadis çevrelerinde garîb rivayetlere verilen değerin ne derece yüksek olduğunu ve Bağdatlı muhaddislerin bu alandaki temayüzlerini açık biçimde yansıtmaktadır.

Bir hadisin tek râvisi durumuna gelmek bazen akranları vefat eden uzun ömürlü bir râvi olmakla; bazen de hocanın özel gördüğü bir hadisi sadece özel bir öğrencisine rivayet etmesi ile gerçekleşebilmiştir. Bunların birincisine örnek olarak Ebu'l-Fadl ez-Zührî'yi zikredebiliriz. Cafer b. Muhammed

---

543 Hatîb, *Târîh*, 8/362; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 13/159; Zehebî, *Siyer*, 10/506; Zehebî, *Târîh*, 6/930; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/71.

544 Hatîb, *Târîh*, 13/490.

el-Firyâbî'nin öğrencisi olan Zührî hocasının meclisini hınca hınç dolduran kalabalık talebe gruplarını hatırlamış ve onlardan kendisinden başka kimsenin hayatta kalmadığını söyleyerek duygulanmıştır.[545] Kıdem-i semâ konusunda zirve olarak nitelenen Ebu'l-Kasım el-Begavî, "Bugün kendilerinden sadece benim hadis rivâyet ettiğim 87 şeyh bulunmaktadır."[546] diyerek âlî isnâdları ve garîb hadisleriyle haklı bir gururu yaşamıştır.

Teferrüdün bir diğer sebebi olan kişiye özel hadis rivayeti de oldukça yaygındır. Ebu'l-Hasan İbnü'l-Âbenûsî (öl. 435/1043) hadis rivayet etmekten kaçınan bir muhaddistir. Fakat Hâtîb el-Bağdâdî ısrar ederek ondan bazı hadisler dinlemiş ve "Ondan hadis dinleyen benden başka biri olduğunu sanmıyorum." demiştir.[547] Musa b. Harun'a İbn Menîʿin hadis rivayetindeki durumu sorulmuş, o da sika olduğunu söylemiştir. Hocalarının cevabından mutmain olmayan öğrenciler bu defa onun bazı münekkidler tarafından eleştirildiğini söyleyince o "Ona haset ediyorlar. O İbn Aişe'den hadis dinledi, biz dinleyemedik. Onu İbn Aişe'ye götürdüler, bizi götürmediler. İbn Menîʿ sadece hakkı söyler!" demiştir.[548] Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc, akrabası Ebu'l-Hasan ed-Dekkâk'a iki cüz hadis okumuştur. Ardından Dekkâk ona "Bunları senden başka kimseye rivayet etmedim"[549] demiştir.

Garib hadisler de âlî isnâdlı hadisler gibi muhaddisler için önemli bir itibar kaynağı durumundadır. Tüm hayatlarını adayarak oluşturdukları bu nadide koleksiyonlarla övünmek onların tabii hakkı olsa gerektir. 4./10. asrın önemli kıraat âlimi, fakih ve hadis hafızlarından Ebû Saʿîd en-Nakkâş, *Emâlî*'sinde tamamı ferd olan hadisleri zikretmiş ve her hadisin ardından "Bu hadisi falanca kişiden falanca kişi dışında rivayet edeni bilmiyorum." diyerek teferrüd noktasını açıklamıştır.

Bir muhaddisin sahip olabileceği ferd hadis miktarının çok fazla olamadığı anlaşılmaktadır. İbn ʿAdî hadis hafızlarından Ahmed b. Harun el-Berdîcî'nin çok fazla hadis birikimine sahip bir hâfız olduğunu söyledikten sonra hadisleri içinde kimsenin sahip olmadığı 20 ilâ 30 kadar ferd hadis bulunmasının normal olduğunu söylemiştir.[550]

---

545 Hatîb, *Târîh*, 12/97; Semʿânî, *el-Ensâb*, 6/352.
546 Hatîb, *Târîh*, 11/327-328.
547 Hatîb, *Târîh*, 13/237.
548 Hatîb, *Târîh*, 11/330.
549 Hatîb, *Târîh*, 12/374.
550 Hatîb, *Târîh*, 8/362.

2. BAĞDATLI RÂVİLERİN HIFZ AÇISINDAN FARKLILIKLARI

Bazı râviler sahip oldukları hadis birikiminin tamamını ezberlerken bazıları çok azını ezberlemektedir. İleride daha geniş olarak açıklanacağı gibi rivayet aracı olarak kitabın otorite kazandığı, hafızadan rivayetin hoş karşılanmadığı bu "kitap asrında", sahip olduğu hadislerinin çoğunu *ezberlemeyen* râvi türü çok daha yaygın görülmektedir. Râviler hadisleri yazıp bu nüshaları hocalardan dinlemekte, daha sonra bu hadisleri kitaplarından okuyarak rivayet etmektedir. [551] Hadis hafızları bile ezberden değil kitaplarından okuyarak hadis rivayet etmektedir. Hadislerini ezberlemeyen râvilere dair bazı rivayetler zikredilerek konu vuzuha kavuşturulacaktır. Bu ravilerden biri dönemin önemli muhaddislerinden Ebû Bekir İbn Şâzân'dır. Öğrencileri ona asrın önemli hadis hafızlarından Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî'den hadis dinleyip dinlemediğini sormuştur. O da ondan hadis dinleyip dinlemediğini hatırlamadığını söylemiştir. Daha sonra Bâğandî'den hadis yazdığı ve semâ ettiği *asıl* nüshasını bulmuş ve ondan hadis dinlediğini ilan etmiştir.[552] Hadis dinlediği hocasını hatırlayamaması hadislerini ezberlememesinden, sadece yazarak kitabından rivayet etmesinden kaynaklanmaktadır. Ebu'l-Hasan İbn Ebu'l-Âzân (öl. ?) hadislerinin yazılı olduğu asıllarını kaybetmiştir. Sadece bir hadisini ezberlediği için ömrünün geri kalanında bu bir hadisi hafızasından rivayet etmek zorunda kalmıştır.[553] Vâiz Ebû Mansûr İbnü'l-Beyyâʿ (öl. 384/994), Mekkî b. Abdân ve Hâmid eş-Şarkî'den hadis dinlemiş fakat dinlediği hadisleri yazdığı asıllarını kaybettiği için bu muhaddislerden hadis rivayet edememiştir.[554] Meşhur hadis münekkidi Ebu'l-Kasım el-Ezherî'nin babası Ebu'l-Feth Ahmed b. Osman (öl. 388/998) kitaplarından çoğunu kaybettiği için elinde kalan az miktardaki nüshalardan hadis rivayet etmek zorunda kalmıştır.[555]

Bazı muhaddislerin sahip oldukları rivayet birikiminin bir kısmını veya tamamını ezberlediklerine yönelik ifadelerin mefhumu muhalifi zımnen di-

---

551 Bozkurt, çalışmasında 4/10. asırda ilmin sadırlardan satırlara geçişinden bahseden bazı muhaddislerin, hadislerin eskisi gibi ezberlenmesi gerektiğini söyleyerek muhaddisleri ezbere teşvik ettiğini tespit etmiştir. Bk. Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*, 72.

552 Hatîb, *Târîh*, 5/33.

553 Hatîb, *Târîh*, 3/580.

554 Hatîb, *Târîh*, 4/366.

555 Hatîb, *Târîh*, 5/491.

ğer *bazı râvilerin* kendi sahip oldukları rivayet birikimini ezberlemediğini göstermektedir. Mesela Ebû Bekir Ömer b. Muhammed İbn Ebû Tahir el-Varrâk (öl. 378/988), hadislerinin bir kısmını ezberlemiştir. Kitaplarının çoğu kaybolmuştur.[556] Fakîh bir muhaddis olan Ebu'l-Abbas el-Kerecî, rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri ezberleyen sika bir râvi olarak nitelenmiştir.[557] Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Cillî (öl. 385/995), kendi hadislerini ezberleyen bir hadis şeyhi olarak nitelenmiştir.[558] Söz konusu muhaddislerin rivayetlerinin bir kısmını veya tamamını ezberlemesi diğer *bazı muhaddislerin* hadislerini ezberlemediğini göstermektedir. Haddi zatında hadislerini ezberlemedikleri için rivayet birikimlerini kaybeden çok sayıda muhaddis hakkındaki rivayetler bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Yukarıda zikredilen örneklerde görüldüğü üzere hadislerini ezberlemeyen muhaddisler uzun rıhleler ve türlü meşakkatler sonucu elde ettikleri birikimlerini kaybetmiş ve sadece ezberledikleri az sayıdaki hadisleri rivayet edebilmiştir.[559] Burada iki nokta ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Birincisi râvilerin kitaplarının kaybolması; diğeri de kitaplarını kaybeden râvilerin karşılaştığı sorunlardır.

Bağdat'ta kitapların kaybolmasının nehre düşme, yangın, soygun, çeşitli sebeplerle satış, emanet edilen kişinin kaybetmesi, fare ve güve yemesi gibi sebepleri olduğu görülmektedir. Bu tür sebeplerle kitapların kaybolması râviler açısından iki farklı sonuç doğurmuştur. Bu durumda râvi eğer kaybettiği kitapta yer alan hadislerden bir kısmını ezberlemişse sadece o hadisleri rivayet etmiş ve birikiminin çoğunu kaybetmiştir; yahut daha önce dinlediği fakat ezberlemediği hadisleri başkalarının kitaplarından rivayete teşebbüs etmiştir ki bu da münekkidler tarafından cerh edilmesine ve Ashâbu'l-hadîsin ondan hadis yazmamasına sebep olmuştur. Birinci seçeneğin de iki farklı sonucu olmuştur. Birincisi kitabını yitiren râvi sadece iyi ezberlediği az miktardaki hadisi rivayet etmekle yetinmiştir. Böylece hadislerinin çoğunu yitirmiş olsa da itibarını korumuştur. İkincisi ise ezber olsa da tam

556 Hatîb, *Târîh*, 13/129.
557 Hatîb, *Târîh*, 6/313.
558 Hatîb, *Târîh*, 7/111.
559 Kitabın hafızaya, matbaanın kitaba, dijital yayıncılığın matbaaya etkisi hakkında yapılan bir değerlendirme için bk. Nevzat Tartı, "Kitabın Dönüşümü: Tepkiler ve Teslimiyetler", *VIII. Dini Yayınlar Kongresi -Dijital Yayıncılık-* (Ankara: DİB Yayınları, 2021), 47-60.

anlamıyla zapt edemediği hadisleri de rivayet etmeye çalışmıştır. İkinci durumda ise genellikle hata yapmış ve yine hadis münekkidlerinin eleştirilerine maruz kalmıştır. Dolayısıyla bir râvinin hıfzedemediği hadisler her zaman tehlike içindedir. Bazı örneklerle konu açıklığa kavuşturulacaktır.

Birinci Bölüm'de ayrıntılı biçimde ele alındığı üzere Bağdat, nehirler ve su kanallarıyla çevrili büyük bir metropol niteliği taşımaktadır. Şehirde sağlam ve güvenli taş köprülerin yetersiz oluşu, ayrıca ücretli kayıklarla günde defalarca karşıya geçmenin çoğu muhaddis için mâlî bakımdan mümkün olmaması, hadis talebelerini seyyar duba köprüleri kullanmaya mecbur bırakmıştır. Korkuluklardan yoksun ve son derece tehlikeli olan bu geçişler sırasında bazı râvilerin kitaplarını nehre düşürdükleri bilinmektedir.

Bu muhaddislerden biri Ebû Bekir el-Katîʿî'dir. Rivayete göre onun bazı kitapları bu şekilde kaybolmuş, Katîʿî de nehre düşen bu nüshalarda yer alan hadisleri, kendisinin semâʿının bulunmadığı başka bir muhaddise ait kitaptan yeniden istinsah etmiş ve bu nüsha üzerinden rivayette bulunmaya devam etmiştir. Ancak hadis münekkidleri bu uygulamaya itiraz etmiş ve Katîʿî'yi bu sebeple eleştirmiştir.[560]

Söz konusu anlatı, Ebû Bekir el-Katîʿî'nin daha önce hocalarından bizzat dinlemiş olduğu hadisleri, aynı hocadan rivayette bulunan başka bir muhaddisin kitabından nakletmesinin dahi kabul görmediğini açıkça ortaya koymaktadır. Zira ilgili kitap, sahibi açısından "asl" hükmünde olsa da Katîʿî için "ferʿ" konumundadır. Bu durum, hadis rivayetinde yazılı malzemenin statüsüne ve semâʿ aşamasına verilen önemi ve bu aşamanın teknik ve şekli farklılıkları dahi tolere etmeyecek ölçüde titizlikle yürütüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Kitapların kaybolmasının bir başka sebebi de Bağdat'ta çıkan yangınlardır. Bir araştırmaya göre Bağdat'ta 4./10. asırda 16 büyük yangın meydana gelmiş ve binlerle ifade edilen sayıda dükkân, ev ve insan yanmıştır. Bağdat'ın bitişik nizam çarşı ve evleri bu yangınların kısa zamanda geniş alan-

---

560 Hatîb, *Târîh*, 5/117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/261; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 1/88; Şihabeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdülfettah Ebû Ğudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/418; Zehebî, *Siyer*, 12/263; Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-aʿlâm*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003), 8/282; Salahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâs, 1420/2000), 6/180.

lara yayılmasına sebep olmuştur. Genellikle ateşle iş yapan fırıncılar, demirciler ve kebapçıların bulunduğu çarşılar yangınların çıkış noktaları olarak ifade edilmiştir.[561] Evlere sıçrayan yangınlar birçok muhaddisin ömrünü adadığı hadis birikimini de kül etmiştir. Aynı zamanda bir Şâfiî fakihi olan Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbnü'd-Dekkâk'ın (öl. 392/1001) kitapları bir yangında yanmıştır. Yangında neredeyse tüm hadis birikimini kaybeden İbnü'd-Dekkâk, bu kitaplarda bulunan sadece bir hadisi ezber olduğu için onu rivayet etmeye devam edebilmiştir.[562] Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'in kitapları yandığı ve sadece bir hadis ezberinde olduğu için o hadisi rivayet ettiği bildirilmiştir.[563] Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin İbnü'l-Haffâf el-Varrâk (öl. 418/1027), Bâbu't-Tâk çarşısında çıkan yangında 1080 kitabının yandığını, bunların tamamının dinlediği ve büyük emeklerle elde ettiği kitaplar olduğunu söylemiştir.[564] İbnü'l-Haffâf'ın kitaplarının yandığı Bâbu't-Tâk yangını 348/959 yılında Şîa ve Ehl-i sünnet gruplar arasındaki bir kavgadan dolayı başlayan ve birçok kişinin ölümüne sebep olan büyük yangın olmalıdır.[565]

4./10. asırda kitapların hırsızlar tarafından çalındığına dair bazı kayıtlar bulunmaktadır. Burada bir hadis terimi olarak *serikatü'l-hadîs*ten değil;[566] kitabın malî değerinden ötürü fiziksel olarak çalınmasından bahsedilmektedir. Mesela Ebû Bekir Abdülvahid b. Ali er-Razzâz'ın (öl. 400/1009) kitapları çalınmıştır.[567] Rivayette soygun anlamı olan *untuhibe*[568] fiili kullanılmıştır.

---

561 Dündar, *4/10. Yüzyılda Bağdat*, 196-198, 637-638.

562 Hatîb, *Târîh*, 4/372; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr ed-Dımeşkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, thk. Enver el-Bâz (Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 2004), 337.

563 Hatîb, *Târîh*, 2/94.

564 Hatîb, *Târîh*, 3/45-46.

565 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/226; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/266.

566 Bir hadis terimi olarak serikatü'l-hadîs hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Rahime Karayiğit, "Hadis Hırsızlarının Duafâ Literatüründeki Yansımaları: (İbn Adî, el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl Özelinde)", *HADİS: Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (HADİS: Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu, İstanbul: Ensar Yay., 2021), 237-253; Ali Kuzudişli, "Hadis Hırsızı (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 43-60; Hüseyin Akgün, "Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 267-280; Nurettin Alsaran, *Hadis Hırsızlığı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

567 Hatîb, *Târîh*, 12/262; Zehebî, *Târîh*, 8/819.

568 كتبه انتهبت

Bağdat'ın önemli hadis hafızlarından Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'ın vefat ettiği zaman ardında 18 sandık kitap bıraktığı, bunların yanında o hayatta iken çalınan çok sayıda kitabı olduğu söylenmektedir.[569]

Bu soygunların kitapların satılarak paraya dönüştürülme amacıyla yapıldığını düşünmekteyiz. Zira 4./10. asırda kitaplar mâlî değeri olan bir meta durumuna gelmiştir. Farklı vesilelerle birçok kez kitapların malî değerine vurgu yapıldığı, kitap miktarlarının mâlî değerlerle ifade edildiği görülmektedir. Mesela bir muhaddisin cömertliği anlatılırken "Çok cömertti. Bir dilenci ondan bir şey istediğinde eğer ona verecek şeyi [parası] yoksa kıymetli kitaplarından birini verirdi."[570] denmektedir. Dilenciye verilen kitap elbette onu paraya dönüştürmesi amacı taşımaktadır. Bağdat'ta 312/924 yılında ölen bir devlet görevlisinin kıymeti 2.000 dinardan fazla kitap bıraktığı ifade edilmiştir. 357/967 yılında Bağdat emirinin oğlu bazı siyasi sebeplerle tutuklanmış ve mâlî değeri olan malları müsadere edilmiştir. Müsadere edilen kıymetli eşyalar arasında 17.000 cilt kitap bulunduğu ifade edilmiştir.[571] Vezir İbnü'l-Furât'ın (öl. 311/924) 2.000 dinarlık bir kitap koleksiyonu olduğu söylenmiştir.[572] Zenginliği, kitaplarının çokluğu, binicilik ve atıcılığa olan düşkünlüğü ile bilinen Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hazzâz (öl. 381/991) "Kitaplarım 10.000 dirhem, cariyelerim 10.000 dirhem, silahlarım 10.000 dirhem ve bineklerim 10.000 dirhem değerindedir." demiştir.[573]

Kitaplar malî ve ticarî değeri olduğu için çalınmıştır. Kitapların malî ve ticârî bir metaya dönüştüğünü göstermek amacıyla Bağdat'taki verrâklık sektörünün durumuna kısaca değinilecektir. Yukarıda râvilerin bir kısmının hadislerini ezberlemediğini, sadece yazmakla yetindiğini söylemiştik. Yazma konusunda benzer bir durumun olduğu görülmektedir. Muhaddisler-

---

569 Hatîb, *Târîh*, 4/208; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/372; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/210.

570 Hatîb, *Târîh*, 12/331; Kemaleddin Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 248; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf "İbnü'l-Kıftî", *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1406/1982), 2/176; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 18/255.

571 Mez, *İslam'ın Rönesansı*, 210.

572 Pedersen, *Kitabın Tarihi*, 132.

573 Hatîb, *Târîh*, 6/252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/358; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2/483; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/53.

den ve diğer âlimlerden bir kısmının kitaplarını da kendilerinin yazmadığı, verrâklara ücret mukabilinde yazdırdıkları anlaşılmaktadır. Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) *Me'âni'l-Kur'ân*'ı halka açık geniş katılımlı bir mecliste imlâ etmiştir. Meclise katılanların sayılamayacak kadar fazla olduğu ifade edilmiştir. Kitabın imlâsı bitince verrâklar isteyenlere kitabı 5 varağı 1 dirhem karşılığında istinsah edebileceklerini söylemiştir. Ulemâ ve öğrenciler bu fiyatın çok fazla olduğunu söylemişlerse de onları ikna edememiştir. Durumu eserin müellifi Ferrâ'ya şikâyet etmişlerdir. O, kararlarından döndürmek için verrâklarla konuşmuştur. Verrâklar ise onun meclisine bu kitaptan para kazanmak amacıyla geldiklerini söylemiş ve kazançlarına engel olmamasını istemiştir. Verrâkların ikna olmayacağını anlayan Ferrâ, kitabı eklemeler ve şerhlerle daha hacimli olarak yeniden imlâ edeceğini duyurmuştur. İlk oturumda hamd kelimesinin şerhini 100 varakta imlâ etmiştir. Ferrâ'nın ciddiyetini anlayan verrâklar ona gelerek 10 varağı 1 dirhemden kitabı istinsah edeceklerini söylemişler ve sorun çözülmüştür.[574] Bu anlatıdan anlaşıldığına göre âlimlerden en azından bir kısmı kitaplarını kendileri yazmamaktadır. Bazı biyografilerde yer alan "Kitaplarının çoğu kendi hattıyla idi.",[575] "Kendi hattıyla her nevden hacimli musannefleri yazdı."[576] gibi ibareler bu düşünceyi desteklemektedir. Zira bu nitelemelerin ilgili muhaddisleri övmek amacıyla zikredildiği açıktır. Bir insanı överek diğerlerinden öne çıkarmak için diğerlerinde olmayan özelliklerinin zikredilmesi gerektiği ise izahtan varestedir. Methedilen bu muhaddisler kitaplarını kendileri yazıyorsa bazı muhaddislerin kitaplarını kendilerinin yazmadığı ve ücret mukabilinde verrâklara yazdırmış olduğu anlaşılmaktadır. Bazı muhaddisler için bu durum açıkça ifade edilmiştir. Mesela Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed er-Reyhânî'nin (öl. 387/997) verrâklar tarafından yazılmış sahih ve kaliteli asıllarının olduğu söylenmiştir.[577] Hadis hafızlarından Ebû Hâzim Ömer b. Ahmed el-'Abdevî (öl. 417/1026) "10 hocamın her birinden 1000'er olmak üzere 10.000 cüz hadis yazdım. Satın aldıklarım bunların dışındadır."[578] sözüyle hafızlardan bir kısmının da bazı kitapları satın

574 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 4/16-17; Hatîb, *Târîh*, 16/225-226.
575 Zehebî, *Siyer*, 16/327.
576 Hatîb, *Târîh*, 5/176.
577 Hatîb, *Târîh*, 8/521-522.
578 Sikatü'd-dîn Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan İbn 'Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1404) 242-243.

aldıklarını göstermektedir. Benzer şekilde Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed ez-Zemlekânî'nin (öl. 421/1030) birçok hadis yazdığı, bir o kadar da nüsha satın aldığı ifade edilmiştir.[579] Bağdat'a yerleşen ve ömrünün sonuna kadar burada yaşayan hadis hafızı Ebu'l-Kasım İbn Menî' hadis tahsiline başladığı ilk zamanlarda hocalardan dinleyip onların nüshalarıyla muâraza ettiği asıllarını satarak geçimini sağlamıştır. [580] İbn Menî'den bu kitapları alan muhaddisler o hocalara kitabı tekrar okumuştur. Dolayısıyla ücret mukabilinde, yazma ve kitabı muâraza zahmetinden kurtulmuşlardır. Meselâ, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvahid (öl. 428/1036), kitaplarını satmıştır. Sahaflardan onun kitaplarını alan Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları bu kitapları ona okuyarak icazet almıştır.[581]

Verrâklık sektörü açısından muhaddisler hem müşteri hem de çalışan durumundadır. Bazıları verrâklara ücret mukabilinde kitap yazdırmış yahut ellerindeki kitapları satın almış; tamamına yakını da onların bir işçisi olarak kitap istinsah ederek geçimini idâme ettirmiştir. Nitekim Mez, bir âlimin kadılık veya memuriyet yapmıyorsa kitap istinsah ederek geçinmeye mecbur olduğunu ifade etmiştir.[582] Bu iddia tüccâr, esnaf ve zanaatkâr muhaddisleri göz ardı etse de muhaddislerin önemli bir kısmının verrâklık yaptığı anlaşılmaktadır. Muhaddislerin çoğu devlet görevine mesafeli olduğuna[583] göre büyük bir kısmının verrâklık yaparak geçindiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Bu durumu doğrulaması açısından dönemin önemli muhaddislerinden Hatîb el-Bağdâdî'nin hadis talibine verrâklığı önermesi

---

579 Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî, *Zeylü Târîhi mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-'Asıme, 1409), 166.

580 Ebû Ahmed İbn Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvıd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997), 5/437; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/218; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/492; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/563; Zehebî, *Siyer*, 11/277; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/455; Zehebî, *Târîh*, 7/324.

581 Hatîb, *Târîh*, 3/626.

582 Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, 218.

583 Ashâbu'l-hadîsin devlet ricâline ve devlet görevine karşı mesafeli duruşlarının ricâl tenkidine yansımaları hakkında yapılan iki araştırma için bk. Abdullah Çelik, "Bir Cerh Kriteri Olarak Yöneticilere Yakınlık ve Devlet Görevi Almak", *Mütefekkir* 11/21 (Haziran 2024), 169-194; Abdullah Çelik, "Hadisçilerin Kadılık Mesleğine Karşı Tutumları ve Bunun Hadis İlmine Etkileri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 219-235.

de zikredilebilir. Hatîb, hadis tâlibinin vaktinin küçük bir bölümünü, verrâklığa ayırmasını tavsiye ederek bu işin muhaddislere ve öğrencilere uygun olduğunu ifade etmiştir.[584]

Bağdat'ta verrâklık sektörü çok büyük bir hacme ulaşmıştır. Bağdat'ın doğu ve batı yakasında birer tane büyük sahaflar çarşısı (sûku'l-verrâkîn) bulunmaktadır. Yâkûbî, batı yakasındaki Kerh Semti'nde bulunan sahaflar çarşısında yüzden fazla sahaf dükkânı olduğunu söylemiştir.[585] Doğu tarafındaki Rusâfe Semti'nde bulunan sahaflar çarşısının çok daha büyük olduğu ifade edilmiştir.[586] Dolayısıyla Bağdat'ta 200 ilâ 300 sahaf dükkânı olduğu söylenebilir. Hatîb el-Bağdâdî bu dükkânların kitaplarla dolu olduğunu söylemiştir.[587] Verrâklık sektörünün hacmi sadece bu dükkânların fizikî varlığıyla sınırlı değildir. Muhaddisler başta olmak üzere birçok âlim onlar için evlerinde istinsah yapmıştır. Ticârî bir sektörün büyüklüğü talep ile doğru orantılıdır. Bu kadar fazla sahaf dükkânının ve verrâkın olması kitaba talebin çok olduğunu göstermektedir. Fazla talep gören meta her zaman kıymetlidir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında kitap her zaman nakde dönüştürülebilecek bir kıymet olarak görülmektedir ki kitapların nakde dönüştürmek amacıyla çalınması anlamlı hale gelmektedir.

Kitapların kaybolmasının sebeplerinden biri, sahibinin maddi kazanç elde etmek için satmasıdır. Bu asrın önde gelen hafızlarından Ebu'l-Kasım el-Begavî hadis öğrenimine başladığı dönemlerde verraklık yaparak geçimini sağlamıştır. İbn Menî', semâ ettiği asıllarını sattığı için eleştirilmiştir.[588] Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer, Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id'den (öl. 318/930) semâ' ettiği kitapları sahafa satmıştır. Ömer b. Muhammed ed-Dâvûdî, İbnü'l-Muzaffer'in kendi hattıyla yazılmış asıllarını sahafta görünce durumu sahafa sormuş o da İbnü'l-Muzaffer'in kendisine

584 Hatîb, *el-Câmi'*, 24-25.

585 Yakûbî, *el-Büldân*, 35.

586 Hayrullah Said, *Mevsû'atu'l-varrâka ve'l-varrâkîn* (Beyrut: Müessesetü'l-intişâri'l-'Arabî, 2011), 372.

587 Hatîb, *Târîh*, 13/337.

588 Ebû Ahmed İbn Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Mu'avvıd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997), 5/437; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/218; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/492; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/563; Zehebî, *Siyer*, 11/277; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/455; Zehebî, *Târîh*, 7/324.

80 rıtl[589] kitap sattığını söylemiştir. Bu sözleriyle kitapçı söz konusu kitapların çalıntı olmayıp sahibinin rızasıyla satıldığını ifade etmiştir. Dâvudî kitapları incelediğinde hepsinin İbnü'l-Muzaffer'in İbn Sâ'id'den yazdığı rivayetler olduğunu görmüştür. Durumu gidip İbnü'l-Muzaffer'e sorduğunda sahafı tasdik etmiş ve İbn Sâ'id'den hadis rivayet etmeyi reddettiğini, kitapları bunun için sahafa sattığını söylemiştir.[590]

Kitapların kaybolmasının sebeplerinden biri de emanet edilen kişinin onlara sahip çıkamamasıdır. Muhaddisler rıhleye çıkarken kitaplarının güvenliğini sağlamaları ve bakımını yapmaları için başka muhaddislere ödünç verebilmekteydi. Emanet ettiği kitapları tekrar alamayan muhaddislerden biri Ebû Hafs İbn Şâhîn'dir. Rıhleye çıkarken kitaplarını bir muhaddise emanet etmiş, döndüğünde onların kaybolduğunu öğrenmiştir. Kaybolan nüshalardaki bütün hadisleri ezber olan İbn Şâhîn bunları ezberinden tekrar yazmıştır. Fakat yazdığı yeni nüsha muhaddisler tarafından *asl* olarak kabul edilmemekte; hadisleri dinlediği hocalarına tekrar okuyup onların asıl nüshalarıyla muâraza etmediği için *fer'* diye adlandırılmaktadır. Dolayısıyla İbn Şâhîn'in bu nüshadan hadis rivayet etmesi hadis münekkitleri tarafından eleştirilmiştir.[591] Burada dikkat çeken nokta ihtiva ettiği hadisleri ezber olmasına rağmen bu nüshadan rivayet etmesinin kabul edilmemesidir.

Dönemin meşhur hafızlarından Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî, öldükten sonra kitaplarının yakılmasını vasiyet etmiştir. Vasiyeti yerine getirilerek kitapları yakılmıştır. Yakılan kitapların içinde kendisine emanet edilen başka muhaddislerin kitapları da bulunmaktadır. Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Bevvâb'ın (öl. 376/986) İbnü'l-Ci'âbî'ye emanet ettiği 150 cüz kitap da diğerleriyle birlikte yanmıştır.[592]

Kitapların kaybolmasının sebeplerinden biri de fare ve güve gibi canlıların onlara zarar vermesidir. Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs'ın kitapları

---

589 Rıtl bir ağırlık ölçü birimi olup bölgelere göre farklılaşmaktadır. Abbasiler döneminde Bağdat rıtlı standart hale getirilmiştir. 1 Bağdat rıtlı 408 grama tekabül etmektedir. Dolayısıyla 80 rıtl 32640 grama karşılık gelmektedir. Bk. Cengiz Kallek, "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/52.

590 Hatîb, *Târîh*, 4/428; Zehebî, *Siyer*, 12/394; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 56/7; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/104.

591 Hatîb, *Târîh*, 13/136.

592 Hatîb, *Târîh*, 4/48-49; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/81; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 54/428; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/159-160; Zehebî, *Siyer*, 12/182; Zehebî, *Târîh*, 8/88.

içinde Hz. Muâviye'nin faziletlerine dair rivayetlerin bulunduğu bir cüzü fare kemirerek tahrip etmiştir.[593]

Muhaddislerin hadisleri ezberlememesinin bir sonucu olarak kitapların kaybolması ve hadis birikimlerini kaybetmelerine değindikten sonra şimdi de bunun bir diğer sonucu olan kitaplarını kaybeden muhaddislerin hocalarından dinleyip muâraza etmedikleri fer' nüshalardan hadis rivayet etmeleri ve bunun sonucunda cerh edilerek itibarlarını yitirmelerine değinilecektir. Aslında kitaplarını kaybeden muhaddislerden bahsederken bunun bazı örnekleri de zikredilmiştir. Muhaddisler, râvilerin ezber olsalar bile kitaplarından hadis rivayet etmeleri ve bu kitapların asıl nüshaları olması gerektiği hususunda çok titiz davranmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, bir hocanın asıl nüshasından hadis yazan öğrencinin kendi nüshasını asıl nüshayla muâraza edip karşılaştırması gerektiğini ve bunun semâ edilen kitaplardan rivayetin sıhhat şartı olduğunu ifade etmiştir.[594]

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed et-Temîmî'den (öl. 412/1021) hadis yazdığı (hocalarına okuyup muaraza ettiği) bir aslının olmadığı ve kendi eliyle yazdığı fer'lerden hadis rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirmiş ve "leyse bi mahalli'l-hucce" diyerek cerh etmiştir.[595] Ebû Ali Hasan b. Ali İbnü'l-Müzhib'in (öl. 444/1052), Ebû Bekir İbn Mâlik el-Katî'î'den Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ini rivayet ettiğini, kitabı hocasından dinlediği kesin olmakla birlikte hocasına okuduğu bir aslı olmadığını, daha sonra hafızasından kendi yazdığı bir nüshadan rivayet ettiğini söylemiş ve bu sebeple onu "leyse bi mahalli'l-hucce"[596] diyerek cerh etmiştir. Muhaddisler hocaya arz edilmiş bir asıldan rivayet etme konusunda çok katı davranmıştır. Bu katı tutumu fukaha ve diğer bazı âlimler kabullenmekte zorluk çekmiştir. Mesela Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnü'l-Müzhib'i hocaya arz ettiği bir nüshadan rivayet etmediği için cerh etmesini şiddetle eleştiren İbnü'l-Cevzî şunları söylemiştir:

> "Hatîb onu fakihler tarafından cerh sayılmayacak bazı gerekçelerle [cerh etmiştir]. Muhaddislerin geneli bu gerekçeyle [râvileri] cerh etmektedir! [Hatîb] "Ahmed'in *Müsned*'ini İbn Mâlik'ten rivayet etmektedir. Semâ'ı sahihtir. Ama birden fazla cüzde [dağınıktır]." demektedir. Bu cerhi gerektir-

[593] Zehebî, *Siyer*, 16/475.
[594] Hatîb, *el-Câmi'*, 138.
[595] Hatîb, *Târîh*, 8/677.
[596] Hatîb, *Târîh*, 8/394.

> mez. Eğer kitabı semâ ettiğine kesin kanaat getirdiyse bu semâʿını [hocaya arz etmeksizin] kendisinin yazması da caizdir! Muhaddislerin geneline şaşarım! Bir adamın "Ahbaranî fulân" demesini caiz görürler ama dinlediği hadisleri [hocaya arz etmeksizin] kendi hattıyla yazmasına karşı çıkarlar!"[597]

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Mehâmilî'nin (öl. 407/1016) meclislerine defalarca katılmış, ondan hadis dinlemiş ama elinde nüshası olmadığı için dinlediği hadisleri rivayet edememiştir. [598] İbn Hâmid, Daʿlec b. Ahmed, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkâş ve Ebû Ali et-Tûmârî'den hadis dinlemiş; fakat onlardan yazdığı bir aslı olmadığı için dinlediği hadisleri rivayet edememiştir.[599]

Hatîb el-Bağdâdî, Atîkî'ye Ali b. Hasan er-Râzî'nin hadis rivayetindeki durumunu sormuştur. Atîkî "Lâ be'se bih" demiştir. Hatîb, Ebu'l-Kâsım el-Ezherî'nin bu râvi hakkında eleştirilerinin olduğunu söyleyince Atîkî "Onun hakkında sadece hayır duydum. Onun iyi asıllarının olduğunu gördüm." diyerek râviyi tezkiye etmiştir. Hatîb bu defa Ezherî'nin onu İbn Ebû Hayseme'nin *Târîh*'inin asıl nüshasına sahip olmadığı halde bu *Târîh*'i rivayet ettiği için eleştirdiğini söyleyince "Ben ondan *Târîh*'i dinlemedim. Onun bu kitabın aslına sahip olup olmadığını da bilmiyorum." demiştir. Hatîb bu diyaloğu anlatınca Ezherî öfkelenmiş ve "'Atîkî râvileri [değerlendirirken] mütesâhil davranıyor!" diyerek onu eleştirmiştir.[600] Dolayısıyla dinlediği hadislerin/kitapların asıl nüshasına sahip olmayan bir râvinin bunları rivayet etmesi caiz görülmemiştir.

Dârekutnî, fakih ve hadis hafızı Kadı Ahmed b. Kâmil'in rivayette titiz olmadığını söylemiş; buna gerekçe olarak da onun kitabından rivayet etmeyip sadece hâfızasına dayanmasını göstermiştir.[601] Hadis hafızlarından Ebû Abdullah İbn Dûst geniş bir hadis birikimine sahip, hadis ilmini bilen marifet sahibi bir hâfız olarak nitelenmiştir. İbn Dûst, Ebû Tâhir el-Muhallıs'ın vefatından sonra Mansûr Camii'nde halife tarafından kendisine tahsis edilen kürsüde bir yıla yakın hadis imlâ etmiştir. Hadisleri hafızasından imlâ

---

597 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/337.
598 Hatîb, *Târîh*, 2/185.
599 Hatîb, *Târîh*, 8/261.
600 Hatîb, *Târîh*, 13/323.
601 Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed es- Sülemî en-Neysâbûrî, *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî,* thk. Saʿd b. Abdullah el-Humeyd vd. (Riyad: Halid b. Abdurrahman el-Cerîsî, 1427), 91.

ettiği için eleştirilmiştir. Yeğeni Hamza b. Muhammed b. Tahir, ona birçok eleştiriye maruz kalmasına karşın neden kitabından değil de hafızasından imlâ etmede ısrarcı olduğunu sormuştur. Eleştirilerden bıkmış olan İbn Dûst, imlâ ettiği hadislerin incelenmesini, eğer rivayetlerinde hata varsa hafızasından imlâ etmeyi bırakacağını söylemiş ve rivayetlerinde hata yoksa hafızasından imlâ etmesinin neden sorun olduğunu sorarak tepki göstermiştir. Hadis otoritelerinin ısrarlı eleştirilerine dayanamayan İbn Dûst hadis rivayetini bırakıp evine kapanarak münzevi bir hayat yaşamıştır.[602] Burada dikkat edilmesi gereken nokta hadisleri ezberleyenlerin bile kitapsız rivayet etmesinin hoş karşılanmamasıdır. Yukarıda zikredilen diğer anlatılar başta olmak üzere buna benzer birçok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler göstermektedir ki, 1./7. asrın sonlarında Ashâbu'l-hadîsin gündemine giren ve 2./8. asrın ikinci yarısı ile birlikte gitgide gündemden düşmeye başlayan kitâbetü'l-hadîs[603] tartışmalarının sonucunda 4./10. asırda kitabın mutlak zaferi gerçekleşmiş ve kitap, hadis rivayetinde asıl araç konumuna yükselmiştir. 3

Bunu gösteren bir diğer delil bu dönemde hafızların bile hâfızadan değil, kitaplarından hadis rivayet etmesidir. Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Sicistan'a gittiğinde kendisinden hadis rivayet etmesi istenmiştir. O ise kitabının yanında olmadığını öne sürerek hadis rivayet etmek istememiştir. Israrlar üzerine hafızasından hadis rivayet etmiştir.[604] Bu rivayet onun mutat alışkanlığının kitaptan rivayet olduğunu ve hata etme endişesiyle hafızadan rivayetten çekindiğini göstermektedir. Yine bir diğer hadis hafızı Ebû Abdullah Abdurrahman b. Ahmed el-Huttelî (öl. 335/946), Bağdat'tan Basra'ya taşınmıştır. Kitapları Basra'ya getirilinceye kadar aylarca hafızasından hadis rivayet etmiştir. Huttelî bu durumu sık sık dile getirerek hafıza gücüyle övünmüştür.[605] Kitapları yokken hâfızasından hadis rivayet etmekle övünmesi ve biyografi kaynaklarının bundan sitayişle bahsetmesi onun ve diğer hâfızların yerleşik alışkanlığının kitaptan rivayet olduğunu göstermektedir.

---

602 Hatîb, *Târîh*, 6/321-322.

603 Topgül, Muhammed Enes - Ömer Faruk Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 45 (2021), 57.

604 Hatîb, *Târîh*,11/137; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/435; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/490.

605 Hatîb, *Târîh*, 11/588; Zehebî, *Siyer*, 12/44; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/59; Zehebî, *Târîh*, 7/747.

3. BAĞDATLI HADİS HAFIZLARI

Kavramlar asırlar geçtikçe anlam değişimine uğrayabilmektedir. Bu sebeple incelediğimiz dönemin sonlarında hadis öğrenimine başlayan bir öğrenci olması, dolayısıyla bu döneme yakınlığı sebebiyle Hatîb el-Bağdâdî'nin hafızlık[606] tanımı dönemin anlayışını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Hatîb, mutlak manada hafız sıfatına layık kişinin Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) hadislerini ve bu hadislerin isnadlarını bilen, bunların sahihini sakîminden ayırt edebilen, sahih olduğunda ittifak edilen hadislerin bir kısmını ezberleyen, uzman münekkidlerin râvi değerlendirmesi yaparken kullandıkları lafızların delâletini ve râvilerin rivayet ederken kullandıkları edâ lafızlarının delâletini bilen, metne idrâc edilen lafızları ayırt edebilen ve sadece hadis ilmiyle uğraşan –zira ona göre hadis, kişinin ömrünü adaması sonucu uzmanlık kazanabileceği bir ilimdir- kişi olduğunu söylemektedir.[607] Bu tanımıyla Hatîb hafızı hem hıfz hem de dirayet sahibi hadis uzmanı olarak takdim etmiştir.

Hafızlığı bu şekilde tarif eden Hatîb, hafızlığın muhaddislerin en üstün sıfatı ve derecesi olduğunu söylemiş ve bu uzmanların sayısının yok denecek kadar az olduğunu ifade etmiştir.[608] 1160 Bağdatlı râviden sadece 34 kişinin bir diğer ifade ile toplam sayının sadece %2,93'ünün hadis hafızı olduğu düşünülürse bu sözün doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Sehâvî, Bağdat'ı "âlî isnad ve hıfz yurdu" olarak nitelemiştir.[609] Hafızların sayısının diğer râvilere oranla az olması bir yana Sehâvî'nin sözlerine paralel olarak Bağdat, önceki asırlarda olduğu gibi 4./10. asırda da diğer bölgelere göre daha fazla hadis hafızının bulunduğu bir hadis merkezidir. Bu yargının sağlamasını yapmak için Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz* adlı hadis hafızlarını tanıtan eserindeki 4./10. asırda vefat eden hafızları listeleyip, ve-

606 Hadis hafızlığı hakkında yapılan bazı çalışmalar için bk. Mehmet Fatih Kaya, "Hadis Hâfızlığı 1", *Rıhle Dergisi* 2 (Temmuz 2008), 29-36; Mehmet Fatih Kaya, "Hadis Hâfızlığı 2: Hadis Hıfzını Mümkün Kılan Sebepler", *Rıhle Dergisi* 2 (Ekim 2008), 101-107; Abdullah Sâdık el-Ğumârî, "Muhaddislere Verilen Unvanlar", çev. Necmeddin Şeker, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (Haziran 2018), 137-154; Abdullah b es-Sıddîk el-Ğumârî, "Muhaddislere Göre Hadis Ezberleyenlerin Unvanları", çev. Hüseyin Akyüz, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Haziran 2018), 135-157; Mehmet Eren, "Muhaddislerin Hadis İlmindeki Dereceleri ve Meşhur Hadis Âlimlerine Dair İki Önemli Kaynak", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 279-288.

607 Hatîb, *el-Câmi'*, 344.

608 Hatîb, *el-Câmi'*, 343.

609 Sehâvî, *el-İ'lân*, 456.

fat tarihlerini ve şehirlerini tabloya aktardık. Daha sonra elde edilen verileri grafiğe dönüştürdük. Hafızların memleketleri fazla olduğu için tek bir grafikte gösterilememiş, elde edilen veriler üç grafiğe paylaştırılarak gösterilmiştir. Aşağıda söz konusu grafikler görülmektedir.

Grafik 2.1.: 4/10. Asırda Hafızların Şehirlere Göre Dağılımı
Zehebî-*Tezkiretü'l-huffâz*

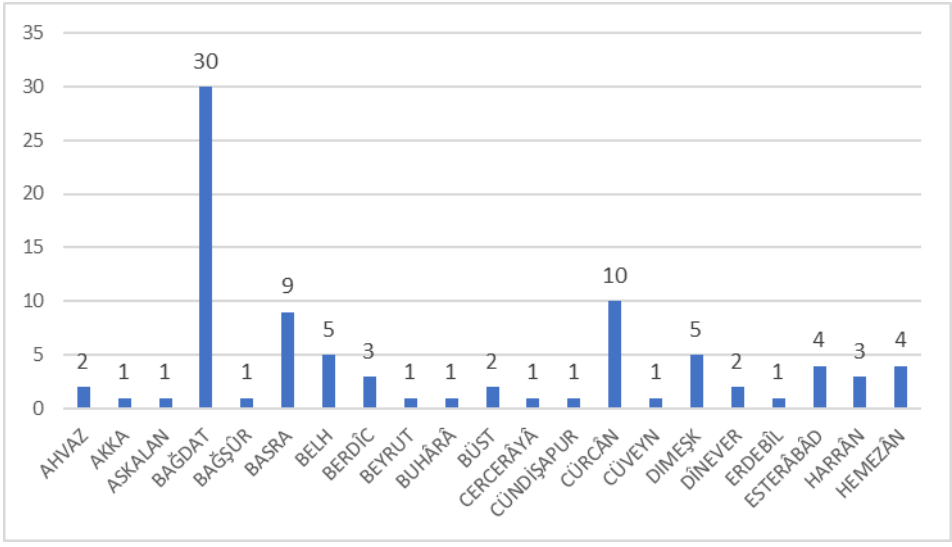

Grafik 2.2.: 4/10. Asırda Hafızların Şehirlere Göre Dağılımı
Zehebî-*Tezkiretü'l-huffâz*

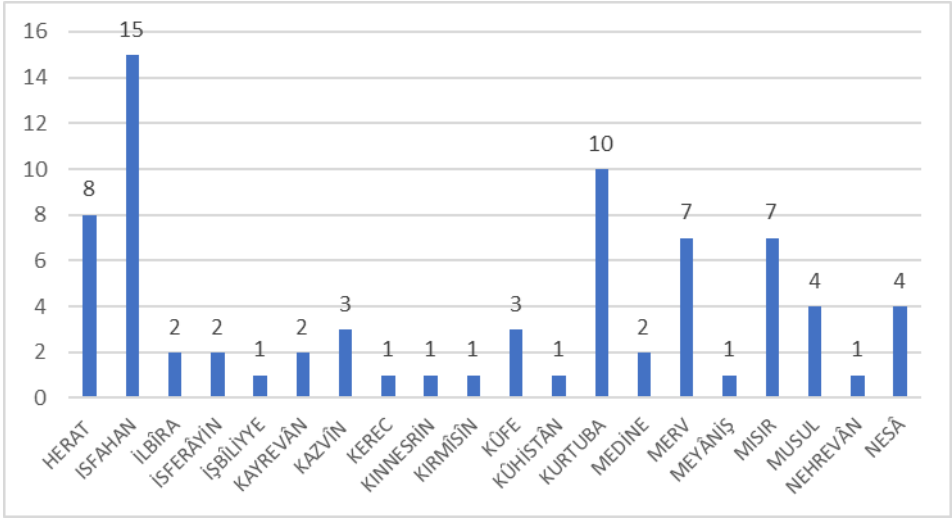

Grafik 2.3.: 4/10. Asırda Hafızların Şehirlere Göre Dağılımı
Zehebî-*Tezkiretü'l-huffâz*

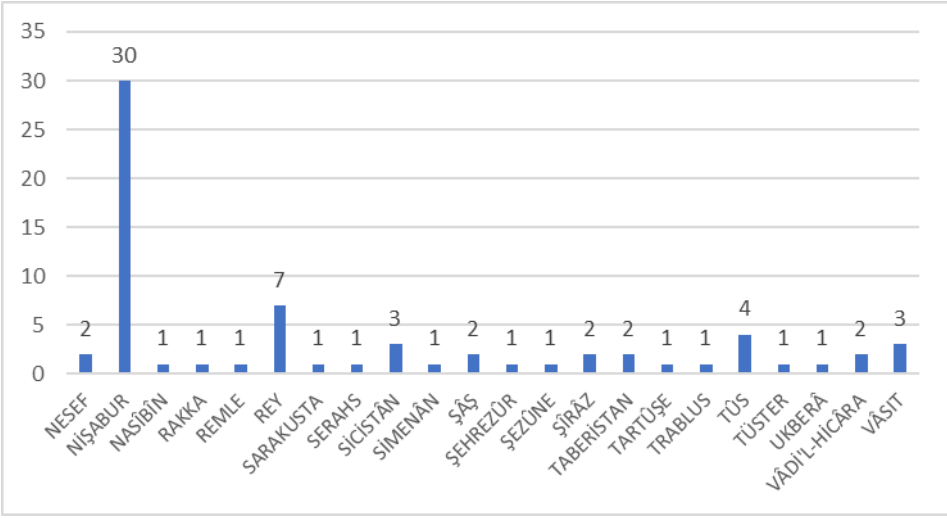

Zehebî'nin *Tezkiretü'l-huffâz*'ında 4./10. asırda yaşayan 236 hadis hafızı zikredilmiştir. Bunların 30'u (%12,71) Bağdatlıdır. Bu sayıya başka bir şehirde doğup Bağdat'a yerleşen ve ömürlerinin çoğunu burada geçiren 15 hafız dahil edilmemiştir. Bu hafızlar da sayıya eklenirse Bağdat'ta yaşayan toplam 45 hafız olduğu görülmektedir. Bu da bütün hafızların %18,88'ine tekabül etmektedir.

Zehebî'nin Bağdatlı hafızlar içerisinde zikretmediği; fakat Hatîb el-Bağdâdî'nin hadis hafızı olarak takdim ettiği 3 kişi daha bulunmaktadır. Bunlar da sayıya dahil edildiği zaman bu asırda Bağdatlı hafızların sayısı 33'e (%14,16) yükselmektedir. Bağdatlı olmasa da Bağdat'a yerleşip ömrünün büyük bir kısmını burada geçiren hafızlarla birlikte bu sayı 48'e (%20,60) yükselmekte ve Bağdat tek başına İslam coğrafyasındaki hafızların 1/5'ine ev sahipliği yapmış olmaktadır. Bu başlıkta Bağdatlı hadis hâfızları tanıtılacaktır.

Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız (öl. 305/918): Aynı zamanda kıraat âlimidir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak nitelenmiştir. Müsned, musannef ve mu'cem türü birçok hadis eseri olduğu zikredilmiştir. İmrân b. Musa el-Kazzâz, Süveyd b. Sa'îd, Muhammed b. Abdüla'la, Bişr b. Halid, Ebû Hemmâm es-Sükûnî, Muhammed b. Sabbâh el-Cercerâî, Harun b. Hâtim el-Kûfî, İbrahim b. Sa'îd el-Cevherî, Ebû Küreyb Muhammed b. 'Alâ

gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî, Cafer el-Huldî, İbnü'l-Ci'âbî, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Abdülaziz b. Cafer el-Hırakî, Muhammed b. Halef el-Hallâl, İbnü'l-Muzaffer, İbnü'z-Zeyyât gibi büyük hafız ve muhaddisler zikredilmiştir.[610]

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ömer İbn Süreyc: Hatîb el-Bağdâdî, İbn Süreyc'i muhaddis kimliğinden öte fakih kimliğiyle takdim etmektedir. Fakat Zehebî ve Süyûtî onu hadis hafızlarından biri olarak tanıtmaktadır. Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî, Ebû Yahya Muhammed b. Sa'îd el-'Attâr, Ali b. Hüseyin b. İşkâb, Abbas ed-Dûrî, Muhammed b. Abdülmelik ed-Dakîkî, Ebû Dâvud es-Sicistânî gibi hafız ve muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Az hadis rivayet ettiği bildirilen İbn Süreyc'den hadis rivayet eden talebeleri arasında Süleyman b. Ahmed et-Taberânî ve Ebû Ahmed el-Gıtrîfî zikredilmektedir.[611] İbn Süreyc'in Şâfiî mezhebinin teşekkül sürecindeki önemli katkıları daha önce zikredilmiştir.

---

610 Hatîb, *Târîh*, 14/446-447; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/205; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403), 311; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadis*, 2/438-439; Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergsträsser, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 2/205, 2/17; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/177; Ebu'l-Hüseyin Yahya b. Ali Reşidüddin el-'Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır fî zikri men haddese 'an Ebi'l-Kasım el-Begavî mine'l-huffâzi ve'l-ekâbir,* thk. Meş'al b. Bânî el-Cebreyn el-Matîrî (y.y., Dâru İbn Hazm, 1423/2002), 110; Zehebî, *el-İber*, Zehebî, *Târîh*, 1/449, 7/93; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 24/91; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/20; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/27; Hayreddin b. Mahmûd ez-Ziriklî, el-A'lâm (Beyrut: Dâru'lilm li'l-melâyîn, 2002), 5/176; Muhammed Muhammed Muhammed Sâlim Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân 'abra't-târîh* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992), 1/494.

611 Hatîb, *Târîh*, 5/471-475; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/23-24; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 339-340; Zehebî, *el-İber*, 1/450; Zehebî, *Siyer*, 11/123-125; Zehebî, *Târîh*, 7/99-100; Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebû Yakub İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, nşr. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dârul-Ma'rife, 1417/1997), 263; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/518-520; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/440; Sübkî, *Tabakât,* 3/21-39; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 193-196; Takıyyuddin İbn Kâdî Şühbe Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye,* thk. Hafız Abdülalim Hân (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1407), 1/89-91; Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ,* thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1970), 108-109; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/182; Nevevî Ebû Zekeriya Muhyiddin Yahya b. Şeref, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye), 2/251-252; Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 1/66-67; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 7/170-171; Ebu'l-Mehâsin Yusuf İbn Tağrîberdî,

Ebû Muhammed Heysem b. Halef ed-Dûrî (öl. 307/919): İshak b. Musa el-Ensârî, Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî, Osman İbn Ebû Şeybe, Mahmud b. Ğaylân, Abdüla'lâ b. Hammâd başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir eş-Şâfiî, Osman b. Ahmed er-Razzâz, Abdülaziz b. Cafer el-Hırakî, Ubeydullah b. Ebû Semure el-Begavî ve Ali b. Muhammed b. Lü'lü' el-Varrâk zikredilmiştir. Hatîb, onu zaptı konusunda övmüş, İsmâilî ise "Sebt âlimlerden biriydi" demiştir.[612] İbn Hacer, İsmâîlî'nin onun hakkında hatalı olduğunu bilse dahi kitabındaki rivayetlere muhalefet etmediğine dair ifadesini zikretmiştir.[613]

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl: Hasan b. Arafe, Sa'dân b. Nasr, Ebû Bekir el-Mervezî ve Muhammed b. Avf el-Hımsî başta olmak üzere çok sayıda hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Abdülaziz b. Cafer, Hasan b. Yusuf es-Sayrafî ve Muhammed İbnü'l-Muzaffer kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında zikredilmiştir. Hatîb onu da İbn Süreyc gibi fakih kimliğiyle öne çıkarmış; fakat Zehebî, Süyûtî ve İbn Abdülhâdî onu huffâzdan saymıştır.[614] Hanbelî mezhebinin teşekkül sürecin-

---

en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısr ve'l-Kâhira (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, 1348/1929), 3/194; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/21-22; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010), 1/187; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/29-31; İsmail Paşa b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1951), 1/57; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/185; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, y.y.), 2/31-32; Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Yayınları, 1411/1991), 3/199.

612 Hatîb, *Târîh*, 16/96; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/234; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 331; İbn Abdülhâdi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 261; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 324; İbn Abdülhâdi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/482; Zehebî, *Siyer*, 11/161; Zehebî, *Târîh*, 7/127; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/193; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/356; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/24; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/37; Sezgin, *Târîh*, 1/336;

613 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/356.

614 Hatîb, *Târîh*, 6/300-302; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/6-7; İbn Abdülhâdi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 41; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/496-497; Zehebî, *Siyer*, 11/183-184; Zehebî, *Târîh*, 7/232; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/80-81; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/220; Zehebî, *el-İber*, 1/461; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/65; Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Musa el-'Aynî, *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Me'âni'l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1427/2006), 3/468; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/209; İbn Müflih Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed

deki en etkili isimlerden biri Ebû Bekir el-Hallâl'dır.[615] O, tüm ömrünü Ahmed b. Hanbel'den rivayet edilen *Mesâil*'i derlemeye adamıştır.[616] Ahmed b. Hanbel'den nakledilen her bilgiyi âlî veya nâzil olmasına aldırmaksızın derlemiş ve bu suretle *el-Câmi*ʿ başta olmak üzere birçok eser telif etmiştir.[617] Zehebî, Hallâl'dan çok az hadis rivâyet edildiğini söylemektedir.[618] Bu sözüyle hadis rivâyet etmek amacıyla az sayıda meclis akdettiğini anlamak doğru olacaktır. Zira Hanbelî mezhebinin teşekkülünün en önemli ve ilk yapıtlarından *el-Câmi*ʿ adlı eserinde Ahmed b. Hanbel'in kendisine sorulan sorulara verdiği cevapları derlemekle kalmamış onun görüşlerini merfû, mevkûf ve maktû hadislerden delillerini göstermiştir.[619]

Ebû Abdullah Zübeyir b. Muhammed (öl. 316/928): Zehebî ve Süyûtî eserlerinde Zübeyir b. Muhammed'e yer vermemişlerdir. Hatîb, onu Bağdatlı hadis hafızlarından saymıştır. Ebû Meysere Ahmed b. Abdullah en-Nihâvendî, Abbas ed-Dûrî, Abdullah b. Ebû Saʿd el-Varrâk ve bu tabakadaki muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdüssamed b. Ali et-Tastî, Ebu'l-Kasım et-Taberânî, Ali b. Hasan el-Cerrâhî ve Ebû Hafs İbn Şâhîn zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu söylenmektedir.[620]

Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâʿid: Bağdad'ın en önemli hadis hafızlarından biridir. Uzun rıhleler yaparak Muhammed b. Süleyman

b. Abdullah, *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashabi'l-İmâm* Ahmed, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Asîmîn (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), 1/166-167; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/35; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/239; İbnü'l-ʿİmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/55-56; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/206; Kehhâle, *Muʿcemu'l-müellifîn*, 2/166-167; Salih b. Abdülaziz b. Ali Âlu ʿAsîmîn, *Teshîlu's-sâbile li-mürîdi maʿrifeti'l-Hanâbile,* thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 1/8; Sezgin, *Târîh*, 3/233-234.

615 Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), s. 29.

616 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/220-221. Hakkında yazılan bir makale için bk. Ziyauddin Ahmed - Ramazan Özmen, "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel in Öğretilerinin Derleyicisi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (Ağustos 2005), 305-314.

617 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, (Dâru Hicr, 1409), 681.

618 Zehebî, *Siyer*, 11/184.

619 Özen, "Hallâl, Ebû Bekir", 15/382.

620 Hatîb, *Târîh*, 9/493; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/275; İbnü'l-Müstevfî Mübarek b. Ahmed b. Mübarek b. Mevhûb el-Lahmî el-İrbilî, *Târîhu İrbil,* thk. Sami es-Sakkâr (Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980), 2/543; Zehebî, *Siyer*, 11/361.

Lüveyn, Ahmed İbn Menî' el-Begavî, Yakub b. İbrahim ed-Devrakî, Bündâr, Muhammed İbnü'l-Müsennâ ve Muhammed b. İsmail el-Buhârî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdullah b. Muhammed el-Begavî, İbnü'l-Ci'âbî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Dârekutnî, İbn Şâhîn ve İbn Hubâbe gibi önemli hafızlar bulunmaktadır. Çok hadis mesmûâtına, âlî isnâdlara sâhip uzun ömürlü bir hâfız olan İbn Sâ'id hadis rivâyetinin yanında dirâyeti ile de asrın en önemli hâfızlarından sayılmıştır. Hadis ricâline dair değerlendirmeleri de bulunduğundan ricâl bilgisinin önemli kaynaklarından biridir.[621]

Ebû Talib Ahmed b. Nasr b. Talib (öl. 323/934): Abbas ed-Dûrî, İsmail b. Abdullah b. Meymun el-'Iclî, Osman b. Muhammed Belc el-Basrî, Ahmed b. Esram el-Muğaffelî, Süleyman b. Abdülhamid el-Behrânî, Yahya b. Osman b. Salih el-Mısrî, İbrahim b. Muhammed es-San'ânî ve İshak b. İbrahim ed-Deberî başta olmak üzere birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye el-Hazzâz, Abdullah b. Musa el-Hâşimî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Dârekutnî ve İbn Şâhîn zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak değerlendirilmiştir. Dârekutnî ondan "Benim üstadımdır!" diyerek bahsetmiştir. O, âlî ve nâzil her türlü rivayeti yazmış, geniş bir birikime sahip olmuştur. Zehebî, onun yaşadığı dönemde Bağdat'ın en büyük hafızı olduğunu söylemiştir.[622]

---

621 Hatîb, *Târîh*, 16/341-345; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/240-241; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 327-328; İbn Abdülhâdi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 270; Zehebî, *Siyer*, 11/306-309; Zehebî, *Târîh*, 7/348-351; Ebû Ya'lâ el-Halîlî Halil b. Abdullah b. Ahmed b. İbrahim el-Kazvînî, *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemî'l-hadîs*, thk. Muhammed Said Ömer İdris (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/611; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/298; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 64/356-365; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/489-490; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Zehebî, *el-İber*, 1/478; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/188; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/90; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/517; Ziriklî, *el-'Alâm*, 8/164; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 13/225; Sezgin, *Târîh*, 1/347.

622 Hatîb, *Târîh*, 6/409; Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 23; Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Mehdî 'Îd er-Ravâdıyye (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2016), 3/205-209; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/21-22; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/36; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-'İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, t.y.), 2/19; Zehebî, *Siyer*, 11/382; Zehebî, *Târîh*, 7/472; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/138; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/119; Süyûtî,

Ebû Nuaym Muhammed b. Cafer (öl. 327/938): Zehebî ve Süyûtî, eserlerinde Muhammed b. Cafer'e yer vermemiştir. Fakat Hatîb onu Bağdatlı bir hâfız olarak tanıtmaktadır. Kasım b. Hasan es-Sâiğ, Ebu'l-Velid b. Bürd el-Antâkî, Muhammed b. Şeddâd el-Misma'î, Muhammed b. Yusuf b. İsa b. et-Tabbâ', Abdullah b. Ahmed b. İbrahim ed-Devrakî, Cafer b. Muhammed et-Tayâlisî ve Muhammed b. Gâlib et-Tamtâm gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Bekir İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî ve Muhammed b. Ahmed b. İmrân el-Mutarrız gibi muhaddisler öğrencileri arasında anılmaktadır. Bağdatlı olup Remle'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.[623]

Ebû Bekir Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî (öl. 328/940): Hatîb el-Bağdâdî onu nahiv âlimi kişiliğiyle öne çıkarsa da Zehebî ve Süyûtî onu hadis hâfızlarından saymıştır. Hadis, fıkıh, kıraat ve nahiv ilimlerinde dönemin en önemli âlimlerinden biridir. Hâfızasının keskinliği ve ilminin enginliği ile asrın en çok saygı duyulan âlimlerinden biridir. Kadı İsmail b. İshak, Ahmed b. Heysem b. Halid el-Bezzâz, Muhammed b. Yunus el-Küdeymî, Ebu'l-Abbas Sa'leb ve Muhammed b. Ahmed b. Nadr gibi birçok hocadan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Bevvâb, Dârekutnî, Ebu'l-Fadl İbnü'l-Me'mûn ve Ahmed b. Muhammed b. Cerrâh zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.[624]

Tabakâtu'l-huffâz, s. 347; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/79; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/122;

623 Hatîb, *Târîh*, 2/516; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/381; Zehebî, *Târîh*, 7/539-540.

624 Hatîb, *Târîh*, 4/299-304; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/42-43; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 350-351; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/32-35; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 159-160; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/230-232; Zehebî, *el-İber*, 2/31-32; Zehebî, *Siyer*, 11/489-491; Zehebî, *Târîh*, 7/564-566; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/212-214; Ebû Bekir Muhammed b. Hasan ez-Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2009), 153-154; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/201-208; Hatîb, *Târîh*, 4/299-304; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 101; Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile* (Kahire: Matbaatu's-sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952), 2/69-73; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/397-402; Yâkût, *Mu'emu'l-üdebâ*, 6/2614-2618; Taceddin Ebu Talib Ali b. Enceb İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevkî Binebîn-Muhammed Sa'îd Hineşî (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1430/2009), 118-121; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/245; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/222; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 3/269; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/86-87; Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge el-

Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî: Zehebî ve Süyûtî onu hadis hafızlarından saymıştır. On yaşında hadis tahsiline başlamış, yirmi yaşında kadılık makamına getirilmiş, altmış yıl Kûfe kadılığı yapmıştır.[625] Mehâmilî'nin meclisinde Süfyân b. Uyeyne'nin yetmiş öğrencisi olduğu ifade edilmiştir. Meclislerine yoğun ilgi olduğu ve yaklaşık on bin kişinin ondan hadis dinlemeye geldiği söylenmektedir. Hadis rivâyetinde sika ve sadûk olarak değerlendirilmiştir. Sünen musannifidir. Yusuf b. Musa el-Kattân, Hasan b. Sabbâh el-Bezzâr, Amr b. Ali el-Fellâs, Muhammed b. Müsennâ el-Anzî, Ebu'l-Eş'as el-İclî, İshak b. Behlûl et-Tenûhî, Hasan b. Halef, Hasan b. Şâzân el-Vâsıtî, İshak b. Hâtim el-Medâinî, Abdurrahman b. Yunus es-Serrâc, Ebû Huzâfe es-Sehmî, Fadl b. Sehl el-A'rec, Muhammed b. Abdullah el-Muharrimî, Muhammed b. İşkâb, Muhammed b. Amr b. Ebû Mez'ûr, Muhammed b. İsmail el-Buhârî, Ziyâd b. Eyyüb gibi birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Da'lec b. Ahmed, Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ebû Bekir İbn Şâzân, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Hafs İbn Şâhîn, Ebû Hafs el-Kettânî zikredilmiştir.[626]

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Bezzâz (öl. 330/941): Ahmed b. Hâzim b. Ebû Ğaraze, Muhammed b. Hüseyin el-Huneynî, Abbas ed-Dûrî, Yahya b. Ebû Talib, Ali b. İsmail b. Hakem, Ali b. Sehl el-Bezzâz, Hamdân b. Ali el-Varrâk, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Cafer et-Tayâlisî, Ebu'l-Ahvas Muhammed b. Heysem, İsa b. Cafer el-Varrâk, Ahmed b. Ebû Hayseme ve Ebû İsmail et-Tirmizî başta olmak üzere birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî ve sonraki tabakadaki muhaddisler ondan hadis rivayet etmiştir. Hatîb onu

---

Kilisî (İstanbul: MEB Yayınları, 1360/1941-1362/1943), 1/81; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/222; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/152; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/312; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile li müridi ma'rifeti'l-Hanâbile*, thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 1/410-412; Muhaysin, *Mu'cem*, 1/92-98; Sezgin, *Târîh*, 1/270-276.

625 Vekî Muhammed b. Halef b. Hayyân, *Ahbâru'l-kudât*, nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1947), 3/199.

626 Hatîb, *Târîh*, 8/536; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/21; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/13; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/31; Zehebî, *el-'İber*, 2/37; Zehebî, *Siyer*, 11/479; Zehebî, *Târîh*, 7/589-590; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 12/211-212; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 345; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 5/285; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/170; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/234.

"sika, emin, hafız ve ârif" olarak nitelemektedir. Uzun ömürlü bir zât olup seksen yedi yaşında vefat etmiştir.[627]

Ebû Muhammed Cafer b. Ali ed-Dekkâk ed-Dûrî (öl. 330/941): Zehebî ve Süyûtî eserlerinde ondan bahsetmese de Hatîb onu Bağdatlı huffâz içinde zikretmiştir. Ebû İsmail et-Tirmizî, Muhammed b. Zekeriya el-Galâbî, İbrahim el-Harbî ve bu tabakadaki birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdullah b. İbrahim b. Mâsî, Ebû Ahmed el-Gıtrîfî, Ali b. Amr el-Harîrî ve Dârekutnî anılmıştır. Yalanla itham edilmiş ve hadis rivayetinde güvenilir olmadığı ifade edilmiştir. Tûsî onu Şîa ricalinden saymıştır.[628]

Ebû Abdullah Abdurrahman b. Ahmed İbnü'l-Huttelî: Babası başta olmak üzere Cafer b. Muhammed es-Sâiğ, Ebu'l-Abbas el-Birtî, Kadı İsmail b. İshak, Ebû İsmail et-Tirmizî, Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, İshak b. Hüseyin el-Harbî, Ahmed b. Ziyâd es-Simsâr, Musa b. Harun, Muhammed b. Osman İbn Ebû Şeybe ve Ebû Bekir İbn Ebu'd-Dünyâ gibi birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinledi. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Bevvâb, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî ve Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc zikredilmektedir. Hadis ilminde marifet sahibi, sika bir hâfız olarak nitelenmektedir. Basra'ya yanında kitapları olmadan gitmiş ve kitapları aylar sonra gelene kadar hâfızasından binlerce hadis rivayet etmiştir.[629] Daha önce de ifade edildiği üzere 4./10. asır artık hâfızların bile kitap-

---

627 Hatîb, *Târîh*, 13/545; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/22-23; İbn Abdülhadi, *Tabakât*, 3/25; Zehebî, *İber*, 2/37; Zehebî, *Siyer*, 11/496; Zehebî, *Târîh*, 7/593-594; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 348; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/172.

628 Sehmî, *Suâlât*, 23-24; Hatîb, *Târîh*, 8/139; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/413; Zehebî, *Târîh*, 7/588-589; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/459.

629 Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986), 2/950; Hatîb, *Târîh*, 11/587-588; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/59; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 357-358; Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbn Abdülhâdî İbnü'l-Mibred, *Tezkiretü'l-huffâz ve tabsıratu'l-eykâz* (Mecmû resâili'l-Hâfız İbn Abdi'l-Hâdî içinde), nşr. Nureddin Talib (Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1432/2011), 145; Zehebî, *Siyer*, 12/44; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/56; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*, thk. Hemmâm Abdurrahim Sa'îd (Amman: Dâru'l-Furkân, 1404), 111; Zehebî, *Târîh*, 7/747; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/245; Şihâbeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tebsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmiyye, t.y.), 1/297.

lardan hadis rivayet ettiği, hâfızların sayısının önceki asra göre azalmaya başladığı kitap egemen bir rivayet asrıdır.

Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled el-'Attâr ed-Dûrî : Yakub b. İbrahim ed-Devrakî, Ebû Huzâfe es-Sehmî, Zübeyir b. Bekkâr, Fadl b. Sehl el-A'rec, Ebû Yahya Muhammed b. Sa'îd el-'Attâr, Muhammed b. İsmail el-Hassânî ve Ahmed b. Osman b. Hakîm el-Evdî gibi çok sayıda hocadan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Abbas İbn 'Ukde, Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer Ebû Ömer İbn Hayyûye, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi önde gelen hafız ve muhaddisler yer almaktadır. Engin ilmî birikime ve geniş rivâyet mesmûâtına sahip, hadis ilminde dirâyet sahibi bir hâfız olarak nitelenmektedir. Hadis rivayetinde sika olarak kabul edilmiştir.[630]

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (öl. 336/947): Hadis hâfızı, fakih, kıraat âlimi, müfessir ve nahiv âlimidir. Hatîb onun güvenilirliğinden, engin ilminden, çok sayıda eser tasnif ettiğinden büyük övgü ile bahsetse de onu hâfız olarak nitelememiştir. Bunun yanında hem Zehebî hem de Süyûtî onu huffâz içerisinde saymıştır. Dedesi Muhammed b. Ubeydullah, Muhammed b. İshak es-Sağânî, Abbas b. Muhammed ed-Dûrî, Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ebu'l-Bahterî Abdullah b. Muhammed el-Anberî ve Ebû Dâvud es-Sicistânî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Ebû Ömer b. Hayyûye ve Muhammed b. Fâris el-Ğavrî ondan hadis rivayet etmiştir. Büyük bir hadis hâfızı olmasına rağmen sert mizaçlı olması hadislerinin ve eserlerinin yaygınlık kazanmasını engellemiştir. Hadis rivayetinde sika ve me'mûn olarak değerlendirilmiştir.[631]

---

630 Hatîb, *Târîh*, 4/499-501; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/33-34; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 346; Zehebî, *Siyer*, 11/478; Zehebî, *Târîh*, 7/651-652; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/73-74; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/32; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 173; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/16-17; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/89; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/9-10; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/415; Sezgin, *Târîh*, 1/359-360.

631 Hatîb, *Târîh*, 5/110-112; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/46-47; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 353; Zehebî, *Siyer*, 11/540-541; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/41-42; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/295; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 161-162; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/44; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl

Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahid Gulâmu Sa'leb (öl. 345/956): Zehebî ondan lugatçi ve muhaddis olarak bahsetmiştir. Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Musa b. Sehl el-Veşşâ, Ahmed b. Sa'îd el-Cemmâl, İbrahim b. Heysem el-Beledî ve Ebu'l-Abbas el-Küdeymî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûyye, Abdülaziz b. Muhammed es-Sütûrî, Ali b. Ahmed er-Razzâz, Ebû Ali İbn Şâzân gibi önemli muhaddisler kendisinden hadis rivayet etmiştir. Birçok bürokrat ondan dil ve edebiyat eserleri okumuştur. Kendisinden ders almaya gelenlere Hz. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın faziletlerini içeren rivâyetlerden derlediği kitabını okutmadan ders vermemiştir. Hadis rivayetinde sika olarak kabul edilmiştir.[632]

Ebû Bekir Ahmed b. Selman [Süleyman] en-Neccâd: Hanbelî fukahasından ve büyük hadis hafızlarından biridir. Neccâd'ın cuma günleri Mansûr Câmii'nde biri namazdan önce Hanbelî fıkhına göre fetva meclisi; diğeri de namazdan sonra hadis imlâ meclisi olmak üzere iki halkası vardı. Daha önce ifade edildiği gibi cami statüsünde bulunan mabetlerde herhangi bir eği-

---

İbrahim (Saydâ: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.), 1/300-301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/65-66; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/3-6; İbn Nukta Ebû Bekir Muhammed b. Abdülgani, *Tekmiletü'l-ikmâl*, thk. Abdülkayyûm Abdürabbi'n-Nebî (Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ Yayınları, 1408-1418), 5/617-618; Kemaleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Mehdî 'Îd er-Ravâdıyye (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2016), 2/17-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/247-248; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/295-296; İbn Müfîd, *el-Maksadu'l-erşed*, 1/85-86; Şemseddin Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, t.y.), 1/34-35; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/100; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/417; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/206; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 56; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/183; Sezgin, *Târîh*, 1/102-103; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/107.

632 Hatîb, *Târîh*, 3/618-623; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/60-62; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 358-359; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 281; Zehebî, *Siyer*, 12/85-88; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/164; Mecdeddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğa* (y.y., Dâru Sa'di'd-dîn, 1421/2000), 273-274; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/67-69; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/103-106; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2556-2560; Takıyyuddin Ebû Amr Osman b. Abdurrahman İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992), 1/220-222; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 233-235; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/329-333; Zehebî, *el-İber*, 2/71; Zehebî, *Târîh*, 7/825-826; Zeyneddin Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996), 1/277; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/262; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/136-137; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/42-43; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/254-255; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 10/266-267; Sezgin, *Târîh*, 1/276-283.

tim faaliyeti için bizzat halifenin izni şarttır. Mansûr Câmii Bağdat'ın, dolayısıyla bütün İslam coğrafyasının en prestijli eğitim mekânıdır. Sadece bu iki bilgiden yola çıkarak bile Neccâd'ın son derece itibar gören bir âlim olduğu sonucuna varılabilir. Neccâd çok sayıda hadise sahip ve âlî isnadları sayesinde hadisleri İslam dünyasının dört bir yanına yayılan büyük bir hadis hafızıdır. Müsned ve sünen türü eserleri vardır.[633] Dârekutnî onu kitabında olmayan hadisler rivayet ettiği için eleştirmiştir.[634]

Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961): İbn Cerîr et-Taberî'nin öğrencilerinden biriydi. Zehebî onun hadis hafızı olduğunu söylemiştir.[635] Kûfe kadılığı yapmıştır. Abdülkadir el-Kureşî (öl. 775/1373) onu Hanefî fukahasından saysa da[636] Dârekutnî onun fıkıhta kimseyi taklit etmediğini söylemektedir.[637] Kümillâî de onun Hanefî olduğuna dair açık bir ifade bulamadığını, Hatîb el-Bağdâdî'nin onun hakkında söylediklerinin onun Hanefî olmadığına delâlet ettiğini, bununla birlikte Abdülkadir el-Kureşî'nin onu Hanefî fukahasından zikretmesi sebebiyle kendisinin de ona dayanarak Ahmed b. Kâmil'i Hanefî fakihleri arasında zikrettiğini ifade etmiştir.[638] Fıkıh, Kur'ân ilimleri, nahiv, şiir, tarih, muhaddislerin tabakâtı konularında otorite idi. Bu ilimlerin çoğunda eser telif etmiştir. Muhammed b. Sa'd el-'Avfî, Muhammed b. Cehm es-Sümerî, Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Muhammed b. Mesleme el-Vâsıtî, Abdullah b. Ravh el-Medâinî, Ahmed b. Sa'îd el-Cemmâl, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Ahmed b. Ebû Hayseme, Hâris b. Ebû Üsâme, Hasan b. Sellâm es-Sevvâk, Ebû İsmail et-Tirmizî, İbrahim b. Heysem el-Beledî ve Muhammed b. İsmail el-Cevherî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden de Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Ubeydullah el-Merzubânî, Ebu'l-Hasan b. Rızkûye, İbrahim b. Mahled, İbn Fadl el-Kattân,

633 Hatîb, *Târîh*, 5/309; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/57-58; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 356; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 29; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 6/7; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 172; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/118-119; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/58-60; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/57-58; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/101; Zehebî, *Siyer*, 12/82-83; Zehebî, *Târîh*, 7/860; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 6/246-247; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/474; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l*, 1/148; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/131-132.

634 Sülemî, *Suâlât*, 90.

635 Zehebî, *Siyer*, 12/108.

636 Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 4/242.

637 Zehebî, *Siyer*, 12/108.

638 Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman el-Kümillâî, *el-Budûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Kâhire: Dâru's-Sâlih, 1439/2018), 3/133

Ebu'l-'Alâ Muhammed b. Hasan el-Varrâk, Sâlih b. Muhammed el-Müeddib gibi öğrenciler hadis rivayet etmiştir.[639] Doksan yaşında vefat etmiştir.[640] Dârekutnî onun hadis rivâyetinde mütesâhil olduğunu, bazen kitabında bulunmayan hadisleri hıfzından rivâyet ettiğini söyleyerek eleştirmiştir. [641]

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî b. Kâni' (öl. 351/962): Haris b. Ebû Üsame, Muhammed b. Mesleme el-Vâsıtî, İbrahim b. İshak el-Harbî, İbrahim b. Ahmed el-Vekî'î, Ahmed b. Yahya el-Hulvânî ve İsmail b. Fadl el-Belhî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Dârekutnî, Merzubânî, Ebu'l-Hasan b. Rızkûye, Ahmed b. Ali el-Bâdâ, Ebu'l-Kasım b. Bişrân ve Ebû Ali İbn Şâzân ondan hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî onun hatasında ısrar ettiğini söylemiş, Berkânî Bağdatlılar onu sika saysalar da kendi nezdinde zayıf olduğunu bildirmiştir. Hatîb ise hocalarının onu sika saydığını ve Berkânî'nin zayıf saymasının nedenini anlamadığını ifade etmiştir.[642]

Ebû Ali Sa'îd b. Osman İbnü's-Seken (ö. 353/964): Bağdatlı hâfızlardan biri olan İbnü's-Seken, hem ticaret hem de hadis tahsili için gerçekleştirdiği uzun rıhlelerden sonra Mısır'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Geniş ri-

---

639 Hatîb, *Târîh*, 5/587; Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf b. İbrahim b. Abdülvahid eş-Şeybânî el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, 1406/1982), 1/133. Zehebî, *el-'İber*, 2/83, Zehebî, *Siyer*, 12/108.

640 Zehebî, *el-'İber*, 2/83.

641 Sülemî, *Suâlât*, 91.

642 Hatîb, *Târîh*, 12/375-377; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/66-67; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 362; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 144; Zehebî, *Siyer*, 12/97; Zehebî, *Târîh*, 8/33-34; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/50; Zehebî, *el-Mu'în*, 113; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/76-78; Zehebî, *el-İber*, 2/88; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406), 2/82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/147-148; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 18/9; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 2/355-356; Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed b. Halil Sıbt İbnü'l-'Acemî et-Trablûsî el-Halebî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*, thk. Alaaddin Ali Rıza (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988), 203; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/333; Ebu'l-Berekât Zeyneddin Muhammed (Berekât) b. Ahmed b. Muhammed İbn Keyyâl, *el-Kevâkibu'n-neyyirât fî ma'rifeti men ihteleta mine'r-ruvât ve's-sikât*, thk. Abdülkayyum Abdu Rabbi'n-Nebî (Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1401/1981), 363; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/146-147; Ali b. Sultân el-Kârî, *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-hanefiyye*, thk. Abdulmuhsin Abdullah Ahmed (Irak: Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1430/2009), 2/468; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/240; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 4/270-271; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/272-273; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/74-75; Sezgin, *Târîh*, 1/377-378; Fuat İstemi, "İbn Kâni' ve Hadis İlmindeki Yeri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (Mayıs 2017), 63-82.

vâyet birikimiyle birçok eser telif etmiş, bunun yanında cerh-ta'dîl ve ilel gibi hadis ilimleriyle ilgilenmiştir. Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id, Muhammed b. Mansûr eş-Ş'bî, Ebû Hâmid el-Hadramî, Ebû Ubeyd Kasım b. İsmail el-Mehâmilî ve kardeşi Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî, Ebu'l-Hasan b. Cevsâ, Ebû 'Arûbe el-Harrânî, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvûd ve Tahâvî gibi birçok hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbn Mende, Abdülğani İbn Sa'îd, Ali b. Muhammed ed-Dekkâk, Abdullah b. Muhammed b. Esed el-Kurtubî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yahya b. Müferric başta olmak üzere çok sayıda önemli isim zikredilmektedir.[643]

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah eş-Şâfiî: Çok hadis birikimi olan, müsned ve musannef türü güzel eserler telif eden önemli bir hâfız olarak görülmektedir. Kendisinden yaş ve tabaka olarak büyük, aynı zamanda âlî isnadlarıyla dünyanın dört bir yanından hadis tâliblerini Bağdat'a çeken İbn Sâ'id hayatta iken Ebû Bekir eş-Şâfî'î'den de hadis yazılmaya başlamıştır. Bu çok az kişiye nasib olan bir ayrıcalıktır. Birinci Bölüm'de açıkladığımız üzere yaşlı ve âlî isnâda sahip muhaddisler varken Bağdatlı râviler genç muhaddislerden hadis yazmamaktadır. Bu tutum âlî isnâdın artmasını sağlamasına karşın genç muhaddislerin bazen hadis rivayet edemeden vefat etmelerine de yol açmıştır. Muhammed b. Ferec el-Ezrak, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Muhammed b. Şeddâd el-Misma'î, Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Muhammed b. Mesleme el-Vâsıtî, Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, Muhammed b. Gâlib et-Temmâm, Kadı İsmail b. İshak ve Ebû İsmail et-Tirmizî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Büveyhîler Bağdat'a hâkim olduktan sonra bir dönem ashâbın faziletlerine dair rivayetlerin tahdîsini yasaklamış ve cami duvarlarına ashâba hakaret içeren tablolar asmıştır. Bu yasaklamaya aldırmayan Ebû Bekir eş-Şâfiî, o dönemde Bağdat'ın ve İslam dünyasının en prestijli eğitim mekânı olan Mansûr Câmii'nde akdettiği hadis meclislerinde ashabın faziletlerini içeren

643 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/100; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 379-380; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 106; Zehebî, *Siyer*, 12/199; Zehebî, *Târîh*, 8/55-56; Zehebî, *el-İber*, 2/92; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 21/218220; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 15/151; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/338; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/152; Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 2/131; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/279; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/389; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/98-99; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/227; Sezgin, *Târîh*, 1/378-379.

hadisler rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak kabul edilmiş ve birçok hâfızın övgüsüne mazhar olmuştur.[644]

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî (öl. 355/965): Yaşadığı dönemde İslam dünyasının en büyük hafızı kabul edilmiştir. Aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin uzunluğu ve sağlamlığı sebebiyle teşeyyü' ithamlarına maruz kaldığı Şiî Hafız İbn Ukde başta olmak üzere çok sayıda hocası bulunmaktadır. Dârekutnî ve İbn Şâhîn başta olmak üzere dönemin hafız ve muhaddisleri ondan hadis dinlemiştir. Hafızasının gücüne güvenen, hadisleri hıfzından rivayet eden İbnü'l-Ci'âbî aynı zamanda velûd bir müelliftir. Hadis ricâline, tarih ve tabakâta dair eserler ile ale'r-ricâl ve âle'l-ebvâb hadis derlemeleri tasnif etmiştir. Çokça garîb rivayete ve âlî isnâda sahip olduğu bildirilmiştir. Hadis talebeleri ve şeyhler onun hadis meclisine akın eder, meclise sığmayan bu kalabalık sokaklara taşardı. Dârekutnî bazı rivayetlerde hata ettiği için eleştirmiştir. Berkânî ise hakkında kötü bir eleştiri duymadığını söylemiştir.[645]

---

644 Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 2/953; Hatîb, *Târîh*, 3/483-486; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/65; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 361; Zehebî, *Siyer*, 12/149-151; Zehebî, *Târîh*, 8/76-77; Zehebî, *el-Mu'în*, 113; Zehebî, *el-İber*, 2/95; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/72-74; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/362-363; Ebû Abdullah Muhammed b. İshak b. Muhammed b. Yahya İbn Mende el-'Abdî, *Keşfu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996), 118; Mu'înuddin Ebû Bekir Muhammed b. Abdülgani İbn Nukta el-Bağdâdî, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd,* thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1408/1988), 69-71; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye,* 1/174-176; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/294; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/343; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/286; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/44; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/224; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 10/194; Sezgin, *Târîh*, 1/383-384.

645 Sülemî, *Suâlât*, 340; Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Berkânî, *Suâlâtu'l-Berkânî li'd-Dârekutnî*, thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî (Lahor: Kütübhânei Cemîlî, 1404) 74; Hatîb, *Târîh*, 4/42-49; Sehmî, *Suâlât*, 28; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/92-94; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 376-377; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/117-120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/179-181; Zehebî, *Siyer*, 12/181-183; Zehebî, *İber*, 2/95-96; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 244; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/285-286; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Hass 'alâ hıfzi'l-'ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*, thk. Fuad Abdülmun'im (İskenderiye: Müessesetü'ş-şebâbi'l-câmi'a, 1412), 98; Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Umerî, *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr* (Abu Dabi: el-Mecma'u's-sekâfî, 1423), 5/476-481; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/169; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/408; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/156; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtu'z-zeheb*, 4/288; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/311.

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî (öl. 360/970): Ebû Müslim el-Keccî, Ebû Şuayb el-Harrânî, Ahmed b. Yahya el-Hulvânî, Cafer b. Muhammed el-Firyâbî, Ahmed b. Ömer b. Zencûye el-Kattân, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrı ve Ahmed b. Hasan es-Sûfî gibi hocalardan hadis rivayet etti. Ali b. Bişrân, Abdülmelik b. Bişrân, Ali b. Ahmed b. Ömer, Mahmûd b. Ömer el-'Ukberî, Muhammed b. Hüseyin el-Kattân ve Ebû Nuaym el-İsfahânî ondan hadis rivayet etmiştir. 330 yılına kadar Bağdat'ta yaşamış, 330 yılında Mekke'ye yerleşmiştir. 360 yılında seksen veya doksan altı yaşında vefat etmiştir. Dolayısıyla 50 veya 66 yaşına kadar Bağdat'ta yaşamıştır. Ashabu'l-hadîsin önemli isimlerinden biri olan Âcurrî, itikadi konulara dair hadisleri derlediği *eş-Şerî'a* başta olmak üzere çok sayıda hadis eseri tasnif etmiştir. Dindar, sika ve sadûk bir râvi olarak nitelenmiştir.[646]

Ebû Hafs Ömer b. Bişrân es-Sükkerî (öl. 367/977): Hadis ilminde ehl-i marifetten sayılmış ve geniş hadis birikimi olduğu bildirilmiştir. Ali b. Hüseyin b. Hibbân, Ahmed b. Hasan b. Abdülcebbar es-Sûfî, Ömer b. Eyyüb es-Sakatî, Ali b. Abbas el-Mukâni'î, Abdullah b. Zeydân el-Kûfî, Ahmed b. Yusuf b. Dahhâk, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Cafer b. Muhammed b. Cafer el-'Alevî ve Ebû Ubeyd b. Müemmel gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Berkânî ondan hadis rivayet etmiş ve hadis rivayetinde sika olduğunu bildirmiştir.[647]

Ebû Bekir Muhammed b. Cafer Gunder (öl. 370/980): Uzun rıhleleri olan Gunder, Muhammed el-Bâğandî, Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id, Ebû Bekir İbn Düreyd, Ebû Arûbe el-Harrânî, Abdullah b. Ebû Süfyân el-Mevsılî, Ebû Ali Muhammed b. Sa'îd, İbn Cevsâ, Mekhûl el-Beyrûtî ve Ebû Cafer et-Tahâvî gibi önde gelen hâfız ve muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ömer b. Ebû Sa'd el-

---

646 Hatîb, *Târîh*, 3/35-36; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/99; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 379; Zehebî, *Siyer*, 12/211212; Zehebî, *Târîh*, 8/153-154; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/128-129; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/248; Sübkî, *Tabakât*, 3/149; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/208; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*, 685; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/292; Takıyyuddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-'Ikdü's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1998), 2/163-165; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/60; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/171; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 4/162; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/46-47; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/97; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/243-244; Sezgin, *Târîh*, 1/389-392.

647 Hatîb, *Târîh*, 13/119; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/117; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 386; Zehebî, *Siyer*, 12/300; Zehebî, *Târîh*, 8/337; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/157; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/589; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/359.

Herevî ve Ebû Nuaym el-İsfahânî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[648]

Ebû Müslim Abdurrahman b. Muhammed İbn Mihrân (öl. 375/985): Zehebî tarafından şeyhu'l-İslâm olarak nitelenen Ebû Müslim b. Mihrân,[649] uzun rıhleler yaparak Muhammed el-Bâğandî, Ebu'l-Kasım el-Begavî ve Ebû Bekir b. Ebû Dâvud başta olmak üzere dünyanın dört bir yanındaki hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. 'Ale'l-ebvâb ve 'âle'r-ricâl hadis eserleri tasnif etmiştir. Hem hadis ilmindeki yetkinliği hem de dindarlığıyla İslam dünyasında büyük saygınlık kazanmıştır. Hadis ilminde sika olarak değerlendirilmiştir.[650] Kardeşi İbrahim b. Muhammed de büyük hadis hafızlarından biri sayılmaktadır.[651]

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât (öl. 375/985): Cafer el-Firyâbî, İbrahim b. Şerîk el-Esedî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, İbn Nâciye, Ömer b. Muhammed el-Kâğıdî ve Cafer b. Ahmed el-Cercerâî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Berkânî, Ezherî, Hallâl, Atîkî, Ezecî, Cevherî ve Tenûhî gibi bu asrın en önde gelen hafız ve muhaddislerinin de içinde bulunduğu çok sayıda öğrencisi bulunmaktadır. Geniş rivâyet birikimi ve âlî isnadlarıyla dönemin cazibe merkezi hâfızları arasında sayılmıştır. Müsned ve musannef türü çok sayıda hadis tasnifi bulunmaktadır. Hadis rivayetin-

---

648 Hatîb, *Târîh*, 2/533-534; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/113-115; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 385; Zehebî, *Siyer*, 12/265; Zehebî, *Târîh*, 8/327-328; Ebu'l-Fadl Ubeydullah b. Abdullah el-Herevî, *el-Mu'cem fî müştebihi esmâi'l-muhaddisîn*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1411), 237; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-Asbahânî, *Târîhu Asbahân/Ahbâru Asbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990), 2/267; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 52/211-213; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/279-280; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/150-151; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5/265-266; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb*, thk. Abdülaziz Muhammed b. Salih es-Sedîrî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989), 2/58; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/213-214.

649 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/118; Zehebî, *Siyer*, 16/335.

650 Hatîb, *Târîh*, 11/604-605; 'Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır*, 87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/313; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/160; Zehebî, *Siyer*, 16/335-337; Zehebî, *Târîh*, 8/413-414; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 18/138; Afîfüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman el-Yâfiî el-Yemenî, *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, nşr. Halil el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997), 2/304; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/147; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 387; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/224; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/401; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 5/182.

651 İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 35/376.

deki itkân ve güvenilirliği birçok münekkid tarafından takdir edilmiş, mutkin, sika, emîn, sadûk gibi ta'dîl lafızlarıyla bu durum ifade edilmiştir.[652]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer: İbnü'l-Muzaffer uzun rıhleleri sayesinde İslam dünyasının dört bir yanındaki hâfız ve muhaddislerden hadis yazmış ve geniş bir rivayet birikimine sahip olmuştur. Bünân b. Ahmed ed-Dekkâk, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, Ömer b. Hasan b. Nasr el-Halebî, Heysem b. Halef ed-Dûrî, Muhammed İbn Cerîr et-Taberî, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî, Abdullah b. Muhammed el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud ve Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id bu hocalardan bazılarıdır. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Şâhîn, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, Ebû Bekir el-Berkânî, Ebû Nuaym el-İsfahânî, Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ebu'l-Kasım el-Ezherî gibi dönemin önde gelen hafızları zikredilmektedir. 93 yaşında vefat etmiş ve birçok âlî isnâda sahip olmuştur. Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, İbnü'l-Muzaffer'in hadis hıfzının ve ilminin zirvesinde olduğunu söylemiş ve onu sika, emîn, me'mûn olarak nitelemiştir.[653]

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât (öl. 384/994): Kadı Ebû Abdullah el-Mehâmilî, Muhammed b. Mahled ed-Dûrî, Ali b. Muhammed b. Ubeyd, Hamza b. Kasım el-Hâşimî, Muhammed b. Ahmed el-Hakîmî ve Ebu'l-Hasan el-Mısrî gibi birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmıştır. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ahmed b. Ali el-Bâdâ, İbrahim b. Ömer el-Bermekî ve Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abdülvahid zikredilmiştir. Ömür boyu hadis meclislerinde hadis yazan ve her gün sa-

---

652 Hatîb, *Târîh*, 13/125-126; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/127; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 391; Zehebî, *Siyer*, 12/333; Zehebî, *Târîh*, 8/417-418; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/314; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/224; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/402; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/781; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/60; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/314; Sezgin, *Târîh*, 1/409; Ali Rıza Karabulut – Ahmed Turan Karabulut, *Mu'cemu târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-'âlem – el-mahtûtât ve'l-matbû'ât* (Kayseri: Dâr'l-'Akabe, 1422/2001), 3/2297.

653 Hatîb, *Târîh*, 4/426-429; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/125-126; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 390-391; Zehebî, *Siyer*, 12/394-395; Zehebî, *Târîh*, 8/472-473; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/172-174; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 56/3-9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/342-343; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 112-113; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/23; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/352; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/509; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/155; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/231; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/420; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/104; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/38; Sezgin, *Târîh*, 1/414-415; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 5/3253.

bah akşam art arda hadis meclislerine katılan İbnü'l-Furât, kitaplarını muâraza edecek kadar zamana bile sahip değildir. Hadislerini semâ ettikten sonra onları hocanın aslıyla muâraza etmek üzere bir câriyesini görevlendirmiştir. Bu yoğunlukta bir hadis yazım sürecinin sonunda –Hatîb'in deyimiyle- yaşadığı dönemde hiç kimsenin toplayamadığı kadar hadis toplamıştır. Fakat bu hadislerden çok azını tasnif edebilmiştir. Zira ömrünün sonuna kadar hadis yazma arzusu, onu eser tasnifinden alıkoymuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdat'ta akdedilen hadis meclislerinde seçici hadis yazımının sonucu olarak hadis hâfızlarının, kendisinden hadis semâ edilecek hocanın eserlerinden oluşturduğu bir seçkiyi hadis kıraati güzel bir muhaddisin hocaya okuması yöntemi yaygınlaşmış, haftanın altı günü uygulanan bu yönteme mukabil imlâ sadece haftada bir uygulanan bir yöntem haline gelmiştir. İbnü'l-Furât'ın katıldığı hadis meclislerinde hadis kıraatinin güzel olması sebebiyle genellikle hadisleri İbnü'l-Furât okumuştur. Atîkî, ondan daha güzel hadis okuyanı ne duyduğunu ne de bildiğini söylemiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu, kitaplarının güvenilirliğin zirvesinde olduğu ve ihtilaflarda hüccet kabul edildiği söylenmiştir.[654]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (öl. 385/995): Yaşadığı dönemde hadis ilimlerinde en büyük otoritelerden biri olarak kabul edilen Dârekutnî, fıkıh, nahiv ve kıraat ilimlerinde de önemli bir âlimdir. Ebû Sa'îd el-İstahrî'den Şâfiî fıkhını, Ebû Bekir en-Nakkâş ve İbn Mücahid'den kıraat ilmini tahsil etmiştir. Hadis ilmindeki yetkinliği sebebiyle *emîru'l-müminîn fi'l-hadîs* unvanı ile anılmıştır. Hatîb, ilelü'l-hadîs ve esmâü'r-ricâl ilimlerinin son otoritesinin Dârekutnî olduğunu ifade etmiştir. Birçok hafız ve muhaddisten hadis dinleyen Dârekutnî'nin hocaları içerisinde Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id'i zikredebiliriz. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Bekir el-Berkânî, ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi büyük hafızlar bulunmaktadır.[655]

---

654 Hatîb, *Târîh*, 4/207-208; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/147; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 227; Zehebî, *Siyer*, 12/443; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/209-211; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/357-358; Zehebî, *Târîh*, 8/562-563; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/371-372; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/316; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 3/161; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/168; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/258; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/443; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/183.

655 Hatîb, *Târîh*, 13/487-494; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/93-106; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/378-380; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, 2/616-619; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/297-299; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/183-

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (öl. 385/996): Şuayb b. Muhammed ez-Zerrâ', Ahmed b. Muhammed b. Heysem ed-Dekkâk, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî, Ahmed b. Muhammed b. Hâni eş-Şatavî, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Muğallis ve Ahmed b. Muhammed İbn Ebû Şeybe başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında kendi oğlu Ubeydullah, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, Hilâl el-Haffâr, Ebû Bekir el-Berkânî, Ezheri, Hallâl, Ezecî, Atîkî, Tenûhî ve Cevherî gibi asrın önde gelen muhaddisleri zikredilmektedir. 11 yaşında hadis yazmaya başlayan İbn Şâhîn, birçok üstadının da aynı yata hadis yazmaya başladığını söyleyerek bu başlangıcın kendisi için uğur getireceğini ve kendisinin de onlar gibi büyük bir muhaddis olacağını umduğunu ifade etmektedir. Bazı otoritelerce hadis ilminin incelikleri konusundaki bilgisi yeterli görülmeyen İbn Şâhîn, geniş hadis birikimine sahip olması ve bu birikimi nâsih-mensûh, ricâl ve rivâyet eserleri olarak tasnif ederek sonraki nesillere ulaştırması açısından önemli bir isim olarak görülmelidir. Hadis rivayetinde birçok münekkid onu sika olarak değerlendirmiş, bununla birlikte çokça lahn yaptığı ve hatasında ısrar ettiği ifade edilmiştir.[656]

187; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/132-134; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr,* 197; Zehebî, *el-İber*, 2/167; Zehebî, *Siyer*, 12/414-420; Zehebî, *Târîh*, 8/576-580; 'Umerî, *Mesâliku'l-ebsâr,* 5/485-491; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/306; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/231-235; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/319-320; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ,* 3/462-466; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 323; Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mulakkin, *el-'Ikdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb,* thk. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyid Mihenî, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997), 61/129; İbnü'l-Cezeri, *Ğâyetu'n-nihâye*, 1/558-559; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye,* 1/87; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/227; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 393-395; Mucîruddin el-'Uleymî Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman el-Makdisî, *et-Târîhu'l-mu'teber fî enbâi men ğaber*, thk. Nureddin Talib vd. (Suriye: Dâru'n-nevâdir, 1431/2011), 3/60; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/261-262; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/452-453; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/157; Ebû Zeyd Bekir b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah, *Tabakâtu'n-nessâbîn* (Riyad: Dâru'r-Rüşd, 1407/1987), 89.

656 Hatîb, *Târîh*, 13/133-137; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/129-131; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 402; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz,* 180; Zehebî, *Siyer*, 12/402-405; Zehebî, *Târîh*, 8/580-582; Zehebî, *el-Mu'în*, 118; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/67; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/267; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/531-538; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/378; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 22/258-259; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/362; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n*, 1/588; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/172; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/4; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/262; İb-

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Bükeyr es-Sayrafî (öl. 388/998): İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Muhammed b. Abdullah b. Selm es-Saffâr, Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân ve Ebû Bekir eş-Şâfi'î gibi birçok hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Hafs İbn Şâhîn, Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsıtî, Ebu'l-Kasım el-Ezherî ve Ali b. Muhassin et-Tenûhî zikredilmiştir. İbn Ebu'l-Fevâris onun hadiste mütesâhil olduğunu, hadis şeyhlerinin asıl nüshalarına onlarda olmayan hadisleri kattığını, maktu hadisleri vaslettiğini ve isnâdlarda râvi ziyadesi yaptığını söyleyerek onu eleştirmiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî ise İbn Bükeyr'in sika olduğunu, ona haset ettikleri için eleştirdiklerini söyleyerek onu savunmuştur.[657]

Ebu'l-Fadl Cafer b. Fadl İbn Hinzâbe (ö. 391/1001): Muhaddis Bürokrat Râviler başlığı altında tanıtılmıştır.

4. BAĞDAT'A YERLEŞEN HADİS HÂFIZLARI

Başka şehirlerde doğmuş 15 hadis hâfızının 4./10. asırda Bağdat'a yerleşerek ömürlerinin sonuna kadar burada yaşadıkları görülmektedir. Birçok tabakât eserinde bu hâfızlar "Bağdatlı" olarak tanıtılmıştır. Fakat Bağdatlı hadis otoriteleri başka bir şehirde doğup sonradan Bağdat'a taşınan kişileri Bağdatlı saymadığı için bu hâfızlar tarafımızdan "misafir/yabancı" olarak nitelenmiştir. Zehebî'nin 4./10. asırda vefat eden 236 hadis hâfızı zikrettiğinden bahsedilmişti. Bu hafızların 15'inin (%6,35) yaşamak için Bağdat'ı tercih etmesi, burasının dönemin önemli hadis merkezlerinden olduğunu göstermektedir. Misafir hâfızlar kısaca tanıtılacaktır.

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Nâciye (öl. 301/914): Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Süveyd b. Sa'îd, İsmail b. Musa el-Fezârî, Abdüla'lâ b. Hammâd en-Nersî, Abdullah b. Muâviye el-Cumahî ve Muhammed b. Beş-

---

nü'l'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/454; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/781; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/40; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/273-274; Sezgin, *Târîh*, 1/425-426.

657 Hatîb, *Târîh*, 8/523-526; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/148-149; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 403; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/9-10; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/212-213; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/528-529; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/132; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/170; Zehebî, *Siyer*, 12/489; Zehebî, *Târîh*, 8/632; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 12/209-210; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/371-372; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/270; İbnü'l'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/472-473; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/231; Sezgin, *Târîh*, 1/430.

şâr Bündâr'dan hadis dinledi. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım İbnü'n-Nehhâs, Taberânî, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir eş-Şâfiî, İbnü'l-Ci'âbî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi önemli hâfızlar bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika ve sebt olarak değerlendirilmiştir. Yüz otuz iki cüzden oluşan *el-Müsned* adlı eserinden söz edilmektedir. Bağdat'ta yaşamış ve burada vefat etmiştir.[658]

Ebû Bekir Ahmed b. Harun el-Berdîcî (ö. 301/913): Bağdat'a yerleşip ölene kadar burada yaşamıştır. Ebû Sa'îd el-Eşec, Harun b. İshak el-Hemdânî, Yusuf b. Sa'îd b. Müslim, Muhammed b. Hamdûn el-Kirmânî, Ali b. Hüseyin b. İşkâb, Muhammed b. İshak es-Sâğânî ve Bahr b. Nasr el-Mısrî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebû Bekir eş-Şâfiî, Ebû Ali İbnü's-Savvâf, Ali b. Muhammed b. Lü'lü' ondan hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî onu "sika, cebel!" ifadeleri ile tezkiye etmiştir. Zehebî de onu "imam, hâfız, hüccet" sözleriyle takdim etmiştir.[659]

Ebû Bekir Cafer b. Muhammed el-Firyâbî: Hatîb'in "doğusuyla batısıyla tüm İslam diyârını dolaşıp her bölgedeki önemli muhaddislerle görüşen ilim küpü" sözleriyle; Zehebînin ise "imam, hâfız, sebt, şeyhu'l-vakt" diyerek takdim ettiği Firyâbî, Hüdbe b. Halid, Ali İbnü'l-Medînî, Bündâr, Muhammed b. Müsennâ, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Osman İbn Ebû Şeybe, Kuteybe b. Sa'îd ve İshak b. Râhûye başta olmak üzere dönemin hâfız ve muhaddislerinden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî, Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Ebû Ali İbnü's-Savvâf ve Ahmed b. Cafer el-Katî'î zikredilmiştir. Hadis rivayetindeki durumu "sika,

---

658 Hatîb, *Târîh*, 11/313-314; Sehmî, *Suâlât*, 106; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/192-193; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 306; Zehebî, *Siyer*, 11/101-102; Zehebî, *Târîh*, 7/36-37; İbn Abdülhadi, *Tezkiretü'l-huffâz*, 136; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/124; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/147; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/417; Zehebî, *el-İber*, 1/441; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 17/257; Salahaddin Halil b. Aybek b. Abdullah es-Safedî, *eş-Şu'ûr bi'l-'ûr*, thk. Abdürrezzak Hüseyin (Amman: Dâru Ammâr, 1409/1988), 162; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/9-10; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/6; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/443; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/142.

659 Hatîb, *Târîh*, 6/431-433; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/223; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 317; Zehebî, *Siyer*, 11/77-78; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/463-464; Zehebî, *Târîh*, 7/29; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 1/148-149; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 6/64-67; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/145; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 1/449; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/56; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/265-266; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/198; Sezgin, *Târîh*, 1/326-327; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 1/553.

emîn, hüccet" gibi üst seviyede ta'dîl lafızlarıyla ifade edilmiştir. Firyâbî Bağdat'a geldiği zaman gemiler eşliğinde büyük bir merasimle karşılanmıştır. Bâbu'l-Kûfe mevkiindeki Menâr Caddesi'nde hadis meclisi akdedeceği duyurulmuş ve insanlar onun meclisine akın etmiştir. Meclisin alanının bir insanın kaplayacağı yaklaşık alana bölümü sonucunda meclise 30.000 kişinin katıldığı tahmin edilmiştir. Bu izdihamda Firyâbî'nin imlâ ettiği hadisleri uzaktaki insanlara duyurmak için 316 müstemlî görev yapmıştır.[660] Bu ilk meclisi haricindeki meclislerine hadis yazmaya gelen yaklaşık 15.000 talebe bulunduğu ifade edilmiştir. Bunların haricinde teberrüken hadis dinlemeye gelen halk kitlesinin de oldukça fazla olduğu bildirilmiştir. Bir öğrenci sonraki günkü derste yer bulabilmek için bir gün önceden gidip o mecliste [meydanda] sabahlardı. Firyâbî, vefat etmeden bir yıl kadar önce hafıza sorunları sebebiyle hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.[661]

Ebû Muhammed Abdullah b. Muzâhir el-İsfahânî (öl. 304/916): Aslen İsfahanlı olsa da Bağdat'a yerleşmiş ve burada yaşamıştır. Ebu'ş-Şeyh el-İsfahânî, onun Bağdat'ta meşhur olduğunu ifade etmiştir.[662] Yaşı büyük olmamasına rağmen insanlar onun ifâdesi ile hocalardan hadis yazardı. Müsned hadislerin tamamını ezberlediğini, sahâbî ve tâbiûn sözlerini de ezberlemeye niyet ettiğini söylemiştir. Ebû Şuayb el-Harrânî, Kadı Yusuf b. Yakub, Ebû Cafer el-Mutayyen başta olmak üzere birçok hocadan hadis riva-

660 Zehebî, *Siyer*, 14/98.

661 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/190-191; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 305; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 71; Zehebî, *Siyer*, 11/61-67; Zehebî, *Târîh*, 7/31-32; Zehebî, *el-Mu'în*, 107; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 170; Zehebî, *el-İber*, 1/441; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/220; Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Rebî' b. Süleyman er-Ribe'î, *Târîhu Mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1410), 2/631; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî (Dımeşk: Dâru'l-Kâdirî, 1417/1997), 1/643-644; Hatîb, *Târîh*, 8/102-105; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 72/146-149; İbn Abdülhâdî, *Târîhu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/412-414; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/145-146; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/180; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/112-113; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/137-138; Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Muhammed İbn Ferhûn el-Ya'murî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kahire: Dâru't-Türâs, t.y.), 1/321-322; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/10; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/6; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/127-128; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/146; Sezgin, *Târîh*, 1/324.

662 Ebu'ş-Şeyh el-Isfahânî Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Cafer, *Tabakâtu'l-muhaddisîne bi-Asbahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*, thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Belûşî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 4/229.

yet etmiştir. Ebû Nuaym el-İsfahânî onun hadis ilmindeki hıfz ve marifeti ile Irak bölgesindeki herkesten daha üstün olduğunu belirtmiştir. 304/916 yılında Bağdat'ta genç yaşta vefat etmiştir.[663]

Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923): Muhaddis, tarihçi, müfessir ve fakih kimliği ile asrın en önde gelen simalarından biri olan Taberî, hayatının elli yıldan fazlasını Bağdat'ta yaşamıştır. Uzun rıhlelerle İslam dünyasının dört bir yanına giderek hadis dinleyen Taberî, Ahmed b. Menî' el-Begavî, Yakub b. İbrahim ed-Devrakî, Ebû Sa'îd el-Eşec, Muhammed İbn Humeyd er-Râzî, Ebû Cüreyc, Ebû Küreyb, Hennâd b. Serî, İmran b. Musa el-Kazzâz ve Bişr b. Muaz el-'Akadî gibi önemli hocalardan hadis rivayet etti. Kendisinden hadişs rivayet eden öğrencileri arasında Kadı Ahmed b. Kâmil, Muhammed b. Abdullah eş-Şâfi'î ve Mahled b. Cafer zikredilmiştir. Önde gelen hadis hafızlarından biri olan Taberî, hadis rivayetinde sika ve sadûk olarak nitelenmiştir.[664]

---

663 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/70; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 364; Hatîb, *Târîh*, 11/424; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/33; Zehebî, *el-'İber*, 1/447; Zehebî, *Siyer*, 11/344; Zehebî, *Târîh*, 7/80.

664 Hatîb, *Târîh*, 2/548-556; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/201-204; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 310-311; Zehebî, *el-Mu'în*, 108; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 150-151; Zehebî, *el-İber*, 1/460; Zehebî, *Siyer*, 11/165-174; Zehebî, *Târîh*, 7/160-165; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/215-218; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/431-436; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 287-288; Ebû Ya'lâ, *el-İrşâd*, 2/800; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/215-217; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2441-2469; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, 1/106-112; İbnü'l-Kıftî Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *el-Muhammedûn mine'ş-şu'arâ ve eş'âruhum*, thk. Hasan Ma'merî (y.y., Dâru'l-Yemâme, 1390/1970), 187-189; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 91-95; Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, t.y.), 1/78-80; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/191-182; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 52/188-189; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/89-90; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/120-126; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 222-227; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 5/227; Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mulakkın el-Mısrî, *el-'Ikdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî – Seyyid Mihenî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997), 38; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/106-108; Sıbt İbnü'l-'Acemî, *el-Keşfu'l-hasîs*, 221; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5/260-263; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*, 1/100-101; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/25; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/205; Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 95; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 6/110-118; Ahmed b. Muhammed el-Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih el-Hazzî (Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-hikem, 1417/1997), 48-51; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/30; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/114; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/29-31; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/26-27; Ziriklî, *el-*

Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bâğandî (öl. 312/925): Zehebî ve İbn Abdülhâdî'nin "büyük hâfız, Irak bölgesinin muhaddisi" diyerek takdim ettiği İbnü'l-Bâğandî'nin babası da bir muhaddisti. İlk olarak babasından hadis dinleyerek eğitimine başlamıştır. Dünyanın dört bir yanını dolaşarak Ali İbnü'l-Medînî, Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr, Ebû Bekir ve Osman İbn Ebû Şeybe kardeşler, Şeybân b. Ferrûh el-Übüllî, Muhammed b. Abdülmelik İbn Ebu'ş-Şevârib, Süveyd b. Sa'îd Duhaym ed-Dımeşkî ve Hişâm b. Ammâr gibi birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Geniş bir rivayet birikimine sahip olan İbnü'l-Bâğandî hadis ilminde marifet sahibi bir hâfız olarak nitelenmiştir. Öğrencileri arasında Kadı Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî, Muhammed b. Mahled el-'Attâr ed-Dûrî, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Da'lec b. Ahmed, Ebû Ali İbnü's-Savvâf, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer b. Hayyûye ve Ebû Hafs İbn Şâhîn gibi önemli hâfızlar zikredilmektedir. İbnü'l-Bâğandî, tedlis ve tashif yaptığı için eleştirilmiş, yalancılıkla itham edilmiştir. İbn Adî onun kasti olarak yalan söylemediği kanaatinde olduğunu bildirmiştir. Dârekutnî onu semâ etmediği hadisleri rivayet ettiği ve bazen de hadis hırsızlığı yaptığı gerekçesiyle eleştirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise bütün hocalarının onun hadislerini hüccet kabul ettiğini ve sahih hadisleri derledikleri eserlerinde onun hadislerine de yer verdiklerini söylemektedir.[665]

A'lâm, 6/69; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/146-147; Muhaysin, *Mu'cemu'l-huffâz*, 1/143-153; Sezgin, *Târîh*, 2/159-168; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 4/2645-2647.

665 Hatîb, *Târîh*, 4/343-348; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/216-217; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 314; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 234; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/451-453; Zehebî, *Siyer*, 11/235-238; Zehebî, Târîh, 6/804-805; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/26-27; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/473; Zehebî, *el-Mu'în*, 108; Zehebî, *el-İber*, 1/408; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve halkın mine'l-mechûlîn ve sikâtin fihim lîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, 1387/1967), 373; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân et-Temîmî, *es-Sikât*, (Haydarâbâd Dekken: Dâiretü'l-Me'ârifi'l-Usmâniyye, 1393/1973), 9/149; Ebû Ahmed b. 'Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvıd (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1997), 7/564; Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn el-Bağdâdî, *Târîhu esmâi's-sikât*, thk. Subhî es-Sâmerrâî (Kuveyt: ed-Dâru's-selefiyye, 1404/1984), 238; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406), 3/97; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/244-246; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 1/97; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 2/240; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 7/15; Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahned İbn Hacer el-Askalânî, *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi*

Ebû Bekir Abdullah b. Süleyman İbn Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 316/928): Küçük yaşta babası Ebû Dâvûd es-Sicistânî ile İslam dünyasının her bölgesine rıhleler yaparak hadis dinlemiştir. Muhammed b. Yahya ez-Zühlî, İshak b. Mansûr el-Kevsec, Muhammed b. Beşşâr Bündâr, Muhammed b. Müsennâ, Amr b. Ali el-Basrî, Yakub ed-Devrakî, Yusuf b. Musa el-Kattân, Ebû Sa'îd el-Eşec, Ali b. Harb el-Mevsılî ve Muhammed b. Seleme el-Murâdî gibi hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrenciler arasında meşhur kıraat âlimi Ebû Bekir İbn Mücâhid, Abdülbâkî İbn Kâni', Da'lec b. Ahmed, Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi dönemin en önemli isimleri zikredilmektedir. Uzun rıhleler sonunda Bağdat'a yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Bazı muhaddisler onu babasından daha büyük bir hâfız olarak nitelemiştir. Dârekutnî onun sika olduğunu, fakat hadis hakkında değerlendirmelerinde çok hata yaptığını söylemiştir. Müsned ve sünen türlerinde eserleri vardır.[666]

Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Begavî el-Kebîr: İbn Menî' ve el-Begavî el-Kebîr olarak da bilinen Abdullah b. Muhammed, Bağşûr asıllı olsa da Bağdat'ta doğmuştur. Ali b. Ca'd, Halef b. Hişâm el-Bezzâr, Ebû Nasr et-Temmâr, Dâvud b. Amr ed-Dabbî, Ahmed b. Hanbel, Ali İbnü'l-Medînî, Harun b. Maruf, Şeybân b. Ferrûh ve Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi onlarca hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Uzun yıllar boyunca sürdürdüğü yorucu rıhleler sonucunda elde ettiği engin rivâyet birikimini Bağdat'ta kendisinden Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id, Ali b. İshak el-Mâderâî, Abdülbâkî İbn Kâni', Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî, Ebû Bekir b. Mâlik el-Katî'î, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer

---

merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs, thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983), 44; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/212; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/37; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/13; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/19; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 11/220-221; Sezgin, *Târîh*, 1/339-340; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 5/3148.

666 Hatîb, *Târîh*, 11/136-140; Sülemî, *Suâlât*, 222-223; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 6/51-55; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/275-276; İbnü'l-Cevzî, *el-Hass 'alâ hıfzi'l-'ilm*, 73-74; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 6/405; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/485-488; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/235-238; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/433-436; Zehebî, *el-'İber*, 1/471-472; Zehebî, *Târîh*, 7/305-310; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 17/106-109; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/490; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/31-32; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 324-326; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/236-238; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/42; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/78-79; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/91.

İbn Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi dönemin önde gelen hafız ve muhaddisleri dinlemiştir. Hadis rivayetinde marifet ve itkân sahibi, engin rivayet birikimi olan, çok az hata yapan bir hâfız olarak nitelenmiştir. Dârekutnî onun hakkında "sika, cebel!" demiştir. Uzun ömürlü bir muhaddis olan, aynı zamanda erken yaşta hadis öğrenimine başlayan İbn Menî' birçok âlî isnâda sahip olmuş ve âlî isnadda zirve isim olarak nitelenmiştir. İslam dünyasında kıdem-i semâ açısından ona denk bir muhaddis olmadığı, İshak b. İsmail et-Tâlikânî'den dinlediği hadisi 92 yıl sonra rivayet ettiği bildirilmiştir. Kıdem-i semâ ve akranlarının vefat etmesi sonucu yaşadığı dönemde kendisinden başka kimsenin rivayet etmediği 87 hocadan hadis rivayet etmiştir.[667]

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Büstenbân (öl. 324/935): Zehebî, Süyûtî ve İbn Abdülhâdî hafızlar arasında ona yer vermemiştir. Fakat Hatîb onu Bağdat'ta ikâmet eden Herat asıllı bir hâfız olarak zikretmektedir. Zübeyir b. Bekkâr, İbrahim b. Ziyâd el-Müeddib, İsa b. Ebû Harb es-Saffâr, Abdullah b. Şebîb er-Ribe'î, Cafer b. Ebû Osman et-Tayâlisî gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî, Dârekutnî, Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Mukrî, Muâfâ b. Zekeriya el-Cerîrî anılmıştır. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[668]

Ebû Nasr Muhammed b. Hamdûye el-Fâzî (öl. 329/940): Merv asıllı olup Bağdat'a yerleşmiştir. Ebû Dâvud es-Sincî, Muhammed b. Âdem ve Ebu'l-Müvecceh Muhammed b. Amr ve bunların tabakasındaki birçok hafız ve

---

667 Hatîb, *Târîh*, 11/325-332; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/217-219; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 315-316; Zehebî, *Siyer*, 11/270-279; Zehebî, *Târîh*, 7/323-326; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/453-456; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/190-192; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/286-290; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 312-314; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 17/259-260; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/185; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/226; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/119-120; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/126; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/260; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 2/1431-1432; İbn 'Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, 5/437; el-Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, 1/86-87; Ribe'î, *Târîh*, 2/645; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Halîlî, *el-İrşâd*, 2/610; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/492-493; Zehebî, *el-Mu'în*, 108; Zehebî, *el-İber*, 1/476; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/563; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/116.

668 Hatîb, *Târîh*, 2/102; Sem'ânî, *Ensâb*, 2/222; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/125; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/354; el-Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, 1/409; Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif*, 4/1986; Zehebî, *Târîh*, 7/480; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/116-117; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/125.

muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Câmi ed-Dehhân, Yusuf el-Kavvâs, İbn Hayyûye ve Dârekutnî ondan hadis dinlemiştir. Dârekutnî ondan "sika, soylu ve hafız biri" diyerek bahsetmiştir.[669]

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan en-Nakkâş (öl. 351/962): Aslen Musullu olsa da Bağdat'ta doğmuş, burada yetişmiş ve yaşamıştır. Hadis, tefsir ve kıraat ilminde önemli birikime sahip bir âlimdir. İslam dünyasının dört bir yanını dolaşarak hadis dinlemiştir. Hadis dinlediği hocaları arasında İshak b. Süfyan el-Huttelî, Ebû Müslim el-Keccî, İbrahim b. Züheyr el-Hulvânî, Muhammed b. Abdullah b. Süleyman el-Hadramî, Muhammed b. Ali b. Zeyd es-Sâiğ el-Mekkî, Ahmed b. Muhammed b. Ruşdeyn el-Mısrî, Muhammed b. Abdurrahman es-Sâmî el-Herevî, Hüseyin b. İdris el-Herevî ve Hasan b. Süfyân en-Nesevî zikredilmiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekir b. Mücahid, Cafer el-Huldî, Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebû Hafs İbn Şâhîn, Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris ve Abdurrahman b. Ubeydullah el-Harbî gibi dönemin en parlak simaları zikredilmektedir. Hatîb, Nakkâş'ın hadisleri içinde meşhur isnadlarla münker rivayetler bulunduğunu söylemiştir. Berkânî, onun bütün hadislerinin münker olduğunu iddia etmiştir. Talha b. Muhammed b. Cafer ise onun hadis rivayetinde yalan söylediğini ifade etmiştir. Dârekutnî onu yalandan tebrie etmek için mevzu rivayetleri başkasına ait bir kitaptan -bu rivayetlerin güvenilir olduğunu düşünerek- okuduğunu ve ona bu rivayetlerin mevzu olduğunu söylediğinde bunları rivayet etmeyi bıraktığını söylemektedir.[670]

---

669 Hatîb, *Târîh*, 3/118; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/60; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 358; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 216; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/64-65; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/258; Zehebî, *Siyer*, 11/389; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/18; Zehebî, *el-İber*, 2/34; Zehebî, *Târîh*, 4/1197; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/223; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/88; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/165.

670 Hatîb, *Târîh*, 2/602-607; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/82-83; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 371; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/520; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/78; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 2/570; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/52; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/148-149; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2500-2502; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, 1/139-145; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 203; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/298-299; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 52/325; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/102-104; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kebîr*, 167; Zehebî, *el-İber*, 2/88-89; Zehebî, *Siyer*, 12/124-125; Zehebî, *Târîh*, 8/36-38; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 2/255; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/145-146; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 293-294; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/276; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/119-121; Sıbt İbnü'l-'Acemî, *el-Keşfu'l-hasîs*, 224; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5/301-302; İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 65-66; Süyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 94-95;

Ebû Muhammed Da'lec b. Ahmed es-Siczî: Hâkim en-Nîsâbûrî onu "yaşadığı asırda Ehl-i hadîsin şeyhi" diyerek takdim etmektedir. Muhammed b. Amr el-Hıraşî, Abdullah b. Şîrûye en-Nîsâbûrî, Osman b. Sa'îd ed-Dârimî, Muhammed b. İbrahim el-Bûşencî, Hasan b. Süfyân en-Nesevî, İbrahim b. Züheyr el-Hulvânî, Muhammed b. Süleyman el-Bâğandî, İshak b. Hasan el-Harbî, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Müslim el-Keccî ve Ubeydullah b. Musa el-Istahrî gibi birçok hocadan hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Cümey' es-Saydâvî, Ebû Ömer İbn Hayyûye, İbn Rızkûye, Ali İbn Bişrân, Ahmed b. Ali el-Bâdâ, Ahmed b. Abdullah İbnü'l-Mehâmilî ve Ebû Ali İbn Şâzân zikredilmiştir. Da'lec aynı zamanda bir tüccardır. Hem ticaret hem de hadis dinlemek amacıyla İslam coğrafyasını dolaşmış ve engin bir hadis birikimine sahip olmuştur. Uzun rıhleler sonucu elde ettiği rivayet birikimini titizlikle tasnif etmiş, Dârekutnî'nin asistanlığı yardımıyla bu rivayetler müsned tertibine konmuştur. Da'lec Dârekutnî gibi bir hâfızın tertip ettiği nüshayı dönemin en büyük hâfızlarından İbn Ukde'ye incelemesi için göndermiş ve her sayfa arasına bir dinar koymuştur. Tüm bu kontrollere rağmen doğruluğundan şüphe ettiği rivayetlerin üzerini çizmekten geri durmamıştır. Dârekutnî, Da'lec'den daha sağlam ve titiz bir muhaddis görmediğini söylemiştir. Bağdat'taki muhaddislerin hadislerinden yaptığı seçkilerle (intihâb) ünlü olan Hâfız Ömer b. Cafer el-Basrî "Bağdat'ta hadislerini intihâb ettiğim kişiler arasında onun kitaplarından daha sahih kitabı olanı görmedim." demiştir. Ticaret vesilesiyle büyük bir servet kazanan Da'lec, Mekke, Bağdat ve Sicistan'da hadis talebelerine destek verecek vakıflar kurmuştur.[671]

İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/271; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/81; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/214-215; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/129-132; Sezgin, *Târîh*, 1/103-104.

671 Hatîb, *Târîh*, 9/366-372; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/74-76; Zehebî, *Siyer*, 12/143-146; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 4/197; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 361; Zehebî, *Târîh*, 8/30-32; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 14/13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/143-147; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 265-266; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/155; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 17/277-286; Zehebî, *el-İber*, 2/87-88; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/291-293; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 281-283; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/275; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/333; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/146; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/270; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/340; Sezgin, *Târîh*, 1/377; Ebû Muaviye Mâzin b. Abdurrahman el-Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr Tabakâtu Şuyûhi'l-Hâkim* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427), 251-252; Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman İbn Cümey' es-Saydâvî,

Ebû Hafs Ömer b. Cafer İbn Ebu's-Serî el-Varrâk: Aslen Basralı olup Bağdat'a yerleşmiş ve ölene kadar burada yaşamıştır. Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id başta olmak üzere çok sayıda hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Öğrencileri arasında Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebu'l-Hasan b. Rızkûye ve Ali b. Ahmed er-Rezzâz zikredilmiştir. Hafız Ömer el-Basrî, önemli hadis hafızlarından biri olup Bağdat'ta birçok muhaddis hadis meclislerinde şeyhlerin hadislerinden onun seçtiklerini dinlemiştir. Dârekutnî ve İbnü'l-Ci'âbî bu seçkileri hatalı olduğu gerekçesiyle birer risâle yazarak eleştirmişlerdir. İbn Ebu'l-Fevâris de onun çok az miktarda hadis rivayet ettiğini bildirmiş ve kitaplarının kötü olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.[672] Zehebî, Dârekutnî'nin onu cerh amacıyla intihab ettiği hadislerin isnadlarından bazı râvileri kasten düşürerek risalesine aldığını ve Ömer el-Basrî'yi hatalı göstermeye çalıştığını ifade etmiştir.[673] Zehebî, Ömer el-Basrî'yi *Tezkiretü'l-huffâz*'da hafız ve müfîd olarak nitelemiş ve hadis ilminde dirâyet sahibi olduğunu ifade etmiştir. [674] *İber*'de ise onun *mutkin* olmadığını söylemiştir.[675] Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed es-Sebî'î onu yalancılıkla itham etmiştir.[676]

Ebu'l-Kasım Abdullah b. İbrahim el-Âbendûnî: 350 yılında Bağdat'a yerleşip 368 yılında vefat edene kadar 18 yıl Bağdat'ta yaşamıştır. Hâkim en-Nîsâbûrî'nin "hadisin ana direklerinden biri" olarak takdim ettiği, Berkânî'nin uzun ve yorucu rıhlelerde çektiği sıkıntılara katlanması sebebiyle "hadisin tuzunu yemiş bir muhaddis" olarak nitelediği Âbendûnî, İslam coğrafyasını baştan sona dolaşmıştır. Ömer b. Abdurrahman es-Sülemî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Muhammed b. İshak b. Huzeyme, Ebu'l-Abbas es-Serrâc, Ömer b. Ahmed el-Menbicî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, Hüseyin b. Abdullah er-Rakkî, Abdullah b. Muhammed b. Selm el-Makdisî ve Mufaddal b. Muhammed el-Cenedî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebû Bekir el-Berkânî ve Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsıtî başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve

---

Mu'cemu'ş-şuyûh, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî (Beyrut/Trablus: Müessesetü'r-Risâle/Dâru'l-Îmân, 1405), 274-275.

672 Hatîb, *Târîh*, 13/101-108; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/127-128; Zehebî, *Târîh*, 8/117-118; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 22/275; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/302; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/43-44.

673 Zehebî, *Siyer*, 12/237.

674 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/98-99.

675 Zehebî, *İber*, 2/101.

676 Zehebî, *Siyer*, 12/237; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/167; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/43-44.

muhaddis ondan hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde zorlu bir hoca olduğu söylenen Âbendûnî'nin, öğrencilerin mecliste konuşması yüzünden her mecliste yalnızca bir hadis rivayet ettiği ifade edilmektedir.[677]

Ebu'l-Ferec Muâfâ b. Zekeriya İbn Târâ el-Cerîrî (öl. 390/1000): Zehebî onu hadis hafızlarından biri olarak zikretmektedir.[678] Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin mezhebinin müntesibi olduğu için Cerîrî olarak anılmıştır. Yaşadığı dönemde fıkıh, kıraat, nahiv, lügat ve edebiyat ilimlerinde en bilgin kişi olarak nitelenmiştir. Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir b. Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id, Ebû Sa'îd el-'Adevî, Ebû Hâmid Muhammed b. Harun el-Hadramî, Sa'îd b. Muhammed, Muhammed b. Ebu'l-Ezher başta olmak üzere bu tabakadaki ve sonraki tabakadaki muhaddislerden hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Kadı Ebu't-Tayyib et-Taberî, Ahmed b. Ali b. et-Tevvezî, Ahmed b. Ömer b. Ravh en-Nehrevânî, Muhammed b. Hüseyin el-Câzerî sayılmaktadır. Berkânî onun Şîa'nın meylettiği hadisleri çok rivâyet ettiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte sika olarak nitelenmiştir.[679]

5. FAKİH RÂVİLER

1160 Bağdatlı hadis râvisinden 64'ü (%5,51) fakihtir. Fukahâ diğer ana ilim dalı ve meslek mensuplarına nazaran hadis ilmiyle en fazla ilgilenen grup olarak göze çarpmaktadır. Hadis rivayet eden fakih sayısının çok oluşunun yanı sıra hadisin birçok alanında otorite olan *muhaddis fakîh* tipi râvi sayısının fazla olmasıyla da fukahâ diğer ilim dallarından önde görünmektedir. Bunun temel sebebi kuşkusuz hadislerin fıkıh ilminin hüküm istinbâtı için başvurduğu temel iki kaynaktan biri olmasıdır. Bu dönemde hadisler hangi tür mecliste ne amaçla zikredilirse zikredilsin isnadlarıyla muhaddis-

677 Hatîb, *Târîh*, 11/58-60; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/103-104; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 381; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 125; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/136-137; Zehebî, *Siyer*, 12/295; Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr*, Hamza es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 270; 271-272; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/265; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 27/68-72; Zehebî, *Târîh*, 8/289-290; Zehebî, *el-İber*, 2/129; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 17/6; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/133; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/369; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/19-20.

678 Zehebî, *Siyer*, 12/474.

679 Hatîb, *Târîh*, 15/309; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 5/221-224; Zehebî, *Siyer*, 12/474; İbnü'l-Cezeri, *Ğâyetu'n-nihâye*, 2/302; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/274; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/483-484; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/260.

lerin usulüne uygun olarak zikredilmekteydi. Mesela iki fakihin münazara yaptığı bir mecliste taraflardan biri olan Ebu'l-Hasan Abdülaziz b. Haris et-Temîmî'ye Mekke'nin cebren mi sulh yolu ile mi fethedildiği sorulmuştur. O da cebren fethedildiğine dair o anda bir hadis uydurarak isnadıyla zikretmiştir.[680] Bu asırda fıkıh meclislerinde ve fıkıh eserlerinde de hadisler isnadlarıyla zikredilmiştir. Hanefîlerin reisi Ebû Bekir el-Cessâs (öl. 370/981), Hanefî fakihlerinden Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (öl. 321/933) *el-Muhtasar*'ına yazdığı şerhinde hükümlere mesned olan hadisleri isnadlarıyla zikretmiştir. Mesela teyemmüm konusundaki hükümlerinin delilini bir hadisi isnadıyla zikrederek şöyle açıklamıştır: "Teyemmüm konusunda Abdülbâkî b. Kâni' bana tahdîs etti [dedi ki:] İbrahim b. İshak el-Harbî bana tahdîs etti [dedi ki:] Ömer b. Muhammed el-Enmâtî bana tahdîs etti [dedi ki:] Cerîr, 'Uzra'dan, o Ebu'z-Zübeyr'den, o Câbir'den (r.a.) o da Nebî'den (s.a.v.) rivayet ettiğine göre…"[681] Dolayısıyla bu asırda bir fakih ister eser telif etsin, ister ders versin, isterse münazara yapsın her durumda kendisinin dinleyerek edindiği bir rivayet birikimine sahip olmak zorundadır. Bu da fukahânın hadis rivayetine olan ilgisini ve diğer branşlara oranla bu alanda sayıca fazla oluşlarını açıklamaktadır.

Fukahânın meslekleri icabı fıkhî rivayetlere ağırlık verdikleri görülmektedir. Kadı Mehâmilî'nin günümüze ulaşan emâlîlerinden birinde bulunan 52 hadisten 32'si (%61,53) fıkhî hükümler ihtivâ etmektedir.[682] Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Keysân el-Harbî (öl. 373/983'ten sonra), Kadı Yusuf'tan tesbîh ve zekâta dair hadislerin bulunduğu 2 cüz rivayet etmiştir.[683]

Fakih râviler *muhaddis fakih râvi* ve *fakih râvi* olarak iki kısma ayrılabilir. Muhaddis fakih râvi, uzun süre hadis ilmiyle bir ilmî branş olarak ilgilenmiş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmış ve sahip olduğu hadis birikimini hadis meclislerinde rivayet etmiş râvidir. Fakih râvi ise hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemiş, az miktarda hadis birikimine sahip olan râvidir. Muhaddis fakih râviler içerisinde hadis hâfızı olan, hadisin ricâl ve isnâdına

---

680 Hatîb, *Târîh*, 12/233; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/197.

681 Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, nşr. Sâid Bektaş (b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye – Dâru's-Sirâc, 1431/2010), 1/417.

682 Mehâmilî Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail, *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbnü's-Salt*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Silefî (b.y., Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006).

683 Hatîb, *Târîh*, 13/563; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/394; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/337.

dair değerlendirmeler yapacak kadar uzman olan muhaddisler bulunmaktadır. Kadı Mehâmilî, Şâfiî mezhebinin kuruluşundaki en önemli isimlerden olan İbn Süreyc, Hanbelî fakihleri Ebû Bekir en-Neccâd ve Ebû Bekir el-Hallâl hadis hafızıdır. Bir sonraki bölümde detaylı olarak tanıtılacak olan 4./10. asrın ricâl kaynakları arasında zikrettiğimiz bazı fakihler aynı zamanda hadis râvileri hakkında değerlendirmeler yapan ricâl bilginleridir.

Az miktarda hadis müktesebatına sahip olan fakihlere örnek olarak Bağdat Baş Kadısı Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Maʿruf (öl. 381/991) zikredilebilir. İbn Maʿrûf'un hadis mesmûâtının az olduğu ve hadis imlâsı için her yıl Muharrem ve Receb aylarının ilk günlerinde sadece iki meclis düzenlediği bildirilmiştir.[684] Hatîb, dönemin önemli fakihlerinden Ebû Bekir İbn Kurayʿa (öl. 367/977) hakkında "Onun düzgün ve hoş ahbâr rivayetleri vardır. Ama hadis rivayet ettiğini bilmiyorum."[685] demiştir.[686] Bağdatlı fakih râvilerden bazıları tanıtılacaktır. Tezin hacmini aşması endişesi ile birçok râviye değinilmemiştir.

Ebu'l-Hasan Abdullah b. Muhammed ed-Dûrî (öl. 303/915): Dûrî, sâhibu hadîs olarak nitelenmiş, hadis rivayetinde sika, me'mûn ve sebt olarak değerlendirilmiştir. Bistâm b. Fadl, Muhammed b. Ubeydullah ez-Ziyâdî, Muhammed b. Yahya el-Kutaʿî, Ali b. Hüseyin ed-Dirhemî, İshak b. İbrahim es-Savvâf, Muhammed b. Miskîn el-Yemâmî, Muhammed b. Beşşâr Bündâr, Yusuf b. Musa el-Kattân'dan hadis rivayet etmiştir. Ebû Bekir eş-Şâfiʿî ve Muhammed b. Hasan el-Yaktînî başta olmak üzere birçok muhaddis ondan hadis rivayet etmiştir.[687]

Ebû Hubeyb Abbas b. Ahmed el-Birtî (öl. 308/920): Hanefî fukahasındandır. Fıkhı babası Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Birtî'den (öl. 280/893) tahsil etmiştir.[688] Babası hadis hafızlarından olup müsned musannifidir.[689] Zehebî, Ebû Hubeyb el-Birtî'den imam ve muhaddis olarak söz etmektedir. Bazı hadis hafızları ondan övgü ile söz etmektedir.[690] Abdülalâ

684 Hatîb, *Târîh*, 12/95.
685 Hatîb, *Târîh*, 3/550.
686 Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) de az hadis rivayet ettiğine dair iddialar için bk. Muhammet Ali Tekin, *Hanefî Hadisçiliği -Zafer Ahmed Tânevî Örneği-* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 272.
687 Hatîb, *Târîh*, 11/317; Zehebî, *Târîh*, 7/69; İbnü'l-Cevzî, 13/153.
688 Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 2/288.
689 Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 1/301.
690 Zehebî, *Siyer*, 11/157.

b. Hammâd en-Nersî, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Sevvâr b. Abdullah el-'Anberî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Ebû Bekir eş-Şâfi'î, Abdülaziz b. Ebû Sâbır, Ebû Hafs İbn Şâhîn ve Ebû Bekir İbnü'l-Mukrî kendisinden hadis rivayet eden öğrencilerinden bazılarıdır.[691] Dârekutnî onu sika ve me'mûn olarak nitelemiştir.[692]

Ebû İshâk İbrahim b. Câbir (öl. 310/922): Berkânî, Bağdat'ta hem fıkıh hem de hadis ilminde uzmanlaşmış dört kişi olduğunu söylemiş, bunlardan birinin de İbrahim b. Câbir olduğunu belirtmiştir.[693] Kâtib Çelebi, onun Şâfiî fukahâsından olduğunu ve Sübkî'nin onu *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*'sinde zikrettiğini söylese[694] de İbrahim b. Câbir söz konusu eserde anılmamaktadır. Zehebî onun herhangi bir mezhebe müntesib olmayıp müctehid olduğunu ifade etmiştir.[695] Önemli bir isim olmasına rağmen mezheb müntesiplerinin biyografilerine yer veren herhangi bir tabakât eserinde zikredilmemesi Zehebî'nin ifadesini desteklemektedir. Hakkında detaylı bilgi bulunmamakla birlikte ihtilâfu'l-fukahâ alanında bir eseri olduğu ifade edilmiştir. Dârekutnî de ondan imam olarak bahsetmiş, Hatîb el-Bağdâdî onun hadis ilmi açısından sika olduğunu söylemiştir.[696]

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed es-Sühaymî (öl. 318/930): Zehebî onun hadis hafızı olduğunu ve hadis rivayetinde sika olduğunu ifade etmiştir.[697] Hemedân kadılığı yapmıştır. Hadis tahsili için rıhleler yapmıştır. İbrahim b. Heysem el-Beledî, Kadı İsmail b. İshak, Ahmed b. Muhammed b. İsa el-Birtî ve Muhammed b. Salih el-Eşec el-Hemedânî'den hadis rivayet etmiştir. Öğrencileri arasında Muâfâ b. Zekeriya ve Ebu'l-Kasım İbnü's-Sellâc zikredilmiştir.[698]

Ebû Ubeyd Ali b. Hüseyin İbn Harbûye (öl. 319/931): Şâfiî'nin öğrencisi olan ve mutlak müctehid kabul edilen Ebû Sevr'den ve Zâhirî Mezhebi ku-

---

691 Hatîb, *Târîh*, 14/42; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/198; Zehebî, *Târîh*, 7/133.

692 Sülemî, *Suâlât*, 337.

693 Takıyyuddin İbn Kâdî Şühbe Ebû Bekir b. Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye* (thk. Hafız Abdülalim Hân), Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1407, 1/87; Hatîb, *Târîh*, 6/558.

694 Kâtib Çelebi Mustafa b. Abdullah, *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl* (thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût), IRCICA Yayınları, İstanbul, 2010, 1/26.

695 Zehebî, *Târîh*, 7/153.

696 Hatîb, *Târîh*, 6/558.

697 Zehebî, *Târîh*, 7/380.

698 Hatîb, *Târîh*, 6/120.

rucusu Dâvûd ez-Zâhirî'den fıkıh eğitimi almıştır.[699] Kadılığının ilk zamanlarında Ebû Sevr'in görüşleri yönünde fetvâ vermiştir.[700] Zehebî ondan "kadı, allâme, muhaddis, sebt, kâdı'l-kudât" olarak bahsetmiştir.[701] Sübkî onu Şâfiî fukahâsından saymaktadır.[702] İbn Kesîr onun ashâbu'l-vucûh'tan olduğunu ifade etmiştir.[703] Mısır'da 293-311 yılları arasında on sekiz yıl kadılık yapmış,[704] ardından istifa ederek memleketi Bağdat'a dönüp burada vefat etmiştir. Mısırlı muhaddis tarihçi İbn Yunus es-Sadefî, onun gibi bir kadıyı görmediklerini ifade etmiş ve ilmin saygınlığını korumak adına idarecilerin huzuruna gitmediğini ve onlar geldiğinde ayağa kalkmadığını söylemiştir. İlminin enginliğini gösteren anlatılar rivayet etmiştir. Kadılık yaptığı dönemde zaman zaman hadis rivayet etmiştir. Bağdat'a mektup yazıp azlini istemiş, mektubun cevabını beklemeden evine kapanıp kadılık vazifesini bırakmıştır. Azli onaylandığına dair haber gelince evinin kapısını açıp hadis meclisleri akdetmiştir. Bundan sonra imlâ meclisleri akdederek hadis rivayet etmiştir. Ardından Bağdat'a gitmiş, orada vefat etmiştir. İbn Yunus onun hadis ilmi açısından sika bir râvi olduğunu ifade etmiştir.[705] Onun, *"Eğer varraklık yaparak geçinebilecek olsaydım kadılıkla ne işim olurdu!"* sözü kadılık yapmaktan memnun olmadığını göstermektedir.[706] Kadılığa, aldığı yüz yirmi dinar maaş sebebiyle katlanmış olmalıdır. Kadılıktan istifa eder etmez hadis meclisleri akdetmesi de onun hadis ilmini daha fazla sevdiğini göstermektedir. Dârekutnî onun hakkında "Faziletli ulu bir kişidir. Ebû Abdurrahman en-Nesâî ondan hadis rivayet etti ama ondan önce vefat etti." demiştir. İbn Yunus ve İbn Hayyûye onun hadis ilmi açısından sika olduğunu söylemiştir.[707]

---

699 Cüveynî İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillah, *Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb,* thk. Abdülaziz Mahmud ed-Dîb (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2007), 124.

700 İbnü'l-Mulakkin Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali, *el-ʿİkdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb,* thk. Eymen Nasr el-Ezherî-Seyyid Mihenî (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1997), 35.

701 Zehebî, *Siyer*, 11/328.

702 Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ,* 3/446.

703 İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 214.

704 İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*, 1/96.

705 Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed İbn Yunus es-Sadefî, *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1421), 2/151-153.

706 Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, 215.

707 Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, 524.

Ebu'l-Hasan Abdullah b. Ahmed İbnü'l-Muğallis (ö. 324/936): Yaşadığı dönemde Zâhirî mezhebinin imamı sayılmaktadır. Talebeler dünyanın dört bir yanından ondan ders almak için Bağdat'a gelirdi.[708] Fıkıh eğitimini Dâvud ez-Zâhirî'nin oğlu Ebû Bekir'den almıştır.[709] Yetiştirdiği talebeler ve telif ettiği eserler ile Dâvud ez-Zâhirî'nin mezhebinin Bağdat dışına yayılmasında öncü rol oynamıştır.[710] Dedesi Muhammed İbnü'l-Muğallis ile Ali b. Dâvud el-Kantarî, Ebû Kılâbe er-Rakâşî, Cafer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâiğ, Kadı İsmail b. İshak, Hasan b. Ali el-Ma'merî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet etmiştir. Fazilet ehli bir zât olup hadis ilminde sika olduğu ifade edilmiştir.[711]

Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî: Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah es-Sayrafî (öl. 330/942): Büyük bir Şâfiî usûl otoritesidir. İmam Şâfiî'den sonra fıkıh usulünü en iyi bilen fakîh olarak nitelenmiştir. Sübkî onu ashâbu'l-vucûhtan saymıştır. Fıkıh eğitimini Şâfiî otoritesi İbn Süreyc'den almıştır. Şâfiî'nin *er-Risâle*'sini şerh etmiştir.[712] Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî ve sonraki tabakadan hadis dinlemiştir. Fakat bu hadislerin çok azını rivayet etmiştir.[713] Kendisinden Kadı Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. İshak el-Halebî hadis rivayet etmiştir.[714]

Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Hüseyin el-Kerhî (öl. 340/952): Berda'î'den sonra Irak Hanefîlerinin reisi[715] ve *reîsü'l-mezheb* sıfatıyla anılan ilk Hanefî fakihi olan Kerhî, Hanefî Mezhebi'nde ihtiyar ve tahrîc ehli fukahâdan sayılmaktadır. Mezhep görüşlerine dair söyledikleri, bu görüşler hakkındaki yorum ve tercihleri muteber sayılmaktadır. Hanefi mezhebinin 6. tabakasındaki bütün fakîhler Kerhî'nin öğrencisidir. Kerhî'nin *el-Muhtasar'ı* Hanefî

---

708 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 269; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/228.
709 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/362.
710 Hatîb, *Târîh*, 11/26.
711 Hatîb, *Târîh*, 11/26.
712 Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/446; Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 125; Zehebî, *Târîh*, 7/596; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 264; İbnü'l-Mulakkin, *el-'İkdü'l-müzheb*, 49; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*, 1/116; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/154; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/168.
713 Hatîb, *Târîh*, 3/472.
714 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/362.
715 Apaydın, "Kerhî", 25/285.

mezhebinin en önemli kaynaklarından biri olarak kabul görmüştür.[716] Hanefî fıkıh usûlü ilk defa Kerhî tarafından sistemleştirilmiştir. *el-Muhtasar*'ın kendisinden sonraki fıkıh düşüncesine etkisi göz önünde bulundurulduğunda Kerhî'nin Hanefî mezhebinin bir fıkıh teorisyeni olduğu söylenebilir.[717] Kadı İsmail b. İshak, Ahmed b. Yahya el-Hulvânî, Muhammed b. Abdullah b. Süleyman el-Hadramî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbn Hayyûye, İbn Şâhîn, İbnü's-Sellâc, Kadı Ebû Muhammed İbnü'l-Ekfânî anılmaktadır. Ebu'l-Kasım Ezherî onun hakkında "Bidatçi ve itizal görüşünün lideriydi. Çok eskiden [hadisleri] terk edilmiştir." demiştir.[718] İbn Hacer ise Ebu'l-Hasan b. Furât'ın onu itizalle itham ettiğini ama hayırlı ve salih bir zat olduğunu söylemektedir.[719]

Ebû Amr Ahmed b. Muhammed et-Taberî (öl. 340/951): Hanefî fukahâsının büyüklerindendir. Fıkıh eğitimini Ebû Saîd el-Berdeʿî'den almıştır. Ebu'l-Hasan el-Kerhî hayatta iken ve tedrisini sürdürürken Ebû Amr da ders vermekteydi. Hanefî tabakât kaynakları bu bilgiyi onun ilmî yetkinliğine delâleten zikretmektedir. *el-Câmiʿu's-sağîr* ve *el-Câmiʿu'l-kebîr*'i şerh etmiştir.[720] Kaynaklar hadis rivâyet ettiğine dair bilgi vermese de Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'da onu zikretmesi ve eserine sadece hadis rivâyet ettiği sabit olan kişileri alma prensibinden ötürü[721] az da olsa hadis rivayet etmiş olmalıdır.

Ebû Bekir Mükrem b. Ahmed el-Bezzâz (öl. 345/956): Zehebî ondan "kadı ve muhaddis" olarak bahsetmektedir.[722] Ali b. Hasan el-Hazzâz, Mu-

716 Kaya, Fıkhî İstidlâl, 202-203.

717 Apaydın, "Kerhî", 25/286.

718 Hatîb, *Târîh*, 12/74-76; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/85; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 2/493-494; Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım İbn Kutluboğa, *Tâcu't-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992), 200-201; Abdülhay Ebu'l-Hasenât Muhammed b. Muhammed el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye* (Mısır: Matbaʿatu's-Saʿâde, 1324), 108.

719 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/321.

720 Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî* (Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1405/1985), 168; Kureşî, el-Cevâhiru'l-mudıyye, 1/291; Takıyyuddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtu's-seniyye*, 141; Ali el-Kârî, *el-Esmâru'l-ceniyye*, 1/338; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 35; Kümillâî, *el-Budûru'l-mudıyye*, 3/307; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ* 143; Zehebî, *Târîh*, 7/743.

721 Hatîb, *Târîh*, 2/5.

722 Zehebî, *Siyer*, 12/91.

hammed b. İsa el-Medâinî, Abdülkerim b. Heysem el-'Âkûlî, Ahmed b. Ali el-Ebbâr ve bunların tabakasındaki birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan b. Rızkûye, Ebu'l-Hüseyin b. Fadl el-Kattân ve Ebû Ali b. Şâzân kendisinden hadis rivayet etmiştir. Sika bir hadis râvisidir.[723] Hadisleri Nasrullah el-Kazzâz ve onun tabakasındaki muhaddisler tarafından âlî senedlerle rivayet edilmiştir.[724]

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Hasan İbn Ebu'ş-Şevârib (öl. 347/958): Bağdat kadılığı yapmıştır. Hadis tahsilinde çok gayretli olduğu için "tallâbeten li'l-hadîs" olarak nitelenmiştir. Ahmed b. Muhammed b. Mesrûk et-Tûsî'den hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Hüseyin b. Muhammed b. Süleyman el-Kâtib zikredilmiştir.[725]

Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd: Bağdatlı Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil: Bağdatlı Hadis Hafızları başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Tenûhî: Çok yönlü bir ilim adamı olup Kur'ân hâfızıdır. Ebû Bekir İbn Miksem'den Hamza kıraatini okumuştur. Ebû Bekir İbn Mücahid'e de Kur'ân'ın bir kısmını okumuş ve ondan hadis dinlemiştir. Kerhî'den Hanefî fıkhını tahsil etmiştir. Ebû Hâşim el-Cübbâî'den kelam okumuştur.[726] Nahiv, lügat, tarih, şiir eğitimi almıştır. Kendisi de bir şâirdir. Birçok yerde kadılık yapmıştır. Muhassin b. Ali et-Tenûhî ondan hadis rivayet etmiştir.[727] Ömer b. İsmail İbn Ebû Gaylân es-Sekafî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Abdullah b. İshak el-Medâinî, İshak b. Beyân b. Ma'n el-Enmâtî, Abdullah b. Muhammed el-Begavî ve bu tabakadan birçok muhaddisten hadis dinlemiştir.[728]

---

723 Hatîb, *Târîh*, 15/295; Zehebî, *Siyer*, 12/91; Zehebî, *Târîh*, 7/828; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/242.

724 Zehebî, *Târîh*, 7/828;

725 Kindî, *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*, 2/601; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/117; Zehebî, *Târîh*, 7/857.

726 Takıyyuddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtu's-seniyye,* 160.

727 Hatîb, *Târîh*, 13/557; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/170; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât,* 2/308; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 2/588.

728 Takıyyuddin b. Abdülkadir, *et-Tabakâtu's-seniyye,* 160; Kümillâî, *el-Budûru'l-mudıyye,* 4/62-63.

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Kattân (öl. 359/970): Şâfiîlerin büyüklerinden olup fıkhın usûl ve furûna dair eserleri vardır.[729] İbn Süreyc'in en son vefat eden öğrencisidir.[730] Bağdatlı Şâfiîlerin hocasıdır.[731] Şâfiî fıkhı tahsil etmek isteyen öğrenciler dünyanın dört bir yanından Bağdat'a Ebu'l-Kasım ed-Dârikî ile ona rıhle yapmışlardır. Dârikî vefat ettikten sonra Şâfiîlerin tek reisi konumuna yükselmiştir.[732] Zehebî onun ashâbu'l-vucûhtan olduğunu söylemiştir.[733]

Ebû Bekir Abdülaziz b. Cafer Gulâmu'l-Hallâl (öl. 363/974): Hanbelî fukahâsındandır. Ebû Bekir el-Hallâl'ın önde gelen öğrencisi olması sebebiyle kendisine Gulâmu'l-Hallâl denmiştir. Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Cafer el-Firyâbî, el-Bâğandî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız, İbn Nâciye, Ebu'l-Kasım el-Begavî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Yahya b. Sâ'id gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Ebû Abdullah İbn Batta, Ebu'l-Hasan et-Temîmî, Ebû Hafs el-Bermekî ve Ebû Abdullah İbn Hâmid başta olmak üzere birçok kişi ondan hadis rivayet etmiştir.[734] Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri arasında Hallâl ve Ebu'l-Kasım el-Hırakî'den sonra Gulâmu'l-Hallâl gibisinin gelmediğini söyler.[735] Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[736]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed eş-Şâfiî (öl. 366/977): Şâfiî mezhebinde imam olarak anılan büyük fakihlerdendir. Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Kattân'ın öğrencisidir.[737] Onun hakkında imam, mezhebin ulularından ve ana direklerinden biri[738] "şeyhu'ş-Şâfi'iyye" gibi nitelemeler yapılmış ve mezhebde ashâbu'l-vücûhtan olduğu ifade edilmiştir.[739]

Ebû Bekir Muhammed b. Halef el-Hallâl (öl. 371/982): Muhaddis, fakih ve kıraat âlimidir. Ömer b. Eyyüb es-Sakatî, Kasım b. Zekeriya el-Mutarrız,

---

729 Hatîb, *Târîh*, 6/15.

730 İbnü'l-Mulakkin, *el-'İkdü'l-müzheb*, 52.

731 Cüveynî, *Nihâyetü'l-matlab*, 127; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*, 1/87; Hatîb, *Târîh*, 1/124.

732 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 1/70.

733 Zehebî, *Târîh*, 8/133.

734 Hatîb, *Târîh*, 12/229; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 6/119; Zehebî, *Târîh*, 8/214; Zehebî, *Siyer*, 12/217; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 18/285; Ziriklî, el-A'lâm, 4/15.

735 Zehebî, *Siyer*, 12/217.

736 Ziriklî, el-A'lâm, 4/15.

737 İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, 2/603; Zehebî, *Târîh*, 8/258; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 286-287.

738 Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/346.

739 Zehebî, *Siyer*, 12/286; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 286-287.

Hâmid b. Şuayb el-Belhî gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsıtî, Kadı Ebu'l-Kasım et-Tenûhî ve Fakih Ebû Talib Ömer b. İbrahim zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika bir râvi olarak değerlendirilmiştir.[740]

Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Abdullah ed-Dârikî (öl. 375/986): Anne tarafından dedesi muhaddis Hasan b. Muhammed ed-Dârikî'den hadis dinlemiştir. Ondan da Kadı Hüseyin b. Bekir, Ebû Talib Ömer b. İbrahim, Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ebû Muhammed el-Hallâl, Ali b. Muhammed b. Hasan el-Harbî, Abdülaziz el-Ezecî, Atîkî ve Tenûhî hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir. Mansûr Câmii'nde fetva meclisi vardı.[741] Şâfiî fıkhını Ebû İshak el-Mervezî'den tahsil etmiştir. Bağdat'ta Şâfiîlerin imamı konumuna yükselmiştir.[742] Mezhebde ashâbu'l-vücûhtan sayılmıştır.[743]

Ebu'l-Ferec Muâfâ b. Zekeriya İbn Târâ el-Cerîrî: Bağdat'a Yerleşen Hafızlar başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer İbnü'l-Kassâr (öl. 397/1006): Ebû Bekir el-Ebherî'den Mâlikî fıkhını tahsil etmiştir. Mâlikîlerin imamıdır. Hilâfa dair hacimli bir eseri bulunmaktadır.[744] Her ilimden nasibi olduğu söylenmiştir.[745] Ali b. Fadl es-Sütûrî es-Sâmerrâî'den hadis dinlemiştir. Öğrencilerinden Kadı Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Mühtedî-Billâh zikredilmiştir. Hadis rivâyetinde sika olduğu ifade edilmiştir. Az miktarda hadisi olduğu bildirilmiştir.[746]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Mehâmilî: Şâfiî fukahasındandır. Şâfiî fıkhı Ebû Hâmid el-İsferâyînî'den tahsil etmiştir. İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selman en-Neccâd,

---

740 Hatîb, *Târîh*, 3/130; Zehebî, *Siyer*, 12/356; Zehebî, *Târîh*, 8/368; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/204.

741 Hatîb, *Târîh*, 12/236.

742 Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 117; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/314

743 İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 3/189; Zehebî, *el-'İber*, 2/145; Zehebî, *Siyer*, 12/385.

744 Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî, *el-Ma'ûne 'alâ mezhebi 'alimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*, thk. Humeyş Abdülhak (Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye Mustafa Ahmed Bâz, t.y.), 1/26; Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 168; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/156.

745 Zehebî, *el-'İber*, 2/191; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/338; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/283.

746 Hatîb, *Târîh*, 13/496; Zehebî, *Siyer*, 12/541; Zehebî, *Târîh*, 8/776; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/232.

Zahid Ebû Ömer, Muhammed b. Hasan b. Ziyad en-Nakkâş gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sikadır.[747]

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed İbnü'l-Ekfânî (öl. 405/1014): Şâfiî fukahasındandır. Bağdat başkadılığı yapmıştır. Kadı Mehâmilî, Muhammed b. Mahled, Ebu'l-Abbas b. 'Ukde, İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Ömer b. Hasan eş-Şeybânî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Muhammed b. Talha en-Ni'âlî, Abdülaziz b. Ali el-Ezecî, Tenûhî ve Abdülkerim b. Ali es-Sünnî zikredilmiştir. Abdülvahid b. Ali el-Esedî onu hadis rivayetinde *"Lem yekün şey'en"* diyerek cerh etmiş, bunun üzerine Hatîb el-Bağdâdî adını vermediği bir muhaddisin onu hadis ilmindeki durumundan dolayı övdüğünü söylemiştir.[748]

Ebu'l-Fadl Abdülvahid b. Abdülaziz et-Temîmî (öl. 410/1019): Hanbelîlerin reisidir. Birçok ilim tahsil etmiştir. en-Neccâd, Abdullah b. İshak el-Begavî, Kadı Ahmed b. Kâmil, Ebû Bekir eş-Şâfiî ve İbnü'l-Ci'âbî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Muhammed b. Ebu'l-Fevâris ve Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivâyetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.[749] Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Fevâris'in intihabıyla Mansûr Câmii'nde hadis imlâ etmiştir. Mansûr Câmii'nde vaaz ve fetva için de halkası vardı.[750]

Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ömer İbnü'l-Bakkâl eş-Şâfiî (öl. 415/1025): Kıraat Âlimi Râviler başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali el-Mâlikî (öl. 422/1031): Yaşadığı dönemde Mâlikîlerin imamıdır. Fıkhın her alanına dair eser telif etmiştir. Ebû Abdullah b. el-Askerî, Ömer b. Muhammed b. Sebenk, Ebû Hafs İbn Şâhîn'den hadis rivayet etmiştir. Çok az hadis rivayeti vardır. Hadis rivayetinde sikadır.[751]

---

747 Hatîb, *Târîh*, 2/185; İbnü'l-Mulakkin, *el-'İkdü'l-müzheb*, 74;

748 Hatîb, *Târîh*, 11/370-371; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/107; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/498; Zehebî, *Siyer*, 12/565; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 17/285-286; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/586; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/237; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/31.

749 Hatîb, *Târîh*, 12/265; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/137; Zehebî, *Siyer*, 13/85; Zehebî, *Târîh*, 9/152.

750 İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/179; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlu's-sâbile*, 1/455.

751 Şîrâzî, *Tabakâtu'l-fukahâ*, 168; Hatîb, *Târîh*, 12/292; Zehebî, *Siyer*, 13/142; Zehebî, *Târîh*, 9/378; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/221; Salahaddin Muhammed b. Şakir b.

6. KIRAAT ÂLİMİ RÂVİLER

Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 72 kişi (%6,12) Kıraat âlimidir. Bu râviler, fukahâ gibi hadis ilmiyle diğer tip râvilerden daha fazla ilgilenmiştir. Bunun nedenlerinden bazıları Kur'an ve hadisin ana şerî kaynaklar olması sebebiyle birlikte tahsil edilmek istenmesi ve kıraat ilminin de bir rivâyet ilmi olması sebebiyle kıraat âlimlerinin hadis rivayetine yatkınlıkları olabilir. Kıraat âlimleri hadis rivayetiyle ilgilenme yoğunluklarına göre iki tipe ayrılabilir. Bunlar *muhaddis mukrî râvi* ve *mukrî râvi*dir.

Muhaddis mukrî râvi, hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmiş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş, geniş bir rivayet birikimine sahip olmuş râvidir. Bu tür râvinin birçok örneği bulunmaktadır. Bu râvilerin en önde gelenlerinden biri, aynı zamanda hadis ilminin bu asırdaki en büyük otoritelerinden olan Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'dir. Dârekutnî, kıraat üstadı olarak bu ilmini okutmuş ve kıraat kurallarını belirli konulara ayırarak tasnif ettiği bir eser yazmıştır. Bu eseri daha önce yazılmamış bir metot ile telif ettiği ve daha sonraki kıraat âlimlerinin onun bu yöntemini kullanarak eser telif ettikleri ifade edilmiştir.[752] *Muhaddis mukrî* tipi râvilere bir diğer örnek olarak İbn Mücahid zikredilebilir. Yaşadığı dönemin şeyhu'l-kurrâsı ve Kur'ân ilimlerini en iyi bilen âlim olduğu ifade edilmiş, Kur'ân'ın meşhur yedi kıraatini ilk defa bir araya getirmiştir. Aynı zamanda hadis ve nahiv âlimidir. Bir diğer örnek de kıraat ilminin bu asırdaki en büyük otoritelerinden biri olan İbn Şenebûz'dur. Şâz kıraatleri sebebiyle eleştirilen İbn Şenebûz, hadis rivayetinde sadûk olarak kabul edilmiştir.

İkinci râvi tipi olan *mukrî râvi* ise hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemiş, az miktarda hadis rivayet etmiş veya hiç hadis rivayet etmeyip kıraate veya kıraat âlimlerine dair bilgi ve anlatı rivayet etmiş râvidir. Bu tür râvilere biraz önce zikredilen meşhur kıraat âlimi İbn Şenebûz'un öğrencisi Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed Gulâmu İbn Şenebûz (öl. 349/961) zikredilebilir. Bu zât sadece 1 hadis rivayet etmiştir.[753] Bâtıl olduğu için eleştirilen bu

---

Ahmed b. Abdurrahman, *Fevâtu'l-Vefeyât*, thk. İhsân Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974), 2/419; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 19/207; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/276; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/184.

752 Hatîb, *Târîh*, 13/488; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/469; Zehebî, *Târîh*, 8/577; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/188.

753 Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/462; Hatîb, *Târîh*, 2/253-254; Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, Muhammed Abdulmu'îd Khan (Beyrut: Âlemu'l-kütüb,

hadis, bir âyetin kıraati sırasındaki müselsel bir sünneti anlatmaktadır. Hadisin metni aşağıda zikredilmiştir:

"Half'e kırrat ettim. 'Eğer bu Kur'ân'ı bir dağa indirseydik…'[754] ayetine geldiğimde şöyle dedi: "Elini başına koy! Çünkü ben Süleym'e kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: "Elini başına koy! Çünkü ben Hamza'ya kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: "Elini başına koy! Çünkü ben A'meş'e kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: "Elini başına koy! Çünkü ben Yahya b. Vessâb'a kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dedi: "Elini başına koy! Çünkü ben Alkame ve Esved'e kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle dediler: "Elini başına koy! Çünkü biz Abdullah'a kıraat ettik. Bu âyete geldiğimizde şöyle dedi: "Elinizi başınıza koyun! Çünkü ben Nebî'ye (s.a.v.) kıraat ettim. Bu âyete geldiğimde şöyle buyurdu: "Elini başına koy! Çünkü Cebrail bu ayeti bana indirdiği zaman şöyle dedi: "Elini başına koy! Çünkü bu âyet ölüm dışındaki her derde devâdır!".[755]

Görüldüğü gibi Gulâm İbn Şenebûz'un amacı hadis rivayeti ile bir ilim olarak ilgilenmek değildir. O, kendi ilim dalına dair ilgisini çeken bir hadisi rivayet etmiştir. Bu tip râvilerden bir diğeri de Ebû Bekir Ömer b. Muhammed el-Mukrî'dir (öl. 352/963). Çok az miktarda hadis rivayet ettiği bildirilmiştir.[756] Mukrî râvi tiplerinden genel olarak bahsettikten sonra bu râvilerden bazıları kronolojik sırayla tanıtılacaktır.

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Sehl el-Üşnânî (öl. 307/920): Önemli kıraat âlimlerinden biri ve şeyhu'l-kurrâ olarak nitelenen Ebu'l-Abbas, Ubeyd b. Sabbâh'tan Âsım kıraatini tahsil etmiş ve uzun ömürlü olması sebebiyle bu kıraatle meşhur olmuştur. Bişr b. Velid, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe, Abdüla'la b. Hammâd, Abdullah b. Ömer b. Ebân el-Cu'fî, ve Hüseyin b. Ali el-'Iclî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbrahim b. Ahmed el-Büzûrî, Abdülaziz b. Cafer el-Hırakî, Osman b. Ahmed el-Mücâşî, Muhammed b. Halef b. Ceyyân ve Muham-

1407/1987), 447; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/154; Zehebî, *Târîh*, 8/169; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/92; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 6/563.

754 el-Haşr, 59/21.

755 Hatîb, *Târîh*, 2/254.

756 Hatîb, *Târîh*, 13/100.

med b. Ali b. Süveyd gibi muhaddisler anılmıştır. Hadis rivayetinde sika olduğu belirtilmiştir.[757]

Ebû Muhammed Abdullah b. Sabit el-'Abkasî (öl. 308/921): Kıraat ve nahiv âlimidir. Hadis rivâyetinin yanında Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinin de râvisidir. Kıraat ilmini Muhammed b. Heysem, Muhammed b. Fadl, Hüseyin b. Esved ve Muhammed b. Yusuf en-Nâkıd'dan tahsil etmiştir. Hennâd b. Serî, Muhammed b. Ebû Semîne, Harun el-Hammâl, Ömer b. Şebbe ve Hüzeyl b. Habîb gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Abdülhalık b. Ebû Rûbâ, Ebû Amr İbnü's-Semmâk ve Muhammed b. Süleyman er-Ribe'î zikredilmiştir. Hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapılmamıştır.[758]

Ebû Ali Hasan b. Hüseyin es-Savvâf (öl. 310/923): Bazı kaynaklar onu "mukriu Bağdâd",[759] "kıraat ilminde ârif ve öncü"[760] olarak nitelemektedir. Musa b. Abdurrahman el-Mesrûkî, Ebû Sa'îd el-Eşec, Rabâh b. Cerrâh el-Mevsılî ve Ahmed b. Mansûr Zâv gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Bekkâr b. Ahmed, Ebu'l-Kasım en-Nehhâs, Ahmed b. Cafer el-Hallâl, İbnü'l-Muzaffer ve Muhammed b. Ubeydullah b. Şıhhîr gibi muhaddisler zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir. Kıraat ilmini Ebû Hamdûn el-Lü'lüî, Muhammed b. Ğâlib, Kasım b. Yezid el-Vezzân ve Ebû Ömer ed-Dûrî gibi âlimlerden tahsil etmiştir.[761]

Ebû Bekir Ahmed b. Musa (öl. 324/935): Yaşadığı dönemin şeyhu'l-kurrâsı ve Kur'ân ilimlerini en iyi bilen âlim olduğu ifade edilmiştir. Kur'ân'ın meşhur yedi kıraatini ilk defa bir araya getirmiştir. Aynı zamanda

---

757 Hatîb, *Târîh*, 5/300-301; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 142-143; Zehebî, *el-'İber*, Zehebî, *Siyer*, Zehebî, *Târîh*, 7/112;1/451; 11/138; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/59-60; İbn Kutlubpğa, *es-Sikât*, 1/353; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/35; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/66-67.

758 Hatîb, *Târîh*, 11/82; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/411-412; İbn 'Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 27/176; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/112; Zehebî, *Târîh*, 7/134.

759 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/230; Zehebî, *Siyer*, 11/225; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 2/476.

760 Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 139.

761 Hatîb, *Târîh*, 8/251-252; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/210; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/212; Zehebî, *Târîh*, 7/154; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/448-449;

hadis ve nahiv âlimidir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir. Abdullah b. Eyyüb el-Muharrimî, Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî, Muhammed b. İshak es-Sâğânî, Abbas ed-Dûrî, Muhammed b. El-Avfî ve Ebû Rifâ'a el-'Adevî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. İbnü'l-Ci'âbî, Ebu'l-Kasım İbnü'n-Nehhâs, Ebû Bekir b. Şâzân, Talha b. Muhammed b. Cafer, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi birçok hafız ve muhaddis ondan hadis rivayet etmiştir.[762]

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Edemî (öl. 327/938): Hamza kıraatinde otorite olduğu için el-Hamzî nisbesi ile de bilinir. Muhammed b. İsmail el-Hassânî, Hasan b. Arafe, Serî b. 'Âsım, Fadl b. Sehl el-A'rec ve Ebû Yusuf el-Kalûsî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Dârekutnî, İbn Şâhîn Yusuf b. Ömer el-Kavvâs gibi büyük hafız ve muhaddisler ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika kabul edilmiştir.[763]

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Şenebûz (öl. 328/939): Kıraat ilminin en büyük üstadlarından biridir. Meşhûr kıraatlere aykırı olan şâz kıraatleri okutması sebebiyle aleyhine reddiyeler yazılmış, sonunda da Vezir İbn Mukle'ye (öl. 328/940) şikâyet edilmiştir. Bu şikâyet üzerine tutuklanan İbn Şenenûz, bir ilim heyetinin huzurunda yargılanmış ve tevbe ettiğine ve bu kıraatleri bir daha okutmayacağına dair bir ahitname imzalaması sonucunda serbest bırakılmıştır. Ebû Müslim el-Keccî, Bişr b. Musa, Muhammed b. Hüseyin el-Hubeynî, İshak b. İbrahim ed-Deberî, Abdurrahman b. Cabir el-Kelâ'î gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir İbn Şâzân, Muhammed b. İshak el-

762 Hatîb, *Târîh*, 6/353-357; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/7; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr,* s. 153-154; Zehebî, *el-'İber*, 2/22; Zehebî, *Siyer*, 11/488; Zehebî, *Târîh*, 7/487-489; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/57-58; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 198; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*, 1/107; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye,* 1/408-410; İbnü'l-Mulakkin, *el-'Ikdü'l-müzheb*, 236; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/357; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2/520-523; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* 7/57; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn,* 291-292; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/169-170; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/616-617; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 6/110; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/80; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/128; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/261; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/188; Sezgin, *Târîh,* 1/43.

763 Hatîb, *Târîh*, 6/56; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/106; İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/15-16; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr,* 155-156; Zehebî, *Târîh*, 7/529-330; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/486; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/83-84; Sezgin, *Târîh*, 1/357.

Katî'î ve Ebû Hafs İbn Şâhîn anılmıştır. Hadis rivayetinde sadûk olarak nitelenmiştir. Çok miktarda hadis rivayet etmiştir.[764]

Ebû Bekir Muhammed b. Yunus el-Mutarrız (öl. 329/940): Büyük kıraat âlimlerinden biridir. Ahmed b. Ubeydullah en-Nersî, Ebû Bekir b. Ebu'd-Dünyâ, Muhammed b. Abdullah el-Hadramî, Musa b. İshak el-Ensârî, Muhammed b. Sehl b. Hasan el-'Attâr, Ahmed b. Zeyd b. Harun el-Mekkî ve Muhammed b. Ahmed b. Heysem el-Mısrî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Ziyâd en-Nakkâş, Ebû Tahir İbn Ebû Hâşim, Mansûr b. Muhammed el-Hazzâ, İbn Şâhîn ve İbn Sem'ûn gibi önemli muhaddisler hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir.[765]

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Osman b. Bûyân (öl. 344/955): Bağdat'ın şeyhu'l-kurrâsı ve mukriu Bağdâd olarak nitelenen İbn Bûyân, Muhammed b. Ali Hamdân el-Varrâk'tan Ali b. Ebû Tâlib'den (r.a.) rivayet edilen hadislerin bulunduğu bir cüz rivayet etmiştir. Ayrıca hadis hafızlarından Musa Harun ve İdris b. Abdülkerim'den hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Hasnûn en-Nersî, İbnü'l-Fadl el-Kattân ve Ahmed b. Ömer ed-Dellâl ondan hadis rivayet etmiştir. İbn Bûyân, hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir.[766]

Ebû Tahir Abdülvahid b. Ömer İbn Ebû Hâşim (öl. 349/960): Kıraat vecihleri konusunda en bilgili âlimlerden biri olarak nitelenen İbn Ebû Hâşim'in kıraat ilmine dair birçok eseri bulunmaktadır. Muhammed b. Cafer el-Kattât, Ubeyd b. Muhammed el-Mervezî, Ahmed b. Ferah ed-Darîr, Abdullah b. Muhammed b. Yasin, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Ebû Bekir İbn Ebû Mücahid ve Ebû Müzâhim el-Hâkânî gibi birçok muhaddisten hadis

---

764 Hatîb, *Târîh*, 2/103-104; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/52; Ebû Nuaym, *Târîhu Asbahân*, 2/33; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 5/2323-2326; Zehebî, *el-'İber*, 2/30; Zehebî, *Siyer*, 11/483; Zehebî, *Târîh*, 7/553-555; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 2/28-29; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/219; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/84-85; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/148-151; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/309; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/236-237; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/392-393.

765 Hatîb, *Târîh*, 4/703.

766 Ebu'l-Hasan Ai b. Ömer ed-Dârekutnî, *el-Mütelif ve'l-muhtelif*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986), 1/342; Hatîb, *Târîh*, 5/488-489; İbn Abdülhadi, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/56; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kîbâr*, s. 166; Zehebî, *el-'İber*, 2/67; Zehebî, *Siyer*, 15/469; Zehebî, *Târîh*, 7/795; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 7/118; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/410.

dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbrahim b. Mahled b. Cafer ve Ebu'l-Hasan b. el-Hammâmî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika ve emin olarak nitelenmiştir.[767]

Ebu'l-Kasım Hibetullah b. Cafer (öl. 350/961): Bağdat'ın büyük kıraat âlimlerinden biridir. Musa b. Harun, Ahmed b. Amr b. Abdülhalık el-Bezzâr, Ahmed b. Salt el-Himmânî gibi hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sikadır.[768]

Ebû İsa Bekkâr b. Ahmed (öl. 353/964): Meşhur ve büyük kıraat âlimlerinden biridir. Yaşadığı dönemin şeyhu'l-kurrâsı olarak nitelenmiştir. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, İbrahim b. Hâşim el-Begavî, Ebû Ali es-Savvâf ve Ahmed b. İshak b. Behlûl et-Tenûhî gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan İbnü'l-Hammâmî ve Ebu'l-'Alâ Muhammed b. Hasan b. Muhammed el-Varrâk zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[769]

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-'Attâr (öl. 354/965): Nahiv ve kıraat ilimlerinde devrin en büyük âlimlerinden kabul edilen İbn Miksem, Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Ebu'l-Abbas Sa'leb, Hasan b. 'Allûye el-Kattân gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Ali b. Ahmed er-Razzâz, Hasan b. Şücâ' es-Sûfî ve Ebû Ali İbn Şâzân ondan hadis rivayet etmiştir. Şâz kıraat vecihleri okuttuğu için eleştirilse de hadis rivayetinde sika kabul edilmiştir.[770]

---

767 Hatîb, *Târîh*, 12/253; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/475-477; Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn*, 130-131; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 50; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/215; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 176; Zehebî, *el-'İber*, 2/81; Zehebî, *Siyer*, 12/138; Zehebî, *Târîh*, 7/879; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 19/178; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/121; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/258; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/211; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/317-319.

768 Hatîb, *Târîh*, 16/106; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 178; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/350; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/591.

769 Hatîb, *Târîh*, 7/642-643; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 173; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/177; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/81-82; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/157; Zehebî, *Târîh*, 8/54; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 10/118; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/279; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/233; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/54.

770 Hatîb, *Târîh*, 2/608-612; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/123; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 215; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/170; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2503; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/100-103; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 173; Zehebî, *el-'İber*, 2/94; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/519; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*,

Zehebî Kur'ân'ın şâz kıraatlerini okuttuğunu gerekçe göstererek onu *el-Muğnî fi'd-du'afâ* ve *Dîvânu'd-du'afâ'*da zikretmiştir.[771]

Ebu'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed İbnü'l-Bevvâb (öl. 376/986): Zehebî ondan "imam, mukrî ve muhaddis" diyerek söz etmektedir. Ahmed b. Hanbel'in *el-Esâmî ve'l-künâ* adlı eserinin râvilerinden biridir. Muhammed el-Bâğandî, Ebu'l-Kasım el-Begavî ve Ebu'l-Leys el-Ferâidî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ezherî, Tenûhî ve Ebu'l-Kasım el-Ezecî gibi birçok önemli muhaddis kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika ve me'mûn olarak nitelenmiştir.[772]

Ebû İshak İbrahim b. Ahmed et-Taberî (380/990): İsmail b. Muhammed es-Saffâr, Amr İbnü's-Semmâk ve Ali b. İdris es-Sütûrî başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Kadı Ebu'l-'Alâ el-Vâsıtî, Kadı Ebu'l-Kasım et-Tenûhî ve Muhammed b. Talha en-Ni'âlî gibi önemli isimler yer almaktadır. Hadis ilminde sika olarak kabul edilmiştir. Ulema arasında en muteber kişilerden biri sayılmaktadır. Dârekutnî'nin onun hadislerinden beş yüz cüz tahric ettiği söylenmektedir.[773]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî: Bağdatlı Hadis Hâfızları başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebû Hafs Ömer b. İbrahim el-Kettânî (öl. 390/1000): Zehebî ondan "mukrî ve uzun ömürlü muhaddis" diyerek söz etmektedir. Ebu'l-Kasım el-Begavî, Yahya İbn Sâ'id, İbrahim b. Abdülhamid el-Hâşimî ve Ebû Bekir İbn Mücahid gibi birçok büyük muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Öğren-

---

Zehebî, *Siyer*, 12/192; Zehebî, *Târîh*, 8/74-75; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 2/250; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 52; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/242; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/89-90; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/131-132; Kâtib Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/126; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/286; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/81-82; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 9/227-228; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/125-128.

771 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/571; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 347.

772 Hatîb, *Târîh*, 12/87; Zehebî, *Siyer*, 12/363; Zehebî, *Târîh*, 8/426-427; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/486; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/345; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/319; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 4/31.

773 Hatîb, *Târîh*, 6/510-512; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/5-6; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 301-302; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/38-39; Zehebî, *Târîh*, 8/723; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 5/201; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/209; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/146; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/497; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/14; Kasım Ali Sa'd, *Cemhere,* 1/150.

cileri arasında Ezherî, Hallâl, Abdülaziz el-Ezecî ve Tenûhî gibi bu asrın önemli muhaddisleri zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[774]

Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ömer İbnü'l-Bakkâl eş-Şâfiî (öl. 415/1025): Fakih, kıraat âlimi ve muhaddistir. Ahmed b. Selman en-Neccâd, Ebû Ali İbnü's-Savvâf, Ebû Abdullah İbnü'l-Muharrim, Muhammed b. İbrahim er-Ribe'î, Ahmed b. Cafer b. Selm el-Hutullî ve bu tabakadan birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî de Muhammed b. Ebu'l-Fevâris'in intihâbı ile ondan hadis yazmıştır. Sika bir muhaddis olarak nitelenmiştir.[775]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed İbnü'l-Hammâmî (öl. 417/1027): Zehebî ondan "mukriu'l-'Irâk" olarak bahsetmektedir. Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Muhammed b. Hasan en-Nakkâş, Abdülbâkî İbn Kâni', Ebû Bekir eş-Şâfi'î ve Kadı Ahmed b. Kâmil gibi birçok önemli hocadan hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmıştır. Uzun ömürlü olması sayesinde kıraat isnadlarını müteferriden ve âlî isnâdlarla rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sâdık olarak nitelenmiştir.[776]

7. ŞÂİR VE DİL BİLGİNİ RÂVİLER

Önce edib, şâir ve dil âlimi râvilerin hadis rivayetindeki rivayet tutumlarına değinilecek, ardından bu asırda yaşayanlardan bazıları kısaca tanıtıla-

---

774 Hatîb, *Târîh*, 13/138-139; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 200-201; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/587; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 457/460; Zehebî, *Siyer*, 12/435; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/21; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/455; Zehebî, *Târîh*, 666/667; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 22/253; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/482; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/38.

775 Hatîb, *Târîh*, 12/116; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/165-166; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, 2/587; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 375.

776 Hatîb, *Târîh*, 13/232-233; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/521-522; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/265; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/88-89; Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî, *Zeylü Târîhi mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd (Riyad: Dâru'l-'Asıme, 1409), 157; İbn Mâkûlâ Emir Ebû Nasr Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Hindistan: Dâru'l-me'ârifi'l-Osmâniyye, 1381/1661-1386/1966), 3/289; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/179; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 210; Zehebî, *Siyer*, 13/128; Zehebî, *Târîh*, 9/285; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 2/79-85.

caktır. Bağdat'ın birçok ilimle ilgilenen mütefennin âlim profili edebiyat câmiasına da yansımış görünmektedir. Bu tür râviler de diğerleri gibi kendi ana branşları haricinde kişisel entelektüel ilgileri sebebiyle hadis ilmiyle az veya çok ilgilenmiştir. Bu râvilerden bazılarının İbnü'l-Enbârî ve Gulâmu Sa'leb gibi hadis hâfızı olduğu ve en üst seviyede hadis ilmiyle ilgilendiği görülürken bazıları orta seviyede bir muhaddis kadar ilgilenmiş, bazıları birkaç hadis rivayet etmiş, bir kısmı da hiç hadis rivayet etmeyip sadece edebî bilgi ve şiir rivayet etmiştir.

Zikredilen dört tür râviden birer örnek vermek konuyu vuzuha kavuşturacaktır. Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî hadis ve nahiv ilimlerinde dönemin en önde gelen âlimlerinden biridir. Keskin hafızası ve engin ilmi ile herkesin saygısını kazanmıştır. Rivayet yöntemi olarak asılsız/kitapsız rivayetin hoş karşılanmadığı kitap asrı olan bu dönemde hadisleri ve edebî bilgileri hıfzından imlâ etmiştir.[777] Edib ve muhaddis râvilere örnek olarak Ebû Sa'd Dâvud b. Heysem (öl. 316/928) zikredilebilir. Ebû Sa'd, birçok hocadan hadis rivayet etmiş edib ve muhaddis bir râvidir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbnü'l-Muzaffer gibi büyük hadis hafızları ve muhaddisler bulunmaktadır. Ebû Sa'd aynı zamanda Arap Dili, belagat, hadis, şiir, tarih konusunda da engin bir rivayet birikimine ve bilgiye sahiptir.[778] Az hadis rivayet eden râvilere örnek olarak Şâir Ebu'l-Hüseyin Abdurrahman b. Nasr zikredilebilir. Ebu'l-Hüseyin'in dinlediği ve rivayet hakkına sahip olduğu sadece 2 hadisi bulunmaktadır.[779] Hiç hadis rivayet etmeyen râviye ise Ebû Cafer Muhammed b. İmrân ed-Dabbî'yi örnek verebiliriz. Ebû Cafer önemli bir nahiv alimidir. Halife Mu'tezz-Billâh'ın şehzadesi Abdullah'ın müeddibidir. Hadis ezberlemediği, tarih ve edebiyat rivayetleri ezberlediği ifade edilmiştir.[780]

Dil ve edebiyat âlimlerinin hadis rivayeti dışında hadis ilmine sunabilecekleri en önemli katkı garîbu'l-hadîs türü eserler yazmak olsa gerektir. Bu tür hadis sözlüklerinin genellikle hadis ilmiyle ilgilenen dil ve edebiyat uleması tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu asırda Bağdatlı râvilerden 7 kişinin garîbu'l-hadîs telif ettiği bilinmektedir. Bu eserler Üçüncü Bölüm'de

777 Zehebî, *Siyer*, 15/275.
778 Hatîb, *Târîh*, 9/356.
779 Hatîb, *Târîh*, 11/589-590.
780 Hatîb, *Târîh*, 4/223-224.

zikredilecektir. Bağdatlı edib, şâir ve dil âlimi râvilerin rivayet tutumlarından bahsettikten sonra şimdi de bu râviler tanıtılacaktır.

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Bessâm (öl. 302/914): Edebiyat camiasında meşhur bir şairdir. Hicivleriyle ünlüdür. Hicivlerinden nasibini almamış vezir ve devlet adamı kalmamış, kendisini, babasını ve aile fertlerini dahi hicveden şiirler inşâd etmiştir.[781] Muhammed b. Yahya es-Sûlî, Ebû Sehl b. Ziyâd ve birçok kişi ondan rivayette bulunmuştur.[782]

Ebu'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Ahfeş (öl. 315/927): Ahfeş es-Sağîr olarak bilinen Ali b. Süleyman, Sa'leb, Müberrid, Fadl el-Yezîdî ve Ebu'l-'Aynâ ed-Darîr gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencilerinden Ali b. Harun el-Kırmisînî, Ebû Abdullah el-Merzubânî ve Mu'âfâ b. Zekeriya el-Cerîrî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[783]

Ebû Bekir Ahmed b. Hasan (öl. 317/929): Ahmed b. Ubeyd b. Nâsıh'tan Vâkıdî'nin eserlerini rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında İbrahim b. Ahmed el-Hırakî ve Ebû Bekir İbn Şâzân zikredilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında *"Onun [hadis ilmi açısından] durumu hakkında sadece hayır biliyorum."*[784] diyerek onu tezkiye etmiştir.[785]

---

781 Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân el-Merzubânî, *Mu'cemu'ş-şu'arâ*, nşr. Fritz Krenkow (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1402/1982), 294-295; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/363-366.

782 Hatîb, *Târîh*, 13/529-530; Ebû Abdullah Salahaddin Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974), 3/92-93; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/189; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/391.

783 Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 115-116; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/167-168; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/276-278; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa*, 209-210; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/214; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 185-186; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1770-1774; Zehebî, *Siyer*, 11/294; Zehebî, *Târîh*, 7/295; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 111; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 41/518-520; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/301; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/219; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/40-41; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/291; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/271; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/96-101; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/200; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/178.

784 Hatîb, *Târîh*, 5/142.

785 Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/302; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/69-70; Zehebî, *Târîh*, 7/316; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/310; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/232; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 187-188; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 6/213; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/110; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, 255; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/134-135; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 1/196.

Ebû Bekir Hasan b. Ali İbnü'l-ʿAllâf (öl. 319/931): Hem şâir hem de kıraat âlimidir. Ebû Ömer ed-Dûrî, Humeyd b. Misʿade el-Basrî, Nasr b. Ali el-Cahdamî ve Muhammed b. İsmail el-Hassânî'den hadis rivayet etmiştir. Abdullah b. Hasan b. Nehhâs, Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî, Ebû Ömer İbn Hayyûye ve Ebû Hafs İbn Şâhîn ondan hadis rivayet etmiştir.[786]

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Keysân (öl. 320/932): Basra ve Kûfe ekollerini mezceden nahiv âlimlerinden biridir. *Garîbu'l-hadîs* eseri bulunmaktadır.[787] Sika olduğu ifade edilmiştir.[788]

Ebu'l-Hüseyin Abdullah b. Muhammed el-Hazzâz (öl. 325/937): Müberred ve Saʿleb başta olmak üzere bazı hocalardan hadis rivayet etmiştir. Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu muhaddis İsa b. Ali ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[789]

Ebû Bekir Muhammed b. Kasım İbnü'l-Enbârî: Bağdatlı Hadis Hafızları başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebû Bekir Muhammed b. Yahya es-Sûlî (öl. 336/947): Daha çok tarihi ve edebi rivayetleriyle tanınan Sûlî, birçok halifenin nedimliğini yapmıştır. Ebû Dâvud es-Sicistânî, Saʿleb, Müberred, Ebu'l-ʿAynâ ve Ebu'l-Abbas el-Küdeymî gibi birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Dârekutnî, Ebû Ömer b. Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân ve Ebû Ubeydullah el-Merzubânî gibi önemli muhaddisler bu-

---

786 Hatîb, *Târîh*, 375-377; Zehebî, *Târîh*, 7/338; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/222; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/300-301; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/107-111; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 12/105; Yâfiʿî, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/208; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/230; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/48.

787 Süyûtî, *Buğyetu'l-vuʿât*, 1/18-19; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa*, 249-250; Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 153; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/57-59; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 109; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 178; Hatîb, *Târîh*, 2/187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/130; Zehebî, *el-İber*, 1/437; Zehebî, *Târîh*, 6/1012; Yâfiʿî, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/176; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/178; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/58-59; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 2/664, Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 59; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/68; İbnü'l-ʿİmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/422; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/308; Kehhâle, *Muʿcemu'l-müellifîn*, 8/311.

788 Sika olduğuna dair tek kayıt Safedî'nin *el-Vâfî*'sinde bulunmaktadır. Başka hiçbir kaynakta hadis rivayetindeki durumuna dair malumat tespit edilememiştir. Bk. Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 2/24.

789 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/130-131; Hatîb, *Târîh*, 11/343-344; Zehebî, *Târîh*, 7/509; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/369; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/66.

lunmaktadır. Bir hadiste tashif yaptığı için eleştirilmiştir.[790] İbn Hacer, Sûlî'nin yalanla itham edildiğine dair bir bigi naklettikten sonra Hatîb el-Bağdâdî'nin ona hüsn-i kabul gösterdiğini söyleyerek zımnen söz konusu ithamın isabetli olmadığına işaret etmektedir.[791]

Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahid Gulâmu Sa'leb: "Bağdatlı Hadis Hafızları" başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebû Ali İsmail b. Muhammed es-Saffâr: Müberred'in önde gelen öğrencilerinden biridir. Engin bir hadis birikimine sahip olduğu ifade edilmiştir. Zehebî onu müsnidü'l-'Irâk olarak nitelemiştir. Hasan b. Arafe el-Abdî, Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ahmed b. Mansûr er-Ramâdî, Ebu'l-Bahterî el-Anberî, Muhammed b. Ubeydullah el-Münâdî ve Ali b. Dâvud el-Kantarî gibi birçok hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrenciler arasında Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Dârekutnî, Ebû Abdullah İbn Dûst ve İbn Rızkûye gibi pek çok hafız ve muhaddis zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[792]

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-'Attâr: Kıraat Âlimi Râviler başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed Cuhcuh (öl. 358/968): Ebu'l-Kasım el-Begavî ve onun tabakasındaki birçok muhaddisten; ayrıca Ebû Bekir İbn Düreyd ve sonraki muhaddislerden hadis dinlemiştir. Bununla birlikte az

---

790 Hatîb, *Târîh*, 4/675-681; Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 426; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 184-185; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 8/348-350; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 204-206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2677-2678; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/261-262; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/233-236; İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-semîn*, İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/356-361, Zehebî, *el-'İber*, 2/50; Zehebî, *Siyer*, 11/505; Zehebî, *Târîh*, 7/696-697; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/584; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/270-271; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 5/125-126; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 4/597; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 7/233; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/192-196; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/136-137; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 12/105; Sezgin, *Târîh*, 2/171-175.

791 İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/584.

792 Hatîb, *Târîh*, 7/301-303; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 1/246-248; Zehebî, *Siyer*, 12/46-47; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/404; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/454; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 311-312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/88-89; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 2/732-733; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/201; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/309; Zehebî, *el-'İber*, 2/62; Zehebî, *Târîh*, 7/766-767; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/276; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 9/123; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/256; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/221; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/322; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 2/289.

miktarda hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât ve Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris gibi dönemin önde gelen hafızları zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[793]

Ebu'l-Hasan Ali b. Harun el-Kırmîsînî (öl. 371/981): Ali b. Süleyman el-Ahfeş'ten hadis rivayet etmiştir. Abdüsselam b. Hüseyin el-Basrî ve Ali b. Eyyüb el-Kummî ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[794]

Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî (öl. 384/994): Ebû Bekir İbn Düreyd ve Ebû Bekir İbnü's-Serrâc'dan hadis rivayet etmiştir. Tenûhî, Cevherî ve Hilâl b. Muhassin el-Kâtib ondan hadis rivayet etmiştir. Fıkıh, kelam ve Kur'ân ilimlerinde zamanının önde gelen âlimlerinden biridir.[795] Zehebî onu *el-Muğnî fi'd-du'afâ*'da zikretmiş ve "Mutezilî ve Râfızîdir" demiştir.[796]

Ebû Ahmed Talib b. Osman el-Ezdî: Kıraat Âlimi Râviler başlığı altında tanıtılmıştır.

Ebu'l-Ferec Abdülvahid b. Nasr el-Mahzûmî Bebğâ (öl. 397/1007): Zehebî ondan "döneminin şâiri" olarak bahsetmektedir. Şiirlerini rivayet eden birçok kişi arasında Ali b. Muhassin et-Tenûhî zikredilmektedir.[797]

---

793 Hatîb, *Târîh*, 12/80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/199; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1574; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 19/230; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/126; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 226-227; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/235-236.

794 Hatîb, *Târîh*, 13/612; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 229; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 5/1991; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 22/172-173.

795 Hatîb, *Târîh*, 13/462-463; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 233-235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/371; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1826-1828; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/299; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/149; Zehebî, *Siyer*, 12/467; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/316; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa*, 210-211; *Lisânü'l-Mîzân*, 5/570; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/168; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 6/180-181; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/423-425; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/258; Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 87-88; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 4/456; İbnü'l'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/442; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/317; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/162-163.

796 Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/452.

797 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/73; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail es-Se'âlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*, thk. Müfid Muhammed Kamîha (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983), 1/293-294; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/64-66; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/199-202; Zehebî, *Siyer*, 12/532; Zehebî, *Târîh*, 8/788; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/219; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/515-516; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/177; Sezgin, *Târîh*, 4/47-50.

Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid (öl. 407/1016): Halktan Râviler başlığı altında tanıtılmıştır.

8. SÛFÎ RÂVİLER

Bağdatlı 1160 râviden 23 kişi (%1,98) sûfîdir. Bir düşünce ekolü olarak önemli bir yere sahip olan Bağdat tasavvuf okulunun[798] çok sayıda müntesibinin yer aldığı düşünülürse râviler içerisindeki oranlarının kendi sayıları ile doğru orantılı olmadığı görülecektir.[799] Bu durumun sûfîlerin hadis rivayetine karşı mesafeli duruşundan kaynaklandığı düşünülebilir.[800] Muhaddis sûfiler içinde önemli bir yere sahip olan Cafer el-Huldî'nin yaşadığı olay bu mesafeli duruşu açıklar niteliktedir. Huldî şöyle demiştir:

> "Sûfîler beni bıraksa size dünyanın isnadını getiririm. Ben gençken Abbas ed-Dûrî'ye gittim. Ondan sadece bir mecliste hadis yazdım. Onun huzurundan çıktım. Sûfîlerden bir dostumla karşılaştım. "Elindekiler de ne?" dedi. Ona bunları gösterdim. Şöyle dedi: "Yazık sana! Yanma (harak) ilmini bırakıyorsun da yazma (varak) ilmini mi alıyorsun!?" Sonra da sayfaları yaktı. Sözleri kalbime işledi. Abbas'a bir daha gitmedim."[801]

Sûfî râviler hadis rivayeti ile ilgileri açısından *muhaddis sûfî râvi* ve *sûfî râvi* olarak ikiye ayrılabilir. Muhaddis sûfî râviler, hadis ilmiyle bir ilim dalı olarak ilgilenmiş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş ve geniş bir rivayet birikimine sahip olmuş râvilerdir. Sûfî râviler ise hadis ilmiyle bir ilim dalı olarak ilgilenmemiş, ya çok az hadis rivayet etmiş yahut hiç hadis rivayet etmeyip sadece tasavvufî bilgi ve anlatı rivayet etmiş râvilerdir. Muhaddis sûfî râvilerin bu asırdaki en önemli isimlerinden biri yukarıda zikredilen Cafer el-Huldî'dir. Uzun rıhleler ile geniş bir rivayet birikimine sahip olmuştur. Muhaddis sûfilerden bir diğeri Ebû Abdullah er-Rûzbâ-

---

798 Bardakçı, *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*, 194.

799 Sûfilerin hadis rivayetine dair tutumları hakkında bazı değerlendirmeler için bk. Fikret Karapınar, "Hadis ve Tasavvuf: Sûfîlerde Hadis Usulü ve Şerhi", *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği*, ed. Ahmet Cahid Haksever (Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2022), 149-184. Ayrıca bazı sûfiler özelinde gerçekleştirilen sûfîlerin hadis ilimleri ile ilişkisini ele alan bir çalışma için bk. Ferhat Gökçe, "Sûfîlerin Hadis ve Hadis İlimleri ile Münasebeti", *Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 24 (2018), 7-34.

800 Sûfilerin hadis rivayetine mesafeli durmasını, müridlerin seyru sülük sürecine odaklanması için tavsiye ettiklerine dair bir tespit için bk. İsmet Aktürk, *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-zühdler (Hicrî İlk Beş Asır)*, ed. Fikret Karapınar (Konya: Sebat Ofset, 2024), 151.

801 Hatîb, *Târîh*, 8/146-147; Zehebî, *Siyer*, 1/70; Zehebî, *Târîh*, 7/863.

rî'dir. Hadis tahsili için rıhleler yapıp birçok hadis dinleyen Rûzbârî, hadis rivayetinde hata ettiği için Hatîb tarafından eleştirilse de önemli bir sûfî muhaddistir.

Sûfî râviler, muhaddis sûfî râvilerden çok daha fazladır. Bu nedenle sadece biri zikredilip diğerlerinden bazıları metinde tanıtılacaktır. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Sehl b. Atâ el-Edemî (öl. 309/921) sûfî bir râvidir. Çok az miktarda hadis rivayet ettiği ifade edilmiştir.[802] Muhaddis sûfî râvi ve sûfî râviler genel olarak anlatıldığına göre şimdi bu râvilerden bazıları kronolojik sırayla tanıtılacaktır.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Hüseyin es-Sûfî es-Sağîr (öl. 303/915): Hadis talebi için rıhleler yapmış ve hadis ilminde marifet sahibi bir muhaddis olmuştur. Ebû İbrahim et-Tercümânî, Muhammed b. Musa el-Hıraşî, Abdullah b. Ömer b. Ebân el-Cu'fî ve Ubeydullah b. Yusuf el-Cübeyrî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir eş-Şâfiî, Abdullah b. İbrahim ez-Zeynebî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi muhaddisler zikredilmiştir. Hadis rivayetindeki durumu hakkında sika, zayıf ve leyyin olmak üzere farklı değerlendirmeler yapılmıştır.[803]

Ebû Muhammed [Ebu'l-Hasan] Ruveym b. Ahmed (öl. 303/915): Hadis rivayetindeki durumu hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Hadis, Kur'ân ilimleri ve fıkıh alanında önde gelen sûfî âlimlerden biridir.[804]

Ebû Abdullah Ahmed b. Hasan (öl. 306/918): Ashâbu'l-hadisten bir sûfî olarak nitelenen Ebû Abdullah, Ali b. Ca'd, Ebû Nasr et-Temmâr, Yahya b. Ma'în, İshak b. İsmail et-Tâlikânî ve Ebû Hayseme Züheyr b. Harb gibi birçok hocadan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî, Hasan b. Ahmed es-Sebî'î,

802 Hatîb, *Târîh*, 6/166.

803 Zehebî, *Târîh*, 7/59; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/316; Hatîb, *Târîh*, 5/159-160; Zehebî, *el-'İber*, 1/445; Zehebî, *Siyer*, 11/95; İbn Hacer, *Lisânü'-l-Mîzân*, 1/435; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/19.

804 Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed es-Sülemî en-Nîsâbûrî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998), 147-151; İbnü'l-Mulakkın Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtu'l-evliyâ*, thk. Nureddin Şuraybe (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1415/1994), 228-231; Hatîb, *Târîh*, 9/428-430; Zehebî, *Târîh*, 7/67-68; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 3/189; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/162-163; Zehebî, *Siyer*, 11/144; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/107; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/37; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/176.

Abdullah b. İbrahim ez-Zeynebî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu bildirilmiştir.[805]

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Atâ el-Edemî: Sûfiyyenin şeyhlerinden biri olarak nitelenen İbn Atâ, Yusuf b. Musa el-Kattân ve Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi Fadl b. Ziyâd gibi birtakım hocalardan hadis rivayet etmiştir. Hatîb, onun az miktarda hadis rivayet ettiğini söylemekte[806] ise de Ebû Nuaym çok hadis rivayet ettiğini bildirmiştir.[807] İbn Atâ önceleri hadis meclisleri kurup hadis tahdîs ederken on çocuğundan dokuzunun eşkıya tarafından katledilmesinin ardından rûhî bir dönüşüm geçirerek tasavvufa yönelmiş ve akdettiği hadis meclisleri yerini tasavvuf meclislerine bırakmıştır.[808] Muhammed b. Ali b. Hubeyş en-Nâkıd'ın ondan hadis rivayet ettiği bildirilmiştir. İbn Kutluboğa onu *es-Sikât*'ında zikrederek sika bir râvi olduğuna işaret etmiştir.[809] İbn Atâ Bağdat'ın önde gelen sûfîlerinden ve Hallâc el-Mansûr'un yakın arkadaşlarından biridir. Hallâc'ın görüşlerine meylettiği gerekçesiyle katledilmiştir.[810]

Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Kettânî (öl. 322/934): Sûfiyyenin önemli şeyhlerinden biridir. Aslen Bağdatlı olup Mekke'ye yerleşmiş ve ölene kadar Mekke'de mücâvir olarak yaşamıştır. Hocaları, öğrencileri ve hadis rivayetindeki durumuna dair herhangi bir bilgi verilmemektedir.[811]

---

805 Hatîb, *Târîh*, 5/132-137; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 1/36-37; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/182; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/383; Zehebî, *el-İber*, 1/450; Zehebî, *Siyer*, 11/94-95; Zehebî, *Târîh*, 7/98; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 6/189; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/429; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, 1/87-88; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/29; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlu's-sâbile*, 1/149.

806 Hatîb, *Târîh*, 6/165.

807 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah el-Asbahânî, *Hılyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1394/1974), 10/304.

808 Öngören, "İbn Atâ", 19/336.

809 İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/34-35.

810 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 207-212; Ebû Nuaym, *Hılyetü'l-evliyâ*, 10/302-305; el-Kuşeyrî Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif (Kahire: Metâbi'u Müesseseti Dâri'ş-Şa'b, 1409/1989) 97; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/200-201; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 6/674; Zehebî, *el-İber*, 1/458; Zehebî, *Siyer*, 11/157; Zehebî, *Târîh*, 7/141; İbnü'l-Verdî Zeyneddin Ömer b. Muzaffer b. Ömer, *Târîhu İbni'l-Verdî* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1417/1996), 1/248; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/18; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 59-61; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/34-35; Hatîb, *Târîh*, 6/164-170; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/214; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/47-48.

811 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 282-286; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 109-110; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 144-148; Hatîb, *Târîh*, 4/127-130; Zehebî, *Siyer*, 11/326-327; Zehebî,

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abbas el-Begavî (öl. 322/934): Ali b. Zeyd el-Ferâidî, Ebû Bedr b. Abbâd b. Velid el-Ğubarî, Ahmed b. Yahya es-Sûsî, Ali b. Harb, Hasan b. Arafe ve Humeyd b. Rebî' gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Dârekutnî, İbn Şâhîn ve Yusuf el-Kavvâs başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddis zikredilmektedir. Hadis rivayetinde sika olarak kabul edilmiştir.[812]

Ebu'l-Hasan Hayr b. Abdullah en-Nessâc (öl. 322/934): Sûfiyyenin büyüklerindendir. Hadis rivayetindeki durumu hakkında bilgi verilmemiştir.[813]

Ebû Bekir Dülef b. Cahder eş-Şiblî (öl. 334/946): Cüneyd el-Bağdâdî ve onun asrındaki meşâyıhın sohbetine katılmıştır. Yaşadığı dönemde sûfiyyenin şeyhi olarak nitelenmiştir. [814] Ebû Bekir eş-Şiblî uzun yıllar (yaklaşık yirmi yıl) hadis yazmış ve fıkıh öğrenmiştir. Fakat daha sonra tasavvufa yönelerek bu ilimlere karşı olumsuz bir tavır takınmış, bu tavrı kendisinden sonra gelen sûfîleri etkilemiştir.[815] Hadis rivayetindeki durumu hakkında bilgi verilmemiştir.

Ebû Muhammed Cafer b. Muhammed el-Huldî (öl. 348/959): Cafer el-Huldî, hadis talebi için uzun rıhleler yapmış ve Hasan b. Ali el-Ma'merî, Muhammed b. Fadl es-Sakatî, Hasan b. Allûye el-Kattân, Ebû Müslim el-

---

Târîh, 7/467; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/83; Fâsî, *el-'Ikdü's-semîn*, 2/268-269; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/75; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/193; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/117-119.

812 Hatîb, *Târîh*, 5/538-540; Zehebî, *Târîh*, 7/454; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/364.

813 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 247-250; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 103-104; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 196-199; Hatîb, *Târîh*, 9/307-310; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/251-252; Zehebî, *el-İber*, 2/16; Zehebî, *Siyer*, 11/486; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 13/278-279; İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb*, 1/250; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/74-75; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/89-90; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/114; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/326; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/345-346.

814 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, s. 257-265; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 105-106; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 204-212; Hatîb, *Târîh*, 16/563-573; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/50-52; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/273-276; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 66/50-78; Zehebî, *el-İber*, 2/50; Zehebî, *Siyer*, 11/544-545; Zehebî, *Târîh*, 7/687-690; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, 1/270; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 14/18-19; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, 1/360-364; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 3/289; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/95-96; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/189-190; Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Salim Mahlûf, *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*, nşr. Abdülmecid Hayâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1424/2003), 1/119; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/341; Sezgin, *Târîh*, 4/155; Kasım Ali Sa'd, *Cemhere*, 3/1421-1423.

815 Gürer, "Şiblî, Ebû Bekir", 39/125.

Keccî ve Muhammed b. Osman İbn Ebû Şeybe başta olmak üzere İslam dünyasının dört bir yanındaki muhaddislerden hadis yazmıştır. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi büyük hadis hafızları bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir. Gençliğinde hem hadis yazmış hem de sûfîlerin sohbetine katılmıştır.[816]

Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şeylimânî (öl. 349/960): Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Nasr b. Mansûr es-Sâiğ, Ömer b. Hafs es-Sedûsî ve Musa b. Harun gibi önemli hadis hafızlarından ve muhaddislerinden hadis rivayet etmiştir. Abdullah b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Bükeyr kendisinden hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, öğrencilerinin Şeylimânî'den müstakîm hadisler rivayet etmesinden hareketle onun hadis rivayetinde sorunsuz bir râvi olduğu sonucuna varmıştır.[817]

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Mahbûb Gulâmu Ebu'l-Edyân (öl. 357/967): Sûfiyyenin önemli şeyhlerinden biri sayılan Gulâmu Ebu'l-Edyân, Ebû Müslim el-Keccî, Muhammed b. Osman b. Ebû Şeybe, Muhammed b. Yahya el-Mervezî ve Hasan b. Ali İbnü'l-Mütevekkil gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Hâkim en-Nîsâbûrî, İbnü'l-Hâc el-İşbîlî ve Muhammed b. Ahmed b. İshak el-Bezzâz zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak nitelenmiştir.[818]

Ebu'l-Abbas Muhammed b. Hasan el-Muharrimî (öl. 361/971): Çok hadis dinlemiş bir sûfî olarak nitelenen İbnü'l-Haşşâb'ın hocaları arasında Ebû Cafer Muhammed b. Abdullah ez-Za'ferânî ve Ebû Bekir eş-Şiblî zikredilmiştir. Ebû Abdurrahman es-Sülemî, Hâkim en-Nîsâbûrî ondan hadis riva-

816 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 326-330; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 114-115; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 170-174; Hatîb, *Târîh*, 8/145-152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/119; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/336; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/128; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 3/150; Zehebî, *el-İber*, 2/79; Zehebî, *Siyer*, 12/115; Zehebî, *Târîh*, 7/862-863; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/109-110; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/197-198; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 3/322; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/142; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/415; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/253-254.

817 Hatîb, *Târîh*, 4/139.

818 İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/97; Zehebî, *Târîh*, 8/111; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 5/488-490; Fâsî, *el'Ikdü's-semîn*, 3/115; Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti'ş-Şerîfe*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1414/1993), 1/128.

yet etmiştir. Hadis rivayeti konusundaki durumu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.[819]

Ebu'l-Kasım Abdüsselam b. Muhammed el-Muharrimî (öl. 364/974): Uzun rıhleler yapmış ve hem ashâbu'l-hadîsten hem de sûfiyyeden şeyhlerle görüşmüştür. Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Ebû 'Arûbe el-Harrânî, Zeyd b. Abdülaziz el-Mevsılî, Ebu'l-Hasan İbnü'l-Cevsâ ed-Dımeşkî, Ahmed b. Abdülvaris el-Mevsılî ve Ahmed b. Muhammed b. Ebu'ş-Şeyh er-Râfıkî gibi birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ali b. Sa'd el-Begavî ve İbn Cahdam zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[820]

Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî (öl. 369/979): Yaşadığı dönemde sûfiyyenin önde gelen şeyhlerinden biri olarak nitelenmektedir. Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Kadı Mehâmilî ve Yusuf b. Yakub b. İshak b. Behlûl başta olmak üzere birçok hafız ve muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî rivayet ettiği bazı hadislerde fahiş hatalar yaptığını belirterek onu eleştirmiş, Muhammed b. Ali es-Sûrî ise onun bilerek yalan söylemediğini, yanılarak söz konusu hataları yaptığını söylemiştir.[821]

Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Husrî (öl. 371/981): Ebû Bekir eş-Şiblî'nin müridi olan ve Bağdat Şeyhi olarak bilinen Husrî, şeyhi Şiblî gibi sekr hâli kendisinde galip olan sûfilerden addedilmiştir. Hadis rivayetindeki durumu konusunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[822]

---

819 Hatîb, *Târîh*, 2/612; Zehebî, *Târîh*, 8/197; Sezgin, *Târîh*, 4/159-160; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/212-213.

820 İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 347; Hatîb, *Târîh*, 12/329-330; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 36/216-218; Zehebî, *Târîh*, 8/230; Fâsî, *el-'Ikdü's-semîn*, 5/74; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/112.

821 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 370-373; Ebû Nuaym, *Hılyetü'l-evliyâ*, 10/383; Hatîb, *Târîh*, 5/552-553; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 126-127; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/119-120; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/537; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/47; Zehebî, *el-İber*, 2/131; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 8; Zehebî, *Siyer*, 12/274; Zehebî, *Târîh*, 8/299-300; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 7/122; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/295; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/135; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/209; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/173; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/372-373; Sezgin, *Târîh*, 4/161-162; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/272; Reşid el-Attâr, *Nüzhetü'n-nâzır*, 44; Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*, (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 374.

822 Sülemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, 365-368; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 125; İbnü'l-Mulakkın, *Tabakâtu'l-evliyâ*, 213; Ebu'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. Fadl el-Asbahânî, *Siyeru's-*

Ebu'l-Kasım Talha b. Ahmed el-Hazzâz (öl. 381/991): Kadı Mehâmilî, Muhammed b. Ahmed b. Fadâle es-Sûsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Mehzûl el-Mıssîsî, Muhammed b. Ahmed b. Abdullah b. Safvet el-Mıssîsî, Hayseme b. Süleyman el-Atrablûsî gibi hocalardan hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Hallâl ve Ahmed b. Ömer b. Ravh en-Nehrevânî zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[823]

9. BÜROKRAT RÂVİLER

Dönemlere göre anlam farklılaşması olsa da Abbâsîler döneminde devlet idaresinin yürütüldüğü idarî, malî ve askerî divanlar ile şurta teşkilatı ve mahkeme gibi resmî kurumlarda çalışan, zabıt kâtibinden vezire kadar her mevkideki devlet görevlilerine kâtib/bürokrat denmektedir.[824] Dolayısıyla *bürokrat râvi*, rivâyeti isnadıyla zikrederek hadis veya herhangi bir alana dair bilgi (muhaddislerin deyimiyle ilim) rivayet eden devlet görevlisidir.

Bürokratlar incelendiğinde iki tip bürokrat râvi olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisini *muhaddis bürokrat râvi*, ikincisini ise *edib bürokrat râvi* olarak adlandırabiliriz. Muhaddis bürokrat râvi, ilmî bir branş olarak hadis ile uzun süre ilgilenmiş, hâfız ve muhaddislerden hadis dinlemiş, geniş bir rivayet birikimine sahip olmuş ve hadis meclisleri akdederek hadis rivayet etmiş râvidir. Edib bürokrat râvi ise ilmî bir branş olarak hadis ilmiyle ilgilenmemiş, ya çok az hadis rivayet etmiş yahut hadis rivayet etmeyip edebiyat ve bürokrasi çevresinde tanınan şahıslar hakkında doğum tarihi, ölüm tarihi, hatıra türü anlatılar veya şiir ve edebî bilgi nakletmiştir.

Az sayıda bürokrat hadis ilmiyle uzmanlık seviyesinde ilgilense de bürokratların çoğunun hadis rivayetiyle ya az ilgilendiği yahut hiç ilgilenmediği görülmektedir. Meslekleri gereği dil ve edebiyat ilimlerinde uzmanlaşan bürokratlardan sadece kişisel ilgi sebebiyle hadis rivayeti ile ilgilenen az sayıda bir grup bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'nin, incelediğimiz 125 yıl-

---

selefi's-sâlihîn, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed (Riyad: Dâru'r-Râye, 1420/1999), 3/1145-1146; Hatîb, *Târîh*, 13/249-250; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/285-286; Zehebî, *Târîh*, 8/362; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/339; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhira*, 4/140; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 2/344.

823 Hatîb, *Târîh*, 10/481; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 25/21-22; Zehebî, *Târîh*, 8/478.

824 Selahattin Polatoğlu, *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 3.

lık süreç içerisinde sadece 35 bürokrat adı zikretmesi (râvilerin %3,01'i) de bunun bir göstergesidir. Bu bürokratların önemli bir kısmının hadis değil; edebi bilgi rivayet ettiği de gözden kaçırılmamalıdır.

Bürokratların hadis ilmine olan mesafeli duruşu edebu'l-kâtib literatürü incelendiğinde de görülmektedir. Câhız, *Zemmu ahlâkı'l-küttâb* adlı risâlesinde dönemindeki bürokratları Kur'ân, fıkıh ve hadis ilimlerinden uzak durmaları sebebiyle eleştirmiştir. Bu ilimlerle ilgilenen bir bürokrata bizzat meslektaşlarının sırt döndüğünü söylemiştir.[825] İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib* adlı eserinde bürokratların manasını anlamaksızın Kur'ân'a itiraz eden, râvilerini bilmeden hadisi tekzib eden cahil bir gürûh haline geldiğini söylemiştir. Oysa müellife göre onların tarih ve geometrinin yanında fıkıh ve hadis ilimlerinden de nasibdâr olması gerekmektedir.[826] Bu iki eserdeki birkaç paragrafla değinilerek geçilen şerî ilimler, eserlerin geri kalan kısımlarında mevzubahis edilmez. Edebu'l-kâtib literatürünün diğer klasikleri olan Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Edebu'l-küttâb*'ı, Kudâme b. Cafer'in *Kitâbu'l-harâc ve sınâ'ati'l-kitâbe*'si ve Ebu'l-Yusr İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî'nin *er-Risâltu'l-azrâ fî mevâzîni'l-belâğa ve edevâti'l-kitâbe*'sinde ise bu konulara hiç değinilmez. Bu durum, şerî ilimlerin bürokratların sahip olması gerekli görülen bilgi birikimi içerisinde yer almadığını göstermektedir. Dolayısıyla bürokratlar için hadis rivayeti, kişisel entelektüel bir ilgiden öte görülmemektedir.

Şimdi muhaddis bürokrat râvi ve edib bürokrat râvilerden bazıları detaylı olarak incelenerektir. Öncelikle muhaddis bürokrat râvilerden bazıları tanıtılacaktır. Sayıları az olduğu için önceki başlıklarda uygulanan kronolojik tertibe uyulmayacak, en önemli isimden daha az önemli olana doğru bir seyir takip edilecektir.

9.1. Muhaddis Bürokrat Râviler

Ebu'l-Fadl Cafer b. Fadl İbn Hinzâbe (ö. 391/1001): İbn Hinzâbe hadis hafızı olarak nitelenmektedir. Babası Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'ın veziridir. Kendisi de İhşîdî Emirliği yıkılana kadar İhşîdî Emîrleri Ebu'l-Kasım Ûnûcûr b. İhşîd, sonra kardeşi Ebu'l-Hasan Ali b. İhşîd ve en son Kâfûr'un

825 Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kenânî el-Câhız, *Zemmu ahlâkı'l-küttâb* (*Selâsü resâil* içinde), nşr. Yuşa Finkel (Kahire: *el-Matba'atu's-Selefiyye*, 1344), 43.

826 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 6-14.

vezirliğini yapmıştır. Muhammed b. Burhân el-Hadramî, Muhammed b. Sa'îd el-Hımsî, Muhammed b. Cafer el-Harâitî, Hüseyin b. Ahmed b. Bistâm el-Übüllî, Muhammed b. Züheyr el-Übüllî, Hasan b. Muhammed ed-Dârikî ve Muhammed b. Umâre b. Hamza el-İsfahânî'den hadis dinlemiştir. Hadis ilmine düşkün olan Vezir İbn Hinzâbe, Abdullah b. Muhammed el-Begavî'den bir meclis hadis dinlediğini ama o mecliste dinlediği hadislerin bulunduğu *asl*a sahip olmadığını söylemiştir. Bu nadir koleksiyona erişmek için söz konusu hadislerin bulunduğu aslı kendisine getiren kişiyi zengin edeceğini duyurmuştur. Mısır'da vezirliği döneminde hadis meclisleri akdedip hadis imlâ etmiştir. Semâ ettiği hadisleri tasnîf ederek müsned hazırlamak isteyen Vezir İbn Hinzâbe, o dönemin en önemli hâfızlarından Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî'yi Mısır'a çağırmıştır. Dârekutnî bu daveti kabul edip Mısır'a gitmiş ve İbn Hinzâbe'nin hadislerini müsned tertibine getirmiştir. İbn Hinzâbe, hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[827] Esmâu'r-ricâl ve ensâb alanında eseri olduğu ve bu eserin Zâhiriyye Kütüphanesi Genel Bölümü 4616 numarada bulunduğu ifade edilmiştir.[828]

Ebu'l-Hasan Ali b. İsa İbnü'l-Cerrâh: 4./10. asırda Abbâsîlerin siyasi ve iktisadi alanda tartışmasız en etkili veziridir. Dedesi, babası, amcası, kendisi ve oğlu hem hadis ilminde hem de diğer ilimlerde önemli isimlerdir. Vezir Ali b. İsa ilmi ve âlimi seven bir devlet adamıdır. Ulema ile oturur, onlara maddi ve manevi destek verir, kendisi de hadis başta olmak üzere diğer şerî ilimleri tahsil ederdi. Ahmed b. Büdeyl el-Kûfî, Hasan b. Muhammed ez-Za'ferânî, Humeyd b. Rebî', Ömer b. Şebbe gibi hocalardan hadis dinledi. Oğlu İsa b. Ali, Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, Kadı Ebû Tahir Muhammed b. Ahmed ez-Zühlî ondan hadis rivayet etti.[829] Daha önce de belirtildi-

---

827 Hatîb, *Târîh*, 8/156-157; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 70; Zehebî, *Siyer*, 12/436-438; Zehebî, *Târîh*, 8/698-701; İbn Asâkir, *Târîhu Medineti Dımeşk*, 72/141-143; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/27; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldân*, 2/781-782; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1/346-350; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, 1/292-294; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/92-95; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/377; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 3/26-31; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/203; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/276-277; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/413; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/485; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/126.

828 Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/126;

829 Hatîb, *Târîh*, 13/459-462; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/120; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 7/462; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 161; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1823-1826; Zehebî, *el-İber*, 2/48; Zehebî, *Siyer*, 11/503-504; Zehebî, *Târîh*, 7/680; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 21/245-255, Yâfi'î,

ği gibi Vezir Ali b. İsa'nın ailesinin (dedesi, babası, kendisi ve oğlu) dört kuşağı hadis dinlemiş ve rivayet etmiştir. Dönemin en meşhur hâfızlarından biri olan ve âlî isnadda zirve olarak nitelenen Ebu'l-Kasım el-Begavî uzun süre Bağdat'ta yaşamasına rağmen tasnif ettiği *Mu'cemu's-sahâbe*'yi Bağdat'ta sadece 2 kere rivayet etmiştir. Bunlardan birincisi herkese açık bir meclistir. Diğeri ise 300 senesinden sonra sadece Vezîr Ali b. İsa ve ailesinin katıldığı özel bir rivayet meclisidir.[830] Ali b. İsa, âlî isnadlara sahiptir.[831] Dönemin en önemli ve âlî isnâda sahip hafızlarından hadis dinlemiştir. Evini ziyaret edenlere gururla "Şurada Ebu'l-Kasım el-Begavî bize hadis rivayet etti. Şurada Yahya İbn Sâ'id bize hadis rivayet etti. Şurada Ebû Bekir İbn Mücahid bize hadis rivayet etti." diyerek bizzat evine gelerek kendilerine hadis rivayet eden devrin en önemli hâfızlarını zikretmiştir.[832]

Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed (öl. 399/1009): Vezir İbn Hinzâbe'nin kâtibidir. Ebu'l-Kasım el-Begavî (İbn Menî'), Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud, Yahya b. Muhammed b. Sâ'id, Bedr b. Heysem, Ebû Bekir İbn Düreyd, Ebû Bekir b. Mücâhid ve İbrahim b. Muhammed b. Arafe gibi meşhur hâfız ve muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî, Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Selame el-Kudâ'î gibi isimler zikredilmektedir. Hadis ilminde marifet sahibi bir muhaddis olarak nitelenen Ebû Müslim buna mukabil sahih semâ ile rivayet ettiği nüshaların yanında semâı sahih olmayan nüshaları da rivayet ettiği (tahlît) için eleştirilmiştir. İbn Menî'in hayatta kalan son öğrencisi olduğu ifade edilmiştir.[833] Zehebî ve İbn Abdülhâdî onu "ya-

---

Mir'âtü'l-cenân, 2/237; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/245; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/288-289; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısr ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru İhyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, 1387/1967), 2/196; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/423; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/186; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/678; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/317-318; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 7/161-162.

830 Hatîb, *Târîh*, 12/104.

831 Zehebî, *el-İber*, 2/48.

832 Hatîb, *Târîh*, 11/139.

833 Hatîb, *Târîh*, 2/168-169; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/461; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/519; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/551; Şemseddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, el-Muktenâ fî serdi'l-künâ, thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd (Medine: el-Meclisü'l-'ilmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1408), 2/76; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 339; Zehebî, *Siyer*, 12/483.

şadığı dönemin müsnidi" olarak takdim etmektedir.[834] Ayrıca Zehebî onu şeyh, âlim, kıraat âlimi, müsnid ve ruhle (ilim tâliblerinin kendisine rıhle yaptığı hedef muhaddis) olarak nitelemektedir.[835] Hadis tâliblerinin kendisine rıhle yapması onun âlî ve garib rivayetleri sebebiyledir.[836] *Fevâid*, *Mecâlis* ve *el-Emâlî* adlı eserleri vardır.[837]

Bürokratların sosyal çevre tercihi dikkat çekmektedir. Vezir İbn Hinzâbe kendisine kâtib olarak önemli bir muhaddis olan Ebû Müslim'i tayin etmiş, Ebû Müslim de kendisine kâtib olarak hadis hafızı Ebu'l-Hüseyin el-'Attâr'ı tayin etmiştir.[838] Sadece bu tercihleri bile onların ilme, özellikle de hadis ilmine verdikleri değeri ortaya koymaktadır. Zira sosyal çevre tercihi, kişinin önceliklerinin bir göstergesidir. Bir sonraki tercemede zikredeceğimiz Mâderâî bu çevreyi, hadis ehli yerine bürokrasi çevresini tercih ederek oluşturmuş, bu da hadislerinin bürokrasi çevresi dışına çıkamamasına sebep olmuştur.

Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mâderâî (öl. 345/956): Bağdat'ta doğdu ve burada yetişti. Ahmed b. Abdülcebbâr el-'Utâridî ve onun tabakasındaki diğer muhaddislerden hadis yazdı. Sonra babasının Mısır'da Tolunoğullarının haraç görevlisi olarak atanmasının ardından ailesiyle Mısır'a yerleştiler. Kendisi de Tolunoğullarının ikinci emiri Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun'un vezirliğini yapmıştır. Dindar bir zât olup kadılar ve ümera ile birlikte olmayı severdi. Evi kundaklandığı sırada içindeki kitapları da yanmıştır. Onun hadis birikiminden sadece ondan daha önce hadis dinleyen bürokratlardan bazılarının yazdığı birkaç cüz kalmıştır. Mâderâî'den bu cüzleri çocuğu, ailesi ve bir grup bürokrat dinlemiştir.[839]

Ebû Bekir Muhammed b. Ubeydullah el-Kerhî (öl. 388/998): Kadı Mehâmilî ve Muhammed b. Mahled ed-Dûrî başta olmak üzere birçok hocadan hadis dinledi. İbn Şâhîn ve dönemin önde gelen muhaddisleri ondan

834 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/156; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/229.
835 Zehebî, *Siyer*, 12/483.
836 İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 2/73.
837 Zeyneddin Abdurrahim b. Hüseyin el-Irâkî, *el-Vefeyât*, nşr. Ahmed Abdussettar (Mısır: Dâru'z-Zehâir, 1439/2018), 221; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/313; Karabulut – Karabulut, *Mu'cem*, 4/2518.
838 Zehebî, *Siyer*, 12/483.
839 İbn Yunus, *Târîh*, 6/218-219; Hatîb, *Târîh*, 4/136-139; Zehebî, *Siyer*, 12/53; Zehebî, *Târîh*, 7/826; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/262.

hadis rivayet etti. Dârekutnî onu hadislerinden *Fevâid* derlemesi yapmış ve sika bir râvi olduğunu söylemiştir.[840]

Ebû Bekir Yusuf b. Yakub et-Tenûhî (öl. 329/940): Dedesi İshak b. Behlûl el-Enbârî, Zübeyir b. Bekkâr, Hasan b. Arafe, Humeyd b. Rebî', Bişr b. Matar el-Vâsıtî ve Yakub b. Şeybe'den hadis dinlemiştir. Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî, Dârekutnî ve İbn Şâhîn gibi birçok hafız ve muhaddis ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir. Hadis rivayetinin yanı sıra lügat, nahiv ve tarih rivayetleri de oldukça fazladır.[841]

Muhaddis bürokrat râvilerin ardından şimdi de edib bürokrat râvilerden bazılarının rivayetleri üzerinden bu tip râvilerin rivayet tutumları incelenecektir.

9.2. Edib Bürokrat Râviler

Edebu'l-kâtib literatürü ve kâtiblerin biyografileri incelendiğinde görülmektedir ki onlar bürokrasinin temeli olan edebiyat konusunda uzmanlaşması beklenen kişilerdir. Bu kişiler eğer kişisel entelektüel bir ilgi ile hadis ve diğer şerî ilimlerle ilgilenmemişlerse ilmî müktesebatları edebiyat ve tarihle sınırlı kalmaktadır. Tahsilleri edebiyat ve tarih; sosyal çevreleri de edebiyat ve bürokrasi camiasıyla sınırlı olunca, rivayetleri de doğal olarak bu alanla ve bu kişilerle sınırlı kalmakta ve sadece edebiyat veya bürokrasi çevresindeki şair, edib, nahiv âlimi, kadı ve bürokratlar hakkında bilgi rivayet etmektedirler. Bu bilgiler bazen söz konusu edebiyatçı ve bürokratların doğum ve ölüm tarihleri gibi ricâl bilgisi olurken bazen onlara dair bir anlatı da olabilmektedir. Konunun vuzuha kavuşması için Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'ı ile sınırlı kalmak koşulu ile edib bürokrat tip bir râvi olan Hilâl b. Muhassin es-Sâbi'nin rivayetleri incelenecektir.

Ebu'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin es-Sâbi (öl. 448/1056): Vefat tarihi açısından incelediğimiz zaman aralığının dışında olsa da verdiği bilgiler doğrudan bu zaman aralığının içindeki kişilerle ilgili olduğu için Hilâl b. Muhassin'e değinmek yerinde olacaktır. Hilâl'in dedesi ve babası Sâbiî inancı-

---

840 Hatîb, *Târîh*, 3/577; Zehebî, *Târîh*, 8/641.

841 Hatîb, *Târîh*, 16/471-472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/18; Zehebî, *el-İber*, 2/35; Zehebî, *Siyer*, 11/497-498; Zehebî, *Târîh*, 7/584-585; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 29/127; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/223; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/228; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 3/643; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/166.

na sahiptir. Kendisi de uzun bir süre bu inancı yaşamış ve ömrünün sonlarında Müslüman olmuştur. Ulemadan henüz Müslüman olmadığı zamanlarda ilim tahsil etmiştir. Bir bürokrat olduğu için bürokrasinin gereği tarih ve edebiyat ilimlerini tahsil etmiştir.[842] Sosyal çevresi halife, emîr, kadı, nahiv âlimi, edib, şair ve tarihçilerden oluştuğu için rivayetleri de bu alanlara ve bu şahıslara dair olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî *Târîh*'inde ondan altmış rivayet aktarmaktadır. Aşağıda bu rivayetlerin kaynakları (rivayet ettiği hocaları), konuları ve *Târîh*'teki yer bilgileri aktarılmıştır. Aşağıdaki liste incelendiğinde Hilâl b. Muhassin'in *edib bürokrat* tip bir râvi olduğu, rivâyetlerinin de edebiyat, tarih, bürokrasi alanları ve bu alanlardaki kişiler ile sınırlı olduğu görülmektedir:

1. Hilâl → Kadı Ebû Temmâm'ın Azatlısı Veşşâh: *Cuma günleri Bağdat'taki izdiham* (Hatîb, *Târîh*, 1/351)
2. Hilâl → Hıristiyan Kâtib Ebu'l-Hasan Bişr b. Ali: *Çarşılardaki izdiham* (Hatîb, *Târîh*, 1/381)
3. Hilâl: *Dâru'l-hilâfe hakkında bilgi* (Hatîb, *Târîh*, 1/416)
4. Hilâl → Adududdevle'nin Mâliye Nâzırı Hûşâze: *Dâru'l-hilâfe hakkında bilgi* (Hatîb, *Târîh*, 1/417)
5. Hilâl → Kadı Ebu'l-Hüseyin İbn Ümmi Şeybân el-Hâşimî'nin kâtibi → Kadı Ebu'l-Hüseyin İbn Ümmi Şeybân el-Hâşimî: Dâru'l-hilâfe'ye gelen Roma elçisinin izlenimleri (Hatîb, *Târîh*, 1/420)
6. Hilâl: Dâru'l-memleke hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 1/424)
7. Hilâl: Katî'atu Ümmi Cafer Mescidi'nin cami statüsü kazanma sürecindeki anlatılar (Hatîb, *Târîh*, 1/430)
8. Hilâl: Harbiyye Mescidi'nin cami statüsü kazanma sürecindeki anlatılar (Hatîb, *Târîh*, 1/430)
9. Hilâl: Pamukçular Caddesindeki köprünün akıbeti (Hatîb, *Târîh*, 1/430)
10. Hilâl: Dicle üzerinde yolcu ve yük taşıyan teknelerin sayısı (Hatîb, *Târîh*, 1/438)
11. Hilâl: Bağdat'taki hamam sayısı (Hatîb, *Târîh*, 1/439)
12. Hilâl: Kadı İbn Sabr'ın doğum ve vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 3/556)
13. Hilâl: Fakîh Ebu't-Tayyib'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 4/497)

842 Hatîb, *Târîh*, 16/117.

14. Hilâl: Fakîh Ebû Bekir el-Cessâs'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 5/513)
15. Hilâl: Şâir Ebû Ali el-Hâim'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 5/519)
16. Hilâl: Halife Kâdir'in kâtibi Şâir el-Bettî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 5/523)
17. Hilâl: Noter (Muaddel) İbnü'l-'Allâf'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/270)
18. Hilâl: Edib Ebu'l-Hasan et-Tenûhî'nin doğum ve vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/471-472)
19. Hilâl: ed-De'â'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/552)
20. Hilâl: Kâtib el-Mersedî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 6/583)
21. Hilâl → Ahmed b. Muhammed el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv âlimi ve Şâir Ebû Amr eş-Şeybânî hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 7/342)
22. Hilâl: Kadı ve nahiv âlimi Sîrâfî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/317)
23. Hilâl: Şâir İbnü'l-'Allâf'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/377)
24. Hilâl: Şâir İbnü'l-Haccâc'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/527)
25. Hilâl: Fakîh ve Mütekellim Cu'l'un vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/626)
26. Hilâl: Kadı Ebû Ya'lâ'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 8/731)
27. Hilâl: Nahiv âlimi el-Hâmıd'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 10/86)
28. Hilâl: Noter (Muaddel) İbnü'l-Bessât'ın vefat tarihi (Hatîb, Târîh, 6/270)
29. Hilâl: Zâhidlerden biri hakkında bilgi (Hatîb, Târîh, 11/228)
30. Hilâl: Emîr İbnü'l-Verkâ'nın vefat tarihi (Hatîb, Târîh, 11/354)
31. Hilâl: Kadı el-'Ummânî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 11/606)
32. Hilâl: Bağdat Emîri Ebû Ahmed el-Huzâî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/59)
33. Hilâl: Kâtib İbn Hâcib en-Nu'mân'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/226)
34. Hilâl: Fakîh Dârikî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/238)
35. Hilâl: Kadı Harezî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/240)
36. Hilâl: Kadı İbnü'l-Hubâb'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/255)
37. Hilâl: Mütekellim Ebû Hâşim el-Cubbâî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/328)
38. Hilâl: Halife Tâi'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/360)

39. Hilâl: Vezir Ali b. İsa'nın oğlu İsa'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 12/516)
40. Hilâl: Kadı Ömer b. Eksem'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/109)
41. Hilâl: Kıraat alimi İbnü'l-Âcurrî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/132)
42. Hilâl → Ebû Bekir el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Âlimi Kisâî hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 13/353)
43. Hilâl: Kadı Istahrî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/385)
44. Hilâl: Vezir Ali b. İsa'nın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/462)
45. Hilâl: Şair İbn Bessâm'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/530)
46. Hilâl: Zâhid Ebu'l-Hasan b. Beşşâr'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/535)
47. Hilâl: Şahid Ebu'l-Hasan el-Cevherî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/575)
48. Hilâl → Ebû Bekir el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv âlimi el-Ahmer hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 13/590)
49. Hilâl → Ebû Bekir el-Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv âlimi Ebu'l-Hasan el-Esrem hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 13/594)
50. Hilâl: Şair el-Müneccim'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 13/611)
51. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Âlimi Sîbeveyh hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 14/103)
52. Hilâl: Hâsib Ebû Berze'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 14/347)
53. Hilâl: Halife Mutî'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 14/357)
54. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî → Musa b. Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Hanbel: Ahmed b. Hanbel'in Ebû Ubeyd'in *Garîbu'l-hadîs*'ini yazması (Hatîb, *Târîh*, 14/396)
55. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Edib Ebû Tevbe hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 15/278)
56. Hilâl: Kâtib Meymûn b. Harun'un vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 15/278)
57. Hilâl: Noter Mutahhar b. Süleyman'ın vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 15/293)
58. Hilâl → Hazzâz → İbnü'l-Enbârî: Nahiv Alimi Ferrâ hakkında bilgi (Hatîb, *Târîh*, 16/228)

59. Hilâl: Şâir ve birçok halifenin nedimi İbnü'l-Müneccim'in vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 16/340)
60. Hilâl: Kadı Yusuf b. Ömer el-Ezdî'nin vefat tarihi (Hatîb, *Târîh*, 16/474)

10. HALKTAN RÂVİLER

Burada halk kelimesi ile herhangi bir ilmi branşta uzmanlaşmamış; tüccâr, esnâf ve zanaatkâr gibi belirli bir meslek erbabı olan veya mesleği tespit edilememiş toplum bireyleri kastedilmektedir. Hadis, toplumun ortak paydası olmuştur. Bir ibadet olarak görülen hadis rivayeti, ilmi birikimi olsun veya olmasın toplumun her kesiminin ilgisini celbetmiştir. Hatîb'in, hadis meclislerindeki hoca ve talebenin âdâbına dair kaleme aldığı eserindeki[843] "Mecliste hadis okuyan kişi tamamen hadisle ilgilenmese de en azından hadisle bağı olan ve biraz hadisle uğraşmış biri olmalıdır."[844] sözü herhangi bir ilmi birikimi olmayan halk kitlesinin de hadis meclislerinde yoğun olarak bulunduğunu göstermektedir. Berkânî'nin, Ebû Muhammed Lü'lü' b. Abdullah el-Kaysarî hakkındaki "Ashâbu'l-hadîsin meclislerine katılan bir hizmetçiydi."[845] sözü de toplumun her kesiminin hadis rivayetine olan ilgisini göstermektedir. Halkın da toplumun diğer kesimleri gibi hadis rivayetine olan ilgisi birbirinden farklı olmuştur. Bazıları hadis ilmini uzun süre tahsil ederek önemli hâfız ve muhaddisler arasına katılırken bir kısmı da Bağdat'ın câmide, mescidde, çarşıda, pazarda kısacası her an her yerde kurulan hadis meclislerinden birine veya birkaçına katılıp az miktarda hadise sahip olmuş ve ömür boyu bu hadisleri rivayet etmekle yetinmiştir.

Râvilerin kimlik bilgileri içerisinde çok sayıda meslek nisbesi görülmektedir.[846] Fakat çoğu zaman bu nisbeler o râvilerin söz konusu işi bizzat yaptığını göstermemektedir. Kişilerin, babasının veya soy ağacı içerisindeki baskın kişiliğe sahip bir atasının mesleğine nispet edildikleri görülmektedir. Bundan dolayı Sem'ânî neseb bilgisi konusunda başvuru eserlerinden biri

---

843 *el-Câmi*'in Türkçeye tercümesi için bk. Ebû Bekir Ahmed b Ali Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmi'*, çev. Muhammed Enes Topgül vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025).

844 Hatîb, *el-Câmi'*, s. 144.

845 Hatîb, *Târîh*, 14/547.

846 Ensâb bilgisinin hadis ilmindeki yerine dair yapılan bir çalışma için bk. Ertuğrul Tülekoğlu, "Hadis Usulü Eserleri Bağlamında Ensâb Bilgisi ve Hadis İlmindeki Yeri", *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (Mart 2026), 1-28.

olan *el-Ensâb*'ında[847] sıklıkla bunu dile getirmektedir. Söz konusu eserde "Muhtemelen dedelerinden biri bu işi yapmaktaydı. Bu sebeple o da bu nisbeyi aldı."[848]gibi birçok açıklamaya rastlanmaktadır. Hatta meslek sahibi kişilerin kendi mesleklerine değil babalarının mesleklerine nispet edildikleri bile görülmektedir. Mesela Ebu'l-Kasım Cüneyd b. Muhammed el-Kavârîrî'nin babasının cam kadeh (kavârîr) işi yaptığı aslında kendisinin hazzâz (ipek imalatçısı) olduğu ifade edilmektedir.[849] Durum böyle olunca kaynaklarda açıkça mesleği hakkında bilgi verilen kişiler dışında meslek nisbelerinden yola çıkarak bir râvinin mesleğini tespit etmek mümkün olmamaktadır. Kaynaklarda râvilerin meslekleri hakkında çok az bilgi verilmektedir. Meslekleri hakkında bilgi verilen bazı râviler tanıtılacaktır.

Tüccâr, esnaf ve zanaatkâr râviler de diğer tip râviler gibi hadis ilmiyle ilgilenme açısından farklılık arz etmektedir. Bunlardan bir kısmı hadis ilmiyle bir ilmî branş olarak uzun süre ilgilenmiş, önemli hâfız ve muhaddislerden hadis dinlemiş, geniş bir hadis birikimine sahip olmuş ve bu engin birikimi hadis meclisleri akdederek rivayet etmiştir. Bu tür râvilerden bazılarının hadis hâfızı seviyesine çıktıkları görülmektedir. Meselâ asrın en önemli hâfızlarından Da'lec b. Ahmed ve Ebû Bekir eş-Şâfiî tüccardır. Ticarî seyahatlerini aynı anda birer hadis rıhlesine dönüştüren bu hâfızlar gittikleri yerdeki önemli muhaddislerin hadis birikimine sahip olarak memleketlerine dönmüştür.

Diğer şehirlerde yaşayan büyük tüccarların Orta Çağ'ın en büyük metropolü olan Bağdat'a mutlaka yolu düşmüştür. Ticârî hacminin yanında sahip olduğu hafız ve muhaddis nüfusuyla da dönemin en büyük hadis metropolü olan Bağdat tüccâr muhaddisler için hem ticaret hem rivayet fırsatı sunan eşsiz bir hadis merkezi olmuştur. Hem ticaret hem de hadis dinlemek için Bağdat'a gelen tüccar muhaddislerin Bağdat'ta uzun süre kaldığı görülmektedir. Kumaş ticareti yapan Nişaburlu muhaddis İbn 'Amrûye olarak bilinen Ebû Bekir Muhammed b. Amr el-Bezzâz en-Nîsâbûrî (öl. 304/916)

---

847 Sem'ânî'nin *Ensâb*'ı hakkında açıklayıcı bilgiler için bk. Mehmet Emin Özafşar, "Karahanlılar Dönemi İlim ve Kültür Hayatına Panaromik Bir Bakış: es-Sem'ânî'nin el-Ensâb'ı Özelinde", *Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadoluya İslâm Âlimleri 2: Karahanlılar Dönemi Sempozyumu Bildiri Metinleri*, ed. Ferhat Gökçe (Ankara: İlâhiyât, 2025), 65-107.

848 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/262.

849 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/506.

sık sık Bağdat'a gelmiş ve uzun süre burada ikamet etmiştir.[850] Yine kumaş ticareti yapan bir diğer Nişaburlu muhaddis Ebû Nasr Abdullah b. Bekir el-Bezzâz en-Nîsâbûrî (öl. 350/961) Bağdat'a geldiği zamanlarda burada uzun süre kalmıştır.[851]

Hadis ilminde önemli müktesebata sahip olan tüccâr râvilerden biri de Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed İbn Tayyib er-Rezzâz'dır (öl. 419/1028). Bağdat'ın en önemli ticaret merkezi olan Kerh Semti'nde ikamet etmiştir. Pirinç tüccarı olup Pirinççiler (Rezzâzîn) Çarşısında bir dükkânı vardır. Ebû Amr İbnü's-Semmâk, Ebû Bekir en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Gulâmu Sa'leb, Abdussamed et-Tastî, Muhammed b. Hasan en-Nakkâş, Da'lec b. Ahmed, Ebû Bekir b. Miksem, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî, Ebû Bekir eş-Şâfiî, Ebû Ali İbnü's-Savvâf başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları ondan hadis yazmıştır. Hatîb onu hadis rivayetinde son derece doğru biri (ile's-sıdki mâ hüve) olarak değerlendirmiştir. Aynı zamanda önde gelen kıraat âlimlerinden biridir. Hamza kıraatini arz usulüyle Muhammed b. Hasan b. Miksem'den tahsil etmiştir. [852]

Tüccar, esnaf ve zanaatkâr râvilerden bazılarının da hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemelerine rağmen sadece birkaç hadis dinleyerek rivayet ağına katıldıkları görülmektedir. Aslında bu durum toplumun birçok kesimi için söz konusudur. Bunlardan biri olan Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Tunc el-Verrâk (öl. 392/1001) Bağdat'ın doğu yakasındaki Bâbu't-Tâk Mahallesi'nde bulunan Verrâklar Çarşısı'nda kitap satan bir verraktır. O sadece İbn 'Ukde'den bir vesile ile dinlediği çok az miktarda hadise sahiptir.[853] Bir başka tâcir Ebu't-Tayyib Abdülaziz b. Muhammed el-Lü'lü'î (öl. 351/962), İshak b. İbrahim ed-Deberî → Abdürrezzâk tarikinden *Kitâbu'l-hudûd* ve *Kitâbu'r-Radâ*'ı rivayet etmiştir. Bunlardan başka hadisi yoktur.[854]

Bu tür râvilerden bir kısmının ilmî yetkinliğe sahip olmadıkları için bazen hadis rivayetinde hata yaptıkları veya hadisleri anlamakta güçlük çektikleri görülmektedir. Ebû Ümeyye Ahvas b. Fadl b. Gassân el-Galâbî (öl.

850 Hatîb, *Târîh*, 4/221.
851 Hatîb, *Târîh*, 11/78.
852 Hatîb, *Târîh*, 13/234; Zehebî, *Siyer*, 13/109; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/113; Zehebî, *Târîh*, 9/309; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/523-524; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/96; Muhaysin, *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân*, 2/226;
853 Hatîb, *Târîh*, 13/574.
854 Hatîb, *Târîh*, 12/225.

300/912) Bağdat'ın önemli elbise tüccarlarından biridir. Üç kere vezirlik makamına getirilen İbnü'l-Furât onun mağazasından giyinirdi. Aralarındaki dostluk sebebiyle hiç bilgisi olmamasına rağmen onu Basra, Vâsıt ve Ahvâz kadılığına atamıştır. Ebû Ümeyye hadis bilgisi olmayan bir râvidir. Kadı Ahmed b. Kâmil bazen onun yanına uğrar, o da sahip olduğu az miktardaki rivayetler içerisinde anlayamadığı yerleri ona sorardı. Birgün hadisler içerisindeki bir kelimeyi Ahmed b. Kâmil'e sormuş, o da Ashâbu'l-hadîsin bu kelimeyi yanlış imlâ ettiğini söylemiş ve kelimenin doğru imlâsını ona bildirmiştir. Fakat o hadisi yine Ashabu'l-hadîsin imlâ ettiği gibi yazarak Ahmed b. Kâmil'in sözlerine kulak asmamıştır. Dârekutnî, Ebû Ümeyye'yi hadis rivayetinde "leyse bihî be's" lafzıyla değerlendirmiştir.[855]

Tüccar, esnâf ve zannatkârlar eğer hadis ilmiyle uzun süre ilgilenmemişler ve bir vesile ile dinledikleri az miktardaki hadisleri rivayet etmekle yetinmişlerse sosyal çevreleri de meslek erbâbı ile sınırlı kalabilmektedir. Bu tür bazı râvilerin hoca ve talebeleri içerisinde meslek erbabının zikredilmesi söz konusu durumu açıklamaktadır. Abdullah et-Temmâr Bürğûs'un (öl. 374/984) hadis dinlediği hocaları Ali b. Hasan b. Muğîre ed-Dekkâk ve Muhammed b. İbrahim b. Neyrûz el-Enmâtî de tüccârdandır.[856]

Kumaş ticareti yapan Ebû Ali Ahmed b. Halil el-Bezzâz el-Bağdâdî, Bağdat'a götüreceği bir ticaret kervanı için kendisine yardım eden tâcir muhaddis Hamûye b. Hüseyin el-Kassâr'a teşekkür etmek amacıyla bir hadisi sadece ona tahdîs etmiş, böylece o hadisin tek râvisi olmasını sağlayarak birçok muhaddisin ona rıhle yapmasını sağlamıştır.[857]

Bu tip râvilerden biri olan Ebû Muhammed Hasan b. Hâmid b. Hasan b. Hâmid (öl. 407/1016), şehir dışından gelen muhaddislerin konaklayıp aynı zamanda hadis rivayet ettikleri mekânlar durumundaki hanlardan biri olan İbn Hâmid Hanı'nın sahibi ve işletmecisi olan zengin bir tacirdir. Kendisi de bir hadis râvisi olan İbn Hâmid, Ali b. Muhammed b. Sa'îd el-Mevsılî'den hadis dinlemiştir. Muhammed b. Ali es-Sûrî de ondan hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.[858] Ticaret için gittiği

---

855 Hatîb, *Târîh*, 7/521-523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/133-134.

856 Hatîb, *Târîh*, 11/38.

857 Hatîb, *Târîh*, 5/212.

858 Hatîb, *Târîh*, 8/260-262; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/377; Zehebî, *Târîh*, 9/117; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/361-362; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/173.

Mısır ve Dımeşk'te hadis dinlediği tek şeyh olan Mevsılî'den hadis rivayet etmiştir.[859]

Zengin tüccar muhaddisler hadis öğrenimine destek olmuş, vakıflar kurmuş ve hadis talebelerine maddi yardımlar yapmıştır. Aslen Bağdatlı olup Mısır'da ikamet eden tâcir muhaddis Ebu'l-Hasan Affân b. Süleyman b. Eyyüb (öl. 324/935) Ashâbu'l-hadîsin ve cennetle müjdelenen 10 sahâbînin torunlarının ihtiyaçlarını karşılamak için vakıflar kurmuştur.[860] Ticaret vesilesiyle büyük bir servet kazanan Daʿlec b. Ahmed de Mekke, Bağdat ve Sicistan'da hadis talebelerine destek verecek vakıflar kurmuştur.[861]

Ahmed b. Yusuf b. Hallâd el-ʿAttâr (öl. 358/968), Bağdat'ın Attârlar Çarşısı'nda esnaflık yapan bir attardır.[862] Kadı İsmail b. İshak, Muhammed b. Ğâlib et-Temmâm, İbn Sâʿid ve İbrahim el-Harbî gibi önemli hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye, Muhammed b. Ebu'l-Fevâris, Kadı Ebu'l-Ferec İbn Sümeyke, Ebû Ali İbn Şâzân ve Ebû Nuaym el-İsfahânî gibi önde gelen hafızlar zikredilmiştir. İlimden yoksun olduğu bildirilen Ahmed b. Yusuf uzun bir ömür sürmesi ve akranlarının kendisinden önce vefat etmesi sebebiyle birçok râviden hadis rivâyet eden tek kişi kalmış ve bu sayede âlî ve garib hadislere sahip olmuştur. İlimdeki yetersizliğine rağmen rivayetlerinin sahip olduğu teferrüd ve uluv gibi bu dönemde en çok aranan nitelikleri sayesinde birçok hafız ve muhaddis ondan hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sika ve sadûk olarak nitelenmiştir.[863]

---

859 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 13/47.

860 Hatîb, *Târîh*, 14/212; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/364; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/211.

861 Hatîb, *Târîh*, 9/366-372; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/74-76; Zehebî, *Siyer*, 12/143-146; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 4/197; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 361; Zehebî, *Târîh*, 8/30-32; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 14/13; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/143-147; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 265-266; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu İrbil*, 2/155; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 17/277-286; Zehebî, *el-İber*, 2/87-88; Sübkî, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, 3/291-293; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 281-283; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/275; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/333; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/146; İbnü'l-ʿİmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/270; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 2/340; Sezgin, *Târîh*, 1/377; Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr*, 251-252; İbn Cümeyʿ, *Muʿcemu'ş-şuyûh*, 274-275.

862 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/272.

863 Hatîb, *Târîh*, 6/470; İbn Nukta, *et-Takyîd*, 158; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/272, Zehebî, Târîh, 8/134; İbnü'l-ʿİmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/307.

Âlî isnadlara sahip olan ve hurdacılık yaparak geçimini sağlayan Ebû Ali Hasan b. Ahmed es-Sakatî çok fazla hadis birikimine sahip olmayan ve gençliğinde dinlediği az miktardaki hadisleri rivayet etmekle yetinen bir râvidir. Hadis ilmiyle bir branş olarak ilgilenmediği için meclisler akdetmemiş, sahip olduğu hadisleri Hurdacılar Çarşısı'na gelen hadis taliblerine dükkânında rivayet etmiştir.[864]

Arpa Kapısı Mahallesi'nde elbiselere nakış işiyle uğraşan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Mutarrız (öl. ?), azımsanmayacak sayıda hocadan hadis dinlemiştir. İbn Asâkir onun Dımeşk, Remle, Rakka, Hıms, Bağdat, Kûfe ve Mekke'de çok sayıda hocadan hadis dinlediğini söylemekte ve hocalarını zikretmektedir. Fakat zikredilen hocaları arasında önde gelen hafızlar bulunmamaktadır. Tenûhî ondan İbn Bükeyr'in rehberliği (ifadesi) ile Arpa Kapısı Mahallesi'ndeki dükkânında hadis dinlemiştir. İbn Bükeyr'in "ifâdesi" ile ondan hadis dinlemesi Tenûhî gibi hadis çevresini iyi tanıyan münekkid bir âlimin ondan haberdâr olmadığını düşündürmektedir. Ayrıca Mutarrız'ın vefat kaydının dahi tutulmaması onun hadis çevrelerinde çok tanınan ve sık sık hadis rivayet eden biri olmadığını, hadis meclislerinde değil onu tanıyan nadir kişilerin aracılığıyla kendi dükkânında hadis rivayet eden bir esnaf olduğunu göstermektedir. Anlaşılan o ki gençlik yıllarında rıhle yaparak hadis tahsili yapmaya başlamış, ama hayatın bazı zorlamaları sonucu hadis tahsilini bırakarak zanaatıyla geçimini idâme ettirme uğraşına girmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[865] Bu râvi gençlik yıllarında bir müddet hadis dinlemiş, ardından hadis ilmiyle ilgisini kesmiş, kendi işiyle uğraşırken dükkânına gelen kişilere sahip olduğu rivâyetleri aktarmakla yetinen *esnaf-râvi* tipine güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Herhangi bir meslek ile ilgisini tespit edemediğimiz halk kesiminden bir grup râvi daha bulunmaktadır ki; bunlar herhangi bir ilmî branşla da ilgilenmedikleri için kaynaklarda "bilgi yoksunu" olarak nitelenmiştir. Bu tür râvilerden biri Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-Cevâlikî İbnü'l-'Arîf'tir (öl. 408/1017'den sonra). Bu zât, sokaklarda dilencilik yapan fakir biridir. Hatîb el-Bağdâdî ve beraber hadis öğrenimi yaptığı arkadaş grubu ona Şam Kapısı Çarşısı civarında rast gelmiş ve önce ona gümüş para vererek maddi

---

864 Hatîb, *Târîh*, 8/216.

865 Hatîb, *Târîh*, 2/177; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 51/92; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/332-333; Zehebî, *Târîh*, 8/405-406; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/140.

destek olmuşlar, ardından da ondan hadis yazmışlardır. Bu râvinin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumu hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır.[866]

Hiçbir ilmî birikimi olmayan, Bağdat'ın hareketli hadis atmosferinde bir vesile ile az miktarda hadis yazan halk kesiminden râviler bazen hadis tahammül ve eda yöntemi konusunda bile bilgisiz olabilmektedir. Bu tür râvilerden biri Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Keysân el-Harbî'dir (öl. 373/983'ten sonra). 90 küsur sene yaşamış uzun ömürlü bir zâttır. Kadı Yusuf'tan hadis rivayet eden akranları vefat ettiği için hocasından hadis rivayetinde teferrüd etmiş ve onun en âlî isnadlarına sahip olmuştur. Bu sebeple bilgisizliğine rağmen ondan hadis rivayet edilmiştir. Berkânî, Cevherî ve Tenûhî gibi büyük hafızlar ondan hadis rivayet etmiştir. Sika olduğu ifade edilmiştir. Berkani şöyle demiştir: "İbn Keysân güzel rivayet edemezdi. Ondan bana kendi hadislerinden bazılarını rivayet etmesini istedim. Kitabını eline aldı. Ne söyleyeceğini bilemiyordu. Ona 'Sübhânallah! Size Kâdı Yusuf tahdîs etti.' dedim. O da 'Sübhânallah! Size Kâdı Yusuf tahdîs etti!' dedi. Fakat semâ'ı sahihti. Kardeşi ile birlikte Kadı Yusuf'tan tesbîh ve zekâta dair hadislerin bulunduğu iki cüz semâ ettiler."[867] Önemli muhaddislerin hadis rivayet etmeyi dahi bilmeyen bu tür râvilerden hadis dinlemelerinin sebebi sahip oldukları âlî ve garîb rivayetledir.

11. DEĞERLENDİRME

İkinci Bölüm'de Bağdatlı râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilerek her bir grubun hadis rivayetine yönelik farklılaşan ilgisi ve rivayet tutumu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. İlk önce hadis râvilerinin ortak yönleri ve farklı özellikleri ele alınmıştır. Râvilerin hadis öğreniminde seçici bir yöntem takip ettikleri görülmüştür. Bu kitlesel yönelim, tamamı önceki asırlarda tedvin ve tasnif edilen hadislerin uzun ve meşakkatli rıhleler yapılarak yeniden derlemesine gerekçe teşkil etmiş ve rıhle motivasyonunu sağlamıştır. Söz konusu seçici yöntemin bir diğer sebebi de râvilerin, dolayısıyla tariklerin çoğalması sebebiyle her râvinin tüm hadislerinin yazılmasının mümkün olmamasıdır. Bu sebeple muhaddisler mümkün olduğunca çok râvinin sahih, âlî ve garîb rivayetlerini seçerek yazmıştır.

---

866 Hatîb, *Târîh*, 8/560; Zehebî, *Târîh*, 9/128

867 Hatîb, *Târîh*, 13/563; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/394; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/337.

Râvilerin hadisleri ezberleme konusunda farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu asırda hadisleri ezberleyen muhaddis profilinin azaldığı, kitabın hadis rivayetinde ana araç konumuna yükseldiği, muhaddislerin önemli bir kısmın hadisleri yazıp hocadan dinledikleri ve daha sonra bu hadisleri kitaplarından okuyarak rivayet ettikleri belirlenmiştir. Hadislerin ezberlenmemesinin sonuçlarına değinilmiştir. Hadislerini ezberlemeyen muhaddisler nehre düşürme, yangın, soygun, maddi gelir için satmak, emanet edilen kişinin kaybetmesi, fare ve güve yemesi gibi sebeplerden ötürü kitaplarını kaybettikleri tespit edilmiştir. Bu tür sebeplerle kitaplarını kaybeden muhaddisler açısından iki farklı sonuç ortaya çıktığı görülmüştür. Muhaddis eğer kaybettiği kitapta yer alan hadislerden bir kısmı ezberinde varsa sadece o hadisleri rivayet etmiş ve birikiminin çoğunu kaybetmiştir; yahut başkasının kitaplarından rivayet etmeye teşebbüs etmiştir ki bu da münekkidler tarafından cerh edilmesine ve Ashâbu'l-hadîsin ondan hadis yazmamasına sebep olmuştur. Birinci seçeneğin de iki farklı sonucu olduğu görülmüştür. Birincisi kitabını kaybeden muhaddis sadece iyi ezberlediği az miktardaki hadisi rivayet etmekle yetinmiş, böylece itibarını korumuştur. İkincisi ise ezber olsa da tam anlamıyla zapt edemediği hadisleri de rivayet etmeye çalışmıştır. Bu ikinci durumda ise genellikle hata yapmış ve yine hadis münekkidlerinin eleştirilerine maruz kalıp kariyeri zedelenmiştir. Dolayısıyla bir muhaddisin hıfzedemediği hadisler her zaman tehlike içinde olmuştur.

Râviler ilim dallarına ve mesleklerine göre tasnif edilince toplumun farklı kesimlerinin hadis ilmine yönelik farklılaşan ilgisi daha açık görülmüştür. Hadis rivayeti her dönemde toplumun ortak paydası olmuştur. Dilencisinden eczacısına, berberinden şairine, vezirinden halifesine kadar toplumun her kesimi az veya çok hadis rivayet ederek hadis rivayet ağına katılmıştır. Hadis rivayeti, dindar bir Müslüman için Allah Rasûlü'ne (s.a.v.) ulaşan zincirin bir halkasını teşkil etmek anlamına gelirken, bir vezir veya bürokrat için tedeyyün izharı ve meşruiyet göstergesi, bir kıraat âlimi için Kur'ân'ın faziletlerine veya kıraatlerine dair destekleyici bir bilgi, nahiv âlimi için dilbilimsel istişhâd yapacağı bir kaynak anlamı taşıyabilmiştir. Herkesin amacı farklı olsa da hadis rivayeti toplumun her tabakasındaki insanları aynı mecliste birleştiren sosyal bir ağ inşa etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BAĞDAT'TA HADİS İLİMLERİ VE HADİS EDEBİYATI

4./10. asırda Bağdat, hadislerin sadece nakledildiği bir merkez olmanın ötesinde, bu rivayetlerin isnad ve metin analizlerinin yapıldığı bir dirâyet havzası hüviyetindedir. Önceki bölümlerde ele alınan fiziksel çevre ve sosyal dokunun sunduğu imkânlar ile farklı râvi profillerinin sergilediği entelektüel çeşitlilik, hadis ilminin farklı disiplinlerinde uzmanlaşmayı ve bu birikimin zengin bir literatüre dönüşmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bağdatlı muhaddislerin ricâl ilmine gösterdikleri yoğun ilgi, hadislerin sıhhatini zedeleyen gizli kusurların tespiti (ilel), filolojik tahliller (garîbu'l-hadîs) ve hukukî-tarihî süreçlerin takibi (nâsih-mensûh) gibi alanlarda ortaya koydukları metodolojik titizlik, Bağdat'ı hadis ilimlerinin tartışmasız en önemli merkezlerinden biri konumuna yükseltmiştir. Çalışmanın bu son bölümünde, tezin ana sacayağını oluşturan "mekân-insan-eser" temaları çerçevesinde, Bağdatlı muhaddislerin söz konusu ilim dallarına sağladıkları özgün katkılar ile bu süreçte vücuda getirilen eserlerden oluşan zengin hadis edebiyatı bütüncül bir bakış açısıyla mercek altına alınacaktır

1. RİCÂL İLMİ VE EDEBİYATI

Bağdat diğer tüm ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de önde gelen âlimlerin yetiştiği önemli bir hadis merkezidir. Hadis ilimleri içerisinde ricâl ilmi Bağdatlı muhaddislerin her zaman ilgi duyduğu ve önemli otoriteler yetiştirdiği bir ilim dalıdır. Hasan b. 'Arafe'nin (öl. 257/870) "Bağdatlıların sika kabul etmediği kişi [sikalıktan] düşmüştür. Onlar [hadis] ilminin uzmanlarıdır."[868] sözü Bağdatlıların ricâl ilmindeki yetkinliğini anlatması açısından önem arz etmektedir. Bu bölümde Bağdatlı ricâl âlimleri ve telif et-

[868] Hatîb, *Târîh*, 1/345.

tikleri ricâl eserleri tanıtılacaktır. Ardından da Bağdatlı râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları incelenecek ve Bağdatlı râvilere yöneltilen eleştiriler ele alınacaktır.

1.1. Önemli Ricâl Âlimleri, Cerh-Taʿdîl Yöntemleri ve Eserleri

Bu başlık altında 4./10. asırda yaşayan Bağdatlı ricâl âlimlerini, bu âlimlerin ricâl bilgisine ulaşırken izledikleri yöntemleri, kullandıkları cerh-taʿdîl lâfızlarını ve ricâl ilmine dair telif ettikleri eserler incelenecektir. Sadece vefat tarihi ve ricâl bilgisi veren ve ricâl değerlendirmesi yapan muhaddisler değil, onlardan bu bilgileri rivayet eden muhaddisler de tanıtılacaktır. Böylece incelediğimiz asırda Bağdat'ta ricâl ilmi ile ilgilenen ve bu ilme katkı sunan muhaddisler tespit edilmiş olacaktır.

1.1.1. 4./10. Asırdaki Bağdatlı Münekkitlerin Ricâl Bilgisine Ulaşmada Kullandıkları Yöntemler[869]

Hadis münekkitleri, diğer münekkitlerden hakkında bilgi elde edemediği râvilerle ilgili bir hüküm vermek için çeşitli yöntemler kullanmışlardır. Bu başlık altında, münekkitlerin, bir râvinin güvenilirlik durumu hakkında yargıya varırken kullandıkları yöntemler ele alınacaktır. [870]

1.1.1.1. Râvi Hakkındaki Bilgilerden Yola Çıkarak Hüküm Vermek

Hadislerin sıhhatini tespit etmede en önemli unsur isnad, isnadı oluşturan unsur da râviler olduğu için muhaddisler râviler hakkında her türlü bilgiyi derlemeye çalışmıştır. Râvilerin doğum ve ölüm tarihleri, hadis tah-

---

869 Bu başlık, daha önce yayınlanmış bir makalemizden alınmıştır. bk. Mustafa Oral - Fikret Karapınar, "4./10. Asır Bağdat'ında Ricâl Âlimleri ve Cerh-Taʿdîl Yöntemleri", *Mütefekkir* 12/24 (Aralık 2025), 358-378.

870 Bu başlık altında ulaşılan sonuçların bir kısmı erken dönem hadis münekkitlerinin râviler hakkında hüküm verirken uyguladıkları yöntemlere dair yapılan bir çalışmada ulaşılan sonuçlarla büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. bk. Muhammed Enes Topgül, *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluştu?* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019). Bununla birlikte çalışmanın, bu yöntemlerin 4./10. asır Bağdatlı münekkitler tarafından uygulanma pratiklerini ortaya koyması, farklı bazı yöntemlerin tespit edilmesi ve özellikle çalışmaya konu olan zaman aralığındaki münekkitlerin kimliklerinin, eserlerinin ve kullandıkları cerh-taʿdîl lafızlarının tespit edilmesi gibi hususlarda literatüre özgün katkı sunacağı öngörülmektedir.

sili yapıp yapmadıkları, sahip oldukları rivayet miktarı, hocaları ve öğrencileri, seyahat tarihleri gibi bilgileri onların güvenilirliklerini tespit ederken kullanmışlardır.

Bu yöntemlerden biri râvinin hadis tahsili yapıp yapmadığının; bir başka deyişle hadis ilmiyle ilgilenip ilgilenmediğinin tespitidir.[871] Münekkitler bu bilgiler sayesinde hadis meclislerine katılmayan, bununla birlikte hadis rivayet eden kişilerin yalan söyledikleri sonucuna ulaşmıştır. Böylece onların rivayet ettikleri hadislerin değerlendirilmeye bile alınmadan reddedilmesi mümkün olmuştur. Bunun aksine hadis meclislerine katılan râvileri de kaydederek onların rivayetlerinin değerlendirmeyi hak ettiği ifade edilmiş ve ikinci aşamada bu rivayetlerin güvenilirlikleri aşağıda zikredilecek farklı yöntemlerle kontrol edilmiştir. Tabakât eserlerinde râviler hakkında söylenen "Ölene kadar bizimle hadis dinledi.",[872] "Ölene kadar bizimle hadis yazdı."[873] ve benzeri sözler onların hadis tahsil ettiğine dair kayıtlardır. 4./10. asrın önde gelen münekkitlerinden Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî (öl. 385/995), Ebü'l-Kasım İbnü's-Sellâc'ın "uğraşmaya değmeyecek bir râvi" olduğunu söylemiş, bu iddiasını ise hiçbir hadis meclisinde görülmemesi ve hadis dinlediğinin bilinmemesi ile gerekçelendirmiştir.[874]

Bağdatlı münekkitlerin râvilerin güvenilirliğini tespitte kullandıkları bir diğer yöntem onların sahip oldukları hadis miktarlarından yola çıkarak hüküm vermektir. Tabakât eserlerindeki "Bundan başka hadisi yoktur.",[875] "Ahmed b. Hanbel'den bundan başka hadis dinlemedi.",[876] "Sadece bu tek hadise sahiptir.",[877] "Ondan, bu hadisten başka hadis yazmadım",[878] "Onun sahip olduğu tüm hadisler yalnızca iki cüzdür.",[879] "Onda Mehâmilî'den

---

871 Râvilerin hadis tahsili için yolculuk yapmamalarının ricâl tenkidi açısından anlamlarını araştıran bir çalışma için bk. Ramazan Doğanay, "Cerh-Taʿdîl Arasında Bir İfade: 'Hadis Uğruna Yolculuk Yapmadı/Lem Yerhal fî talebi'l-hadîs'", *Amasya İlahiyat Dergisi* 25 (Haziran 2025), 83-115.

872 Ebû Bekir Ahmed b Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm ve ahbâru muhaddisîhâ ve zikru kuttânihe'l-ʿulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridîhâ*, thk. Beşşâr ʿAvvâd Maʿûf (Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2002), 3/506.

873 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 8/648.

874 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/364-365.

875 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/544.

876 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/463.

877 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/702.

878 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/345.

879 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/479.

semâ ettiği sadece bir meclis, Saffâr'dan semâ ettiği bir cüz vardı."[880] gibi kayıtlar râvilerin mezkûr hadislerden başka hadis rivayet etmesi durumunda bu teşebbüsün tespit edilmesi amacını taşımaktadır.

Münekkitlerin râviler hakkında hüküm verirken kullandıkları bir diğer bilgi türü onların hadis dinlediği şehirlere dair kaydedilen bilgilerdir. Muhaddisler râvilerin rihlelerini titizlikle takip etmiş ve onların gitmedikleri bir şehirde bulunan hocalardan hadis rivayet etmeleri durumunda bu bilgileri kullanarak onların doğru söylemediğini tespit etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, hocası Ebü'l-Hüseyin el-ʿAtîkî'ye (öl. 441/1049) bir râvinin Bağdat dışında hadis dinleyip dinlemediğini sormuş, ardından bu bilgiyi kaydetmiştir.[881] Ebü'l-Hasan İbnü'l-Hatîb'in (öl. 405/1014) sadece Ahvâz ve çevresinde hadis dinlediği ve bu bölgenin dışına çıkmadığı kaydedilmiştir.[882]

Muhaddisler râvilerin hadis dinlediği hocalarını titizlikle kayıt altına almıştır. Böylece bir râvinin hadis dinlemediği bilinen bir hocadan hadis rivayet etmeye teşebbüs etmesi gibi durumlarda onun güvenilir olmadığı hükmüne ulaşabilmişlerdir. Bu bilgiyi önemseyen muhaddisler kendilerinin hadis dinlediği ve dinlemediği hocaları ilan etmiştir. Böylece bu bilgilerin kendilerinden yapılan rivayetlerin kontrol edilmesinde kullanılmasını sağlamışlardır. Mesela muhaddislerin söylediği, "Ebü'l-Kasım el-Enbârî 305 senesinde vefat etti. Ben 10 yaşındaydım. Onunla karşılaşmadım.",[883] "Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm'ı [öl. 224/838] gördüm ama ondan hiçbir şey dinlemedim.",[884] "Ona yetiştim. Ama ondan hadis dinlemek nasip olmadı."[885] gibi birçok söz bu amaçla söylenmiştir. Bu bilgilerden yola çıkılarak görmediği, erişemediği veya görüp erişse bile hadis dinlemediği hocalardan rivayet etmeye teşebbüs eden râviler tespit edilebilmiştir. Mesela bazı râviler hakkındaki "O yalan söylüyor. Selam b. Tevbe en-Nehrevânî'den hadis rivayet ediyor fakat o kendisinden semâ etmeden önce vefat etti.",[886] "Biri çarşıdan Hişâm b. ʿAmmâr'ın hadislerini içeren bir kitap almış, sonra onu Musa b. Sehl el-Cevnî'ye (öl. 307/919) okumuş. Oysa o Hişâm'dan [bu ha-

880 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/228.
881 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 5/562.
882 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/57.
883 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/446.
884 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/326.
885 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 5/35.
886 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/20.

disleri] dinlememiştir."[887] gibi değerlendirmeler bu tür bilgilerin kaydedilmesiyle mümkün olabilmiştir. Benzer şekilde Hatîb el-Bağdâdî bir hadis hakkında bu bilgilerden yola çıkarak değerlendirme yapmış ve şöyle demiştir: "Bu hadis bâtıldır. Çünkü Hâmid b. Muhammed el-Herevî ve Muhammed b. Muhammed el-İskâfî, Musa b. Sehl el-Veşşâ'dan hiçbir şey dinlememiştir." [888]

Muhaddisler hoca-öğrenci ilişkilerini tespit etmek amacıyla râvilerin son öğrencilerini kaydetmeye önem vermiştir. Böylece râvinin öğrencileri içerisinde en son vefat edenin ardından o râviden hadis rivayet etmeye teşebbüs eden kişiler de tespit edilebilmiştir. "O, ondan hadis rivayet edenlerin sonuncusudur.",[889] "Ondan en son rivayet eden kişi falandır.",[890] "Onunla Hasan b. Süfyân'dan rivayet sona erdi."[891] gibi çok sayıdaki kayıt bu amaçla tutulmuştur.

Muhaddislerin en çok kullandıkları bilgi türlerinden biri de râvinin yaşamında önemli olan olayların tarihleridir. Râvinin doğum ve ölüm tarihleri, rihleye çıkış tarihleri, belirli bir şehirde bulunduğu tarihler rivayet güvenliğini sağlamak ve hadis uyduranları tespit etmek amacıyla çok sık kullanılmıştır. Hassân b. Zeyd'in (öl. ?) "Biz yalancılara karşı tarihten yararlandığımız kadar hiçbir şeyden yararlanmadık. Şeyhe "Kaç yılında doğdun?" deriz. Eğer o doğum yılını söylerse doğru mu yalancı mı olduğunu anlarız."[892] sözü de bu bilginin kullanım sıklığını ve önemini göstermektedir. Bu amaçla muhaddisler râvilere doğum tarihlerini sorarak kaydetmiş,[893] bu yöntemin sıklıkla kullanılması sebebiyle hadis otoritelerinin tenkidinden çekinen sorunlu râvilerden bazıları doğum tarihlerini gizlemiştir.[894] Bu yöntemin kullanılarak yalancı râvilerin tespit edildiği birkaç örnek zikretmek konuyu vuzuha kavuşturacaktır. Ebü'l-Hüseyin İbnü's-Semmâk (öl. 424/1032), hadis dinlediğini iddia ettiği hocanın vefatından sonra doğduğu gerekçesiyle

887 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 15/58.
888 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 8/674.
889 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/471.
890 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/382, 3/619, 4/682, 11/214.
891 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/40.
892 Ebû Bekir Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Mahmûd et-Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983), 1/131.
893 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/74, 2/155, 2/162, 3/54, 4/177 vd.
894 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/511.

eleştirilmiştir.[895] Lâhık b. Hüseyin (öl. 384/994) bir mecliste hadis rivayet etmiş, meclisteki bazı muhaddisler yalan söylediğinden şüphelenmiş ve bu hocalardan nerede ve ne zaman hadis dinlediğini sormuştur. Onlardan 320 yılından sonra Mekke'de hadis yazdığını söyleyince oradaki muhaddislerden biri: "320 yılından sonra onlardan nasıl hadis yazdın! Onlar 310 yılından evvel vefat ettiler!"[896] diyerek iddiasına karşı çıkmıştır. Kadı Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Osman en-Nasîbî'nin (öl. 406/1015) Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Münâdî ve İsmail es-Saffâr'dan hadis rivayet etmesi eleştirilmiştir. Zira Nasîbî'nin Bağdat'a gelişi Saffâr'ın ölümünden birkaç sene sonradır.[897] Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin İbn Şehriyâr'ın (öl. 306/918) Selam b. Tevbe en-Nehrevânî'den hadis dinlediğine dair iddiasının doğru olmadığı hocasının vefat tarihinden yola çıkılarak tespit edilmiştir.[898] Bağdat'ın önemli hadis münekkitlerinden biri olan Ebü'l-Kasım el-Ezherî bir râvinin yalancılığını tespit ettiği olayı şöyle anlatmaktadır: "[Râviye] Bu kitapları ne zaman işittin?" dedim, "335 senesinde" diye cevap verdi. Ben de: "Sen Bağdat'a 340 yılından sonra geldin. Bu nasıl olur?" dedim. Bana cevap veremedi."[899] Bu örnekler, muhaddislerin râvinin hayatındaki tarihsel verileri, bilhassa doğum ve vefat tarihlerini yalnızca biyografik bir bilgi olarak değil, aynı zamanda hadis uydurmacılığını ve iddialardaki tutarsızlıkları tespit etmeyi sağlayan temel bir tenkit aracı olarak kullandığını açıkça göstermektedir.

1.1.1.2. Râvinin Rivayetlerinden veya Kitabından Yola Çıkarak Hüküm Vermek

Münekkitlerin güvenilirlik durumu bilinmeyen râvilerin hadislerini inceledikleri ve hadislerini doğru olarak rivayet edip etmedikleri üzerinden onlar hakkında hüküm verdikleri görülmektedir. Tabakât eserlerindeki "Falancadan [kendisinin] doğruluğunu ve güvenilirliğini gösteren hadisler rivayet etmiştir.",[900] "Düzgün hadisler rivayet etmiştir."[901] gibi çok sayıda

895 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 5/177.
896 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 16/151-152.
897 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 4/84.
898 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 3/20.
899 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 4/84-85.
900 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/77, 13/195, 9/61, 10/452 vd.
901 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 13/389, 13/110, 10/452, 13/497, 13/86 vd.

değerlendirme hadisleri incelenen râvilerin tezkiye edildiğini; "Hadislerinde, onun güvenilir biri olmadığını gösteren münkerlik vardır.",[902] "Zabtının ve hâlinin zayıflığını gösteren hadisler rivayet etti.",[903] "Falancadan bâtıl hadisler rivayet etti."[904] gibi değerlendirmeler de cerh edildiğini göstermektedir.

İlk asırlarda tartışma konusu olan kitâbet kısa zamanda meşrulaşarak gündemden kalkmış, 4./10. asırda ise hadis rivayetinin asıl aracı haline gelmiştir. Bu asırda hafızların bile kitabından hadis rivayet etmesi istenmiş, hafızasından hadis rivayet edenler eleştirilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî kitap merkezli bu çağda hadis öğrenimini tamamlayarak hadis rivayet etmeye başlayacak genç râviler için şu şartı öne sürmüştür: "Râvinin hadis uydurduğu veya karşılaşmadığı şeyhten hadis dinlediğini iddia ettiği yönünde bir eleştiri yoksa ve adaleti düşüren eylemlerden uzak durmuşsa; bununla birlikte dinlediklerinin yazılı olduğu bir kitabı yoksa ve hıfzından hadis rivayet ediyorsa, hadis ilmini bilen ve anlayan ilim ehli bu râvi hakkında onun hadis öğrenimi yaptığı, hadisle ilgilendiği, hadisleri zapt edip hıfzettiği hususunda şahitlik edene kadar hadisiyle ihticâc edilemez."[905] Bu anlatıdan da anlaşılacağı üzere bu asırda rivayetlerin doğrulanmasında kullanılan birincil araç kitaptır. Kitaplar, tahammül edilen hadislerin doğru olarak rivayet edilmesini sağladığı gibi râvilerin adaletinin tespitinde ve hadis hırsızlığı yaparak dinlemediği kitaplardan hadis rivayet edenlerin ortaya çıkarılmasında da önemli vesikalar olmuştur.[906] Kitapların baş veya son kısımlarında yer alan semâ kayıtları incelenerek onların râvilere aidiyeti tespit edilmiştir. Semâ kayıtları kontrol edildikten sonra sahipleri hakkında söylenen: "Ondan sahih asıllarından hadis yazdık",[907] "Semâ [iddiası] sahihtir."[908] ve "Semâ'ı sebt, kitâbı sahihtir."[909] gibi sözler onların adaletinin tescili ve kitapları muteber usullerle hocalardan tahammül ettiklerinin belgesi olmuştur.

---

902 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 6/412.
903 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/537.
904 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 8/677.
905 Hatîb el-Bağdâdî, *Câmi*, 1/134.
906 Nüshaların kontrol edilmesi ve bu yolla râvi ve rivayetler konusunda hüküm verilmesi hakkında geniş bilgi için bk. Bozkurt, *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*, 73-76.
907 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 14/57.
908 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 9/372.
909 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 12/515.

Hadis hırsızlığı yaparak kendilerine ait olmayan kitapları rivayet etmeye teşebbüs eden râviler de kitapların kontrol edilmesiyle ifşa edilmiştir. Ebü'l-Kasım el-Ezherî (öl. 435/1043) bir râviyi kendisine ait olmayan kitaplardan hadis rivayet ettiği için cerh etmiş; Hatîb el-Bağdâdî ise hocasının sözünün doğruluğunu mecruh râvinin vefatından sonra sahafa düşen kitaplarını satın alıp kontrol ederek tespit etmiştir. O, bu tespitini şöyle anlatmaktadır: "Ben o kitaplardan bazılarını satın aldım. Durumun Ezherî'nin bana anlattığı gibi olduğunu gördüm. Çünkü bu kitaplarda onun semâʿ (kaydını) bulamadım. Hiçbir yerinde ıslah ve muâraza işareti de görmedim."[910] Münekkitlerin bazen şüphelendikleri râvinin kitabıyla başka kitapları karşılaştırdığı da görülmektedir. Mesela Ebû Abdullah Muhammed b. Ali es-Sûrî (öl. 441/1049) hadis hırsızlığı yaptığından şüphelendiği bir râviden kitabını istemiş ve onu râvinin hocasından aynı hadisleri rivayet eden diğer öğrencilerin nüshaları ile karşılaştırmıştır. Hocanın bu hadisleri rivayet ettiği meclisin 344 yılında akdedildiğini, bu râvinin ise tarihi kazıyıp 347 olarak değiştirdiğini ve kendisinin semâ kaydını sonradan yazdığını tespit etmiştir. Râvinin yalan söylediğini anlayan Sûrî, onun yalanını ifşa etmiş ve kendisi de ondan hadis yazmayı bırakmıştır.[911]

Muhaddislerin kitaba daha sonra ekleme yapıldığını mürekkebin durumundan anladıkları görülmektedir. Sika râvilerden olan Ali b. Ahmed er-Rezzâz, gözlerini yitirdikten sonra kendisinden hadis dinlemek isteyenlere şu uyarıyı yapmıştır: "Eski hatlı [mürekkepli] olanlara bak ve onları bana oku. Kötü hatla semâ kaydı düşülenlerin üzerini çiz. Çünkü benim bir oğlum vardı. Semâ etmediğim hadislere benim için semâ kaydı düşerdi."[912] Bir münekkit, yukarıda zikredilen İbnü's-Semmâk'in imlâ ettiği asıllarından bir cüzü görmüş, bu cüzdeki bazı hadislerin semâ kaydı eski hatla (hatt-ı ʿatîk) düşüldüğünü, bazılarının sonundaki semâ kaydının ise değiştirilip yeni bir hatla ekleme yapıldığını tespit etmiştir.[913] Zikredilen örneklerden anlaşıldığı üzere, hadis münekkitleri râviyi tenkit ederken salt biyografik verilere dayanmak yerine, aynı zamanda râvinin rivayet ettiği hadislerin içeriğini incelemeyi de temel almış; 4./10. asırdan itibaren ise hadislerin

910 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/390.
911 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 11/45.
912 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 13/234.
913 Şemsüddin Muhammed b Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin Esed vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1427/2006), 17/370.

tahrifini ve râvi yalanlarını ortaya çıkarmada kitabın fizikî kontrolünü ve semâ kayıtlarının tahkikini merkezi bir yöntem olarak benimsemiştir.

1.1.1.3. Râvi Hakkında Hüküm Vermede Uygulanan Diğer Yöntemler

Münekkitlerin, güvenilirlik durumları hakkında bilgi sahibi olmadıkları râvilerin memleketlerindeki münekkitlerden bilgi isteyerek kanaat edindikleri görülmektedir. Aynı şekilde rihle esnasında bir râvi hakkında kanaat edinen münekkitler bu bilgiyi diğer münekkitlerle paylaşmaktadır. Mesela Ebû Zer ʿAbd b. Ahmed el-Herevî (öl. 434/1043), Mekke'de Nasr el-Endelüsî adında bir râviden hadis dinlemiş, bu râvinin hadis hafızı olduğu, hadis ilmini iyi derecede bildiği kanaatine varmış ve bu kanaatini bir mektupla Bağdat'ta bulunan Hatîb el-Bağdâdî'ye bildirmiştir.[914] İbn Batta Bağdat'a gelmiş, Ebü'l-Hasan İbnü'l-Furât (öl. 384/994) ona Racâ İbnu Muraccâ'nın *Kitâbu's-Sünen*'ini okumuştur. İbnü'l-Furât bu kitabı Racâ b. Muraccâ → Hafs b. Ömer el-Ürdübîlî → Racâ tariki ile yazmıştır. Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî, Hafs'ın yaşının küçük olması sebebiyle Racâ'dan bu kitabı dinlemesinin mümkün olmadığını söyleyerek bu isnada karşı çıkmıştır. Ürdübil'e (Erdebil) mektup yazarak oradaki Hafs'ın oğlu Ömer b. Hafs'a sormuşlar, o da cevaben babasının Racâ b. Murâccâ'dan bu kitabı dinlemediğini, onu görmediğini, babasının doğumunun onun ölümünden birkaç sene sonra olduğunu yine mektupla onlara bildirmiştir.[915] Dolayısıyla bu kitabın isnadının sahih olmadığı tespit edilmiştir.

Muhaddislerin hüküm verirken dayandıkları bir diğer bilgi türü, râvilerin teferrüden rivayet ettikleri hadislere dair bilgidir. 4./10. asırda muhaddisler hadisleri gelişigüzel derlememiş; sahih, âlî ve garîb hadisleri derleme çabasına girişmişlerdir. Dolayısıyla râvilerin teferrüden rivayet ettiği (garîb) hadisler önem kazanmış ve kayıtlara geçmiştir. Muhaddisler bu teferrüd bilgilerini hadis yazımında kullandığı gibi uydurma hadislerin tespitinde de kullanmıştır. Mesela Hatîb el-Bağdâdî bu yöntemle yalancı bir râviyi şöyle deşifre etmiştir: "Bu hadisi Askerumükrem'de yalancı bir şeyh İsa b.

---

914 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 12/102.

915 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 12/103. Mükâtebe metodunun tarihçesi ve kavramsallaşma sürecine dair bir araştırma için bk. Erdinç Ahatlı - Selvi Raif Murad, "Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 1577-1613.

Ahmed el-Askalânî → Bakıyye tariki ile rivayet etmiştir. Bu çok cüretkâr bir tavırdır. Zira Habâirî'nin bu hadisin rivayetinde teferrüd ettiği bilinmektedir."[916] Kezzâb olarak nitelenen Ebû Sa'îd el-'Adevî el-Basrî, bir hadisi Müsedded'den rivâyet etmiş, Hatîb el-Bağdâdî bu hadisi rivâyette Ârim b. Fadl'ın teferrüd ettiğini, Müsedded'de bu hadisin bulunmadığını ifade ederek senedin uydurulduğu sonucuna varmıştır.[917]

Münekkitlerin bir râvinin zaptına dair hüküm vermek amacıyla onları imtihan ettikleri görülmektedir. Bu yöntemin Bağdatlı muhaddislerin genel yöntemlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. İbn 'Adî (öl. 365/976), Bağdatlı hadis hâfızı Ebû Ali Hasan b. Ali el-Ma'merî'nin (öl. 295/907) hadisleri ref ettiği ve metinlerde ziyâde yaptığı yönündeki eleştirilere maruz kaldığından söz ettikten sonra bunun Bağdatlı muhaddislerin genel tutumu olduğunu, onların râvilerin zaptını test etmek amacıyla bilerek mevkûf hadisleri ref, mürselleri vaslettiklerini ve isnadlarda ziyâde yaptıklarını söylemektedir.[918] Dolayısıyla Ma'merî'nin yanıldığı veya zaptı sorunlu olduğu için değil; râvileri imtihan etmek amacıyla bunu yaptığını ifade etmiştir.

Münekkitlerin râviler hakkında hüküm verirken muâraza yöntemini kullandıkları görülmektedir. Muârazanın, bir muhaddisin rivâyetlerinin farklı zamanlarda muârazası, bir hocanın farklı öğrencilerinin rivayet ettiği hadislerin muârazası, muhaddis ve akranlarının hadislerinin ders esnasında muârazası, kitabın hafızayla ve kitabın kitapla muârazası, rivayetlerin Kuran ayetleri ile muârazası gibi birçok çeşidi bulunmaktadır. Burada sadece birine örnek vermekle yetinilecektir. Ebü'l-Hasan ed-Dârekutnî bir râviyi hatalı bir rivayetinden ötürü eleştirmiş, Hatîb el-Bağdâdî ise Dârekutnî'nin eleştirisinde haksız olduğunu, zira bu râvinin hocanın diğer öğrencilerin rivayetlerinin mütâbaatıyla desteklendiğini, dolayısıyla hatanın bu râviden değil hocasından kaynaklandığını ifade etmiştir.[919]

Büyük râvi antolojileri hüviyetindeki tarih ve tabakât eserlerinde yer alan bilgilerin amaçsızca zikredilmediği, her türlü verinin râvilerin güvenilirlik durumlarını tespit amacına yönelik olduğu görülmüştür. Hadis mü-

916 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/538.
917 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 8/381.
918 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 8/362.
919 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 5/134.

nekkitleri râviler hakkındaki kişisel bilgileri, onlar hakkında hüküm verirken kullanmıştır.

1.1.2. 4./10. Asır Bağdat'ındaki Önemli Ricâl Âlimleri, Eserleri ve Kullandıkları Cerh-Taʿdîl Lâfızları

1.1.2.1. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Cafer İbnü'l-Münâdî (öl. 336/947)

Bağdatlı hadis hâfızlarından biri olan İbnü'l-Münâdî, muhaddis bir aile çevresinde yetişmiştir. Kardeşi Ebu'l-Kasım Fadl b. Cafer "İbnü'l-Münâdî" (öl. 298/911),[920] dedesi Ebû Cafer Muhammed b. Ebû Dâvud İbnü'l-Münâdî (öl. 272/886)[921] ve dayısı Ebu'l-Hasan Ali b. Cafer el-Himyerî[922] de birer muhaddistir. İlk hadisi dedesinden dinleyerek hadis öğrenimine başlayan İbnü'l-Münâdî, Muhammed b. İshak es-Sâğânî, Abbas ed-Dûrî, Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ebû Dâvud es-Sicistânî ve İsa b. Cafer el-Varrâk başta olmak üzere çok sayıda hocadan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebû Ömer b. Hayyûye, Muhammed b. Fâris el-Ğûrî gibi muhaddisler zikredilmiştir. Çok sayıda eser telif ettiği ifade edilmiştir. Sika, emîn, sebt, sadûk, hüccet gibi ifadelerle tezkiye edilmiştir.[923]

İbnü'l-Münâdî'nin velûd ve çok yönlü bir âlim olduğu ve 120'den fazla eser telif ettiği bildirilmiştir. Eserleri daha çok Kur'ân ilimleri alanında yoğunlaşmıştır.[924] Sert mizacı sebebiyle eserleri yaygınlık kazanamamıştır.[925] Hatîb el-Bağdâdî vicâde yoluyla İbnü'l-Münâdî'ye ait iki eserden bilgi riva-

---

920 Hatîb, *Târîh*, 14/347.

921 Hatîb, *Târîh*, 3/564.

922 Hatîb, *Târîh*, 13/293.

923 Hatîb, *Târîh*, 5/110-112; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/46-47; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 353; Zehebî, *Siyer*, 11/540-541; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/41-42; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/295; Zehebî, *Maʿrifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 161-162; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, 1/44; Süyûtî, *Buğyetu'l-vuʿât*, 1/300-301; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/65-66; İbn Ebû Yaʿlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/3-6; İbn Nukta, *Tekmiletü'l-ikmâl*, 5/617-618; İbnü'l-Adîm el-Halebî, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, 2/17-21; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/247-248; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/295-296; İbn Müfîd, *el-Maksadu'l-erşed*, 1/85-86; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/34-35; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/100; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/417; Muhaysin, *Muʿcemu huffâzi'l-Kur'ân*, 1/206; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 56; Kehhâle, *Muʿcemu'l-müellifîn*, 1/183; Sezgin, *Târîh*, 1/102-103; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/107.

924 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 59.

925 Hatîb, *Târîh*, 5/111.

yet etmiştir. Bu eserlerden biri *Kurrâu Medîneti's-Selâm* adlı eseri[926] diğeri ise *Târîh*'idir.[927] İbnü'l-Cevzî onun eserlerini incelemiş, son derece faydalı ve müellifin ilmi dirayetini ortaya koyar nitelikte olduklarını, içlerinde gereksiz bilgi bulunmadığını söylemiştir.[928] Hatîb'in nakillerinden ve İbnü'l-Cevzî'nin ifadelerinden bu eserlerin 5./11. ve 6./12. asırlarda tedavülde olduğu anlaşılmaktadır. Fakat söz konusu eserlerin çoğunun günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Günümüze ulaştığı bilinen tek kitap *Müteşâbihü'l-Kur'âni'l-'azîm* adlı eseridir. Abdullah b. Muhammed el-Guneymân bu kitabı tahkik ederek 1408/1987 yılında Medine'de 1414/1993 yılında Demenhûr'da yayınlamıştır.[929] Eserin bir nüshası Belediyyetü'l-İskenderiye Kütüphanesi'nde 1993 d. numarada bulunmaktadır.[930]

İbnü'l-Münâdî Bağdatlı râvilerin bazen vefat tarihlerinin ve kimlik bilgilerinin yanında onlara dair bazı kişisel bilgileri, evlerinin nerede olduğunu,[931] hangi kabristana defnedildiklerini,[932] hocalarını[933] ve tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri eserleri[934] de bildirmiştir.

Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarını da değerlendiren İbnü'l-Münâdî, olumlu değerlendirme yaptığı râviler için "Sika râvilerdendir",[935] "Min sikâti'n-nâs",[936] "Sadûktur",[937] "Sika râvilerden biriydi. İnsanlar dürüstlüğü ve güvenilirliği (sikatih) sebebiyle ondan hadis yazdı",[938] "Sika olduğu için insanlar ondan hadis dinlemeyi bırakmadı",[939] "İnsanlar

926 Hatîb, *Târîh*, 5/12.
927 Hatîb, *Târîh*, 5/561, 6/104, 6/283, 7/417, 7/523, 9/39, 10/435, 11/13, 13/27, 3/128, 3/572 vd.
928 Ziriklî, *el-A'lâm*,
929 Tayyar Altıkulaç, "İbnü'l-Münâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/153.
930 Sezgin, *Târîh*, 1/103.
931 Hatîb, *Târîh*, 3/668, 3/684, 4/508, 4/668, 5/209, 5/536, 6/107, 6/221, 6/350, 6/522, 7/86, 7/408 vd.
932 Hatîb, *Târîh*, 3/268, 5/16, 6/391, 8/80 vd.
933 Hatîb, *Târîh*, 3/444, 6/467, 7/165, 8/83 vd.
934 Hatîb, *Târîh*, 3/322, 4/335, 4/668, 5/189, 7/424 vd.
935 Hatîb, *Târîh*, 5/279, 7/86, 15/681, 5/88, 6/172, 7/424, 8/426, 9/285, 11/160, 11/314, 15/220 vd.
936 Hatîb, *Târîh*, 6/415 vd.
937 Hatîb, *Târîh*, 4/189, 4/575, 7/57.
938 Hatîb, *Târîh*, 4/563; 5/409, 4/512; 6/264, 16/336 vd.
939 Hatîb, *Târîh*, 8/313.

ondan [hadis] yazdı/Ondan hadis yazıldı",[940] "İnsanlar ondan hadis yazdı ve onu tevsik etti",[941] "İnsanlar ondan hadis yazdı ve ondan hoşnut oldu",[942] "İnsanlar ondan müzâkerede hadis yazdı",[943] "Az sayıda kişi ondan hikâye ve hadis yazdı",[944] "Dürüstlüğü ve doğruluğuna şahitlik edilen biriydi",[945] "Sâlihu'l-emr",[946] "Salih",[947] "İtkân, hıfz ve doğruluk ile meşhurdu.",[948] "Karîbu'l-emr",[949] "Doğruluk ve dürüstlük hali üzere vefat etti",[950] "Dürüst, sâlih ve sikadır",[951] "hıfz ve fehim ile tanınanlardan biridir"[952] lâfızlarını kullandığı görülmektedir.

Olumsuz değerlendirme yaptığı râviler için ise "İnsanlar nezdinde nahoş bir durumdadır",[953] "İnsanların çoğu ondan uzaklaştılar",[954] "[Ehliyetsizliğine] göz yumularak ondan hadis yazıldı",[955] "İnsanlar onun [hadis rivayetinde] titiz olmadığını [leyyin] bildikleri halde ondan hadis yazdı. Fakat Ahmed b. Hanbel ve birçok kişi ondan [hadis yazmayı] bıraktı.",[956] "İnsanlar ondan hadis yazdı, sonra mürsellerdeki satırlar arasına yaptığı ilhakları görünce ondan hoşnutsuzluklarını dile getirdiler.",[957] "Onda gevşeklik [lîn] vardı",[958] "İnsanlar ondan çok miktarda hadis yazdı. Ardından [yalancılığı] açığa çıktı ve onu terk ettiler. Yazdıkları hadisleri yaktılar",[959] "İnsanlardan

---

940 Hatîb, *Târîh*, 4/243; 4/259, 4/575, 5/89, 6/188, 7/415, 7/468, 7/597, 8/74, 8/77, 8/86, 8/88, 8/356, 8/507, 9/164, 11/566, 11/571, 12/50, 12/51, 13/301, 13/398, 15/53, 15/55, 15/681, 16/452, 16/461 vd.
941 Hatîb, *Târîh*, 7/59, 7/85, 8/314,
942 Hatîb, *Târîh*, 12/395.
943 Hatîb, *Târîh*, 8/660.
944 Hatîb, *Târîh*, 6/478.
945 Hatîb, *Târîh*, 4/395.
946 Hatîb, *Târîh*, 6/546.
947 Hatîb, *Târîh*, 11/566.
948 Hatîb, *Târîh*, 8/83.
949 Hatîb, *Târîh*, 8/257, 16/461.
950 Hatîb, *Târîh*, 8/371.
951 Hatîb, *Târîh*, 9/38.
952 Hatîb, *Târîh*, 11/573.
953 Hatîb, *Târîh*, 4/189.
954 Hatîb, *Târîh*, 4/243.
955 Hatîb, *Târîh*, 5/137.
956 Hatîb, *Târîh*, 5/160.
957 Hatîb, *Târîh*, 7/414.
958 Hatîb, *Târîh*, 8/356.
959 Hatîb, *Târîh*, 8/412.

bir kısmı ondan hadis yazsa da çoğu yazmayı reddetti.",[960] "Ondan hadis yazıldı ama hoşnut olunmadı."[961] lâfızlarını kullanmıştır.

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Münâdî'den dört yolla toplamda 334 iktibasta bulunmuştur. Birazdan ayrıntılarıyla açıklanacağı üzere rivayet ettiği bilgilerden bir kısmı sadece râvi bilgisi ve/veya değerlendirmesi, bir kısmı sadece vefat tarihi, bir kısmı da hem râvi hakkında bilgi ve/veya değerlendirme hem de vefat tarihi içermektedir.

Hatîb'in bilgi naklettiği söz konusu dört yoldan biri vicâdedir. Vicâde yoluyla İbnü'l-Münâdî'ye ait iki kaynaktan bilgi rivayet ettiği görülmektedir. Biri *Kurrâu Medîneti's-Selâm* adlı eseri[962] diğeri ise *Târîh*'idir.[963] Birinci kaynaktan sadece bir iktibas yapan Hatîb, ikinciden dokuz kere bilgi nakletmiştir. Vicâde dışında üç tarikten bilgi aktarmıştır. Bu tarikler rivayet sayısına göre sıralanmış olarak şunlardır:

Birinci tarîk: Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvahid el-Bezzâz → Ebû Ömer Muhammed b. Abbas İbn Hayyûye el-Hazzâz → İbnü'l-Münâdî tarikidir. Hatîb bu tarikten 292 kere bilgi rivayet etmiştir. Bu rivayetlerden 255'i 3./9. asırda vefat eden râviler hakkındadır. 38'i ise 4./10. asırda vefat eden râviler hakkındadır. 3./9. asırda vefat eden râviler hakkında verdiği 255 rivayetin 11'i sadece ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi,[964] 111'i sadece vefat tarihi,[965] 133'ü ise hem vefat tarihi hem de ricâl bilgisi ve/veya ricâl

---

960 Hatîb, *Târîh*, 8/599.

961 Hatîb, *Târîh*, 13/265.

962 Hatîb, *Târîh*, 5/12.

963 Hatîb, *Târîh*, 5/561, 6/104, 6/283, 7/417, 7/523, 9/39, 10/435, 11/13, 13/27, 3/128, 3/572.

964 Hatîb, *Târîh*, 4/512, 4/674, 4/696, 5/137, 5/279, 6/247, 7/414, 8/427, 9/38, 10/437, 14/438.

965 Hatîb, *Târîh*, 2/46, 2/53, 2/106, 2/113, 2/121, 2/237, 2/238, 2/283, 2/286, 2/363, 2/365, 2/372, 2/422, 2/431, 2/436, 2/441, 2/547, 3/7, 3/10, 3/77, 3/225, 3/268, 3/281, 3/334, 3/444, 3/450, 3/543, 3/600, 3/603, 3/668, 4/68, 4/257, 4/321, 4/422, 4/494, 4/511, 4/624, 4/668, 5/16, 5/268, 5/415, 5/577, 6/43, 6/44, 6/71, 6/170, 6/283, 6/316, 6/393, 6/422, 7/153, 7/168, 7/523, 8/70, 8/72, 8/73, 8/75, 8/84, 8/294, 8/407, 8/469, 8/566, 8/602, 9/35, 9/53, 9/93, 9/217, 9/282, 9/350, 9/508, 10/284, 10/300, 10/324, 10/339, 10/437, 10/438, 10/446, 11/9, 11/123, 11/288, 11/295, 11/564, 12/33, 12/46, 12/181, 12/218, 12/220, 12/344, 12/359, 12/394, 12/494, 12/497, 13/54, 13/58, 13/211, 13/244, 13/255, 13/374, 13/384, 14/30, 14/213, 14/338, 14/343, 14/433, 15/110, 15/112, 15/396, 15/397, 16/40, 16/148, 16/508.

değerlendirmesi[966] içermektedir. 4./10. asırda vefat eden râviler hakkında bilgi içeren 38 rivayetin 2'si sadece ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi,[967] 21'i sadece vefat tarihi,[968] 16'sı hem ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi hem vefat tarihi[969] içermektedir.

İkinci tarîk: Hasan b. Ali el-Cevherî → Ebû Ömer Muhammed b. Abbas İbn Hayyûye el-Hazzâz → İbnü'l-Münâdî tarikidir. Hatîb bu tarikten 21 bilgi rivayet etmiştir. Bu rivayetlerin tamamı 3./9. asırda vefat eden râviler hakkındadır. Bu 21 rivayetin 5'i fıkhi veya tarihi bilgi,[970] 10'u sadece ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi,[971] 6'sı da hem vefat tarihi hem de ricâl bilgisi ve/veya ricâl değerlendirmesi[972] içermektedir.

Üçüncü tarîk: Ebu'l-Kasım el-Ezherî → Ahmed b. Muhammed b. Musa → İbnü'l-Münâdî tarikidir. Hatîb el-Bağdâdî bu tarikten 10 bilgi aktarmıştır.[973] Bu 10 rivayetin 5'i fıkhî veya tarihi bilgiler ihtiva ederken 5'i ricâl bilgisi ve değerlendirmesi[974] içermektedir. Bu tariklerde geçen râviler kısaca tanıtılacaktır.

Ebû Ömer Muhammed b. Abbas İbn Hayyûye el-Hazzâz: Abdullah b. İshak el-Medâinî, Muhammed b. Muhammed el-Bâğandî, Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud ve Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id başta olmak üzere çok sayıda

---

966 Hatîb, *Târîh*, 2/579, 3/9, 3/13, 3/16, 3/80, 3/89, 3/97, 3/228, 3/273, 3/306, 3/318, 3/322, 3/568, 3/663, 3/664, 3/684, 4/110, 4/189, 4/243, 4/255, 4/259, 4/335, 4/395, 4/508, 4/561, 4/563, 4/578, 4/611, 5/88, 5/89, 5/160, 5/193, 5/209, 5/267, 5/298, 5/409, 5/536, 5/565, 5/574, 6/72, 6/107, 6/172, 6/188, 6/221, 6/264, 6/295, 6/348, 6/350, 6/365, 6/369, 6/391, 6/415, 6/467, 6/492, 6/516, 6/520, 6/522, 6/544, 6/590, 7/57, 7/59, 7/122, 7/133, 7/164, 7/272, 7/405, 7/408, 7/412, 7/468, 7/597, 8/74, 8/77, 8/86, 8/90, 8/250, 8/313, 8/314, 8/404, 8/412, 8/426, 8/501, 8/507, 8/545, 8/599, 8/660, 8/722, 9/23, 9/164, 9/285, 9/477, 10/435, 11/205, 11/281, 11/283, 11/411, 11/565, 11/566, 12/50, 12/51, 12/394, 12/395, 12/500, 13/48, 13/172, 3/176, 13/331, 13/366, 13/398, 13/524, 13/600, 13/601, 14/32, 14/34, 14/36, 14/348, 14/368, 14/431, 14/439, 15/45, 15/46, 15/49, 15/53, 15/55, 15/220, 15/220, 15/300, 15/681, 16/325, 16/336, 16/425, 16/452, 16/592.

967 Hatîb, *Târîh*, 3/128, 3/572.

968 Hatîb, *Târîh*, 2/292, 2/501, 2/590, 3/20, 3/231, 3/336, 6/468, 7/42, 7/136, 8/252, 11/20, 11/220, 11/318, 13/65, 13/67, 13/70, 13/256, 13/334, 16/43, 16/46, 16/96.

969 Hatîb, *Târîh*, 5/189, 6/478, 6/546, 7/86, 8/106, 8/257, 8/371, 9/56, 11/160, 11/313, 13/265, 13/300, 14/231, 14/447, 15/113, 16/361.

970 Hatîb, *Târîh*, 1/318, 1/339, 1/343, 1/354, 1/364.

971 Hatîb, *Târîh*, 2/7, 4/74, 4/103, 5/298, 8/79, 8/106, 12/283, 12/497, 14/393, 15/275.

972 Hatîb, *Târîh*, 1/448, 2/7, 4/332, 4/417, 10/81, 10/495.

973 Hatîb, *Târîh*, 1/318, 1/339, 1/343, 1/354, 1/364.

974 Hatîb, *Târîh*, 1/448, 10/81, 10/495, 4/103, 12/284.

hadis hâfızı ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Muhammed İbn Ebu'l-Fevâris, Hasan b. Muhammed el-Hallâl, Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ahmed b. Muhammed el-'Atîkî, Ali b. Muhassin et-Tenûhî ve Hasan b. Ali el-Cevherî gibi dönemin önde gelen muhaddisleri zikredilmektedir. Ömür boyu hadis yazmış ve İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı, Vâkıdî'nin *Meğâzî*'si, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin eserleri, Sa'îd el-Ümevî'nin *Meğâzî*'si ve İbn Ebû Hayseme'nin *Târîh*'i gibi geniş hacimli eserleri rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika, sebt ve hüccet olarak değerlendirilmiştir.[975]

Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvahid İbn Zevci'l-Hurra el-Bezzâz (öl. 428/1036): Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Ebû Bekir İbn Şâzân gibi birçok önemli muhaddisten hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları ondan hadis yazmıştır. Çok hadis birikimi olan bir muhaddistir. Muhtemelen maddi ihtiyaç sebebiyle asıllarını satmıştır. Hadis rivayetinde sika bir râvi olarak nitelenmiştir. Bazen kendi kitabı dışındaki kitaplardan hadis rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.[976]

Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Cevherî (öl. 454/1062): 363/973 yılında doğmuş ve hayatının 37 yılını 4./10. asırda yaşamıştır. Zehebî onun, yaşadığı dönemde en fazla âlî isnada sahip muhaddis (müsnidü'd-dünya) olduğunu söylemektedir. Ebû Ömer İbn Hayyûye, Ebû Bekir el-Katî'î, İbn Keysân en-Nahvî, Ebû Sa'îd el-Hurfî ve Muhammed İbnü'l-Muzaffer gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ve arkadaşları ondan hadis dinlemiştir. Çok hadis birikimi olan bir muhaddistir. Hadis rivayetinde sika olarak değerlendirilmiştir.[977]

Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ebu'l-Feth el-Ezherî: Aşağıda tanıtılacaktır.

---

975 Hatîb, *Târîh*, 4/205-206; Zehebî, *Siyer*, 12/388; Zehebî, *Târîh*, 8/537; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 3/163; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/356; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/224.

976 Hatîb, *Târîh*, 3/626; Zehebî, *Târîh*, 9/453; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/443, İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/190.

977 Hatîb, *Târîh*, 8/397-398; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/421-422; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 16/76-77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/181; Zehebî, *Siyer*, 13/313-314; Zehebî, *Târîh*, 10/45-46; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 12/77.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Musa el-Mücebbir (öl. 405/1014): Zehebî onu "müsnidü Bağdâd" olarak takdim etmektedir. İbnü'l-Münâdî, Muhammed b. Yahya es-Sûlî, İsmail b. Muhammed es-Saffâr ve Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî gibi hocalardan hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis dinleyen öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Abdülbaki el-Ensârî, Ali b. Ahmed b. el-Büsrî ve Mâlik b. Ahmed el-Bânyâsî zikredilmiştir. Berkânî onun hadis rivayetinde zayıf olduğunu söylemiştir. Dinlemediği kitapları rivayet etmekle itham edilmiştir.[978]

1.1.2.2. Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil (öl. 350/961)

"Bağdatlı Hadis Hâfızları" başlığı altında tanıtılmıştır. 'Umerî, Hatîb el-Bağdâdî'nin sarahaten açıklamasa da Ahmed b. Kâmil'den yaptığı rivayetlerin onun *Kitâbu't-Târîh*'inden iktibas olduğunu ifade etmiştir.[979] Dolayısıyla *Kitâbu't-Târîh* 4./10. asrın önemli ricâl bilgisi kaynaklarından biridir.

Fakih bir muhaddis olan Ahmed b. Kâmil, 2 ilâ 4. asırlarda yaşayan pek çok râvi hakkında bilgi vermiş ve onlardan bazılarının hadis rivayeti açısından durumları hakkında değerlendirme yapmıştır. Hatîb el-Bağdâdî ondan 200'e yakın rivayet aktarmıştır. Râvilerin nesebi ve kimlik bilgileri,[980] defnedildikleri kabristanlar,[981] doğum tarihlerini,[982] vefat tarihleri[983] hakkında bilgiler vermiştir. Bazı râviler hakkında sadece bilgi verip değerlendirme yaparken[984] bazılarının hem vefat tarihlerini zikretmiş hem de onlar hakkında bilgi verip güvenilirlik değerlendirmesi yapmıştır.[985]

---

978 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/88-89; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/137; Zehebî, *Siyer*, 13/9; Zehebî, *Târîh*, 9/80-81; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/86; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/590; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/30; Sezgin, *Târîh*, 1/458.

979 Ekrem Ziya el-'Umerî, *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd* (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 369.

980 Hatîb, *Târîh*, 2/248, 3/269, 7/521.

981 Hatîb, *Târîh*, 2/372; 4/398, 4/639, 7/96,

982 Hatîb, *Târîh*, 2/553, 4/635, 6/352, 3/315, 3/410, 4/690, 5/158, 5/415, 7/96, 11/17, 14/51.

983 Hatîb, *Târîh*, 6/356, 2/596, 4/639, 2/46, 2/371, 3/167, 3/228, 3/297, 5/88, 5/415, 5/438, 6/106, 6/221, 9/514, 11/27.

984 Hatîb, *Târîh*, 2/248, 2/571, 3/267, 3/321, 4/397, 8/104.

985 Hatîb, *Târîh*, 2/190, 2/553, 3/128, 5/137, 5/281, 6/352, 6/433, 7/10, 7/96, 8/257, 11/17, 11/314, 6/96, 2/234, 3/315, 3/410, 3/444, 4/398, 4/526, 4/611, 4/629, 5/89, 5/158, 5/268, 6/275.

Ahmed b. Kâmil'in herhangi bir cerh değerlendirmesi yapmadığı görülmektedir. Yaptığı değerlendirmeler hep ta'dîl içeriklidir. Râvileri tezkiye ederken "Hadiste imamdır",[986] "sika",[987] "sebt",[988] "me'mûn mevsukun bihtir",[989] "hasenü'l-hadîs",[990] "hasenü'r-rivâye",[991] "kâne zâbıtan li-kitâbih",[992] "Tarihi rivayetleri güzeldir. Saçlarındaki akı boyadığını bilmiyorum",[993] "Tenkide uğramamıştır",[994] lâfızlarını kullanmıştır.

Yaşlanan Müslümanların ağaran saç ve sakallarını boyaması Ashâbu'l-hadîs tarafından sünnet addedilmiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel bunu sünnet muhaliflerine karşı sembolik bir direniş olarak öne çıkarmış, saç ve sakallarını boyamayanları sünnete aykırı tutum sergiledikleri için eleştirmiştir. Onun bu keskin tavrı kendisinden sonraki ricâl edebiyatını etkilemiş ve ricâl âlimleri râvilerin saç ve sakallarını boyama konusundaki tutumlarını açıklamıştır.[995] Kadı Ahmed b. Kâmil de bu hususta titiz davranmıştır. Onun râvilerin saçlarını boyama hususundaki durumunu dikkatle kaydettiği görülmektedir. Onun ifade ettiğine göre bazı muhaddisler saçlarını ve sakallarını boyamazken[996] bazıları kızıla,[997] bir kısmı da sarıya boyamıştır.[998] Bir kısmının çivit otu kullandıklarını[999] bildiren Ahmed b. Kâmil bir kısmının da saçlarını ve sakallarını boyayıp boyamadıklarını bilmediğini ifade etmiştir.[1000] Aşağıda Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi rivayet eden öğrencileri tanıtılacaktır.

---

986 Hatîb, *Târîh*, 11/17,
987 Hatîb, *Târîh*, 6/391, 9/115,
988 Hatîb, *Târîh*, 3/665.
989 Hatîb, *Târîh*, 8/104.
990 Hatîb, *Târîh*, 3/665, 13/524,
991 Hatîb, *Târîh*, 14/401.
992 Hatîb, *Târîh*, 16/96.
993 Hatîb, *Târîh*, 2/190, 6/458,
994 Hatîb, *Târîh*, 16/458.
995 Muhammed Enes Topgül, "Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: "Saç-Sakalını da Boyardı!", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [AÜİFD]* 59/1 (2018), 94-106. Ayrıca bk. Mehmet Ali Yıldırım - Selahattin Aydemir, "Saç Boyamaya Dair Rivayetler Hakkında Tartışmalar ve Anlaşılma Biçimi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları 8*, ed. Hasan Yerkazan - Şerafettin Gedik (Amasya: Amasya Üniversitesi Yayınları, 2024).
996 Hatîb, *Târîh*, 2/235, 5/89, 5/137, 5/158, 5/268, 5/281, 6/352, 6/433, 7/10, 8/257, 8/363,
997 Hatîb, *Târîh*, 4/398, 9/23, 9/115,
998 Hatîb, *Târîh*, 11/314.
999 Hatîb, *Târîh*, 7/96.
1000 Hatîb, *Târîh*, 3/444, 3/665,

Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. İbrahim İbn Şâzân el-Bezzâz (öl. 426/1034): Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Kâmil'den yaptığı rivayetlerin tamamına yakınını Ebû Ali İbn Şâzân'dan rivayet etmektedir. Ebû Ali, Ahmed b. Kâmil'in *Kitâbu't-Târîh*'inin râvisi olmalıdır. Hatîb bu eseri İbn Şâzân'dan kıraat usulü ile almıştır. Her rivâyetinde "Hasan b. Ebû Bekir'e [İbn Şâzân] okudum…" diyerek rivayetleri zikretmektedir.[1001] Ebû Ali İbn Şâzân'ın babası önemli ricâl âlimlerinden biridir. Ricâl bilgisinin kaynağı durumundaki muhaddislerden biri olduğu için babası aşağıda müstakil bir başlıkta tanıtılacaktır. Ebû Ali İbn Şâzân, Ahmed b. Selman en-Neccâd, Cafer el-Huldî, Ahmed b. Kâmil ve Abdülbaki İbn Kâni' başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis rivayet eden öğrencileri arasında Ebû Bekir el-Berkânî, Ebû Muhammed el-Hallâl, Da'lec b. Ahmed ve Ebû Bekir eş-Şâfi'î gibi önemli hâfız ve muhaddisler bulunmaktadır. Hadis rivayetinde sika ve kitabı sahih bir muhaddis olarak nitelenmiştir.[1002]

Ebû İshak İbrahim b. Mahled el-Bâkarhî (öl. 410/1019): Kadı Ahmed b. Kâmil, Hüseyin b. Yahya b. Ayyâş el-Kattân ve Hamza b. Kasım el-Hâşimî başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan övgüyle bahsederek hadis rivayetinde sadûk ve kitabı sahih bir muhaddis olduğunu ifade etmiştir.[1003] İbrahim b. Mahled, yaklaşık 10 yerde Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi rivayet etmiştir.[1004]

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed eş-Şâ'ir el-Hâli' (öl. 422/1030): Yâkut el-Hamevî onu büyük nahiv âlimlerinden biri ve nahiv, lügat ve edebiyatta imam olarak takdim etmiştir. Ahmed b. Fadl b. Huzeyme, Gulâmu Sa'leb, Ebû Sehl b. Ziyâd ve Süleyman b. Ahmed et-Taberânî gibi birçok hocadan hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmıştır. Yalancılıkla itham edilmiştir.[1005] Ebû Abdullah el-Hâli', yaklaşık 9 yerde Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi veya tarihi bilgi rivayet etmiştir.[1006]

1001 Hatîb, *Târîh*, 4/639, 2/596, 7/96, 6/356, 8/665, 16/342, 4/635, 2/189, 8/102, 11/314, 8/252, 2/248 vd.

1002 Hatîb, *Târîh*, 8/223-224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/250; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 2/38-39; Kümillâî, *el-Budûru'l-mudıyye*, 6/88; Zehebî, *Siyer*, 13/134-135; Zehebî, *Târîh*, 9/406-407; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/303; Zehebî, *Ğâyetü'n-nihâye*, 1/206.

1003 Hatîb, *Târîh*, 7/139; Zehebî, *Târîh*, 9/138.

1004 Hatîb, *Târîh*, 3/266, 3/316, 4/452, 5/415, 7/159, 12/18, 16/278.

1005 Hatîb, *Târîh*, 8/678-680; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 3/1146; Zehebî, *Târîh*, 9/376; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 13/31; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/538; Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/254; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/46-47.

1006 Hatîb, *Târîh*, 1/526, 4/11, 7/522, 8/679 vd.

Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî Cuhcuh (öl. 358/968): Ebu'l-Kasım el-Begavî ve Ebû Bekir b. Düreyd gibi hocalardan hadis dinlemiş; fakat az miktarda hadis rivayet etmiştir. Sika ve kitabı sahih bir râvi olarak nitelenmiştir.[1007] Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Feth Ubeydullah b. Ahmed en-Nahvî'nin kitabından vicâde yoluyla ricâl bilgisi nakletmiştir.[1008] Ubeydullah b. Ahmed, yaklaşık altı yerde Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi veya tarihi bilgi rivayet etmiştir.[1009]

Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Kâtib el-Merzubânî (öl. 384/994): İbn Menî' başta olmak üzere bazı hafız ve muhaddislerden hadis dinlese de rivayet ve tasnifleri edebiyat ve tarih üzerinedir. Kendisinden önceki dönem ve kendi dönemindeki şairlerin biyografilerini içeren tabakât eserleri ile gazel ve nevâdir türlerine dair eserleri bulunmaktadır. Hatîb, onun güzel eser telif ettiğini söylemiş, buna mukabil rivayetleri semâ değil icâzet yoluyla almasına rağmen bu rivayetleri naklederken icâzet sigası ile değil semâ sigası ile naklettiği için eleştirmiştir. Atîkî onun Mutezilî görüşlere sahip olmakla birlikte hadis rivayetinde sika olduğunu söylemiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî onu yalancılıkla itham eden bir rivayet nakletmiştir. İbnü'l-Cevzî teşeyyü ve itizâle meyil ile icazetle semâyı karıştırma problemleri olduğunu söylemiş; bununla birlikte yalancı olarak nitelenemeyeceğini ifade etmiştir.[1010]

Ahmed b. Kâmil'den ricâl bilgisi rivayet eden diğer öğrencileri Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin el-Ezrak el-Kattân (öl. 415/1024), Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed İbnü's-Sevâdî el-Ezherî ve Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali et-Tevvezî el-Muhtesib (öl. 442/1050) 4./10. asırdaki ricâl bilgisinin kaynağı durumundaki muhaddislerden oldukları için aşağıda müstakil birer başlıkta tanıtılacaklardır.

1007 Hatîb, *Târîh*, 12/80; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/199; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1574; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 19/230; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 2/126; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 226-227; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 6/235-236.

1008 Hatîb, *Târîh*, 9/31.

1009 Hatîb, *Târîh*, 2/138, 4/397, 8/598, 9/31, 9/360, 12/179.

1010 Hatîb, *Târîh*, 4/227-229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/372; Zehebî, *Siyer*, 12/413; Zehebî, *Târîh*, 8/563-565; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/180-184.

1.1.2.3. Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni' (öl. 351/962)

Abdülbâkî İbn Kâni', "Bağdatlı Hadis Hâfızları" başlığı altında tanıtılmıştır. İbn Kâni'nin *Kitâbu't-târîh* ve *Kitâbu'l-vefeyât* adında iki ricâl bilgisi eseri olduğu kaydedilmektedir. Kaynaklarda bu eserlerin H. 346 yılına kadar yaşayan kişilerin bilgisini içerdiği söylenmektedir. Bu iki eser için aynı ifadelerin kullanılmış olması bunların aslında aynı eser olduğu ve çeşitli kaynaklarda farklı adlarla anıldığını düşündürmektedir.[1011] Eserlerin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.[1012] Bununla birlikte 500'ün üzerinde iktibas yaparak bu eserlerden yararlanan Hatîb el-Bağdâdî[1013] başta olmak üzere birçok tarih, tabakât ve vefeyât müellifi için bu kitaplar önemli bir kaynak durumundadır. Günümüze ulaşamamış olsalar da onlardan iktibas yapan kaynaklar aracılığıyla hâlâ 3./9. ve 4./10. asrın önemli ricâl kaynakları olma özelliklerini korumaktadırlar.

Hatîb el-Bağdâdî'nin İbn Kâni'den yaptığı alıntıların kahir ekseriyetinin vefat tarihi olduğu görülmektedir.[1014] Bunun yanında az da olsa hadis râvi-

---

1011 İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 7/91; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 1/109, 1/152, 1/223, 1/293 vd.; İbn Hacer Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Haydarâbâd Deken: Matba'atu Dâiratu'l-me'ârifi'n-Nizâmiyye, 1325-1327), 1/147; Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh*, 505; Irâkî Zeynüddin Abdurrahim b. Hüseyin, *el-Vefeyât*, (Mısır: Dâru'z-Zehâir, 1439/2018), 8; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/279.

1012 'Umerî, *Mevârid*, 407.

1013 Hatîb el-Bağdâdî İbn Kâni'den yaptığı iktibaslarda isnad zikretmekte, herhangi bir kitap adı zikretmemektedir. Bununla birlikte bir yerde "Kitapta (bu isim) Abdülmelik İbnü'z-Zeyyât şeklinde geçiyor. Ancak doğrusu Abdülmelik ez-Zeyyât'tır." (Hatîb, *Târîh*, 12/185) diyerek Simsâr → Saffâr → İbn Kâni' tariki ile gelen rivayetleri bir kitaptan aktardığını açık etmektedir. Bu eser *Kitâbu't-Târîh/Vefeyât* olmalıdır.

1014 Hatîb, *Târîh*, 1/501, 1/518, 2/189, 14/219, 5/374, 12/71, 5/162, 2/115, 2/126, 2/229-230, 2/261, 2/292, 2/297, 2/464, 2/505, 2/506, 2/586, 13/377, 6/163, 11/317, 14/459, 5/159, 9/514, 13/64, 16/429, 5/470, 6/392, 7/42, 12/222, 13/215, 4/120, 7/291, 6/544, 13/69, 13/245, 13/305, 4/674, 6/182, 11/17, 13/257, 3/335, 5/343, 7/425, 7/469, 8/435, 11/220, 12/287, 3/22, 7/292, 8/112, 12/410, 13/72, 6/141, 6/300, 11/581, 12/507, 6/75, 6/292, 11/67, 3/179, 4/348, 5/264, 6/307, 10/259, 3/310, 3/360, 6/308, 10/149, 10/370, 13/179, 13/73, 13/259, 13/514, 14/469, 8/437, 11/22, 8/119, 11/22, 12/67, 13/310, 5/56, 8/121 , 11/24, 11/85, 12/252, 4/401, 12/287, 16/105, 7/92, 7/433, 9/220 , 14/454, 3/337, 4/520, 7/65, 10/154, 12/70, 13/218, 3/234, 6/56, 7/435, 16/431, 4/411, 5/461, 6/410, 7/93, 11/339, 12/72, 12/345, 13/76, 13/537, 2/103, 5/24, 11/341, 13/476, 3/30, 8/206, 9/40, 3/218, 14/51, 3/249, 4/132, 4/133, 4/195, 4/196, 6/318, 8/209, 8/211, 8/237, 11/345, 12/72, 14/52,

leri hakkında kimlik bilgisi zikrettiği,[1015] cerh-ta'dîl değerlendirmesi yaptığı[1016] ve bu râvilerin ikâmet ettikleri mahallelere[1017] dair bilgi verdiği görülmektedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin aktardığı bilgilerden yola çıkarak *Kitâbu't-târîh/Kitâbu'l-vefeyât*'ın hadis râvilerinin vefat tarihlerini kısaca zikreden bir liste çalışmasından ibaret olduğu söylenebilir. Sadece dört yerde râviler hakkında değerlendirme yapan İbn Kâni' iki kere "zayıf",[1018] bir kere "tenkid edilmiştir",[1019] bir kere de "Hadisi yazılmaz! Hadis uydururdu."[1020] diyerek râvileri cerh etmiştir. İbn Kâni'den ricâl bilgisi rivayet eden öğrencileri tanıtılacaktır.

Ebû Muhammed Abdullah b. Osman es-Saffâr (öl. 382/992): Hatîb el-Bağdâdî'nin Abdülbâkî İbn Kâni'den yaptığı iktibasların neredeyse tamamı Simsâr → Saffâr tarikindendir. Bu iki muhaddisin İbn Kâni'nin *Kitâbu't-târîh*'inin râvisi olduğu anlaşılmaktadır. Saffâr, İbn Kâni' dışında Muhammed b. Nuh el-Cündîşâbûrî, Kadı Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî ve Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî gibi hâfız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis veya rical bilgisi rivayet eden öğrencileri arasında Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Hallâl, Ahmed b. Muhammed el-Atîkî ve Ebu'l-Kasım et-Tenûhî gibi önemli muhaddisler zikredilmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[1021]

Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Kaşîş es-Simsâr el-Harbî (437): İbn Kâni'nin *Kitâbu't-târîh*'ini Saffâr'dan rivâyet eden Ebu'l-Hasan es-Simsâr 356/966 yılında Bağdat'ta doğmuş ve hayatının 44 yılını 4./10. asırda yaşamıştır. Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Bekir İbn Şâzân ve Abdullah b. Osman es-Saffâr gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmış ve hadis rivayetinde sadûk olduğunu söylemiştir.[1022]

3/472, 12/184, 11/347, 13/86, 14/53, 2/14, 4/134, 5/462, 6/540, 11/348, 13/460, 2/382, 2/524, 6/10. 16/573, 2/85, 2/305, 7/135, 11/215, 13/95, 6/394, 7/301 vd.

1015 Hatîb, *Târîh*, 4/330, 13/514, 15/253 vd.

1016 Hatîb, *Târîh*, 7/340, 8/434, 11/22, 13/512 vd.

1017 Hatîb, *Târîh*, 2/261, 3/179, 4/401, 5/264, 6/300 vd.

1018 Hatîb, *Târîh*, 7/340, 8/434.

1019 Hatîb, *Târîh*, 11/22.

1020 Hatîb, *Târîh*, 13/512.

1021 Hatîb, *Târîh*, 11/225-226; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/363; Zehebî, *Târîh*, 8/535.

1022 Hatîb, *Târîh*, 13/584; Zehebî, *Târîh*, 9/567; Kasım Ali Sa'd, *Cemhere*, 2/862.

Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa el-Kâtib el-Merzubânî (öl. 384/994): Kadı Ahmed b. Kâmil'den de ricâl bilgisi rivayet ettiği için bir önceki başlıkta tanıtılmıştır. Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Varrâk (öl. 422/1030): Ebû Ubeydullah el-Merzubânî aracılığıyla İbn Kâni'den ricâl bilgisi aktarmıştır. Az miktarda hadis rivayet etmiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[1023]

1.1.2.4. Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer (öl. 380/990)

Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer'in, hadis rivayetinde makbul bir râvi olmadığı, itikâdî görüşlerinin propagandasını yapan bir Mutezilî olduğu ifade edilmiştir. Bazı muhaddisler ondan hadis rivayet etmenin doğru olmadığını söylemiştir. Bununla birlikte o mahkemelerde şahitlik eden profesyonel şahitlerden (muʿaddel) biridir.[1024] Binaenaleyh onun karakter olarak güvenilir bir kişi olduğu fakat propagandasını yaptığı inanç sistemi gereğince kendisinden hadis rivayet edilmemesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

Talha b. Muhammed'in *Ahbâru'l-kudât* adlı bir eseri bulunmaktadır.[1025] Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Muhasin et-Tenûhî ve Ubeydullah b. Ebu'l-Feth tariki ile bu eserden 200'e yakın iktibasta bulunmaktadır. Hatîb, genel metodu sebebiyle kitap ismi zikretmemekte, sadece isnadları zikretmekle yetinmektedir. Fakat bir yerde isnadı verdikten sonra "Talha b. Muhammed b. Cafer *Tesmiyetü kudâtı Bağdâd*'da bize haber verdi ki…"[1026] diyerek *Ahbâru'l-kudât* adlı esere atıf yapmıştır. *Ahbâru'l-kudât* günümüze ulaşamamıştır. Bağdat'ın Enbar Üniversitesi akademisyenleri İman Mahmud Hammâdî el-Ubeydî ve Latif Halef Muhammed ed-Düleymî tarafından neşredilen bir makalede kaynaklarda *Ahbâru'l-kudât*'a yapılan atıflar derlenerek eser gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Önce Talha b. Muhammed'in bilgileri naklettiği kaynaklar ve hocaları tespit edilerek giriş yapılmış; ardından Talha b. Muhammed'e atfedilen rivayetler derlenmiştir.[1027]

1023 Hatîb, *Târîh*, 4/160-161.

1024 Hatîb, *Târîh*, 10/480-481; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/342; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ*, 1/317; Zehebî, *Dîvânu'd-duʿafâ*, 201; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/357; İbnü'l-ʿİmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/422; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 3/229.

1025 Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 188; Zehebî, *Siyer*, 12/380; Zehebî, *Târîh*, 8/478.

1026 Hatîb, *Târîh*, 5/53.

1027 İman Mahmud Hammâdî el-Ubeydî - Latif Halef Muhammed ed-Düleymî, "Nusûs mefkûde min kitâbi Ahbâri'l-kudât li Ebi'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-

Hatîb el-Bağdâdî'nin yaptığı rivayetler incelendiğinde bu eserin sadece bir liste çalışması olmadığı, kadıların hayatlarına dair çeşitli bilgilerin verildiği bir biyografi eseri olduğu anlaşılmaktadır. Hatîb'in yaptığı iktibaslarda görüldüğü üzere Talha b. Muhammed bu eserde kadıların atanması, yaşantıları ve hadis rivayeti hakkındaki durumları ile ilgili bilgi verdiği,[1028] onların vefat tarihlerini zikrettiği[1029] ve az da olsa onların hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarına yönelik cerh-ta'dîl değerlendirmesi yaptığı görülmektedir. Talha b. Muhammed sadece 3 yerde cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapmış, bunların birinde "Hadis rivayetinde yalan söylüyor.",[1030] diğer ikisinde ise "sika"[1031] lâfızlarını kullanmıştır.

Biyografilerini zikrettiği kadılar hakkında söylediği "Hadis rivayet ettiğini bilmiyorum",[1032] "Hadis rivayetinde yalan söylerdi",[1033] "Ondan hadis rivayet edilmiştir.",[1034] "Çok hadis rivayet etmiştir.",[1035] "Ashâbu'l-hadîstendir. İnsanlar ondan çok hadis rivayet etmiştir."[1036] gibi sözleriyle onların hadis rivayeti konusundaki durumlarına özellikle değinen Talha b. Muhammed, bu tutumuyla hadis ilmine olan ilgisini açığa vurmaktadır.

Kendisinden en fazla rivayette bulunan öğrencisi Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed İbnü's-Sevâdî el-Ezherî es-Sayrafî'dir. Ezherî, Talha b. Muhammed'den 100'e yakın ricâl bilgisi veya vefat tarihi rivayet etmiştir.[1037]

Şâhid (t. 380 h.) cem' ve dirâse ve tahkik", *Mecelletü Dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr* 59 (Haziran 2017), 104-255.

1028 Hatîb, *Târîh*, 2/153, 2/601, 3/188, 3/380, 3/405, 3/451, 3/471, 3/705, 5/381, 6/142, 6/519, 7/217, 7/275, 8/314.

1029 Hatîb, *Târîh*, 2/88, 2/147, 2/191, 2/229, 2/249, 2/252, 2/292, 2/296, 2/303, 2/375, 2/384, 2/508, 2/524, 2/590, 3/22, 3/31.

1030 Hatîb, *Târîh*, 2/606.

1031 Hatîb, *Târîh*, 4/201, 5/53.

1032 Hatîb, *Târîh*, 3/417.

1033 Hatîb, *Târîh*, 2/606.

1034 Hatîb, *Târîh*, 3/535.

1035 Hatîb, *Târîh*, 6/220.

1036 Hatîb, *Târîh*, 6/519.

1037 Hatîb, *Târîh*, 5/159, 13/64, 4/296, 13/67, 13/333, 2/292, 13/69, 13/245, 13/305, 4/674, 6/182, 10/86, 13/257, 2/590, 12/287, 3/22, 6/170, 12/410, 13/72, 2/296, 2/375, 4/192, 6/141, 8/252, 11/581, 12/506, 5/370, 6/302, 11/67, 4/348, 5/264, 7/90, 7/427, 8/437, 12/65, 13/73, 11/22, 2/508, 9/494, 5/142, 11/85, 12/252, 2/303, 3/656, 8/569, 5/376, 7/433, 8/133, 4/520, 12/328, 3/466, 6/214, 6/377, 7/298, 7/435, 5/461, 6/410, 11/339, 13/76, 8/443, 9/431, 11/341, 3/30, 6/229, 7/437, 8/206, 9/57, 8/138, 8/211, 9/41, 11/345, 3/573, 6/49, 13/545, 2/248, 9/223, 11/30, 11/348, 6/242, 10/90, 12/73, 2/382, 2/524, 9/58, 4/681, 11/587, 13/93, 7/135, 8/594, 13/95, 3/476, 8/253, 11/317, 6/392, 3/335, 2/229, 16/631, 2/85.

Diğer öğrencisi Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî'dir.[1038] Bu iki önemli muhaddis müstakil başlıklar altında tanıtılacaktır.

1.1.2.5. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât (öl. 384/994)

"Bağdatlı Hadis Hâfızları" başlığı altında tanıtılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât'tan 100'e yakın iktibas yapmıştır. Bu iktibaslardan çoğu "İbnü'l-Furât'ın kitabında okuduğum üzere…" ve "Bana İbnü'l-Furât'tan tahdîs edildiği üzere…" lafızlarıyla doğrudan onun kitabından yapılmıştır. Az miktardaki rivayet ise Ebu'l-Kasım el-Ezherî tariki ile aktarılmıştır.[1039] Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'l-Furât'ın iktibas yaptığı eserinin adını zikretmemiştir. Bir yerde "Ebu'l-Hasan Muhammed b. abbas İbnü'l-Furât'ın aslından okudum"[1040] demektedir. Bu sözü onun İbnü'l-Furât'ın eserinin müellif nüshasına sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda kitaplarının adı zikredilmese de İbnü'l-Furât'ın çok sayıda târîh eseri olduğu ifade edilmiştir.[1041] Bu eserler günümüze ulaşamamıştır. Zira İbnü'l-Furât ömrünü ölene kadar hadis ve ricâl bilgisi yazmaya adamış ve derlediği rivayet birikiminin çok azını rivayet etmiştir.[1042] Bu da eserlerinin sonraki nesillere intikalini engellemiş olmalıdır. Fakat Hatîb el-Bağdâdî ve diğer tarih müelliflerinin ondan yaptığı nakiller eserlerinin içerdiği bazı rivayetlerin günümüze ulaşmasına vesile olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî kaynaklarda sözü edilen bu eserlerden birinden iktibasta bulunmuş olmalıdır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin ondan aktardığı rivayetler incelendiğinde İbnü'l-Furât'ın adı meçhul bu eserinde hadis râvilerinin kimlik bilgilerini ve onlara dair çeşitli bilgiler zikrettiği,[1043] doğum[1044] ve vefat[1045] tarihlerini kaydettiği ve onların hadis rivayetinde güvenilirlik durumlarına dair cerh-taʿdîl değer-

---

1038 Hatîb, *Târîh*, Hatîb'in onun aracılığıyla Talha b. Muhammed'den yaptığı iktibaslara örnek için bk. 5/56,13/85, 5/381, 3/451, 5/53, 4/636.

1039 Ezherî tariki ile aktardığı rivayetlere örnek olarak bk. Hatîb, *Târîh*, 12/76, 16/346, 7/301, 8/386, 12/81, 9/166, 6/51, 8/546, 12/81, 12/514, 13/121, 13/251, 6/507.

1040 Hatîb, *Târîh*, 16/237.

1041 Hatîb, *Târîh*, 4/207; Zehebî, *Siyer*, 12/443; Zehebî, *Târîh*, 8/563; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 3/161; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 6/183.

1042 Hatîb, *Târîh*, 4/207-208.

1043 Hatîb, *Târîh*, 2/74, 2/469, 2/479, 2/614, 2/615, 4/501, 5/117, 7/571, 8/317, 9/331, 13/130, 15/231, 16/31.

1044 Hatîb, *Târîh*, 4/145, 4/358, 5/584, 13/549, 13/560, 15/163, 16/347.

1045 Hatîb, *Târîh*, 2/88, 2/91, 2/137, 2/307, 2/533, 4/142, 4/223, 4/272, 4/358, 4/501, 5/112, 5/540, 6/222, 8/275, 8/386, 11/385, 12/76, 13/130, 13/558, 13/611, 15/97.

lendirmeleri yaptığı görülmektedir. Râviler hakkında cerh ta'dîl değerlendirmesi yaparken "sika",[1046] "sika cemîlu'l-emr",[1047] "cemîlu'l-emr",[1048] "sika mestur",[1049] "mestur",[1050] "karîbu'l-emr",[1051] "muhallit",[1052] "halleta",[1053] "hasenu'l-usûl",[1054] "ğayru sika",[1055] "lem yekun bi'l-mahmûd",[1056] "ğayru mahmûd",[1057] "mezmûmun fi'r-rivâye",[1058] "fîhi ba'du't-tesâhül"[1059] lâfızlarını kullanmıştır. Ashâbu'l-hadîsin genelinde bulunan mezheb hassasiyetine İbnü'l-Furât'ın da sahip olduğu görülmektedir. Râvi değerlendirmelerine bu hassasiyet yansımış olup onların mezhebi eğilimlerini "Rafızî",[1060] "cemîlu'l-mezheb",[1061] "ğayru mahmûdi'l-mezheb",[1062] "mübtedi'",[1063] "redîu'l-mezheb",[1064] "lehû mezhebun fi't-teşeyyü'"[1065] sözleriyle ifade etmiştir.

1.1.2.6. Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî (öl. 385/995)

"Bağdatlı Hadis Hâfızları" başlığı altında tanıtılmıştır. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, hadis ilminin birçok branşında döneminin en önde gelen isimlerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî'ye göre hadis ilmi, râvilerin kimlik bilgileri ve güvenilirlik durumları konusunda zirve kabul edilen bir âlimdir.[1066] Hadis hafızlarından Ebû Muhammed Abdülğani b. Sa'îd el-Mısrî (öl. 409/1018) Dârekutnî'yi Ali b. el-Medînî ve Musa b. Harun ile eş tutmuş, bu üç âlimin kendi dönemlerinde hadis ilminde en güzel değerlendirmeler ya-

1046 Hatîb, *Târîh*, 2/469, 4/358, 11/99, 12/81, 12/83.
1047 Hatîb, *Târîh*, 2/74, 2/91, 2/615, 4/645, 13/121.
1048 Hatîb, *Târîh*, 3/68.
1049 Hatîb, *Târîh*, 1/137, 3/492, 3/711, 11/385, 13/251.
1050 Hatîb, *Târîh*, 15/97.
1051 Hatîb, *Târîh*, 2/533.
1052 Hatîb, *Târîh*, 2/614, 13/558.
1053 Hatîb, *Târîh*, 5/117, 13/611.
1054 Hatîb, *Târîh*, 3/492.
1055 Hatîb, *Târîh*, 4/272.
1056 Hatîb, *Târîh*, 4/683.
1057 Hatîb, *Târîh*, 13/558.
1058 Hatîb, *Târîh*, 5/170.
1059 Hatîb, *Târîh*, 13/560.
1060 Hatîb, *Târîh*, 2/469.
1061 Hatîb, *Târîh*, 3/711, 11/99, 13/251.
1062 Hatîb, *Târîh*, 4/272.
1063 Hatîb, *Târîh*, 12/76.
1064 Hatîb, *Târîh*, 13/130.
1065 Hatîb, *Târîh*, 13/560.
1066 Hatîb, *Târîh*, 13/488.

pan kişiler olduğunu söylemiştir.[1067] Dârekutnî'den yapılan iktibaslar onun hakkında yapılan bu iki değerlendirmeyi desteklemektedir. Dârekutnî sonrasında ricâl bilgisine dair değerlendirme yapan ve eser telif eden hiç kimse ona atıf yapmaktan müstağni kalamamıştır. Hatîb el-Bağdâdî Dârekutnî'den 20 farklı tarikten rical bilgisi nakletmiştir. Bu tariklerde adı geçen muhaddislerden anlaşılmaktadır ki dönemin ricâl âlimlerinin neredeyse tamamı ondan rical bilgisi rivayet etmiştir. Bu kişiler Hamza b. Yûsuf es-Sehmî,[1068] Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali et-Tevvezî,[1069] Ebû Bekir el-Berkânî,[1070] Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî,[1071] Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî,[1072] Ebû Muhammed Hasan b. Ali el-Cevherî,[1073] Ubeydullah b. Ahmed b. Osman es-Sayrafî,[1074] Abdülaziz b. Ali el-Ezecî,[1075] Abdülkerim b. Muhammed b. Ahmed el-Mehâmilî,[1076] Abdüssamed b. Ali el-Hâşimî,[1077] Ahmed b. Muhammed el-Ğalib,[1078] Ebû Muhammed Hasan b.

1067 İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/101; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/58; Makdisî, *el-Kemâl*, 7/392; Sübkî, *Tabakât*, 3/465.

1068 Hatîb Ali b. Muhammed b. Nasr → Hamza b. Yûsuf es-Sehmî → Dârekutnî tariki ile Hamza'nın Dârekutnî'ye râvilerin güvenilirlik durumları hakkında sorduğu sorulara verdiği cevapları derlediği *Sûâlât*'ından nakiller yapmaktadır. Bk. Hatîb, *Târîh*, 6/211, 6/431, 8/256, 8/294, 6/264, 7/9, 7/418, 7/591, 11/317, 5/566, 8/105, 9/514, 13/64, 2/125, 6/392, 7/41, 3/20, 13/69, 4/674, 6/191, 7/424, 8/108, 8/109, 8/307, 15/58-59, 2/590, 5/340, 8/434-435, 13/387, 3/21, 8/112, 9/38, 2/375, 9/262-263, 9/354, 6/75, 11/67, 4/346, 7/427, 14/449, 3/661, 5/372, 8/436, 4/123, 3/23, 7/430, 8/663, 7/594, 6/173, 8/119, 16/343, 8/123, 8/379, 2/66, 7/433, 2/596, 4/570, 6/213-214, 6/571, 5/23, 3/572, 6/49, 4/501, 5/462, 11/67, 5/587, 7/305, 2/613, 13/137, 8/156, 4/347.

1069 Hatîb, *Târîh*, 12/87.

1070 Hatîb açıkça kitap ismi zikretmese de muhtemelen Berkânî'nin *Suâlât*'ından nakiller yapmaktadır. Zira Berkânî bazı rivayetlerin başında: *"Dârekutnî'ye sordum…"* diyerek söze başlamaktadır. Bk. Hatîb, *Târîh*, 4/571, 4/674, 5/342, 6/429, 16/343, 14/46, 15/404, 5/539, 6/239, 6/410, 12/71, 13/505, 6/229, 6/229, 11/347, 13/445, 6/158, 13/313, 12/77, 7/420, 6/195.

1071 Bk. Hatîb, *Târîh*, 6/61.

1072 Hatîb, *Târîh*, 6/293, 15/404, 3/484, 10/447, 6/544, 7/591, 7/52, 5/342, 6/176, 11/220, 6/558, 12/287, 14/46, 15/404, 7/298, 13/311, 5/507, 9/223, 2/305, 13/387, 2/4/68, 7/426, 2/557, 9/220, 6/409, 16/430, 7/135, 7/301, 13/100, 4/515, 9/224.

1073 Hatîb, *Târîh*, 13/126.

1074 Hatîb, *Târîh*, 2/66, 7/9, 7/305.

1075 Hatîb, *Târîh*, 3/466, 4/411.

1076 Hatîb, *Târîh*, 3/127, 10/472, 8/730, 2/185.

1077 Hatîb, *Târîh*, 4/411.

1078 Hatîb, *Târîh*, 6/173, 4/519, 3/465-466, 6/222, 3/171.

Muhammed el-Hallâl,[1079] Ebû Hâzim Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ,[1080] Ebû Tahir Hamza b. Muhammed b. Tahir ed-Dekkâk,[1081] Hasan b. Ebû Talib,[1082] Ebû Tâlib Muhammed b. Ali b. Feth el-Harbî,[1083] Ubeydullah b. Ebu'l-Feth,[1084] Ebu'l-Feth Muhammed b. Ebu'l-Fevâris,[1085] Ebu'l-Hasan Muhammed b. İsmail b. Ömer el-Becelî,[1086] Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'dir.[1087]

Darekutnî, kendisinden sonraki ricâl edebiyatına kaynaklık eden çok sayıda eser telif etmiştir. Bu eserler kısaca zikredilecektir. *Zikru esmâi't-tâbi'în ve men ba'dehüm minmen sahhat rivâyetuhû 'ani's-sikât 'inde'l-Buhârî ve Müslim*: Bûrân ed-Dannâvî ve Kemal Yusuf el-Hût tahkiki ile iki cilt halinde basılmıştır.[1088] Yazma nüshalarından biri Laleli Kütüphanesi'nde,[1089] bir diğeri ise Köprülü Kütüphanesi'nde[1090] bulunmaktadır. *Esmâu's-sahâbe elleti ittefeka fîhâ el-Buhârî ve Müslim ve men inferade bihi küllün minhümâ*: Câbir b. Abdullah es-Serî' tarafından yayınlanmıştır.[1091] Yazma nüshalarından biri Kâhire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1092] *el-Mü'telif ve'l-muhtelif fî esmâi'r-ricâl*: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından beş cilt olarak yayımlanmıştır.[1093] Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1094] *Ricâlu'l-Buhârî ve Müslim*: Eserin yazma nüshalarından biri Haydarâbâd Âsıfiyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1095] *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-*

1079 Hatîb, *Târîh*, 6/56, 14/446, 13/245, 7/90.
1080 Hatîb, *Târîh*, 11/85.
1081 Hatîb, *Târîh*, 11/328, 11/332, 13/494.
1082 Hatîb, *Târîh*, 5/301, 2/245.
1083 Hatîb, *Târîh*, 5/342, 3/234, 11/339, 13/218, 8/569.
1084 Hatîb, *Târîh*, 5/475, 7/592, 5/142, 5/142, 6/570-571, 2/103, 8/228.
1085 Hatîb, *Târîh*, 10/499, 8/382.
1086 Hatîb, *Târîh*, 8/569, 3/466.
1087 Hatîb, Sülemî'nin *Suâlât*'ından nakiller yapmaktadır. bk Hatîb, *Târîh*, 5/137, 10/448, 11/140, 11/332, 6/195, 11/366.
1088 Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1985.
1089 2089/4 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).
1090 40 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).
1091 Riyâd: Dâru'l-'Asıme, 1433/2012.
1092 8/18 Mecmû 103 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).
1093 Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.
1094 Medine Bölümü 464 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).
1095 Ricâl Bölümü 172 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

metrûkîn[1096]: Muhammed es-Sabbâğ'ın tahkikiyle 1980 yılında Beyrut'ta, Muvaffak b. Abdullah'ın tahkikiyle 1984 yılında Riyad'da[1097] ve Subhî el-Bedrî es-Sâmerrâî tarafından 1406/1986 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır.[1098] Ayrıca eserin mahtut nüshalarından bazıları Ayasofya Kütüphanesi[1099] ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1100] bulunmaktadır. *Kitâbu'l-ihve ve'l-uhuvve (ehavât)*: Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.[1101] Eserin 7./13. asra ait bir yazma nüshası Chester Beatty Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1102] *Zikru kavmin mâ ahrace lehum el-Buhârî ve Müslim fî Sahîhayhimâ ve da'afehum en-Nesâî fî Kitâbi'd-Du'afâ*: Yazma nüshalarından biri Topkapı III. Ahmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1103] *Zikru's-sahâbe ellezîne sahhati'r-rivâyetü 'anhüm ve leysû fi's-Sahîhayn:* Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1104]

Bazı öğrencilerinin hadis râvilerinin güvenilirlik durumları hakkında Dârekutnî'ye sordukları sorular ve onun verdiği cevapları derlemeleri suretiyle telif ettikleri *suâlâtlar* ricâl edebiyatına önemli katkılar sunmuştur.[1105] Hatîb el-Bağdâdî'nin Dârekutnî'den aktardığı ricâl bilgilerinin çoğunu bu *suâlâtlardan* rivayet etmesi hacmi küçük bu eserlerin etkisini göstermektedir. Bu eserler şunlardır: *Suâlâtu'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî*: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.[1106] Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1107]

1096 Eser hakkında geniş bir tanıtım ve değerlendirme için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Raviler Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İFAV Yay., 2014), 131-136.

1097 Güler, *Literatür*, 256.

1098 Çakan, "Dârekutnî", 8/488-490.

1099 3405 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420; Elbânî, *Fihris*, 373).

1100 Hadis Bölümü 369 ve Mecmû 124 (vr. 11-22) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420; Elbânî, *Fihris*, 373).

1101 Riyad: Dâru'r-Râye, 1413/1993.

1102 54-62 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424).

1103 624/21 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

1104 Mecmû 831 numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 372-373).

1105 Suâlâtlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Kurt, "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2015), 145-174; Mustafa Tatlı, *Rical Bilgisinin Tespiti Suâlât Literatürü*, ed. Muhammed Enes Topgül (İstanbul: Beka Yayınları, 2016).

1106 Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

1107 III. Ahmet Bölümü 624/23 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).

Suâlâtu Ebî Bekr el-Berkânî li'd-Dârekutnî: Bir baskısı Mecdî Seyyid İbrahim'in tahkikiyle,[1108] bir diğeri Abdurrahim Muhammed el-Kaşkârî'nin tahkikiyle yapılmıştır.[1109] Ayrıca Halil Hasan Hammâde tarafından tahkik edilerek yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur.[1110] Eserin yazma nüshaları ise Saray Kütüphanesi[1111] ve Kâhire Kütüphanesi'nde[1112] bulunmaktadır. *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî*: Bir neşri Süleyman Ateş'in tahkikiyle 1408 yılında Riyad'da[1113] bir diğeri Sa'd b. Abdullah el-Humeyyid ve Halid b. Abdurrahman el-Cüreysî başkanlığında bir heyetin tahkikiyle 1427 yılında Riyad'da yapılmıştır. Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1114] *Suâlâtu Hamza b. Yûsuf es-Sehmî li'd-Dârekutnî*: Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.[1115] Eserin yazma nüshalarından biri Saray Kütüphanesi'nde[1116] bir diğeri ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1117] bulunmaktadır. *Suâlâtu Ebî Abdillah İbn Bükeyr ve ğayrihî li Ebi'l-Hasan ed-Dârekutnî*: Ali Hasan Ali Abdülhamid tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.[1118]

Dârekutnî'nin ricâl edebiyatına katkı sunan eserleri arasında *Sünen* adlı eseri de zikredilmelidir. Zira Dârekutnî *Sünen*'inde hadis ricâline dair birçok değerlendirme yapmıştır. Nâsıruddin Muhammed b. Abdurrahman İbn Züreyk (öl. 803/1401) bu değerlendirmeleri derleyerek *Men tekelleme fîhi ed-Dârekutnî fî Kitâbi's-Sünen mine'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve'l-mecrûhîn*[1119] adını verdiği bir eser telif etmiştir. Dolayısıyla *Sünen*, rivayet eseri olmakla birlikte cerh-ta'dîl ilmine de katkı sunmuştur.

1108 Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, 1404/1984.
1109 Güler, *Literatür*, 256-257.
1110 Riyâd: Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1403.
1111 III. Ahmet Bölümü 624/12 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).
1112 1/106 Hadis Bölümü 1558 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).
1113 Güler, *Literatür*, 256.
1114 III. Ahmet Bölümü 624/16 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).
1115 Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.
1116 III. Ahmet Bölümü 624/12 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424; Elbânî, *Fihris*, 374).
1117 Mecmû 111 vr. 209-215 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424; Elbânî, *Fihris*, 374).
1118 Ammân: Dâru Ammâr, 1408/1988.
1119 Eser, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ukkâşe tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye bi-Devleti Katar, 1428/2007)

1.1.2.7. Ebu Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn (öl. 385/996)

"Bağdatlı Hadis Hâfızları" başlığı altında tanıtılmıştır. Bazı muhaddislerce hadis ilmindeki bilgi seviyesi eleştirilse de telif ettiği geniş hacimli eserler sayesinde dönemine kadar gelen ilmî birikimi sonraki nesillere aktarması başlı başına büyük bir hizmet olarak görülmüştür.[1120] Hatîb el-Bağdâdî ondan dört tarikle çok sayıda ricâl bilgisi rivayet etmiştir. En çok bilgi aktardığı tarik oğlu Ubeydullah tarikidir.[1121] Bunun dışında Abdülkerim b. Muhammed b. Ahmed ed-Dabbî,[1122] Ebû Bekir Muhammed b. Ömer ed-Dâvûdî[1123] ve Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Mücehhiz el-'Atîkî[1124] tariki ile de ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Ali Osman Koçkuzu, Hatîb'in *Târîh*'inde İbn Şâhîn'den yaptığı iktibasları *et-Târîhu'l-kebîr*'inden rivayet ettiğini ifade etmiştir.[1125]

Ebû Hafs İbn Şâhîn'in ricâle dair eserleri şunlardır:[1126] *Târîhu esmâi's-sikât min men nukıle 'anhumu'l-'ilm*: Subhî es-Sâmerrâî[1127] ve Abdülmu'tî Emîn Kal'acî[1128] tarafından yayınlanmıştır. Sa'dî el-Hâşimî, zikredilen bu iki baskıda hata ve eksiklikler bulunduğunu gerekçesiyle eksik ve hatalı gördüğü kısımları *Nusûs sâkıta min Tabakâti esmâi's-sikât li İbn Şâhîn* adıyla yayımlamıştır.[1129] Ayrıca eserin mahtût nüshalarından biri San'a el-Câmi'u'l-Kebîr Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1130] *Târîhu esmâi'd-du'afâ ve'l-kezzâbîn*[1131]*:* Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kâşgarî'nin tahkikiyle yayınlanmış-

---

1120 Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.

1121 Bk. Hatîb, *Târîh*, 6/317, 6/46, 15/59, 3/335, 10/340, 6/293, 6/173, 8/118, 11/22, 6/371, 10/154, 7/298, 13/313, 15/63, 8/123, 6/286, 4/348, 2/229, 2/244, 6/408, 6/423, 7/463, 11/582, 11/333-334, 2/230, 3/28, 16/344, 5/506, 10/88, 14/270, 13/76, 13/535, 5/379, 13/444, 11/341, 11/141, 8/513.

1122 Hatîb, *Târîh*, 16/342.

1123 Hatîb, *Târîh*, 11/326.

1124 Hatîb, *Târîh*, 4/345.

1125 Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.

1126 İbn Şâhîn'in eserleri hakkında bir değerlendirme için bk. Merve Şişman, "İbn Şâhin'in Tabakât Türü Eserleri Özelinde Bir İnceleme", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (Aralık 2020), 63-84.

1127 Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1402/1982.

1128 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986.

1129 Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1407/1987.

1130 Mustalah Bölümü 12 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

1131 Eser hakkında geniş bir tanıtım ve değerlendirme için bk. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Raviler Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İFAV Yay., 2014), 124-128.

tır.[1132] *Zikru men ihtelefe'l-'ulemâ ve nukkâdu'l-hadîs fîhi*: Hammad b. Muhammed el-Ensârî'nin tahkikiyle[1133] ve Ebû Muaz Târık b. Avdallah Muhammed'in talikiyle[1134] basılmıştır. İbn Şâhîn'in kaynaklarda zikredilen fakat günümüze ulaştığı henüz bilinmeyen diğer ricâl eserleri şunlardır: *Men ravâ 'an ebîhi mine's-sahâbe ve't-tâbi'în*,[1135] *Ma'rifetü's-sahâbe*,[1136] *Mu'cemu'ş-şuyûh*.[1137]

1.1.2.8. Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed İbn Ebu'l-Fevâris (öl. 412/1021)

Ebu'l-Feth İbn Ebu'l-Fevâris 4./10. asrın önemli ricâl âlimlerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî'nin ondan yaptığı iktibaslar incelendiğinde bunların çoğunda kendi kanaatlerini ortaya koyduğu ve bu alanın uzmanı bir münekkid olduğu görülmektedir. Çok sayıda râvi hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan bazılarının doğum tarihleri,[1138] ikamet ettikleri mahalleler,[1139] hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında bilgi verdiği, vefat tarihlerini[1140] ve defnedildikleri kabristanları[1141] zikrettiği görülmektedir.

Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında değerlendirme yaparken sika,[1142] sebt,[1143] me'mûn,[1144] emîn,[1145] mestûr,[1146] müteyak-

---

1132 Medine: 1409/1989 (bk. Güler, *Literatür*, 257).
1133 Riyad: Mektebetü Advâi's-Selef, 1419/1999.
1134 Kâhire: Mektebetü't-Terbiyeti'l-İslâmiyye, 1412/1992.
1135 Kettânî, *er-Risâle*, 163.
1136 Kettânî, *er-Risâle*, 127.
1137 Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.
1138 Hatîb, *Târîh*, 2/116, 2/165, 2/529, 2/532, 2/607, 2/611, 2/614, 3/341, 3/480, 3/493, 4/620, 5/312, 5/571.
1139 Hatîb, *Târîh*, 2/263, 2/533, 5/527 vd.
1140 Hatîb, *Târîh*, 2/108, 2/116, 2/152, 2/165, 2/196, 2/199, 2/201, 2/250, 2/311, 2/314, 2/528, 2/529, 2/532, 2/602, 2/611, 2/614, 3/35, 3/68, 3/130, 3/341, 3/491, 3/497, 3/503, 3/711, 4/41, 4/50, 4/142, 4/145, 4/146, 4/246, 4/272, 4/463, 4/620, 4/645, 5/114, 5/170, 5/172, 5/305, 5/317, 5/527, 5/571, 5/584, 5/585, 6/51, 6/215, 6/320, 6/509, 7/107 vd.
1141 Hatîb, *Târîh*, 3/491, 4/145, 5/114, 5/527 vd.
1142 Hatîb, *Târîh*, 2/74, 2/311, 3/35, 3/491, 3/493, 3/711, 4/229, 4/358, 4/428, 4/463, 4/514, 4/645, 5/114, 5/305, 5/317, 5/527, 6/138, 6/470, 6/508, 12/110, 12/116, 12/236 vd.
1143 Hatîb, *Târîh*, 4/514, 5/317, 12/87,
1144 Hatîb, *Târîh*, 2/116, 2/529, 3/503, 4/428, 12/110,
1145 Hatîb, *Târîh*, 3/493, 4/428, 6/508,
1146 Hatîb, *Târîh*, 2/311, 2/529, 3/35,3/493, 3/711, 5/117, 7/310, 12/87,

kız,[1147] hasenu'l-hıfz,[1148] hasenu'l-hadîs,[1149] karîbu'l-emr,[1150] cemîlu'l-emr,[1151] sâlihu'l-emr,[1152] lâ be'se bih,[1153] seyyiu'l-hâl fi'l-hadîs,[1154] fîhi nazar,[1155] fîhi ba'du'ş-şey',[1156] lem yekun min men yesluhu li's-sahîh,[1157] fîhi ba'du't-tesâhül,[1158] fîhi tesâhül,[1159] yetesâhelu,[1160] kesîru't-tesâhül,[1161] fîhi tesâhül şedîd,[1162] fîhi lîn,[1163] fîhi ğafle ve tesâhül,[1164] lem yektub 'anhu kebîru ehad,[1165] lem yekun bi zâk,[1166] lem yekun bi-şey',[1167] lem yekun mahmûden fi'r-rivâye,[1168] da'îf,[1169] da'îf cidden,[1170] da'îfu'l-hadîs,[1171] müdellis,[1172] zâhib,[1173] halleta,[1174] muhallit,[1175] kâne yeda'u,[1176] kezzâb,[1177] âyetun ve nekâlun fi'r-rivâye[1178] lâfızlarını kullandığı görülmektedir.

Ashâbu'l-hadîsin itikâdi görüşleri hususunda hassas olan İbn Ebu'l-Fevâris birçok râvi hakkında mezheb esaslı değerlendirme yapmıştır. Bu

---

1147 Hatîb, *Târîh*, 2/390,
1148 Hatîb, *Târîh*, 4/428,
1149 Hatîb, *Târîh*, 12/236.
1150 Hatîb, *Târîh*, 2/532,
1151 Hatîb, *Târîh*, 8/519, 11/60.
1152 Hatîb, *Târîh*, 4/147, 13/199, 14/461.
1153 Hatîb, *Târîh*, 2/201, 2/311, 6/325, 8/390, 12/82,
1154 Hatîb, *Târîh*, 10/176, 13/372, 14/522,
1155 Hatîb, *Târîh*, 2/314, 2/614, 5/170, 13/117,
1156 Hatîb, *Târîh*, 2/532,
1157 Hatîb, *Târîh*, 6/51.
1158 Hatîb, *Târîh*, 2/77, 2/390, 4/146, 11/602,
1159 Hatîb, *Târîh*, 2/168, 2/533, 4/145, 8/669, 11/367, 12/83, 13/224, 13/226,
1160 Hatîb, *Târîh*, 8/525.
1161 Hatîb, *Târîh*, 13/204.
1162 Hatîb, *Târîh*, 3/68, 11/385, 13/448,
1163 Hatîb, *Târîh*, 2/108,
1164 Hatîb, *Târîh*, 6/506.
1165 Hatîb, *Târîh*, 8/504.
1166 Hatîb, *Târîh*, 2/165, 2/533, 4/145, 5/117, 12/229,
1167 Hatîb, *Târîh*, 6/114.
1168 Hatîb, *Târîh*, 6/506.
1169 Hatîb, *Târîh*, 8/497.
1170 Hatîb, *Târîh*, 6/325, 13/223.
1171 Hatîb, *Târîh*, 3/227,
1172 Hatîb, *Târîh*, 4/346,
1173 Hatîb, *Târîh*, 6/114.
1174 Hatîb, *Târîh*, 2/528, 13/340,
1175 Hatîb, *Târîh*, 2/614, 13/316, 13/320,
1176 Hatîb, *Târîh*, 5/342,
1177 Hatîb, *Târîh*, 4/50,
1178 Hatîb, *Târîh*, 10/176.

değerlendirmelerde hasenü'l-mezheb,[1179] cemîlu'l-mezheb,[1180] redîu'l-mezheb,[1181] müştehirun bi'l-i'tizâl dâ'iyetun ileyh,[1182] yezhebu ile'l-i'tizâl ve yed'û ileyh,[1183] Mutezilî,[1184] müttehemun bi'l-i'tizâl,[1185] fîhi i'tizâl ve teşeyyü',[1186] râfıdî ğâlî,[1187] kâne lehû mezhebun habîs,[1188] kâne yurmâ bi şey'in min mezhebi'l-felâsife,[1189] yeteşeyye'u[1190] lâfızlarını kullanmıştır.

İbn Ebu'l-Fevâris'in *Esmâu men ittefeka'l-Buhârî ve Müslim 'alâ tashîhi'r-rivâyeti 'anh mine's-sahâbe radıyallahu 'anhum ve mâ inferede küllü vâhidin bi ihrâci hadîsih* adındaki eseri Cabir b. Abdullah es-Serî' tarafından neşredilmiştir.[1191]

Ebû Bekir el-Berkânî, Hasan b. Muhammed el-Hallâl ve Ahmed b. Ali et-Tevvezî gibi önemli isimler ondan ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin çok sayıda rivayette bulunması da ricâl değerlendirmeleri hususunda ona olan itimadının bir göstergesidir. Ayrıca uzun yıllar boyunca hadis meclisleri öncesinde hadis imlâ edecek hocaların hadislerini intihâb etmiş olması,[1192] onun ricâl ilminin yanı sıra rivayetlerin isnâd inceliklerini en üst seviyede bilen hâfızlardan biri olduğunu göstermektedir. Zira daha önce anlatıldığı gibi uzman bir hadis hâfızı imlâ meclisi akdedecek hocanın hadislerinden ulûv, teferrüd ve sıhhat gibi özel nitelikli rivâyetlerden bir seçki oluşturur. Hoca bu seçkiyi imlâ eder, meclise gelen tüm hâfız ve muhaddisler bu seçkiyi yazarlar. Dolayısıyla birçok muhaddisin dinleyeceği rivayetlere karar verme konumunda bulunması onun hadis hâfızları ve muhaddisler nezdindeki konumunu göstermektedir.

Onun ricâl ilmindeki uzmanlığına rağmen bazen peşin hükümlü olarak râviler hakkında görüş bildirdiği, sonra bu görüşünün hatalı olduğunu an-

---

1179 Hatîb, *Târîh*, 2/529, 3/35,
1180 Hatîb, *Târîh*, 8/505, 13/196.
1181 Hatîb, *Târîh*, 6/325, 14/461.
1182 Hatîb, *Târîh*, 6/471.
1183 Hatîb, *Târîh*, 10/480.
1184 Hatîb, *Târîh*, 14/461.
1185 Hatîb, *Târîh*, 8/218, 12/238.
1186 Hatîb, *Târîh*, 4/229,
1187 Hatîb, *Târîh*, 10/176.
1188 Hatîb, *Târîh*, 12/229.
1189 Hatîb, *Târîh*, 12/516.
1190 Hatîb, *Târîh*, 13/340.
1191 Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1433/2012.
1192 Hatîb, *Târîh*, 2/214.

layıp görüşünden vazgeçtiği görülmektedir. O, Hatîb'in hadis hâfızı olarak nitelediği İbn Dûst'tan hadis dinleyenlere karşı çıkmış ve ondan hadis dinlemenin doğru olmadığını savunmuştur. Daha sonra onun hakkındaki kanaati değişmiş ve ondan hadis dinlemiştir.[1193]

İbn Ebu'l-Fevâris'in müteşeddid bir münekkid olduğu söylenebilir. Ebu'l-Abbas Abdullah b. Musa el-Hâşimî (öl. 374/984) hadis münekkidlerinden Atîkî tarafından sika olarak değerlendirilmesine karşın İbn Ebu'l-Fevâris tarafından şiddetli tesâhüle sahip bir râvi olarak nitelenmiştir.[1194] Berkânî'nin, "Hakkında hayırdan başka bir şey duymadım" dediği bir râvi için "O biraz mütesahildi. Bu ilimde kendisine güvenilebilecek biri değildi. Kitapları çok kötüydü."[1195] demiştir. Ayrıca birçok râviyi mütesâhil oldukları gerekçesiyle eleştirmesi[1196] ve diğer münekkitlerden cerhe muhâtab olan bu râviler hakkında bu yönde bir eleştiri yapılmaması da onun müteşeddid olduğunu düşündürmektedir.

1.1.2.9. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Berkânî (ö. 425/1034)

Berkânî 336/947 yılında doğmuş 425/1034 yılında vefat etmiştir. Hayatının ilk 64 yılını 4./10. asırda yaşamıştır. Daha da önemlisi 4./10. asırda yaşayan râviler hakkında değerlendirmeler yapmış bir ricâl otoritesidir. Bu sebeple çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan 500'e yakın iktibasta bulunmuştur. Söz konusu rivayetler incelendiğinde Berkânî'nin bizzat erişemediği râviler hakkında çok sayıda hocasından ricâl bilgisi rivayet ettiği görülmektedir. Bunun yanında eriştiği râviler hakkında kendisinin çok sayıda değerlendirmesi bulunmaktadır. Bunlar göstermektedir ki Berkânî ricâl ilmine ilgi duyan, ricâl bilgisini toplamak ve bu ilme kendisi de katkı sunmak için gayret gösteren bir ricâl âlimidir.

Berkânî râvilerin biyografilerine dair anekdotlar, onların hadis öğrenimi ve öğretimi yaptıkları bölgeler, ikamet ettikleri mahalleler, meslekleri, tasnif ettikleri yahut rivayet ettikleri kitaplar, itikadi görüşleri ve dindarlık durumları hakkında bilgi vermektedir. Râvileri hadis rivayetinde güvenilirlik

---

1193 Hatîb, *Târîh*, 6/322.
1194 Hatîb, *Târîh*, 11/385.
1195 Hatîb, *Târîh*, 11/602.
1196 Hatîb, *Târîh*, 2/77, 2/390, 4/146, 11/602, 2/168, 2/533, 4/145, 8/669, 11/367, 12/83, 13/224, 13/226, 8/525, 13/204, 3/68, 11/385, 13/448, 2/108, 6/506.

durumları açısından değerlendiren bu değerlendirmelerinde hüccet,[1197] sika,[1198] sika sika,[1199] sebt,[1200] emîn,[1201] mâ kâne hâluhû yedüllü illâ ʻalâ sikatihî,[1202] lâ be'se bih,[1203] mâ ʻalimtü ʻanhu illâ hayran,[1204] semâʻuhû sahih,[1205] yesluhu li's-sahîh,[1206] hasenü'l-hadîs,[1207] lem yekün sebten,[1208] daʻîf,[1209] daʻîf cidden,[1210] leyse bi hücce,[1211] bi'se'r-racul,[1212] kâne yüttehem,[1213] küllü hadîsihî münker,[1214] zâhibu'l-hadîs[1215] lâfızlarını kullanmıştır.

Bizzat kendi değerlendirmeleri dışında Dârekutnî,[1216] Ebu'l-Hasan b. Lü'lü',[1217] Ebu'l-Kasım b. en-Nehhâs,[1218] Ebu'l-Kasım Abdullah b. İbrahim el-Âbendûnî,[1219] Ebû Ömer b. Hayyûye el-Hazzâz,[1220] Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed el-Haccâcî,[1221] Ebû Bekir el-Ebherî,[1222] Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât,[1223] Ebû Bekir el-İsmâʻîlî,[1224] Ebû Yaʻlâ el-Varrâk et-Tûsî,[1225]

1197 Hatîb, *Târîh*, 4/206, 5/205, 8/730, 10/214.
1198 Hatîb, *Târîh*, 2/75, 2/87, 2/106, 2/136, 2/213, 2/616, 3/214, 3/624, 4/150, 4/247, 4/473, 4/597, 5/204, 10/214, 11/604, 12/81, 12/87.
1199 Hatîb, *Târîh*, 2/469.
1200 Hatîb, *Târîh*, 4/206.
1201 Hatîb, *Târîh*, 5/205, 12/81.
1202 Hatîb, *Târîh*, 4/404.
1203 Hatîb, *Târîh*, 2/165, 4/56, 13/112.
1204 Hatîb, *Târîh*, 2/208, 8/519, 11/601.
1205 Hatîb, *Târîh*, 2/531.
1206 Hatîb, *Târîh*, 10/214.
1207 Hatîb, *Târîh*, 2/615.
1208 Hatîb, *Târîh*, 3/121.
1209 Hatîb, *Târîh*, 3/68, 8/307.
1210 Hatîb, *Târîh*, 3/321.
1211 Hatîb, *Târîh*, 2/206, 8/516.
1212 Hatîb, *Târîh*, 2/301.
1213 Hatîb, *Târîh*, 13/321.
1214 Hatîb, *Târîh*, 2/606.
1215 Hatîb, *Târîh*, 8/307.
1216 Hatîb, *Târîh*, 4/571, 4/674, 5/342, 6/429, 16/343, 14/46, 15/404, 5/539, 6/239, 6/410, 12/71, 13/505, 6/229, 6/229, 11/347, 13/445, 6/158, 13/313, 12/77, 8/138, 7/100, 5/305.
1217 Hatîb, *Târîh*, 9/56.
1218 Hatîb, *Târîh*, 5/268, 3/20, 13/245.
1219 Hatîb, *Târîh*, 15/58, 3/117, 6/212, 4/350.
1220 Hatîb, *Târîh*, 6/286, 6/318.
1221 Hatîb, *Târîh*, 7/432.
1222 Hatîb, *Târîh*, 6/306, 16/343, 9/57, 11/345.
1223 Hatîb, *Târîh*, 11/314.
1224 Hatîb, *Târîh*, 11/313, 11/317, 11/159, 11/443, 4/348.
1225 Hatîb, *Târîh*, 5/539.

Ebu'l-Feth İbn Ebu'l-Fevâris,[1226] Muhammed b. İshak,[1227] Ömer b. Bişrân[1228] gibi hocalarından ricâl bilgisi rivayet etmiştir.

1.1.2.10. Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Ahmed el-Ezherî (öl. 435/1043)

355/965 yılında doğmuştur. Dolayısıyla ömrünün çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Ebû Bekir el-Katî'î, Ebû Muhammed İbn Mâsî, Ebû Sa'îd el-Hurfî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât ve Muhammed İbnü'l-Muzaffer gibi önemli hafız ve muhaddislerden hadis dinlemiştir. Hadis ilmine ömrünü adamış, dinlediği ve yazdığı hadislerin çokluğu ile engin bir rivayet birikimi elde etmiştir. Güvenilirliği ve istikameti sebebiyle övülmüştür. Hacimli eserleri rivayet ederek bir önceki asrın hadis birikimini kendisinden sonraki nesle ulaştırmıştır. Hem rivayet ettiği eserler ile hem de yaptığı râvi değerlendirmeleri ile hadis ilmine önemli katkılarda bulunmuştur.[1229]

Hatîb el-Bağdâdî, Ezherî'den 150'nin üzerinde nakilde bulunmuştur. Bu iktibaslarda görülmektedir ki Ezherî hadis râvilerinin doğum tarihlerini,[1230] neseb ve kimlik bilgilerini,[1231] ikamet ettikleri mahalleleri,[1232] hayatlarına dair anekdotları ve onlara dair kişisel bilgileri,[1233] hadis rivayet ettikleri hocalarını, vefat tarihlerini[1234] ve defnedildikleri kabristanları[1235] zikretmiştir.

Hatîb el-Bağdâdî'nin râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında ona sorduğu sorulara kendi yetişemediği râviler ise hocalarından bilgi aktararak kendi yetiştiği ve tanıdığı râviler hakkında ise bizzat kendisi değerlendirme yaparak cevap verdiği görülmektedir. Bu da göstermektedir ki; Ezherî hem kendisinden önceki rical bilgisini toplayan ve sonraki nesle aktaran bir ricâl bilgisi râvisi, hem de müstakil bir münekkiddir. Erişemedi-

---

1226 Hatîb, *Târîh*, 6/138.
1227 Hatîb, *Târîh*, 4/350.
1228 Hatîb, *Târîh*, 6/467, 11/102, 2/229, 13/310.
1229 Hatîb, *Târîh*, 12/120-121; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/285; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/290-291; İbnü's-Salâh, *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-şâfi'iyye*, 2/573-574; Zehebî, *Siyer*, 13/225; İbn Kesîr, *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*, 395.
1230 Hatîb, *Târîh*, 2/232, 3/69, 3/503, 10/91, 10/177, 10/481.
1231 Hatîb, *Târîh*, 3/68, 4/264, 4/379, 5/491, 12/108.
1232 Hatîb, *Târîh*, 2/177, 8/231.
1233 Hatîb, *Târîh*, 3/497, 2/213, 3/39, 3/211, 3/371, 4/170, 4/207-208, 4/379, 4/515.
1234 Hatîb, *Târîh*, 2/315, 2/620, 3/69, 3/211, 3/576, 4/151, 4/523, 5/517, 7/111, 10/91, 10/176, 10/481.
1235 Hatîb, *Târîh*, 7/111, 10/91, 11/609.

ği râviler hakkında Dârekutnî,[1236] Ebû Ömer b. Hayyûye,[1237] Ebû Bekir b. Şâzân,[1238] Muhammed b. Abbas el-Hazzâz,[1239] Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât,[1240] Muhammed İbnü'l-Muzaffer,[1241] Talha b. Muhammed b. Cafer,[1242] Ubeydullah b. Muhammed b. İshak el-Bezzâz[1243] ve Ahmed b. İbrahim İbrahim b. Muhammed b. Arefe[1244] başta olmak üzere çok sayıda hocasından ricâl bilgisi rivayet etmiştir.

Râvileri hadis rivayetindeki güvenilirlikleri açısından değerlendirirken "imam",[1245] "hüccet",[1246] "sika",[1247] "sebt",[1248] "sadûk",[1249] o"nun hakkında hayırdan başka bir şey duymadım", "semâ' [iddiası] doğrudur",[1250] "sika değildir",[1251] "güvenilebilecek bir "aslı" yoktu",[1252] "leyse bi şey",[1253] "lâ yesvâ şey'en",[1254] "leyse bi hücce",[1255] "Râfızî",[1256] "habîsu'l-mezheb",[1257] "Şiîlik eğilimi vardır",[1258] "zayıftır",[1259] "Mutezilî",[1260] "zındık",[1261] "yalancıdır",[1262] "hadis uydurur"[1263] lafızlarını kullanmıştır.

1236 Hatîb, *Târîh*, 6/544, 7/591, 7/52, 5/342, 6/176, 11/220, 6/558, 12/287, 14/46, 15/404, 7/298, 13/311, 5/507, 9/223, 2/305, 13/387, 2/4/68, 7/426, 2/557, 9/220, 6/409, 16/430, 7/135, 7/301, 13/100, 4/515, 9/224, 13/387, 11/21-22, 9/220, 4/571, 3/68, 6/293, 15/404, 3/484.

1237 Hatîb, *Târîh*, 5/223.

1238 Hatîb, *Târîh*, 5/265, 8/584, 10/448, 6/410, /4/131-132, 4/411, 6/571, 7/96, 2/103, 8/206, 6/108, 3/687, 4/131-132, 4/411, 6/571, 7/96, 2/103, 8/206.

1239 Hatîb, *Târîh*, 5/372, 6/356.

1240 Hatîb, *Târîh*, 12/76, 16/346, 7/301, 8/386, 12/81, 9/166, 6/51, 8/546, 12/81, 12/514, 13/121, 13/251, 6/507.

1241 Hatîb, *Târîh*, 2/241, 14/41.

1242 Hatîb, *Târîh*, 11/317, 6/392, 3/335, 2/229, 16/631, 2/85.

1243 Hatîb, *Târîh*, 11/326.

1244 Hatîb, *Târîh*, 4/635.

1245 Hatîb, *Târîh*, 12/114.

1246 Hatîb, *Târîh*, 5/33.

1247 Hatîb, *Târîh*, 2/95, 2/174, 2/177, 2/211, 2/232, 2/316, 3/39, 3/69, 3/211, 4/82, 4/161, 4/264, 7/111, 8/231.

1248 Hatîb, *Târîh*, 5/33.

1249 Hatîb, *Târîh*, 4/150.

1250 Hatîb, *Târîh*, 3/497.

1251 Hatîb, *Târîh*, 4/228, 6/114.

1252 Hatîb, *Târîh*, 10/176.

1253 Hatîb, *Târîh*, 6/245, 8/254.

1254 Hatîb, *Târîh*, 7/309.

1255 Hatîb, *Târîh*, 11/363.

1256 Hatîb, *Târîh*, 3/497, 8/253, 10/176.

1257 Hatîb, *Târîh*, 3/497.

1258 Hatîb, *Târîh*, 3/39,

1.1.2.11. Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed el-Hallâl (öl. 439/1047)

İbn Abdülhâdî, Zehebî ve Süyûtî tarafından hadis hafızı olarak nitelenmiştir. 352/962 yılında doğmuştur. Hayatının çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Ebû Bekir el-Katî'î, Ebû Sa'îd el-Hurfî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Ömer İbn Hayyûye, Kadı el-Cerrâhî, Ebû Bekir İbn Şâzân ve Muhammed b. Abdullah el-Ebherî başta olmak üzere çok sayıda hafız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Kaynaklarda rivayet eserleri tasnif ettiği söylenmekte, herhangi bir ricâl eserine değinilmemektedir.[1264]

Hatîb el-Bağdâdî yaklaşık 100 yerde ondan doğrudan iktibasta bulunmaktadır. Bu iktibaslar incelendiğinde onun hadis râvilerinin hayatlarına dair anekdotları ve kişisel bilgileri,[1265] hadis dinledikleri hocaları,[1266] ikamet ettikleri mahalleleri,[1267] doğum tarihlerini,[1268] vefat tarihlerini[1269] ve defnedildikleri kabristanları[1270] zikrettiği görülmektedir. Çok fazla ricâl değerlendirmesi yapmayan Hallâl, râvilerin hadis rivâyetindeki güvenilirlik durumlarını ifade etmek için "sika",[1271] "sahîhu'l-usûl",[1272] "zayıf",[1273] "çok zayıf",[1274] "hadis uydururdu",[1275] "onun durumu hakkında hayırdan başka şey bilmiyorum"[1276] lâfızlarını kullanmıştır.

1259 Hatîb, *Târîh*, 3/69, 4/57, 6/321, 8/254, 10/480,
1260 Hatîb, *Târîh*, 4/228,
1261 Hatîb, *Târîh*, 10/176.
1262 Hatîb, *Târîh*, 4/84,
1263 Hatîb, *Târîh*, 11/365.
1264 Hatîb, *Târîh*, 8/453-454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/309; İbn Abdülhâdî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 78; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/303-304; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/205; Zehebî, *el-Mu'în*, 127; Zehebî, *el-İber*, 2/274; Zehebî, *Siyer*, 13/233; Zehebî, *Târîh*, 9/581.
1265 Hatîb, *Târîh*, 4/323, 4/500, 2/541, 3/42, 6/178,
1266 Hatîb, *Târîh*, 4/323.
1267 Hatîb, *Târîh*, 4/500,
1268 Hatîb, *Târîh*, 8/383, 8/402, 8/663, 13/126,
1269 Hatîb, *Târîh*, 2/391, 3/575, 4/85, 10/482, 2/541, 3/506, 3/583, 4/206, 5/516, 6/245, 6/271, 7/315, 8/244, 8/255, 8/383, 13/126,
1270 Hatîb, *Târîh*, 2/391, 4/85, 4/405, 6/271, 7/315, 8/255,
1271 Hatîb, *Târîh*, 2/257, 2/315, 10/482, 2/541, 4/83, 5/120,
1272 Hatîb, *Târîh*, 5/120.
1273 Hatîb, *Târîh*, 13/92.
1274 Hatîb, *Târîh*, 4/494.
1275 Hatîb, *Târîh*, 3/257.
1276 Hatîb, *Târîh*, 13/578.

Hatîb, Hallâl aracılığıyla onun hocalarından rivayet ettiği 200'ün üzerinde ricâl bilgisi zikretmiştir. Dârekutnî[1277] ve Yusuf b. Ömer el-Kavvâs[1278] başta olmak üzere Muhammed b. Ebu'l-Fevâris,[1279] Ebu'l-Hüseyin b. el-Bevvâb,[1280] Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî,[1281] Ebu'l-Hasan b. el-Cündî,[1282] Ebu'l-Hasan el-Lü'lü'[1283] ve Ahmed b. Muhammed b. İmrân'dan[1284] ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Tüm bunlardan hareketle onun müstakil bir münekkid olmayıp ricâl bilgisini derleyen ve sonraki asırlara aktaran bir râvi olduğu söylenebilir.

1.1.2.12. Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-ʿAtîkî (öl. 441/1049)

367/977 yılında Bağdat'ta doğmuştur. Küçük yaşta hadis öğrenimine başlamıştır. Ebû Hafs ez-Zeyyât, Ebu'l-Kasım ed-Dârikî, Ebû Bekir el-Ebherî, Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Hafs İbn Şâhîn ve Ebû Ömer İbn Hayyûye başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[1285]

Atîkî 4./10. asır ricâline dair en fazla bilgi aktaran münekkitlerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî ondan 500'e yakın iktibasta bulunmaktadır. Bu iktibaslar incelendiğinde hadis râvilerinin hayatlarına dair anekdotları ve kişisel bilgileri,[1286] hadis dinledikleri hocaları,[1287] sahip oldukları hadis birikimleri ile tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri eserleri,[1288] ikamet ettikleri mahalleleri,[1289] men-

1277 Hatîb, *Târîh*, 14/446, 13/245, 7/90, 6/56.
1278 Hatîb, *Târîh*, 5/56, 7/295, 7/92, 8/440, 5/379, 8/123, 8/569, 16/105, 8/440, 10/154, 13/311, 16/430, 14/457, 2/141, 7/100, 9/58, 16/518.
1279 Hatîb, *Târîh*, 13/321.
1280 Hatîb, *Târîh*, 3/466.
1281 Hatîb, *Târîh*, 6/571.
1282 Hatîb, *Târîh*, 6/377, 11/28.
1283 Hatîb, *Târîh*, 15/57, 13/204.
1284 Hatîb, *Târîh*, 16/342.
1285 Hatîb, *Târîh*, 6/36-37.
1286 Hatîb, *Târîh*, 2/391, 2/620, 3/39, 3/494, 3/503, 3/560, 3/580, 4/151, 4/206, 4/373, 7/111, 11/366 vd.
1287 Hatîb, *Târîh*, 2/169, 5/562 vd.
1288 Hatîb, *Târîh*, 3/501, 3/504, 3/580, 4/151, 4/373,5/119, 6/245, 11/184 vd.
1289 Hatîb, *Târîh*, 2/99, 2/124, 3/503, 3/504, 3/580, 4/152, 4/156, 4/373, 6/325, 8/155, 8/670, 9/358, 11/43, 11/43, 13/202, 13/275, 13/323, 13/323 vd.

sup oldukları mezhepleri,[1290] icra ettikleri meslekleri,[1291] doğum tarihlerini,[1292] vefat tarihlerini[1293] ve defnedildikleri kabristanları[1294] zikrettiği görülmektedir.

Eriştiği hadis râvilerinin güvenilirlik durumları hakkında bizzat değerlendirmeler yapmış, erişemediği râviler hakkında ise başta Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî olmak üzere Kadı Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî,[1295] Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali ez-Zeyyât,[1296] Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn,[1297] Yusuf b. Ömer el-Kavvâs,[1298] Ahmed b. Ferec b. Mansûr b. Haccâc el-Varrâk,[1299] Hasan b. Ali b. Ahmed b. 'Avn el-Harîrî,[1300] Abdullah b. Muhammed b. Abdullah eş-Şâhid[1301] ve Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed el-Mısrî'den[1302] ricâl bilgisi rivayet etmiştir.

Kendisi de râviler hakkında değerlendirme yapan 'Atîkî bu değerlendirmelerinde "sika",[1303] "emîn",[1304] "me'mûn",[1305] "mestur",[1306] "sadûk",[1307] "müteyakkız",[1308] "sâlih",[1309] "lâ be'se bih",[1310] "semâ [iddiası] doğrudur",[1311] "fîhi

1290 Hatîb, *Târîh*, 3/506, 4/229, 4/373, 6/245, 8/254, 8/673, 11/184 vd.
1291 Hatîb, *Târîh*, 4/156, 4/371 vd.
1292 Hatîb, *Târîh*, 3/494, 4/206, 6/114, 10/177 vd.
1293 Hatîb, *Târîh*, 2/99, 2/169, 2/174, 2/257, 2/391, 2/469, 2/544, 2/616, 2/622, 3/69, 3/212, 3/494, 3/497, 3/501, 3/503, 3/506, 3/558, 3/577, 4/150, 4/373, 5/119, 5/562, 6/37, 6/245, 7/111, 8/155, 8/244, 8/254, 8/551, 8/673, 10/177, 11/366, 11/385, 13/323 vd.
1294 Hatîb, *Târîh*, 2/99, 5/562, 6/37 vd.
1295 Hatîb, *Târîh*, 9/38, 13/545, 6/212, 9/38, 4/298.
1296 Hatîb, *Târîh*, 8/102.
1297 Hatîb, *Târîh*, 4/345.
1298 Hatîb, *Târîh*, 12/182, 5/507, 12/182, 5/162.
1299 Hatîb, *Târîh*, 13/541, 16/518, 6/509, 8/732, 13/189.
1300 Hatîb, *Târîh*, 13/186.
1301 Hatîb, *Târîh*, 6/240, 5/376, 5/461, 6/286, 6/173, 5/579, 6/410,5/196.
1302 Hatîb, *Târîh*, 16/630.
1303 Hatîb, *Târîh*, 2/174, 2/202, 2/232, 2/258, 2/469, 2/544, 2/616, 2/620, 2/622, 3/39, 3/212, 3/501, 3/503, 3/503,3/504, 3/506, 3/558, 3/577, 4/152, 4/156, 4/229, 4/371, 5/562, 7/111, 8/155, 8/254, 8/551, 8/673, 9/358, 11/43, 13/202, 13/275 vd.
1304 Emîn: Hatîb, *Târîh*, 3/577, 8/551, 8/670,
1305 Hatîb, *Târîh*, 2/202, 2/258, 2/616, 2/620, 3/39, 3/212, 3/497, 3/503, 3/506, 7/111 vd.
1306 Hatîb, *Târîh*, 2/616, 5/119, 11/385 vd.
1307 Hatîb, *Târîh*, 3/355 vd.
1308 Hatîb, *Târîh*, 4/206 vd.
1309 Hatîb, *Târîh*, 13/477 vd.
1310 Hatîb, *Târîh*, 11/43, 13/323 vd.
1311 Hatîb, *Târîh*, 11/184.

tesâhül/mütesâhil",[1312] "lem yekun bi zâk",[1313] "kesîru't-tahlît"[1314] lâfızlarını kullanmıştır.

Dönemin ricâl münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Atîkî'yi râvi değerlendirmelerinde mütesâhil davrandığı gerekçesiyle eleştirmiştir.[1315] Ezherî'nin "sika değildir" dediği bir râvinin sika olduğunu söylemesi[1316]; Berkânî'nin "vâhî" ve "leyse bi hücce" dediği bir râvi hakkında "fîhi tesâhül" değerlendirmesi ile yetinmesi[1317], İbn Ebu'l-Fevâris'in "zâhib"[1318] dediği bir râvi hakkında doğum ve ölüm bilgisi vermesine rağmen hadis rivayetindeki durumu hakkında sükût etmesi Ezherî'nin onun hakkındaki iddiasının doğru olabileceğini düşündürmektedir.

1.1.2.13. Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Ali et-Tevvezî (öl. 442/1050)

364/974 yılında doğmuştur. Hayatının önemli bir kısmını 4./10. asırda yaşamıştır. Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebû Bekir İbn Şâzân, Ebu'l-Fadl ez-Zührî, Ebû Hafs İbn Şâhîn, Yusuf b. Ömer el-Kavvâs ve Muâfâ b. Zekeriya başta olmak üzere çok sayıda hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiştir. Çok hadis yazan, hadis meclislerinin müdavimi bir ilim tâlibi olarak nitelenmiştir. Hadis rivayetinde sadûk olduğu ifade edilmiştir.[1319]

Hatîb el-Bağdâdî, İbnü't-Tevvezî'den 200'e yakın iktibasta bulunmuştur. Bu iktibaslar incelendiğinde hadis râvilerinin sahip oldukları rivayet birikimlerini,[1320] neseplerini,[1321] doğum[1322] ve vefat[1323] tarihlerini, onlar hakkında kişisel

---

1312 Hatîb, *Târîh*, 4/57, 4/150, 4/523, 5/479, 8/244, 13/321, 14/522 vd.
1313 Hatîb, *Târîh*, 10/177.
1314 Hatîb, *Târîh*, 3/501, 11/366 vd.
1315 Hatîb, *Târîh*, 13/323.
1316 Hatîb, *Târîh*, 4/228-229.
1317 Hatîb, *Târîh*, 4/523.
1318 Zâhibu'l-hadîs teriminin kullanımı hakkında bilgi için bk. Reşat Ahmet Ağaoğlu, "Cerh Lafızlarından 'Zâhibu'l-Hadîs' Kavramı ve Kullanımı", *Social Science Development Journal* 36/8 (Mart 2023), 253-267.
1319 Hatîb, *Târîh*, 5/529-530; Zehebî, *Târîh*, 9/633; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/423.
1320 Hatîb, *Târîh*, 13/574.
1321 Hatîb, *Târîh*, 11/362 vd.
1322 Hatîb, *Târîh*, 13/448, 13/462, 14/275 vd.
1323 Hatîb, *Târîh*, 3/507, 3/509, 3/581, 4/684, 7/470, 8/218, 8/377, 8/526, 8/570, 8/730, 11/226, 11/227, 11/369, 11/372, 11/526, 11/610, 12/99, 12/111, 12/262, 12/263, 12/312, 12/455, 12/515, 13/205, 13/208, 13/226, 13/448, 13/463, 13/482, 13/495, 13/572, 13/573, 13/576, 14/57, 14/275 vd.

bilgileri ve hayatlarına dair anekdotları,[1324] hadis dinledikleri hocalarını,[1325] ikamet ettikleri mahalleleri,[1326] icrâ ettikleri mesleklerini[1327] zikrettiği görülmektedir.

Erişemediği râviler hakkında Dârekutnî, Muhammed b. Ebû'l-Fevâris ve Yusuf b. Ömer el-Kavvâs gibi hocalarından rivâyet ettiği bilgileri aktaran İbnü't-Tevvezî, eriştiği râviler hakkında kendisi bilgi vermektedir. Hatîb el-Bağdâdî ona vefat tarihlerini zikrettiği râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumunu sormuş o da eriştiği râviler hakkında bizzat görüş belirtmiştir. Hatîb'in ona cerh-ta'dîl bilgisi için soru sorması, onun bu konuda muteber bir otorite olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte az sayıda râvi hakkında değerlendirme yaptığı görülmektedir. Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında hüküm verirken "sika",[1328] "sadûk",[1329] "emîn",[1330] "me'mûn",[1331] "onun hakkında hayırdan başka şey bilmiyorum",[1332] "lâ be'se bih"[1333] lâfızlarını kullanmıştır.

1.1.2.14. Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Ali el-Ezecî el-Varrâk (öl. 444/1052)

356/966 yılında doğmuştur. Ömrünün ilk yarısını 4./10. asırda yaşamıştır. Geç yaşta hadis öğrenimine başlamıştır. Ebû Sa'îd el-Hurfî, Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât, Ebu'l-Hasan İbn Lü'lü', Muhammed İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Kasım ed-Dârikî, Ebû Bekir el-Ebherî ve Ebû Bekir İbn Şâzân başta olmak üzere birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmıştır. Yazdığı hadis miktarının çokluğu ve edindiği rivayet birikiminin enginliğinden söz edilmektedir. Hadis rivayetinde sadûk olarak değerlendirilmiştir.[1334]

1324 Hatîb, *Târîh*, 2/170, 3/509 vd.
1325 Hatîb, *Târîh*, 7/470 vd.
1326 Hatîb, *Târîh*, 3/613, 6/88, 8/452, 8/670, 13/575, 13/603 vd.
1327 Hatîb, *Târîh*, 13/574, 14/275 vd.
1328 Hatîb, *Târîh*, 3/613, 3/657, 5/36, 7/470, 8/570, 8/670 vd.
1329 Hatîb, *Târîh*, 2/170, 8/452 vd.
1330 Hatîb, *Târîh*, 8/670, vd.
1331 Hatîb, *Târîh*, 7/470 vd.
1332 Hatîb, *Târîh*, 12/241 vd.
1333 Hatîb, *Târîh*, 13/575 vd.
1334 Hatîb, *Târîh*, 12/244; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/248; Zehebî, *Târîh*, 9/656-657; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/194.

Hatîb el-Bağdâdî, Abdülaziz b. Ali el-Ezecî'den 200'e yakın iktibasta bulunmuştur. Bu iktibaslar incelendiğinde hadis râvilerinin sahip oldukları rivayet birikimlerini, tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri kitapları,[1335] doğum[1336] ve vefat[1337] tarihlerini, defnedildikleri kabristanları,[1338] onlar hakkında kişisel bilgileri ve hayatlarına dair anekdotları,[1339] hadis dinledikleri hocalarını,[1340] ikamet ettikleri mahalleleri,[1341] mensup oldukları mezhepleri,[1342] icra ettikleri meslekleri[1343] zikrettiği görülmektedir. Az sayıda hadis râvisinin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumuna dair değerlendirme yapan Ezecî sadece "sika"[1344] ve "sahîhu's-semâ'"[1345] lâfızlarını kullanmıştır.

1.1.2.15. Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî (öl. 447/1055)

365/975 yılında doğmuştur. Ebu'l-Kasım ez-Zeynebî, Ebu'l-Hasan İbn Keysân ve Ebû Sa'îd el-Hurfî başta olmak üzere çok sayıda hocadan hadis dinlemiştir. Hadis rivayetinde sadûk olarak nitelenmiştir.[1346]

Dördüncü asırdaki hadis ricâli hakkında bilgi veren en önemli âlimlerden biridir. Hatîb el-Bağdâdî ondan 400'ün üzerinde iktibasta bulunmuştur. Bu iktibaslar incelendiğinde onun hadis râvilerinin hayatlarına dair anekdotları ve kişisel bilgileri,[1347] neseblerini,[1348] hadis tahsiline başladıkları yaşları,[1349] hadis dinledikleri hocaları,[1350] hadis dinledikleri yerleri,[1351] sahip oldukları hadis birikimleri ile tasnif ettikleri veya rivayet ettikleri eserleri,[1352] ikamet ettikleri ma-

---

1335 Hatîb, *Târîh*, 5/149, 6/271 vd.
1336 Hatîb, *Târîh*, 12/111, 13/495, 16/354, 16/477 vd.
1337 Hatîb, *Târîh*, 7/109, 12/111, 12/187, 12/238, 13/137, 14/53, 15/64, 16/354 vd.
1338 Hatîb, *Târîh*, 7/109, 12/111, 12/238 vd.
1339 Hatîb, *Târîh*, 4/648, 13/231, 13/495 vd.
1340 Hatîb, *Târîh*, 13/231 vd.
1341 Hatîb, *Târîh*, 4/156, 4/405, 5/149, 8/158, 8/448, 16/479 vd.
1342 Hatîb, *Târîh*, 13/231 vd.
1343 Hatîb, *Târîh*, 5/581 vd.
1344 Hatîb, *Târîh*, 4/405, 5/149, 8/216, 8/448, 11/368 vd.
1345 Hatîb, *Târîh*, 8/448 vd.
1346 Hatîb, *Târîh*, 13/604-605; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/353; Yâkût, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1845; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/152; Zehebî, *Siyer*, 13/267; Zehebî, *Târîh*, 9/698.
1347 Hatîb, *Târîh*, 4/427, 5/33, 6/252, 7/300, 8/155, 8/549, 12/229, 12/240 vd.
1348 Hatîb, *Târîh*, 5/397, 7/604 vd.
1349 Hatîb, *Târîh*, 5/33, 5/386, 6/368, 8/669, 8/672, 9/358 vd.
1350 Hatîb, *Târîh*, 2/82, 5/33, 6/368 vd.
1351 Hatîb, *Târîh*, 2/177, 7/445, 13/341 vd.
1352 Hatîb, *Târîh*, 8/155, 8/674, 12/229, 13/227 vd.

halleleri,[1353] mensup oldukları mezhepleri,[1354] icra ettikleri meslekleri,[1355] doğum tarihlerini,[1356] vefat tarihlerini[1357] ve defnedildikleri kabristanları[1358] zikrettiği görülmektedir. Râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirliklerine dair değerlendirme yapma konusunda çekimser davrandığı görülmektedir. Az miktardaki râvi hakkında sadece "sika"[1359] lafzını kullanmıştır.

1.2. Diğer Ricâl Âlimleri

Az sayıda râvi hakkında bilgi veren muhaddisler bu başlık altında kısaca tanıtılacaktır. Bu muhaddislerden biri Ebu'l-Hüseyin İsa b. Hâmid b. Bişr er-Ruhacî İbn Binti'l-Kunnebîtî'dir (öl. 368/978). O, hadis râvilerinin vefat tarihlerini[1360] ve defnedildikleri kabristanları[1361] zikretmektedir. Bazen dedesinden ve diğer hocalarından hadis râvilerinin güvenilirlik durumlarına dair iktibaslar yapsa da kendisi herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Hatîb el-Bağdâdî, Ruhacî'den Ebû Tâlib Ömer b. İbrahim el-Fakîh (öl. 434/1042)[1362] aracılığıyla iktibaslarda bulunmuştur.

Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Cerrâhî (öl. 376/987): Hatîb el-Bağdâdî, 20 yerde ondan bilgi aktarmaktadır. Bunların 8'i râvilerin vefat tarihi,[1363] 10'u muhaddisler hakkında anlatı veya bilgi,[1364] 2'si cerh-taʿdîl değerlendirmesidir. Ebu'l-Hasan el-Cerrâhî sadece 2 râvi hakkında değerlendirme yapmış ve ikisi için de sika sadûk ifadesini kullanmıştır.[1365] Ondan ricâl bilgisi rivayet eden öğrencilerinden Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed [Ebû Tâlib] el-Hallâl (öl. 439/1047) ve Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-

---

1353 Hatîb, *Târîh*, 7/111, 7/445, 7/607, 8/670, 8/673, 11/38, 11/362, 13/227, 13/484 vd.
1354 Hatîb, *Târîh*, 12/229, 13/227 vd.
1355 Hatîb, *Târîh*, 2/177, 3/577 vd.
1356 Hatîb, *Târîh*, 2/202, 2/215, 3/577, 4/206, 5/33, 5/386, 6/31, 6/368, 7/300, 7/445, 7/607, 8/13, 8/155, 8/217, 8/549, 8/626, 8/669, 8/670, 8/672, 8/674 vd.
1357 Hatîb, *Târîh*, 2/215, 2/620, 3/577, 4/85, 4/208, 4/369, 5/387, 5/481, 5/519, 6/270, 6/368, 6/508, 7/111, 7/310, 7/315, 7/607, 8/626, 8/669, 8/670, 9/358, 13/227 vd.
1358 Hatîb, *Târîh*, 2/215, 7/315, 12/331, 13/484 vd.
1359 Hatîb, *Târîh*, 2/82, 7/111, 7/445, 8/673, 8/674 vd.
1360 Hatîb, *Târîh*, 3/262, 6/130, 7/418, 11/140, 11/161, 13/402, 13/457, 14/46, 14/349 vd.
1361 Hatîb, *Târîh*, 11/140, 14/46 vd.
1362 Hatîb, *Târîh*, 13/146.
1363 Hatîb, *Târîh*, 2/304, 3/20, 4/298, 4/639, 5/301, 6/212, 8/112, 9/39.
1364 Hatîb, *Târîh*, 4/325, 4/567, 6/571, 8/424, 9/102, 10/282, 10/383, 12/172, 13/391, 14/315.
1365 Hatîb, *Târîh*, 5/301, 9/39.

Mücehhiz el-'Atîkî (441/1049) bu asrın önemli ricâl âlimlerinden oldukları için yukarıda müstakil olarak tanıtılmıştır.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yusuf el-Ezrak et-Tenûhî (öl. 378/988): Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbnü'l-Bâğandî ve Abdullah b. Muhammed el-Begavî başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten hadis dinlemiştir. Kızı Tahire ve Ali b. Muhassin et-Tenûhî ondan hadis rivayet etti. Sahîh bir semâ yöntemiyle dinlediği hadisleri rivâyet ettiği söylenerek tezkiye edilmiştir. Bununla birlikte inançlarının propagandasını yapan bir Mutezilî olduğu ifade edilmiştir.[1366] Kendisinden ricâl bilgisi aktaran öğrencisi Ebu'l-Kasım Ali b. Muhassin et-Tenûhî yukarıda müstakil bir başlıkta tanıtılmıştır.

Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs: Hadis râvilerine dair anekdotlar ve kişisel bilgiler,[1367] vefat tarihleri[1368] ve defnedildikleri kabristanları[1369] zikretmektedir. Az da olsa râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumları hakkında değerlendirme yapan Ebu'l-Feth el-Kavvâs sadece sika[1370] ve me'mûn[1371] lâfızlarını kullanmıştır. Kaynaklarda ona ait herhangi bir ricâl bilgisi eserinden söz edilmemektedir. Bununla birlikte Hatîb'in yaptığı iktibaslarda bazı râviler hakkında "Yusuf el-Kavvâs onu sika hocaları arasında zikretmiştir."[1372] denilmektedir. Bu onun bir meşyahası olabileceğini düşündürmektedir.

Ebu'l-Kasım Muhammed b. Abdullah İbnü's-Sellâc eş-Şâhid (öl. 387/997): Hadis uydurduğu ve tahlît yaptığı gerekçesiyle hadis rivayetinde zayıf kabul edilen bir muhaddistir. Buna rağmen Hatîb el-Bağdâdî onun kendi hattıyla yazılmış olan kitabından 300'e yakın iktibasta bulunmuştur.[1373] Bu iktibaslar incelendiğinde kendi hocalarının vefat tarihlerini zik-

---

1366 Hatîb, *Târîh*, 6/471-472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/323.
1367 Hatîb, *Târîh*, 5/540, 6/571, 6/586, 8/121.
1368 Hatîb, *Târîh*, 3/209, 5/56, 6/586, 7/295, 8/440, 14/330.
1369 Hatîb, *Târîh*,
1370 Hatîb, *Târîh*, 5/507, 6/56, 6/315, 7/100, 11/30, 14/457.
1371 Hatîb, *Târîh*, 5/507,
1372 Hatîb, *Târîh*, 4/411, 4/425, 4/570, 7/297, 8/569, 9/60, vd.
1373 Hatîb, *Târîh*, 3/456, 6/479, 8/121, 12/345, 2/303, 8/383, 2/593, 7/296, 9/220, 6/409, 7/93, 2/103, 8/621, 8/228, 8/315, 2/72, 13/81, 13/218, 13/313, 14/52, 2/247, 3/103, 3/572, 4/305, 6/128, 7/438, 8/16, 9/41, 12/184, 4/262, 4/305, 6/49, 8/139, 11/586, 12/184, 8/140, 5/381, 5/419, 4/280, 5/57, 15/408, 10/90, 5/548, 11/31, 15/65, 4/134, 5/112, 6/345, 2/252, 3/119, 4/307, 14/460, 5/477, 14/460, 16/106, 15/278, 5/6, 12/226, 15/249, 9/459, 10/479, 4/51, 3/36, 13/114, 14/56, 7/44, 11/98, 10/176, 4/646, 2/91, 11/35, 3/36, 5/175, 12/89, 13/229, 8/220, 2/210, 4/570 vd.

rettiği görülmektedir. Bu onun bir mu'cemi olabileceğini düşündürmektedir. Fakat kaynaklarda ona ait bir eserden söz edilmemektedir.

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. Rızk (İbn Rızkûye): 325/936 yılında doğmuş ve ömrünün çoğunu 4./10. asırda yaşamıştır. Hatîb el-Bağdâdî'nin hocalarından biridir. Kaynaklarda ona ait herhangi bir eserden söz edilmemektedir. Fakat rivayet aracı olarak hıfzın geri planda kaldığı ve kitabın mutlak otorite kazandığı bu asırda kitabı olmayan bir muhaddis düşünülemez. Nitekim Hatîb'in ondan yaptığı bazı iktibaslarda "İbn Rızkûye'nin kitabında okudum"[1374] ve "İbn Rızkûye bana aslını verdi"[1375] gibi ifadeleri onun bir kitabı olduğunu ve Hatîb'in aslında bu kitaptan bilgiler rivayet ettiğini göstermektedir. İbn Rızkûye orta düzey bir muhaddis olarak kabul edilebilir. Genellikle hadis rivayet etmiş, bazen râviler hakkında bilgi vermiş,[1376] râvilerin vefat tarihlerini[1377] ve defnedildikleri kabristanı[1378] zikretmiş ve çok nadir olsa da râvilerin hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarına dair değerlendirme yapmıştır.[1379]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Hüseyin b. Fadl el-Kattân el-Ezrak (öl. 415/1024): Râviler hakkında genellikle vefat tarihleri zikretmiştir.[1380] Bazen doğrudan kendisi bilgi verirken bazen de hocalarından ricâl bilgisi rivayet etmiştir. Kendisi râviler hakkında cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapmamakla birlikte hocalarından râviler hakkında anekdotlar, vefat tarihleri ve cerh-ta'dîl değerlendirmeleri rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan nakilde bulunurken "imlâ" usulüyle kendilerine ricâl bilgisi rivayet ettiğini ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında onun ricâl değerlendirmesi yapan bir münekkid olmadığını, fakat ricâl bilgisini toplayan ve bir sonraki nesillere aktaran bir râvi olduğunu söylemek mümkündür.

Hilâl b. Muhassin es-Sâbî el-Kâtib: Dönemin önde gelen edib ve bürokratlarından biridir. Bağdat şehri ve Bağdatlı ulema hakkında yazdığı eserler önemli tarihi vesikalar durumundadır. Hatîb el-Bağdâdî ondan 60 yerde iktibasta bulunmuştur. İktibasta bulunduğu yerlere ve konularına dair ayrıntılı bir liste daha önce verilmiştir. Kaynaklarda onun *Kitâbu'l-emâil ve'l-a'yân*

1374 Hatîb, *Târîh*, 3/478, 8/541.
1375 Hatîb, *Târîh*, 6/593.
1376 Hatîb, *Târîh*, 2/212, 10/408, 12/78, 12/234, 3/575.
1377 Hatîb, *Târîh*, 2/607, 3/478, 5/464, 8/541, 12/78, 13/97, 4/223.
1378 Hatîb, *Târîh*, 12/78.
1379 Hatîb, *Târîh*, 8/224.
1380 Hatîb, *Târîh*, 2/116, 2/528, 3/623, 4/78, 7/302, 7/306, 8/152, 9/61.

ve müntede'l-'avâtıf ve'l-ihsân,[1381] *Tuhfetü'l-ümerâ fî târîhi'l-vüzerâ*,[1382] *Zeylu Târîhi Sâbit b. Sinan*,[1383] *Rusûmu Dâri'l-hilâfe*,[1384] *Kitâbu'l-küttâb*,[1385] *es-Siyâse*,[1386] *Ahbâru Bağdâd*[1387] ve *Târîh*[1388] adlı eserlerinden söz edilmektedir. Hatîb'in iktibasta bulunduğu eser *Ahbâru Bağdâd* veya *Târîh* olmalıdır.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî el-Mukaddemî (öl. 301/913): Ricâl eseri telif eden muhaddislerden biridir. Amr b. Ali el-Fellâs, Yakub b. İbrahim ed-Devrakî ve Muhammed b. Beşşâr Bündâr ve Muhammed b. Müsennâ'dan hadis dinlemiştir. Öğrencileri arasında Ebû Bekir es-Sûlî, Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî ve Ebû Hafs İbnü'z-Zeyyât gibi Bağdat'ın önemli âlimleri yer almaktadır. Hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmiştir.[1389] Ebu Abdullah el-Mukaddemî'nin *et-Târîh ve Esmâü'l-muhaddisîn ve künâhum* adlı eseri 977 râvi ve 44 rivayet ihtiva etmektedir. Râvilerin isim ve künyelerini zikreden bir liste çalışması hüviyetindedir. Muhammed b. İbrahim[1390] ve Sâmir Kâzım el-Hafâcî[1391] tarafından neşredilmiştir. Eserin yazma nüshalarından bazıları British Museum'da bulunmaktadır.[1392]

Ebu Yakub İshak b. İbrahim el-Mencenîkî el-Bağdâdî (öl. 304/916): *Rivâyetü'l-ekâbir 'ani'l-esâğir ve'l-âbâ mine'l-ebnâ fi'l-hadîs*[1393] adlı bir eseri bulunmaktadır. Hanbelî mezhebinin sistemleşmesi ve bir mezheb olarak teşekkül etmesinde en önemli isimlerden biri olan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın Hanbelî fukahâsı ve muhaddislerine dair tasnif ettiği

---

1381 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1394; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/510; Serkîs Yûsuf b. İlyân b. Mûsâ ed-Dımeşkî, *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe* (Mısır: Matba'atu Serkîs, 1346/1351), 2/1179.

1382 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92; Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 5/3878.

1383 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92; Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 5/3878.

1384 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

1385 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

1386 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

1387 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/92.

1388 Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 5/3878.

1389 Hatîb, *Târîh*, 2/189-190; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/148; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 2/42; Zehebî, *Târîh*, 7/39.

1390 Pakistan: Dâru'l-Kitâb ve's-Sünne, 1994.

1391 Kum: Mektebetu Ayetullah Mar'aşî, 2007.

1392 Add, nr. 617'de ve Or., nr. 3619 (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/324).

1393 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/914; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/199; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/293.

Tabakâtü ashâbi Ahmed[1394] söz konusu teşekkülün en önemli adımlarından biri sayılmıştır.[1395] Beşinci asırda istinsah edilmiş ve eserin bir kısmını ihtiva eden yazma bir nüsha Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1396]

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî: *Mâ ravâhü'l-ekâbir ʿani'l-İmâm Mâlik*'i mahtût olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1397] Ebû ʻAmr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'in *Vefeyâtü şuyûhih* adlı eseri de yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1398]

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer el-Ciʻâbî: Yaşadığı dönemin önde gelen hadis hafızlarından biridir. Hafıza gücü ve sahip olduğu engin rivayet birikimiyle övülen İbnü'l-Ciʻâbî aynı zamanda önemli bir ricâl âlimidir. Kaynaklarda onun *Ahbâru Bağdad ve tabakatu ashabi'l-hadis*,[1399] *Men rava'l-hadîse ʻan Benî Hâşim*,[1400] *eş-Şîʻa min ashâbi'l-hadîs ve tabakâtuhum*,[1401] *Kitâbu Mevâli'l-eşrâf ve tabakâtihim*,[1402] *Men rava'l-hadîs min Benî Hâşim ve mevâlîhim*, *Tesmiyetü men rava'l-hadîs ve ğayrahû mine'l-ʻulûm ve men kânet lehû sınâʻatun ve mezheb ve nihle*, *Kitâbu men haddese ʻani'n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem huve ve ebûh*, *Men ravâ hadîse Ğadîr Hum*, *Zikru men ravâ muâhâte'n-Nebiyyi li-emîri'l-mü'minîn aleyhime's-selâm*[1403] adlı eserleri olduğu ifade edilmektedir. İbnü'l-Ciʻâbî'nin eserlerinin hiçbiri günümüze ulaşamamıştır. Zira vefatından sonra bütün kitaplarının yakılmasını vasiyet etmiştir. Vasiyeti yerine getirilerek kitapları yakılmıştır.[1404]

1394 Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü'l-Müberrid, *Muʻcemu'l-kütüb*, thk. Yüsrâ Abdülgani el-Büşrâ (Mısır: Mektebetü İbn Sînâ, t.y.), 55; Ziriklî, *el-*Aʻlâm, 1/206; Sezgin, *Târîh*, 3/234.

1395 Muhyettin İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, İFAV, İstanbul: 2016, 29.

1396 Mecmû 106 (vr. 28-52) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 3/234).

1397 Mecmû 98 (vr. 202[a] - 209[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359; Elbânî, *Fihris*, 156, 378).

1398 106 (vr. 177[a] - 178[b]) numara (Sezgin, *Târîh*, 1/370; Elbânî, *Fihris*, 85).

1399 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 3/41, 44, II, 307; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ʻârifîn*, 2/46;

1400 İsmail Paşa, *Îzâhu'l-meknûn*, 4/580; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ʻârifîn*, 2/46;

1401 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 4/307; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ʻârifîn*, 2/46.

1402 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 4/341.

1403 Abdullah Aydınlı, "İbnü'l-Ciâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/4.

1404 Hatîb, *Târîh*, 4/48-49; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/93; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/81; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 54/428; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu ʻulemâi'l-hadîs*, 3/159-160; Zehebî, *Siyer*, 12/182; Zehebî, *Târîh*, 8/88.

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed (Abdurrahman) İbn Bükeyr es-Sayrafî: *er-Redd ve'z-ziyâdât 'ale't-tabakât fi'l-esmâi'l-müfrede min esmâi'l-'ulemâ ve ashâbi'l-hadîs* adlı eseri, Ebû Bekir Ahmed b. Harun b. Ravh el-Berdîcî'nin (öl. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfrede* adlı eserine tenkit ve ziyade çalışmasıdır. Eserin yazma nüshaları Köprülü Kütüphanesi[1405] ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1406] bulunmaktadır.

Bunların haricinde Ebû Muhammed İsmail b. Ali el-Hutabî'nin (öl. 350/961) kronolojik tertiple bir tarih kitabı telif ettiği bildirilmektedir.[1407] Bağdatlı olmayan, fakat ömürlerinin önemli bir kısmını Bağdat'ta yaşayarak geçiren, muhtemelen eserlerini de Bağdat'ta yazmış olan muhaddislerin eserleri dipnotta zikredilmiştir.[1408]

1.3. Bağdatlı Râvilere Yönelik Eleştiriler

Bağdat'ta ricâl ilmini ele alırken bu alanın öznesi durumundaki ricâl âlimlerini tanıttıktan sonra bu ilmin nesnesi durumunda bulunan mecrûh râvilere değinmek yerinde olacaktır. Bağdatlı 1160 râviden 825 kişi hakkın-

---

1405 1152/4 (vr. 172b - 174b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/326).

1406 Mecmû 46 (vr. 303 - 305) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/326).

1407 Hatîb, *Târîh*, 7/304; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/207; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/319.

1408 Ebû Bekir Ahmed b. Hârûn b. Ravh el-Berdîcî'nin (öl. 301/914) *Tabakâtü'l-esmâ'i'l-müfrede*'si: Bu eser üzerine Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Bükeyr'in (öl. 388/998) ziyâde ve tenkid çalışması bulunmaktadır. Eserin yazma nüshalarından bazıları Köprülü Kütüphanesi, 1152/4 (vr. 164a - 172b) ve Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmû 46 (vr. 288a - 303b)'da bulunmaktadır. (Sezgin, *Târîh*, 1/326) Abdülaziz Hamd tarafından *el-Hâfız el-Berdîcî muhaddisen ve tahkîku kitâbihî Tabakâti'l-esmâi'l-müfrede* konulu bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. (Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1403) (bk. Güler, *Literatür*, 248.) Berdîcî'nin bundan başka *Cüz' fî men ravâ 'ani'n-Nebi* adlı bir eseri daha bulunmaktadır. Eserin yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmû 81/1 (vr. 1a - 5a)'da bulunmaktadır. (Sezgin, *Târîh*, 1/327).
Ebû Bekr Muhammed b. Muhammed b. Süleymân el-Vâsıtî "İbnü'l-Bâğandî"'nin (öl. 312/925) *Mâ revâhü'l-ekâbir 'ani'l-esâğir mine'l-muhaddisîn mine'l-efrâd*'ının birinci cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi Mecmû, nr. 109, (vr. 220a - 227a)'da bulunmaktadır. (Sezgin, *Târîh*, 1/340; Elbânî, *Fihris*, 45)
İbn Menî' olarak da bilinen Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed b. Abdülaziz b. Merzübân el-Begavî el-Kebîr'in (öl. 317/929) *Târîhu vefâti'ş-şüyûh*'u Muhammed Aziz Şems tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Bombay: ed-Dâru's-selefiyye, 1409/1988). Ayrıca eserin yazma bir nüshası Zahiriyye Kütüphanesi, Mecmû 106 (vr. 168a - 176b) numarada bulunmaktadır. (Elbânî, *Fihris*, 318; Sezgin, *Târîh*, 1/346. Sezgin, Begavî ve İbn Menî'i iki farklı kişi zannedip art arda zikretmiştir. *Târîhu vefâti'ş-şuyûh*'u Ebu'l-Kasım el-Begavî'nin tercemesi altında zikretmiştir.

da cerh ve/veya ta'dîl değerlendirmesi yapılmıştır. Bu 825 râviden 715'i (%86,66) hakkında ta'dîl lafızları, 93'ü (%11,27) hakkında cerh lâfızları kullanılmış ve 17'si (%2,06) hakkında bazı münekkidler cerh lâfzı kullanırken bazıları ta'dîl lâfzı kullanmışlardır.

Grafik 3.1.: Bağdatlı Râviler İçin Kullanılan Cerh-ta'dîl Lâfızlarının Dağılımı

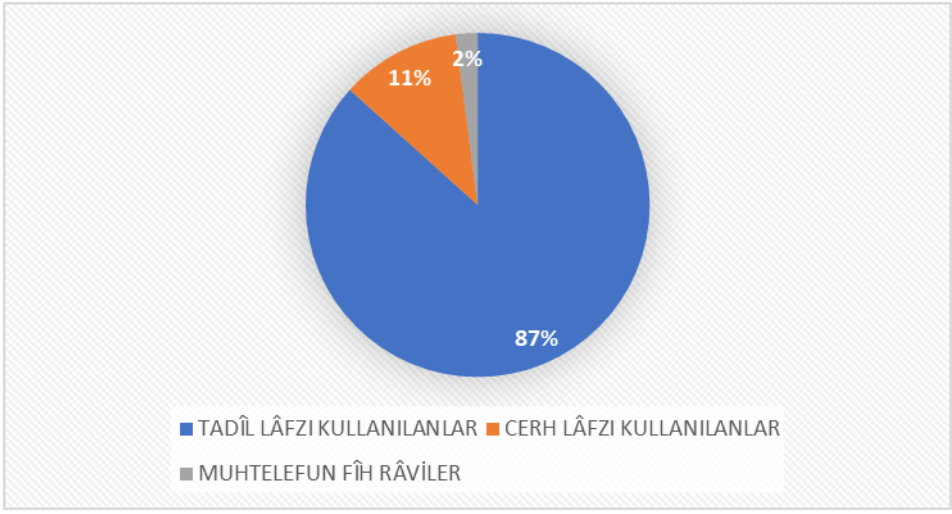

Bağdatlı râvilerden 335 kişi hakkında herhangi bir cerh-ta'dîl değerlendirmesi yapılmamıştır. Haklarında değerlendirme yapılmayan râviler toplam sayının %28,87'sini oluşturmaktadır. Bu oldukça yüksek bir orandır. Haklarında değerlendirme yapılmayan râvilerin biyografileri incelendiğinde bu kişilerden bazıları hakkında neredeyse hiç bilgi verilmediği; haklarında geniş bilgiler verilenlerden bazılarının da toplum içerisinde önemli statüleri olsa da hadis mesaisi yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Mesela Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Haşşâb el-Müeddib,[1409] Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî,[1410] Ebu't-Tayyib İbnü'l-Kâtib,[1411] Ebû Bekir el-Mütetabbib[1412] ve Ebû İsa Muhammed b. Cafer el-Bezzâz[1413] başta olmak üzere çok sayıda râvi hakkında sadece İbnü's-Sellâc'ın onlardan ha-

[1409] Hatîb, *Târîh*, 2/70.
[1410] Hatîb, *Târîh*, 2/136.
[1411] Hatîb, *Târîh*, 2/193.
[1412] Hatîb, *Târîh*, 2/309.
[1413] Hatîb, *Târîh*, 2/518.

dis rivayet ettiği bilgisi verilmiştir. Ebû Ali Muhammed b. Cafer Gunder,[1414] Ebû Abdullah Muhammed b. Cafer,[1415] Ahmed b. İbrahim b. Selm,[1416] Ebû Bekir İbnü'l-Cemmâl[1417] ve Ahmed b. İshak el-Kebşî[1418] gibi birçok râvinin sadece bir hocası ve bir öğrencisi zikredilmiş, haklarında başka hiçbir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla her ne kadar azımsanamayacak sayıda râvi hakkında değerlendirme yapılmamış olsa da bu râvilerin hadis rivayeti açısından bir önemi olmadığını anlaşılmaktadır. Bu râviler birkaç hadis dışında hadis rivayeti bulunmayan kişiler olmalıdır.

Bağdatlı râvilere yöneltilen 119 eleştiri bulunmaktadır. Bu eleştirilerin 69'u (%57,98) adalet, 50'si (%42,01) zapt vasfına yöneliktir. Eleştiriler alt başlıklar halinde ele alınacaktır.

1.3.1. Adalet Vasfına Yönelik Eleştiriler

Bağdatlı râvilerin adalet vasfına yöneltilen 69 eleştirinin 19'u (%27,53) bidʿat, 16'sı (%23,18) hadisleri rivayet ettiği asla/kitaba yönelik eleştiri, 12'si (%17,39) hadis uydurma, 9'u (%13,04) dinlemediği hadisleri rivayet, 6'sı (%8,69) tahlît, 5'i (%7,24) münker hadis rivâyeti, 1'i (%1,44) tedlîs, 1'i (%1,44) rivayet için ücret almaktır. Aşağıdaki grafikte bu dağılım görülmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz oranlar grafikte otomatik olarak yuvarlandığı için küsuratlar görünmemektedir.

1414 Hatîb, *Târîh*, 2/529.
1415 Hatîb, *Târîh*, 2/529.
1416 Hatîb, *Târîh*, 5/21.
1417 Hatîb, *Târîh*, 5/24.
1418 Hatîb, *Târîh*, 5/51.

Grafik 3.2: Adalet Vasfına Yönelik Eleştirilerin Dağılımı

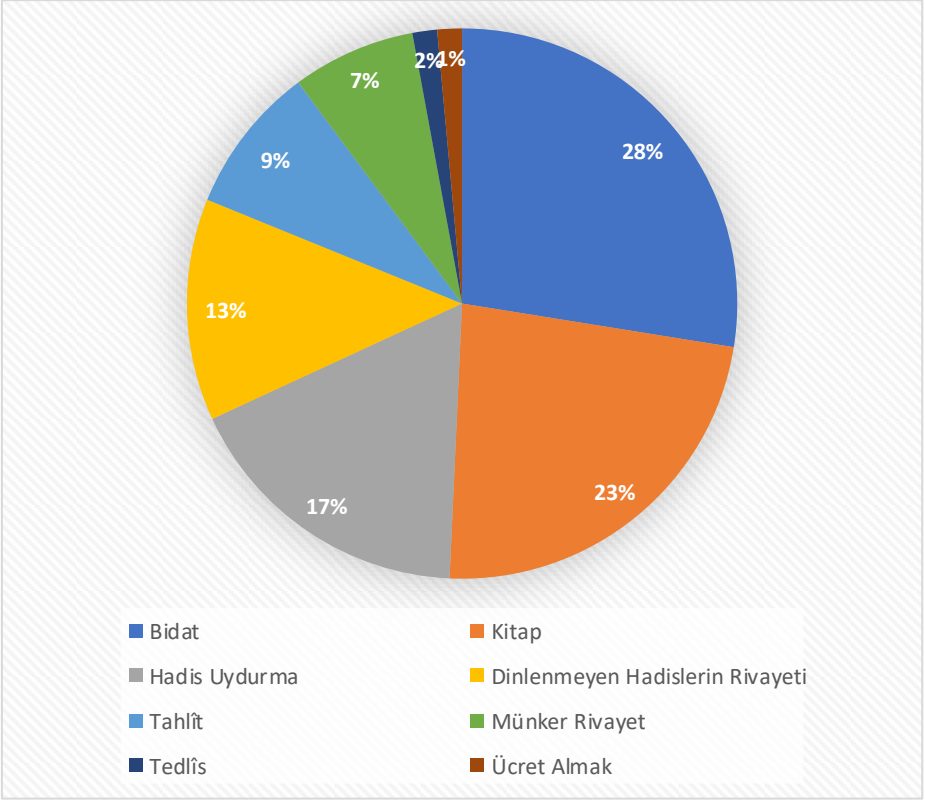

1.3.1.1. Yalana Dair Eleştiriler

Yalancılıkla itham edilen râvilerin iki farklı açıdan eleştiriye maruz kaldıkları görülmektedir. Bunlardan biri hadis ve isnâd uydurmak, bir diğeri ise hadisleri veya hadis yazılı nüshaları bunları rivayet hakkına sahip olan hocadan dinlemeden rivayet etmektir. İkinci tür eleştirinin iki farklı türü olduğu görülmektedir. Bunlardan biri dinlemediği hadisleri dinlemiş gibi rivayet etmek, ikincisi ise dinlemediği kitapları dinlemiş gibi rivayet etmektir. Râvi eğer rivayet ettiği hadislerden veya kitaplardan bir kısmını sahih usullerle dinlemiş, bir kısmını ise dinlemediği halde dinlemiş gibi rivayet ediyorsa bu uygulamaya tahlît adı verilmektedir. Burada bahsi geçen tahlît, ihtilatla karıştırılmamalıdır.[1419] İhtilât zabt ile ilgili bir kusur olup râvinin

[1419] İhtilat hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usûlünde İhtilât* (İstanbul: Rıhle Kitap, 2011); Ali Çelik, *Hadis İlminde İhtilât Problemi ve Muhtelit Râviler* (Ankara:

zihinsel fonksiyonlarının bozulması anlamına gelirken tahlît adaletle ilgili bir problemdir ve râvinin usulüne uygun sahih bir semâ yoluyla edindiği kitaplarının ve hadislerinin yanında hocalarından dinlemediği kitapları ve hadisleri de dinlemiş gibi rivâyet etmesidir. Dolayısıyla sahîh semâ yoluyla edindiklerini fâsid olanla karıştırarak güvenilirliğini yitirmesi anlamına gelmektedir.

Bu araştırma sadece bir şehrin belirli bir asırlık zaman dilimini konu etmektedir. Bu sebeple diğer hadis merkezleriyle Bağdat'ın kıyaslamasını yapacak verilere sahip bulunmamaktayız. Bununla birlikte Hatîb el-Bağdâdî, Süfyân b. Uyeyne'nin "Bağdatlı gençler, Kufeli ve Basralı gençlerden daha takvalı ve daha hayırlıdır."[1420] sözü üzerine Kûfe ve Horasan bölgelerinde hadis uyduran çok fazla râvi bulunduğunu, fakat Bağdatlı muhaddisler içinde diğer bölgelerdeki muhaddislere oranla çok az hadis uyduran râvi bulunduğunu ifade etmiştir.[1421] 4./10. asırda Hatîb'in söylediğine paralel bir durum olduğu görülmektedir. Bağdatlı 1160 hadis râvisinden sadece 12'si (%1,03) hadis uydurdukları, 9'u (%0,77) dinlemedikleri hadisleri rivayet ettikleri, 16'sı (%1,37) usulüne uygun olarak dinlemedikleri kitaplardan rivayet ettikleri ve 6'sı (%0,51) tahlît yaptıkları gerekçesiyle eleştirilmiştir.

1.3.1.1.1. Hadis Uydurmak

1160 hadis râvisinden sadece 12'sinin (%1,03) hadis uydurdukları gerekçesiyle eleştirilmesi daha önce bahsettiğimiz sahih hadis hassasiyetinin bir sonucu olarak görülebilir. Hadis uyduran ravilerden yazılan hadislerin imha edilmesi, onlardan hadis rivayet edenlere baskı yapılması, hadis uyduran bazı râvilerin hapsedilmesi, hadis camiasının ortak yayınladıkları bildirilerle bu kişilerin ifşa edilmesi hadis uydurulmasını önemli ölçüde engellemiş olmalıdır. Şimdi hadis uydurduğu gerekçesiyle eleştirilen bazı râvilere değinilecektir.

Ebu'l-Abbas Ahmed b. es-Salt b. el-Muğallis el-Himmânî (öl. 308/920), Hanefî fakihlerindendir. Sâbit b. Muhammed ez-Zâhid, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Bişr b. Velid, Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm

İlâhiyat Yayınları, 2022). Ayrıca bk. Recep Emin Gül, "Hadis İlminde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Temmuz 2015), 365.

1420 Hatîb, *Târîh*, 1/346.

1421 Hatîb, *Târîh*, 1/346.

başta olmak üzere bazı hocalardan çoğu batıl hadisler rivayet etmiştir. Bu hadisleri onun uydurduğu ifade edilmektedir. Kendisi doğmadan önce vefat eden hocalardan hadis rivayet ettiği bildirilmiştir. Ebû Hanife'nin faziletine dair birçok haber uydurmuştur. Dârekutnî onun hakkında "Metrûktur. Hadis uydurur." demiştir.[1422]

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Katâi'î ed-De'â el-Esam (öl. 320/932) sika muhaddislerden mevzu hadisler rivayet ederdi. Hatîb, uydurduğu hadislerden ikisini zikrettikten sonra bu iki hadisin Muhammed b. Hasan hariç tüm ravilerinin sika olduğunu ve bunları onun uydurduğunu söylemiştir. Zehebî onun teferrüd ederek rivayet ettiği *Kitâbu'l-Hayde*'yi de uydurduğunu, onun bu kitaba erişmesini çok uzak bir ihtimal olarak gördüğünü söylemiştir.[1423]

Ebû Şâkir Meserra b. Abdullah (öl. 322/934), Halife Mütevekkil'in mevlası ve hadimidir. İsnadında tamamı sika ve muteber râviler olan hadisler uydururdu. Ebû Zür'a vefat ettikten 4 yıl sonra ondan hadis işittiğini iddia etmiştir. Zâhibu'l-hadîs olarak nitelenmiştir.[1424]

Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Hasan İbnü'l-Üşnânî (öl. 339/950), kadı ve kıraat âlimidir. Ashâbu'l-hadîsten olduğu ifade edilmiştir. Bağdat'ta hisbe teşkilatının başına getirilmiştir. Dârekutnî, Muâfâ b. Zekeriya, İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Hüseyin b. Bişrân ve Ebu'l-Abbas İbn 'Ukde gibi önde gelen hâfız ve muhaddisler ondan hadis dinlemiştir. Dârekutnî, İbnü'l-Üşnânî'nin zayıf bir râvi olduğunu ve yalan söylediğini bildirmiştir. Hasan b. Muhammed el-Hallâl da onu zayıf kabul etmiştir. Ebû Ali el-Herevî sadûk olduğunu söylemiştir. Ona hadis münekkidlerinin İbnü'l-Üşnânî'yi eleştirdiği söyle-

---

1422 Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Neysâbûrî, *Suâlâtu'l-Hâkim en-Neysâbûrî li'd-Dârekutnî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984), 95; Hatîb, *Târîh*, 5/338-343; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/86; Zehebî, *Târîh*, 7/129; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/269-272; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, 1/174-175; Kümillâî, *el-Budûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, 2/378-379; İbnü'l-Cevzî *el-Muntazam*, 13/195; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/151; Kâtib Çelebi, *Süllemu'l-vusûl*, 1/153.

1423 Hatîb, *Târîh*, 2/591-593; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/312; İbn Nukta, *Tekmiletü'l-ikmâl*, 5/41; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 10/453-454; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 3/45; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/517; Burhân el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs*, 224; İbn Hacer, *Tabsîru'l-müntebih*, 3/1171; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/71; İbn 'Arrâk, *Tenzîhü'ş-şerî'a*, 1/102;

1424 Hatîb, *Târîh*, 15/365-366; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/153.

nince bu defa "Onun hakkında en fazla icâzeti semâya denk saydığı için eleştireni duydum. O sadece asıllarından rivayet ederdi." demiştir.[1425]

Ebû Bahr Muhammed b. Hasan el-Berbehârî (öl. 362/972), uzun ömürlü ve âlî isnadlara sahip bir muhaddistir. Kezzâb, vâhî ve muhallit olarak nitelenmektedir. İbnü's-Serahsî onun yalancı olduğunu ashâbu'l-hadîse göstermek için, ona gerçekte var olmayan bir râvi zikrederek bu râviden hadis dinleyip dinlemediğini sormuş, Ebû Bahr el-Berbehârî de ondan hadis dinlediğini söyleyerek o anda bir hadis uydurmuştur. Dârekutnî, Ebû Bahr'ın hadislerinden intihâb yapmış ve ashâbu'l-hadîsi uyararak Ebû Bahr'in sadece bu hadislerine itibar etmelerini söylemiştir. Ayrıca tahlît yaptığı gerekçesiyle de eleştirilen Ebû Bahr'in usulüne uygun olarak dinlediği sahih asıllarının yanında sahih bir semâ yoluyla edinmediği kitaplarının da olduğu ve hepsinden hadis rivayet ederek güvenilirliğini ve itibarını yitirdiği söylenmektedir.[1426]

Ebu'l-Kasım Ömer b. Muhammed İbnü's-Sellâc, rıhleler yapan bir muhaddistir. Aynı zaman diliminde yaşayan, birbirine yakın zamanda vefat eden ve yine yalancılıkla itham edilen Bağdat'a yerleşen Hulvân asıllı muhaddis Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed İbnü's-Sellâc ie karıştırılmamalıdır. Ömer b. Muhammed İbnü's-Sellâc, yalancılıkla ve görmediği kişilerden hadis rivayet etmekle itham edilmiştir. Semerkand'a gidip oradaki muhaddislere hadis rivayet etmiştir. Rivayet ettiği hadislerin münker olduğu ve hiçbir şekilde rivâyetlerine güvenilmemesi gerektiği söylenmiştir. Müttehem, hâlik ve vâhî olarak nitelenmiştir.[1427]

1425 Sülemî, *Suâlât*, 211; Hatîb, *Târîh*, 13/93; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/206; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 1/196; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/185; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/78; Zehebî, *el-İber*, 2/57; Zehebî, *Siyer*, 12/26; Zehebî, *Târîh*, 7/727; Burhân el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs*, 194; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/274-275; Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *el-Leâliu'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*, thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. 'Uveyyıda (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/398; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/208.

1426 Hatîb, *Târîh*, 2/614; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/52; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/103; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/219-220; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/519; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/77; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/570; Zehebî, *el-İber*, 2/114; Zehebî, *Siyer*, 12/216; Zehebî, *Târîh*, 8/206; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/133-134; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/311-312; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/328; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/81.

1427 Hatîb, *Târîh*, 13/127; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/91; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/221; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/473; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 297; Zehebî, *Târîh*, 8/493; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/138.

Ebu'l-Hüseyin Ali b. Hasan b. Cafer İbn Kernîb İbn Attâr el-Muharrimî (öl. 376/986), kezzâb olarak nitelenmiş ve hadis uydurduğu bildirilmiştir. Hadis râvilerine rivâyet etmediği hadisleri nispet ederek onlardan rivayet ederdi. Dârekutnî onun Da'lec b. Ahmed'e nispet ettiği hadisleri ifşa ettiği bir bildiri yayınlamıştır. Karşılaşmadığı hocalardan hadis dinlediğini iddia ederdi. Eski nüshaları alır, ilk sayfalarını yırtar ve kendisine düzmece semâ' kayıtları yazardı.[1428]

Ebû Ömer Lâhık b. Hüseyin (öl. 384/994), kezzâb, vaddâ', effâk, ekzebü'l-ğurebâ, deccâl gibi lâfızlarla cerh edilmiştir. Uydurduğu hadisleri tespit etmek amacıyla ondan hadis yazan Ebû Sa'd Abdurrahman b. Muhammed el-İdrîsî'nin onunla yaşadıkları ve onun hakkında söyledikleri bu râvinin yalancılık konusunda ne denli ileri gittiğini açıkça göstermektedir. O şöyle demiştir:

> "Lâhık b. Hüseyin b. İmrân b. Ebû'l-Verd Muhammed b. İmrân b. Muhammed b. Sa'îd b. Müseyyeb b. Hazn [öl. 384/994] kezzâbtı, iftirâcıydı sika râviler adına hadis uydururdu, mürselleri müsned olarak rivayet eder ve dinlemediği hocalardan hadis tahdîs ederdi. (…) Turbâl, Turhâl, Kerkeden ve Şa'bûb gibi hadis râvileri içerisinde bilinmeyen insanlara ait nüshalar uydurdu. Bunlar gibi azımsanamayacak kadar uydurması vardır. Asrımızda hadis ilmindeki dirâyetsizliğine rağmen yalan ve arsızlık konusunda onun gibisini görmedik! Denilir ki onun asıl adı Muhammed'dir. Ama ashabu'l-hadis kendisinden hadis yazsın diye kendisine Lâhık adını takmıştır. Ondan Semerkand'da hadis yazdık. Sonunda bana şöyle dedi "Benim (hadislerimden dinlemediğin) hiçbir şey bırakmadın." [Böyle dedikten sonra] Bana kendi hattıyla bunlardan fazla elli cüz hadis daha yazdı. Ondan hadis yazmamın sebebi onun uydurduklarını ve müsned olarak rivayet ettiği mürsel ile maktu rivâyetleri bilmektir. Buna rağmen gördük ki o Semerkant'tan ayrıldıktan sonra da yeni hadisler icat etmiş. 384 yılında Hârezm civarında vefat etmiş. Umarım ki ardında kendisi gibi yalancılar bırakmamıştır inşaallah."[1429]

[1428] Hatîb, *Târîh*, 13/320; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/86; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 41/315-318; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/191; Zehebî, *Târîh*, 8/428; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/120; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/514.

[1429] Hatîb, *Târîh*, 16/151-152; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 64/16-20; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 429; Zehebî, *Târîh*, 8/567; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/525, 4/356; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/407; İbn Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-du'afâi ve'l-mecâhîl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlu Numan (Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011), 2/147.

Ebû Nasr Muzaffer b. Nazîf el-Kâss (öl. 398/1007), kezzâb olarak nitelenmektedir. Dönemin önde gelen hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî, ondan Mehâmilî, İbn Mahled ve Abdülgafir İbn Selâme'den rivayet ettiği hadisleri yazmıştır. Onun yalancı olduğunu anladıktan sonra bu kitapları yakmıştır.[1430]

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Varrâk İbnü'l-Haffâf (öl. 418/1027), kezzâb ve vaddâ' olarak nitelenmiştir. Kendi uydurduğu tanınmayan birçok râviden hadis rivayet etmiştir. Onlardan seferde iken hadis yazdığını söylemiştir. Hadisleri terkip ettiği ve rivayet ettiği kişiler adına hadis uydurduğu söylenmektedir. Hadis rivayet ettiği kişilere ilginç isimler ve nesepler uydurduğu bildirilmiştir. Kitap merkezli eleştirilere de maruz kalan İbnü'l-Haffâf'ın, bazı hocalarından hadis yazdığı kitaplarının semâ edilmemiş furû'lar olduğu ve bunlara ait asıllarının olmadığı söylenmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, ondan bazı batıl hadisler yazmıştır. Bunları hocası Hibetullah b. Hasan et-Taberî'ye göstermiş, o da bu kitabı yakmıştır. O adamdan nasıl hadis dinlediğine şaşkınlığını ifade etmiştir.[1431]

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed el-Bizrî (öl. 423/1031), kezzâb olarak nitelenmiştir. Karşılaşması mümkün olmayan kişilerden hadis dinlediğini iddia etmiştir. Tahlît yaptığı ve yalan söylediği ifade edilmiştir. Ebu'l-Feth el-Mısrî, Bağdat'ta yalan söylediği iddia edilen sadece dört kişiden hadis yazdığını ve bunlardan birinin de Hüseyin b. Muhammed el-Bezrî olduğunu ifade etmiştir.[1432] Hüseyin b. Muhammed el-Bezerî birgün Ebu'l-Hasan b. Hammâmî'nin meclisine katılmıştır. Meclsite Ebû Tahir b. Hişâm anılmış İbnü'l-Bezerî de ondan birçok hadis dinlediğini iddia etmiştir. Fakat meclis sahibi Hammâmî ona karşı çıkarak yaşının ona ulaşmaya yetmeyeceğini, ayrıca kendisinin onun meclisinde hiç görülmediğini söylemiştir.[1433]

1430 Hatîb, *Târîh*, 15/164; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/118; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 12/187.

1431 Hatîb, *Târîh*, 3/45; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/187-188; Zehebî, *Târîh*, 9/301; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/571; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/95; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/302.

1432 Hatîb, *Târîh*, 8/680-681; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/217; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*, thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâretü'l-'ulûmi'l-eseriyye, 1401/1981), 1/69; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/175; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 91; Zehebî,*Târîh*, 9/388; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/547; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/206; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 1/428; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/208-209; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/53.

1433 Hatîb, *Târîh*, 8/681.

Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Hüseyin İbnü's-Semmâk el-Vâ'iz (öl. 424/1032), kezzâb olarak nitelenmiştir. Mansûr Câmii ve Rusâfe Câmii'nde tasavvufî içerikli vaazlar verdiği halkaları bulunmaktaydı. Bağdat'ın en büyük ve en önemli iki câmiinde ona halka tahsis edilmesi ümera tarafından itibar edildiğini göstermektedir. Hadis meclislerinde görülmemiş ve hadis ilmiyle ilgisi olmayan biridir. Pazarda balıkçılık yapmaktadır. Yaşı ilerledikten sonra sûfîlerin meclislerine katılmış ve sonrasında vaaz halkaları kurmuştur. Ebu'l-Feth el-Mısrî, Bağdat'ta yalan söylediği iddia edilen sadece dört kişiden hadis yazdığını ve bunlardan birinin de Ebu'l-Hüseyin İbnü's-Semmâk olduğunu ifade etmiştir. Başkasına ait bir kitabı alarak kendisininmiş gibi rivayet etmiştir.[1434]

1.3.1.1.2. Semâ Edilmeyen Hadisleri Rivayet Etmek

İslam coğrafyasının dört bir yanından öğrencilerin gelerek râvilerden hadis dinlemesi önemli bir itibar göstergesidir. Bu itibara sahip olmak isteyen; bununla birlikte öğrencileri kendisine çekecek hadisleri dinleyerek rivayet hakkını elde edemeyen bazı râviler, söz konusu hadisleri dinlediklerini iddia ederek haksız itibar kazanma yoluna tevessül etmiştir. Bu başlık altında dinlemedikleri hadisleri rivayet ettikleri için eleştiriye maruz kalan râviler zikredilecektir.

Ebu Ahmed Abdullah b. Hüseyin el-Mukri el-Bağdâdî'nin (öl. 307/919), ana branşı kıraattir. Mısır'a yerleşerek orada kıraat eğitimi vermiştir. Kendisinden Mısır'ın şeyhu'l-kurrâsı olarak söz edilmektedir. Ömrünün sonlarına doğru zapt sorunları yaşadığı, bundan önce sika ve me'mûn olduğu söylenmiştir. Mısırlı muhaddisler ondan bazı hadisler dinlemişlerdir. Bir seferinde karşılaşmadığı bir hocadan hadis rivayet etmiş ve muhaddisler bunu fark etmiştir. Ona bu hadisi ne zaman ve nerede dinlediğini sormuşlar, o da 300 yılında hacda dinlediğini söylemiştir. Hadis rivayet ettiğini iddia ettiği hocanın o yıl hac mevsiminden aylar önce vefat etmiş olduğunu bilen muhaddisler yalan söylediğini ortaya çıkarmıştır. Bundan başka karşılaşmadığı

1434 Hatîb, *Târîh*, 5/177-178; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 4/352; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/206; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 71/73-75; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/69; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/93; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/37; Zehebî, *Târîh*, 9/396; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 6/219; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 12/44; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/436; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 4/278; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/27.

halde Ebu'l-ʿAlâ el-Kûfî ve Yemût b. Mezraʿdan da hadis dinlediğini iddia etmiştir.[1435]

Ebu't-Tayyib Osman b. Amr İbnü'l-Müntâb ed-Dekkâk (öl. 389/998), cuma namazları hariç Mansûr Câmii'nde vakit namazlarını kıldırmakla görevli imamdır. Âlî isnâdlara sahip, fakat çok tesâhülü olan, kaliteli bir kitâbı/aslı bulunmayan bir râvi olarak nitelenmiştir. Bazı muhaddisler Ezherî'ye İbnü'l-Müntâb → İbn Sâ'id tariki ile Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbu'z-Zühd*'ünü okumuş, Ezherî İbnü'l-Müntâb'ın İbn Sâ'id'den bu kitabı dinlemediğini söyleyerek onu eleştirmiştir.[1436]

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Nasr İbn Mâlik el-Katîʿî (öl. 396/1005'ten sonra), son derece fakir bir râvidir. Başka çaresi kalmadığı için kitaplarını satışa çıkarmıştır. Önce Ebu'l-Kasım el-Ezherî'ye kitapları almasını teklif etmiştir. O almayınca dönemin bir diğer önemli ismi Ebu'l-Hasan İbn Rızkûye'ye gidip bu kitapları teklif etmiş ve bu kitaplarda kendisiyle birlikte onun da Berzaʿî'den bu kitapları dinlediklerine dair semâ kaydı olduğunu söylemiştir. İbn Rızkûye buna karşı çıkmış ve kendisinin Berzaʿî'den hiçbir kitabı dinlemediğini söylemiştir. Kitaplara baktıklarında İbn Rızkûye'nin adının sonradan kötü bir hatla eklendiğini görmüşlerdir. İbn Hacer *Lisân*'da Hatîb'in onu yalancılıkla itham etmesinin, Zehebî'nin de bunu ona katılmasının problemli olduğunu ifade etmiştir.[1437]

Dârekutnî, Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd'ın kendi asıllarında olmayan hadisleri başkasının kitabından rivayet ettiğini söyleyerek eleştirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise Neccâd'ın ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybettiğini, muhtemelen bazı hadis talebelerinin Dârekutnî'nin sözünü ettiği hadisleri ona okuduklarını söyleyerek Dârekutnî'nin eleştirisini tevil etmeye çalışmıştır.[1438]

Dârekutnî, Kadı Ebû Bekir Ahmed b. Kâmil'in bazen kitabında olmayan hadisleri hıfzından rivayet ettiğini, hâfızasına çok güvendiğini, kitabında

---

1435 Hatîb, *Târîh*, 11/104-105; Zehebî, *Dîvânu'd-duʿafâ*, 214; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 2/408-409; *Lisânü'l-Mîzân*, 4/457; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 5/513.

1436 Hatîb, *Târîh*, 13/204; İbn Ebû Yaʿlâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, 2/166; Zehebî, *Târîh*, 8/650; İbn Müflih, *el-Maksadu'l-erşed*, 2/199; Salih b. Abdülaziz, *Teshîlü's-sâbile*, 1/444-445.

1437 Hatîb, *Târîh*, 4/515; İbnü'l-Cevzî, *ed-Duʿafâ ve'l-metrûkûn*, 3/104; Zehebî, *Târîh*, 8/771; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/546; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 4/55; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ*, 2/639; Zehebî, *Dîvânu'd-duʿafâ*, 377; İbn ʿArrâk, *Tenzîhu'ş-şerîʿa*, 1/115.

1438 Sülemî, *Suâlât*, 90; Hatîb, *Târîh*, 5/312.

olmayan bazı hadisleri hâfızasından rivayet ettiğini söyleyerek onu eleştirmiştir. Onun böyle umursamaz tavrının fukahâ ve diğer branşlardaki kimseyi kendisine denk görmemesinden kaynaklandığını ifade etmiştir.[1439]

Ebû Ali Mahled b. Cafer ed-Dekkâk el-Bâkarhî rivayet ettiği dönemin başlarında sika kabul edilen bir râvi durumundaydı. Çok sayıda sahîh ve iyi asılları vardı. Daha sonra oğlu onu birçok asılsız iddiada bulunmaya itti. Mervezî'den *el-Meğâzî*, İbn 'Allûye'den *el-Mübtede*, Taberî'den *et-Târîhu'l-kebîr*, Ebû Ubeyd'den *et-Tahâret* gibi birçok kitabı dinlemediği halde dinlediğini iddia etti. Oğlu onun için bu kitapları sahaftan satın aldı ve o da bunları defalarca rivayet etti. Popüler olan bu eserleri dinlemeye gelen çok sayıda hadis talibinin onun etrafında toplanıp ona saygı göstermesi nefsine hoş geldi. Fakat hadis münekkidleri bu durumu fark ederek onu ifşa ettiler. Bundan dolayı güvenilirliği ve daha önce yorucu rıhlelere katlanmak suretiyle elde ettiği itibar ve kariyer yerle bir oldu.[1440]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî (öl. 386/996) en âlî isnâda sahip olan Bağdatlı muhaddis olarak nitelenmiştir. İbn Zâtıyâ, Abbâd es-Sîrînî, es-Sûfî ve Hasan b. Tayyib'den hadis rivayet edenler arasında en uzun ömürlü olan râvi olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu kişilerden hadis rivayetinde teferrüd ederek en âlî isnatlara sahip olmuştur. Berkânî onu "Lâ yüsâvî şey'en" diyerek eleştirmiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî ise onun sadûk bir râvi olduğunu, gözleri kör olunca hadis talebelerinden bazılarının ona semâ'ı olmayan hadisler okuduklarını, diğer muhaddislerin de bu ilhâkı fark edip onu eleştirdiğini, onun haddi zâtında sika bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Ezecî de gözleri sağlamken ondan hadis dinlediğini ifade ederek önceki rivayetlerinin sorunsuz olduğunu ifade etmiştir.[1441]

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnü's-Salt el-Mücebbir (öl. 405/1014), Berkânî tarafından zayıf bir râvi olarak nitelenmiştir. Ebû Tahir Hamza b. Muhammed ed-Dekkâk onun Ebû Ubeyd'in *el-Emsâl*'ini Da'lec → Ali b. Abdülaziz → Ebû Ubeyd tariki ile tahdîs etmeye başladığını duymuş-

---

1439 Sülemî, *Suâlât*, 91; Hatîb, *Târîh*, 5/589.

1440 Hatîb, *Târîh*, 15/231; Zehebî, *Siyer*, 12/290; Zehebî, *Târîh*, 8/313-314; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/376.

1441 Hatîb, *Târîh*, 13/495; Zehebî, *Siyer*, 12/470; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/148; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/568; İbn Kutluboğa, es-Sikât, 7/227-228; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/326; Zehebî, *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*, 118; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/459.

tur. Gidip bu kitabı rivayet etmesine karşı çıkmıştır. Ashâbu'l-hadisten bir grup bunu kendisine telkin etmişler ve Da'lec'in bu kitabı Ali b. Abdülaziz'den dinlediğini söylemişler. Ebû Tahir bu sözün batıl olduğunu söylemiş, o da bu kitabı rivayet etmeyi bırakmıştır. İbnü's-Salt'ın dinlemediği kitapları rivayet etme alışkanlığı bununla da sınırlı değildir. İbn Ebu'd-Dünyâ'nın bazı kitaplarını rivayet etmek istemiştir. Bu kitapları Ömer b. Sa'd el-Karâtîsî rivayet etmektedir. İbnü's-Salt'ın bu kitapları Karâtîsî'den rivayet etmesi gerekirken kitapları hiç dinlememiş olan Hüseyin b. Safvân el-Berze'î'den dinlediğini iddia etmiştir.[1442]

Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed İbn Hamediyye (öl. 421/1030) hadis rivayetinde zayıf bir râvi olarak nitelenmiştir. Eline Ebû Bekir Ahmed b. Selmân en-Neccâd'dan 344 yılında semâ edilmiş bir emâlî geçmiş, tarihi kazıyıp 347 olarak değiştirmiş ve sema kaydını da kazıyarak kendisinin semâ ettiğini kaydetmiştir. Bu nüshanın sahih bir yolla semâ edilmediğinden kuşkulanan muhaddisler bu nüshayı Neccâd'dan 344 yılında semâ edilen diğer nüshalarla karşılaştırmışlar ve onlarla harfi harfine aynı olduğunu tespit etmişlerdir. Onun yalan söyleyerek dinlemediği hadisleri rivâyet ettiğini tespit eden muhaddisler bir daha ondan hadis yazmamışlardır.[1443]

Ebu'l-Kasım İsmail b. Sa'îd el-Muaddel (öl. 392/1001) dinlediği hadislerin bir kısmını kardeşiyle aynı nüshaya yazmıştır. Kardeşinin kitabındaki bazı semâ' kayıtlarının sahih, bazılarının ise fâsid olduğu ifade edilmiştir. İbnü'l-Enbârî'den yazdıkları bir cüzde kendisini kardeşiyle birlikte semâya ilhak etmiştir ki hadis münekkitleri tarafından bu açık bir fesat olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde kardeşinin kitaplarından bazılarını, bunlarda kendisine ait gerçek veya sonradan eklenmiş fasid bir semâ kaydı olmadığı halde rivayet etmiştir. İbn Ebu'l-Fevâris onun hadis rivayetinde mütesâhil olduğunu söylemiş, İbn Süveyd ise onun sika olduğunu ifade etmiştir.[1444]

1442 Hatîb, *Târîh*, 6/270-271; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/132; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/53; Zehebî, *Siyer*, 13/9; Zehebî, *Târîh*, 9/80-81; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 8/86; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/590; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/30.

1443 Hatîb, *Târîh*, 11/45; Zehebî, *Târîh*, 9/365; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/391; Zehebî Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Zeylu Dîvâni'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, t.y.), 40; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/421.

1444 Hatîb, *Târîh*, 7/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/33; Zehebî, *Târîh*, 8/710-711; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/129.

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Cündî el-Varrâk en-Nehşelî (öl. 396/1005) hadis rivayetinde zayıf olarak nitelenmiş ve Şîa'ya meyilli bir râvi olduğu ifade edilmiştir. İbn Sâ'id'den rivayet eden akranları vefat etmesi sebebiyle teferrüd etmiş ve âlî isnadlara sahip olmuştur. Doksan yaşında vefat etmiştir. Ebu'l-Kasım el-Ezherî onun hakkında "Leyse bi şey" demiş, ardından İbnü'l-Cündî'ye gittiğini ve onun derlediği *Dîvânu'l-envâ'* adlı kitabın öğrenciler tarafından ona okunduğunu gördüğünü söylemiştir. Ezherî daha önce Ebû Abdullah el-Âbenûsî'nin kendisine bu kitabı İbnü'l-Cündî'nin dinlemediğini, kitabın semâ kaydında [tercemesinde] adı kendi adına uygun bir râvi bulup onun kendisi olduğunu iddia ettiğini söylediğini ifade etmiştir. İbnü'l-Cevzî bir hadis zikrederek bu hadisi İbnü'l-Cündî'nin uydurduğunu söylemiştir. Bununla birlikte kendisine ait sahih sema ile elde ettiği güzel asıllarının olduğu da ifade edilmiştir.[1445]

Hadis talebeleri, meşhûr sûfî Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî'den, İsmail b. Muhammed es-Saffâr → Hasan b. Arafe tariki ile Saffâr'ın İbn Arafe'den rivayet etmediği hadisler nakletmişlerdir. Muhammed b. Ali es-Sûrî onun kasten yalan söyleyen biri olmadığını, fakat rivayetleri karıştırdığını söylemiştir.[1446]

Ebû Bekir el-Katî'î çok hadis dinleyerek geniş bir rivayet birikimi elde etmiştir. Fakat ömrünün sonlarında gözleri görmez olmuştur. O kadar ki kendisine okunanın ne olduğunu bilmezdi. Bu yüzden kendi dinlediği hadislerin yanında dinlemedikleri de kendisine okunmuş, bu sebepten eleştiriye maruz kalmıştır.[1447]

Ebû Muhammed Hasan b. Osman et-Tamtâmî (öl. 345/956) Muhammed b. Ebû Sa'îd'den Behz b. Hakîm'in hadislerini yazmış sonra da o hadisleri

---

1445 Hatîb, *Târîh*, 6/245; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/369; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/87; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/147-148; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/56; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 8/91; Zehebî, *Siyer*, 12/481; Zehebî, Târîh, 8/762; Burhan el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadîs*, 55; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/639; Süyûtî, *el-Leâliu'l-masnû'a*, 1/324; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/33; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/506; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/210.

1446 Hatîb, *Târîh*, 5/552; Zehebî, *el-İber*, 2/131; Zehebî, *Târîh*, 8/299; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/173; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/372.

1447 Hatîb, *Târîh*, 5/117; Zehebî, *Siyer*, 12/263; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/261; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/87; Zehebî, *Siyer*, 12/263; Zehebî, *Târîh*, 8/282; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/418.

Muhammed b. Ebû Sa'îd'in hocalarından tahdîs etmiştir. Muhammed b. Ebû Sa'îd onun tahlît yaptığını söylemiştir.[1448]

Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî de ömrünün sonlarına doğru dinlediği rivayetler yanında dinlemediklerini de rivayet etmesi sebebiyle eleştirilmiştir.[1449]

1.3.1.2. Kitap Merkezli Eleştiriler

Bu asırda muhaddisler hafızadan rivayeti hoş görmemiş, râvilerin hadisleri kitaplarından rivayet etmesi konusunda ısrar etmiştir. Bu ısrarlı duruş sayesinde kitap hadis rivayetinin ana aracı haline gelmiştir. Hadis râvilerinin güvenilirliği ilk olarak kitapları kontrol edilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Kitaplarda sahiplerinin, bunları usulüne uygun olarak hocalarından dinlediklerini gösteren semâ kayıtları ile bu kitapları hocaların asıl nüshalarıyla muâraza ettiklerini ve varsa hatalarını düzelttiklerini gösteren ıslah ve muâraza işaretlerini aramışlardır. Bu iki aşamayı tamamladığı görülen kitaplar sahih kabul edilmiş; bu aşamalardan birinde eksiği tespit edilen kitapların sahipleri eleştirilmiştir. Kitap merkezli eleştirilerden bir kısmı kitaplarına düzmece semâ kayıtları düşerek dinlemedikleri kitapları dinlemiş gibi rivayet edenlere dairdir. Bir kısmı da rivayet ettikleri hadisleri muteber bir usulle hocalarından aldıklarını gösterecek kitaplara sahip olmayanlara dairdir. Bu iki konuda eleştiriye maruz kalan râvilere değinilecektir.

Hadis talebelerinin İslam coğrafyasının dört bir yanından gelip muhaddisin kapısını çalması ve ona itibar göstererek önünde diz çöküp hadislerini dinlemesi kuşkusuz birçok kişiyi cezbeden bir prestijdir. Bu itibar için yıllarını, gençliğini ve tüm mâlî birikimini harcayarak gereken bedeli ödeyen muhaddisler çoğunlukta olsa da kazanamadıkları itibarı dinlemedikleri kitapları dinlemiş gibi rivayet ederek kazanmaya çalışan râviler de olmuştur. Bazıları bu yola tevessül etmese de babasının itibarının gölgesinde nemalanmak isteyen bazı çocuklar onların kitaplarına eklemeler yaparak muhaddislerin deyimiyle "sahih olan semâlarını ifsâd etmişler" ve babalarının kazanmış olduğu haklı itibara gölge düşürmüşlerdir. Bunlardan biri sika bir muhaddis olan Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed er-Rezzâz'ın oğludur. Ömrünün sonlarına doğru gözleri âmâ olduktan sonra oğlu onun kitabına dinlemediği

---

[1448] Hatîb, *Târîh*, 8/345; Beyrûtî, *Târîhu Neysâbûr*, 42; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/503; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/68.

[1449] Abdullah Aydınlı, "İbnü'l-Ciâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/4.

hadisleri ilave etmiştir. Fakat doğruluğu ile övülen Ali b. Ahmed er-Rezzâz oğlunun yaptıklarını kabul etmemiş ve kendisinden hadis okumaya gelen muhaddislere *"Eski hatlı olan hadislere bak ve onları bana oku. Kötü hatla semâ kaydı düşülenlerin üzerini çiz. Çünkü benim bir oğlum var. Semâ etmediğim hadislere benim için semâ kaydı düştü."* demiştir.[1450]

Ebû Bekir Ömer b. Muhammed İbn Ebû Tahir el-Varrâk (öl. 378/988) azımsanmayacak miktarda hadis ezberlemiş bir muhaddistir. Bağdat, Şam ve Mısır'da çok miktarda hadis yazmıştır. Az bir kısmı hariç kitaplarının çoğu yitmiştir. Ebu'l-Hasan İbnü'l-Furât onu, kitapları yittikten sonra Bâğandî'den aslı olmayan hadisler rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir.[1451]

Ebû Bekir Ahmed b. İsa el-Varrâk el-Bağdâdî Mısır ve Mekke'de Ebu'l-Leys el-Ferâidî, Ebu'l-Kasım İbn Menî' ve Ebû Bekir İbn Ebû Dâvud'dan hadis rivayet etmiştir. Fakat bu hocalardan dinlediği hadislerin yazılı olduğu güvenilebilecek asılları olmadığı için eleştirilmiştir.[1452]

Ebû Ahmed Abdurrahman b. Haris İbn Ebu'ş-Şeyh, hadis rivayetinde titiz olmadığı, itimat edilecek biri olmadığı ve kötü kitaplarının olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.[1453] Hadis ilmini bilmediği ifade edilen, âlî isnadları olduğu için de birçok hâfız ve muhaddisin kendisinden hadis yazdığı Ebu'l-Hasan İbn Lü'lü' (öl. 377/987) sadûk olmasına rağmen kitaplarının kötü olması sebebiyle eleştirilmiştir.[1454]

Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Kadı Ebû Bekir Muhammed b. İsmail'i kitaplarının bir kısmının usulüne uygun olarak dinlenmediğini söyleyerek eleştirmiştir. Hatîb de onun, muhtemelen vefat ettikten sonra sahafların eline geçen kitaplarından bazılarını satın alıp kontrol etmiştir. Ezherî'nin eleştirisinde haklı olduğunu anlamıştır. Zira bu kitaplarda İbn İsmail'in semâ' kaydı bulunmadığı gibi hiçbir yerinde ıslah ve muâraza işaretleri de yoktur.[1455]

1450 Hatîb, *Târîh*, 13/234; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/113; Zehebî, *Siyer*, 13/109; Zehebî, *Târîh*, 9/309; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/485; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/96.

1451 Hatîb, *Târîh*, 13/129.

1452 Hatîb, *Târîh*, 5/465; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*, 4/82; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/127; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/570.

1453 Hatîb, *Târîh*, 11/602; Zehebî, *Târîh*, 8/229.

1454 Hatîb, *Târîh*, 13/567; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *Siyer*, 12/335; Zehebî, *Târîh*, 8/441.

1455 Hatîb, *Târîh*, 2/390.

Kezzâb ve zındık olarak nitelenen ve fanatik bir Râfızî olduğu ifade edilen Ebû Muhammed Sehl b. Ahmed ed-Dîbâcî (öl. 380/990) Ehl-i beyt hakkında merfu rivâyetlerden oluşan bir kitap rivayet etmiştir. Fakat onun itimat edilebilecek sahih bir aslının/kitabının olmadığı ifade edilmiştir.[1456] Burada sahih kitap ile içerisinde sahih hadislerin bulunduğu kitap değil, usulüne uygun olarak semâ edilmiş, semâ kaydı düşülmüş ve hocanın aslı ile muâraza edilerek tashih edilmiş kitap kastedilmektedir. Sünnî muhaddislerin fanatik bir Râfızîden hadis yazmaları ve onu rivayet ettiği hadisleri gerçekten hocasından dinlediğini gösteren bir kitabının bulunmaması sebebiyle eleştirmeleri dikkat çekicidir.

Ezherî bazı münekkidlerin eleştirilerine maruz kalan Ebû Ömer b. Hayyûye'nin çok hadis rivayet eden bir râvi olduğu için küçük hatalarının hoş görülmesi gerektiğini söylemiştir. Yanında kitabı olmadığı zamanlar kendisinden hadis dinlemek isteyen muhaddislere Ebu'l-Hasan b. Rezzâz'ın kitabından hadis okumaktaydı. Zira onun kitabına güvenmekteydi. Fakat o kitabı semâ etmediği halde ondan hadis okuduğu için eleştirilmiştir. Bununla birlikte onun sika bir râvi olduğu ifade edilmiştir.[1457]

Vezir ve hadis hâfızı İbn Hinzâbe'nin kâtibi Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed ilim ehli ve hadis ilminde marifet sahibi bir muhaddis olarak nitelenmiştir. Bununla birlikte Ebu'l-Kasım el-Begavî'den rivayet ettiği asıllar içinde sadece bir cüzden başka sahih olanı bulunmadığı ifade edilerek eleştirilmiştir. Bu bir cüzde semâ kaydı usulüne uygun olarak bulunmaktadır. Fakat bunun haricindekilerde semâ kaydı sahih olarak bulunmamaktadır.[1458]

Ebû Abdullah İbn Dûst kitaplarını Dicle Irmağı'na düşürmüştür. Irmağa düşen kitaplardaki hadisleri başka kitaplardan yazarak kendisine yeni nüshalar oluşturmuştur. Fakat yeni yazdığı nüshaları hocalarından dinlemediği için eleştirilmiştir. İddiaya göre hadis rivayet ettiği kitaplarının Dicle'ye düşürdüğü kitaplardan olduğu anlaşılmasın diye toprağa bulayarak eski süsü vermeye çalışmıştır. Bunun için onun marifet sahibi bir muhaddis olmasına rağmen hadis rivayetinde zayıf olduğu ifade edilmiştir. İbnü'l-Cevzî ise

---

1456 Hatîb, *Târîh*, 10/176; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/27; Zehebî, *Târîh*, 8/477; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/421.

1457 Hatîb, *Târîh*, 4/206.

1458 Hatîb, *Târîh*, 2/169; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/69; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 51/86; Zehebî, *Siyer*, 12/483; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/519.

muhaddislerin nüsha hassasiyetlerini eleştirerek bunun bir râvi için cerh sebebi olamayacağını dile getirmiştir.[1459] Benzer şekilde, Ebû Bekir el-Katî'î'nin bazı kitapları nehre düşmüştür. Nehre düşen kitaplarında yer alan hadisleri, kendisinin semâ'ı olmayan bir kitaptan tekrar yazmıştır. Hadis münekkidleri bu yaptığından ötürü onu eleştirmişlerdir.[1460]

Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Âbenûsî, Berkânî'ye Ebû İsa et-Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini okumak istemiştir. Fakat Berkânî bu eseri dinlediğini ancak ona ait aslı bulunmadığını söyleyerek bu isteği reddetmiştir. Berkânî, İbnü'l-Âbenûsî öldükten sonra kitapları arasında Tirmizî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'ini görmüştür. Kitabın rivayet zincirinin olduğu terceme kısmında, İbnü'l-Âbenûsî'nin bu kitabı Berkânî'den dinlediği kaydedilmiştir. Ona kitabı okumayı reddeden Berkânî duruma şaşırmış ve onu cerh etmiştir. Hocası Berkânî'den bu olayı dinleyen Hatîb diğer hocası Hamza b. Muhammed b. Tâhir ed-Dekkâk'a gidip bu olayı anlatmıştır. Hamza b. Muhammed, İbnü'l-Âbenûsî'nin kasten yalan söyleyen biri olmadığını, fakat kitap toplama sevdasının onun içine işlediğini, bunun için bir kitap eline geçerse onun başına önce rivayet zincirini yazıp kendisinin ve bu kitabı dinlemeyi planladığı hocasının adını yazdığını, sonra da gidip bu kitabı o hocadan dinlediğini söylemiştir.[1461]

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Osman el-Kattân'dan hadis yazmıştır. Onun hadis rivayetindeki durumunu kitapları üzerinden değerlendiren Hatîb, hoşnut olacağı bir aslını görmediğini söyleyerek onu eleştirmiştir.[1462]

Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed et-Temîmî (öl. 412/1021), Ebû Amr İbnü's-Semmâk'ten düzgün hadisler rivayet etmiş; fakat Muhammed b. Hasan b. Ziyad en-Nakkâş'tan bâtıl hadisler rivayet etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ondan hadis yazmış ve onun sahip olduğu rivayetleri yazıp usulüne göre dinlediği bir aslı olmadığını, hadisleri yazıp hocalarına okumadan

---

1459 Hatîb, *Târîh*, 6/321; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/121; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/153; Zehebî, *Siyer*, 17/323; Zehebî, *Târîh*, 9/116; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/653; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 2/92.

1460 Hatîb, *Târîh*, 5/116; Zehebî, *Târîh*, 8/282; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/418; İbn kutluboğa, *es-Sikât*, 1/293.

1461 Hatîb, *Târîh*, 6/231.

1462 Hatîb, *Târîh*, 4/86; Zehebî, *Târîh*, 9/145; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/338.

rivayet ettiğini ve bu yüzden onun hadis rivayetinde hüccet değeri olmayan bir râvi durumunda olduğunu söyleyerek eleştirmiştir.[1463]

Dönemin önde gelen muhaddislerinden Ebû Hafs İbn Şahin rıhleye çıkarken kitaplarını bir arkadaşına emanet etmiştir. Rıhleden döndüğünde kitaplarının yitirildiğini öğrenmiştir. Hadisleri ezber olan İbn Şâhîn yitirilen nüshaları hâfızasından yeniden yazmıştır. Fakat bu eserler hocadan dinlenmemiş ve hocanın kitabıyla muâraza edilmemiş olduğu için fer‘ olarak adlandırılmakta ve bu kitaplardan hadis rivayet edilememektedir. Fakat İbn Şâhîn bu usule riayet etmemiş ve semâ etmeksizin bu kitaplardan hadis rivayet etmiştir. Hatta bu konuda usule aykırı davrandığı konusundaki eleştirilere "Ben [hadisleri kendim] yazarım, mu‘âraza etmem." diyerek tepki göstermiştir. Berkânî de onun "Tahrîc edip tasnif ettiğim hadislerin hiçbirini asıllarla muâraza etmedim." sözünden ötürü ondan hadis yazmayı bırakarak tepki göstermiştir.[1464]

1.3.1.3. Münker ve Bâtıl Hadis Rivâyet Etmek

Bağdatlı ravilerden çok azının münker hadis rivayet ettiği görülmektedir. Bunun daha önce zikredilen sahih hadis hassasiyetinin kökleşmesinin bir sonucu olduğu düşünülebilir. Bu başlık altında münker ve bâtıl hadis rivayet ettiği için tenkid edilen râvilere değinilecektir.

Dârekutnî, Ebu İshak Abdullah b. İbrahim b. Eyyüb el-Muharrimî'nin (öl. 304/916) güvenilebilecek bir râvi olmadığını, sika ravilerden batıl hadisler rivayet ettiğini söylemiştir. Örnek olarak onun "Allah meleklere Muhammed ümmetinden oruçlu olanlara ikindiden sonra günah yazmamalarını emretti" rivayetini zikreden Dârekutnî bu hadisin batıl olduğunu, bununla birlikte isnadındaki ravilerin tamamının sika olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla bu hadisi Ebû İshak el-Muharrimî uydurduğunu iddia etmiştir. Fakat bazı münekkidler Muharrimî'nin sadûk olduğunu ifade etmişlerdir.[1465]

1463 Hatîb, *Târîh*, 8/677.

1464 Hatîb, *Târîh*, 13/136-137; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/537; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/130; Zehebî, *Siyer*, 12/404; Zehebî, *Târîh*, 8/582; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/67; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/268.

1465 Hatîb, *Târîh*, 7/41; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du‘afâ ve'l-metrûkûn*, 1/41; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/168; Zehebî, *Mîzânü'l-i‘tidâl*, 1/41-42; Zehebî, *el-İber*, 1/446; Zehebî, *Siyer*, 11/120; Zehebî, *Târîh*, 7/76; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/304; İbnü'l-‘İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/21.

Hatîb, hocası Berkânî'ye bürokrat râvilerden Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kâtib el-Hakîmî'nin (öl. 336/947) hadis rivayetindeki durumunu sormuş, o da sika olduğunu ama münker hadisler rivâyet ettiğini söylemiştir. Bu cevapla yetinmeyen Hatîb onun rivayet ettiği hadisleri incelemiş ve içlerinde çok az münker hadis tespit edebilmiştir.[1466]

Ebû Ahmed Sa'îd b. Muhammed el-Bağdâdî (öl. 349/960) münkeru'l-hadîs olarak nitelenmiştir. Mevzu hadisler ('acâib) rivayet ettiği bildirilmiştir.[1467] Ebû Bekir el-Berkânî'ye Abdülbâkî İbn Kâni'nin hadis rivayetindeki durumu sorulmuş, o da hadisleri içerisinde münker olanların bulunduğunu ve bu sebepten zayıf olduğunu söylemiştir. Bir başka zaman tekrar sorulmuş, Bağdatlıların onu sika saydığını ama kendisine göre onun zayıf olduğunu söylemiştir.[1468] Şâmûh olarak bilinen Ebû Bekir Muhammed b. İshak b. Mihrân el-Mukrî (öl. 352/963) hadisleri içerisinde çok miktarda münker rivayet bulunduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir.[1469]

1.3.1.4. Tedlis Yapmak

Hâkim en-Nîsâbûrî, Bağdatlı hadis otoritelerini tabakalara ayırarak zikretmiş ve bunlardan Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Bâğandî el-Vâsıtî dışında kimsenin tedlis yapmadığını söylemiştir.[1470] İbnü'l-Bâğandî Bağdat'ta yaşamış olsa da Vâsıtlı olduğu için zikredilmeyecektir. İbnü'l-Bâğandî dışında tedlis yaptığı gerekçesiyle eleştirilen sadece bir râvi tespit edilebilmiştir. Bağdatlı tüccarların Horasan bölgesiyle ticari irtibatını sağlayan, tüccar olmasının yanında kıraat ilmi ve hadis rivayeti ile de ilgilenen Ebû Amr Osman b. Muhammed el-Kâri el-Muharrimî (öl. 393/1002), İbn Şâhîn'den bazı hadisler rivayet etmiş ve tedlis yapmıştır. Ardından Semerkand'a gitmiş ve orada hadis rivayet etmiştir. Orada da rivayetlerinde tedlis yaptığı tespit edilmiştir.[1471]

1466 Hatîb, *Târîh*, 2/87; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/67-68; Zehebî, *Târîh*, 7/702.

1467 Hatîb, *Târîh*, 10/158; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/325; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/157.

1468 Hatîb, *Târîh*, 12/375.

1469 Hatîb, *Târîh*, 2/72; İbn 'Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerî'a*, 1/405; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/153; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/478; Zehebî, Târîh, 8/48-49; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/554.

1470 Hâkim, *Ma'rife*, 111.

1471 Hatîb, *Târîh*, 13/206; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/40.

1.3.1.5. Bidʿat Fırka Mensubiyeti

Bidʿat ehli olduğu iddia edilen râvilere yöneltilen eleştiriler incelendiğinde onların Şiî, Râfızî, Mutezilî olmakla, halku'l-Kur'ân tartışmalarında karşı tarafta olmasalar bile vakıf veya lafız[1472] görüşünü benimsemekle veya Ashâbu'l-hadîs tarafından bidʿat sayılan kelam ve felsefe ilimleriyle ilgilenmekle itham edildikleri görülmektedir.[1473] Mutezile mezhebinin mihne sürecinden sonra zayıflaması ve müntesiplerinin azalması sebebiyle bu dönemde itizâl eleştirilerinin azaldığı, Şiîlik ve Râfızîlik ithamlarının yoğunlaştığı görülmektedir. Fakat bu dönemde Şiîlik ve Râfızîlik ithamlarına maruz kalan râvilerin hepsinin söz konusu mezhebin itikadî görüşlerini benimseyen ve o mezhebe müntesib kişiler olmadığı bilinmelidir. Tafdîl meselesinin hararetle sürdürüldüğü bu asırda söz konusu mezhebin itikadi görüşlerini benimsemeseler de Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün gören kişiler Şiî veya Râfızî olarak nitelenebilmiştir. Mesela Ebu'l-Kasım el-Ezherî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed b. Eyyüb (öl. 321/933) hakkında "Ebû Cafer et-Taberî'den semâʿı sahihti. Fakat pis mezhepli bir Râfızî idi."[1474] demiştir. Hatîb, Ezherî'nin eleştirisine maruz kalan bu râviyi Ebû Bekir Muhammed b. Ömer ed-Dâvudî'ye sormuş, o Ebû Bekir İbn Eyyüb'ün sika ve semâʿı sahih bir râvi olduğunu söylemiştir. Bu cevaptan tatmin olmayan Hatîb radikal bir Râfızî olduğuna yönelik ithamları sorunca da Dâvûdî "Bu konuda ondan yadırgayacağım bir şey duymadım. Zannediyorum ki o sadece Ali'yi [Osman'a] tafdîl ediyordu."[1475] demiştir.

Muhaddisler prensip olarak bidʿat ehli olarak gördükleri mezheplere mensup râvilerden hadis alınamayacağını kabul etseler[1476] de pratikte bunun her durumda uygulanmadığı görülmektedir. Râvi eğer hadis rivayetini kusursuz

---

1472 Halku'l-Kur'ân tartışmaları çerçevesinde dile getirilen "vakıf görüşü" Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığına dair herhangi bir görüş belirtmemek anlamına gelirken; "lâfız görüşü" Kur'ân'ın manasının ezelî olduğu, fakat insanların onu telaffuzunun mahlûk olduğu yönündeki görüştür. Ashâbu'l-hadîsin büyük bir kısmı bu iki görüşü benimseyenleri eleştirmiştir.

1473 Hadislerin uydurulma sebeplerinin tespit edilmesinde bidʿat ehli râvilerin mezheplerinin bilinmesinin işlevselliğine odaklanan bir çalışma için bk. Sema Dağcı, "Hadisin Uydurulma Sebebini Tespitte Müttehem Râvinin Mezhebinin Bilinmesi: Kitâbü'l-Mevzû'ât Örneği", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 206-223.

1474 Hatîb, *Târîh*, 3/497.

1475 Hatîb, *Târîh*, 3/497; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/251; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 8/369.

1476 Hatîb, *el-Câmiʿ*, 47.

olarak gerçekleştiriyorsa bidat ehli bile olsa ondan hadis dinlemişler ve bu tür kişilerle birlikte hadis meclislerine giderek birlikte hadis yazmışlardır. Mesela Ezherî, bürokrat râvilerden Ebû Muhammed Hasan b. Hüseyin en-Nevbahtî'yi (öl. 402/1011) "Kötü mezhepli bir Râfızî" olarak nitelemiştir. Berkânî ise onun Mutezilî ve Şîa'ya meyilli bir râvi olduğunu söylemiş, bununla birlikte rivayet ettiği hadisler ve yaşamı incelendiğinde onun sadûk biri olduğunun anlaşıldığını söylemiştir. Atîkî de Nevbahtî'nin, hadis rivayetinde sika olduğunu, bununla birlikte İtizal görüşünü benimsediğini söylemiştir.[1477] Ebu'l-Hasan Muhammed b. Talha en-Ni'âlî (öl. 413/1022) ölene kadar Hatîb el-Bağdâdî ve ders grubuyla hadis yazmıştır. Hatîb onu garîb ve münker hadislerin peşinde koşan biri olarak nitelemektedir. Ondan hadis yazdığını ve onun Râfızî olduğunu söylemektedir. Ezherî ise bir gün onunla birlikteyken Muâviye b. Ebû Süfyân'ı anıp ona lânet ettiğini bildirmiştir.[1478]

Bağdatlı muhaddisler bidat ehlini eleştirseler de eğer hadisleri sahih usullere göre tahammül edip tahrif etmeden rivayet ediyorsa onlardan hadis yazmıştır.[1479] Bu tür râvilerin itikadî görüşleri açısından sorunlu olsalar da hadis rivayetinde güvenilir olduklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Mesela Berkânî'ye Muhammed b. Ömer İbn Behte'nin (öl. 394/1003) hadis rivayetindeki durumu sorulmuş, o da "Lâ be'se bih" demiştir. Ancak mezhebinde biraz sorun olduğuna dair eleştirildiğini söylemiştir. İbn Behte'nin Şiî olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Ahmed b. Muhammed el-Atîkî onun sika bir hadis râvisi olduğunu söylemiştir.[1480]

1477 Hatîb, *Târîh*, 8/253; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/86; Zehebî, *Târîh*, 9/42; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 11/326.

1478 Hatîb, *Târîh*, 3/371; Zehebî, *Târîh*, 9/227.

1479 Bid'at ehli râvilerden hadis rivayeti hususunda yapılan bazı araştıamalar için bk. Nevzat Aydın, "Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019), 1197-1212; Mesut Çetin, *Hadis İlimlerinde Ehl-i Bid'at ve Rivâyeti: Ebû Mûaz ve Abbâd b. Mansur Örneği* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Merve Çınar, *Ehli Bid'at Olarak Cerh Edilen Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri -Hâricî, Cehmî, Mürciî Râvîler Örneği-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Süleyman Doğanay, "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri", *Bilimname* 28 (Haziran 2015), 27-54; Yusuf Güneş, *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Serdar Murat Gürses, "Tirmizî'nin Bid'atçı Râvilerden Rivayetleri", *HADITH* 6 (2021), 4-43; Fuat Karabulut, "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti -Sahîhih-i Müslim Özelinde-", (Ankara: Fenomen Yayıncılık, 2022).

1480 Hatîb, *Târîh*, 4/56.

Fanatik bir Râfızî olarak nitelenen Ebû Muhammed Sehl b. Ahmed ed-Dîbâcî'nin (öl. 380/990) evinin duvarlarında -Ali hariç- Ebû Bekir, Ömer ve diğer aşere-i mübeşşereye lânet yazılı tablolar asılı olduğu söylenmiştir. Rafızîliğinin dışında rivayet ettiği hadislerin yazılı olduğu sahih bir usulle semâ edilmiş kitaplarının bulunmadığı, bu sebeple hadis rivayetinde güvenilir bir râvi olmadığı ifade edilmiştir.[1481]

Hatîb el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasan Abbas b. Ömer el-Kelvezânî'den (öl. 414/1023) hadis yazmıştır. Onun fanatik bir Râfızî olduğunu; aynı zamanda hadis rivayetinde sika olmadığını söylemiştir. Kelvezânî, dinlemediği hocalardan hadis rivayet ettiğini iddia etmiştir. Hatîb onun yalancı olduğunu anladığında ondan hadis yazdığı kitabını yakarak imha etmiştir.[1482]

Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî kaynakların ittifakı ile Şîa'ya meyli bir hâfız olarak nitelenmektedir. Kûfeli Şiî Hâfız İbn 'Ukde'ye uzun süre talebelik etmesi bu ithama gerekçe teşkil etmiş olmalıdır.[1483] Sem'ânî onun Şîa'ya meylini "müfrit" olarak nitelemektedir.[1484]

Dârekutnî birçok alanda olduğu gibi edebiyat, özellikle de şiire ilgisi bilinen bir hâfızdır. Bu ilgisi sebebiyle çok sayıda şiir ezberleyen Dârekutnî, Şiî Şâir Seyyid el-Himyerî'nin divanını da ezberlemiştir. Bu sebeple onu bazıları Şiîliğe meyli olmakla itham etmiştir.[1485] Fakat bu eleştirinin Sünnî hadis dünyasında bir etkisi olmamıştır. Zira Dârekutnî Ehl-i sünnet itikadına bağlılığıyla bilinen bir hâfızdır.[1486]

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Bekir Muhammed b. Fâris b. Hamdân el-Ataşî el-Ma'bedî'nin (öl. 360/970) radikal bir Râfızî olduğunu aynı zamanda hadis ilminde de zayıf olduğunu söylemiştir.[1487] Ebu'l-Hasan Ahmed b.

1481 Hatîb, *Târîh*, 10/176; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/27; Zehebî, *Târîh*, 8/477; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/421.

1482 Hatîb, *Târîh*, 14/58; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/384; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/329; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 209; Zehebî, *Târîh*, 9/236; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/412.

1483 Hatîb, *Târîh*, 4/42; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/170; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11/296; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/408; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/311.

1484 Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/285.

1485 Ayrıntılı bilgi için bk. Metin Tekin, "Dârekutnî'nin Teşeyyu' ile İtham Edilmesi", *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 1669-1699.

1486 Hatîb, *Târîh*, 13/488; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 8/428.

1487 Hatîb, *Târîh*, 4/271; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 42/244; Cevrekânî Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim b. Hüseyin el-Hemedânî, el-Ebâtîlu ve'l-menâkîru ve's-sıhâhu ve'l-meşâhîr, thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî (Riyad-Hindistan: Dâru's-Sumey'î – Müessesetü Dâri'd-Da've, 1422/2002), 1/391.

el-Ferec el-Varrâk'ın (öl. 392/1001) Bağdat dışına çıkmamış; fakat çok miktarda hadis yazmış bir râvidir. Şîa'ya meyli olduğu söylenmiş; bununla birlikte sika olduğu ifade edilmiştir.[1488] Darekutnî'ye İbnü'l-Muzaffer sorulmuş, onun "sika ve me'mûn" olduğunu söylemiştir. Şîa'ya meyli olduğu yönündeki ithamlar zikredilince de "[Şîa'ya meyli] Çok az, zarar vermeyecek kadardır inşaallah." demiştir.[1489]

Ebu'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhid'in hadis rivayetinde kötü bir durumda olduğu, itikâdî görüşlerinin propagandasını yapan bir Mutezilî olduğu ifade edilmiştir. Hasan b. Muhammed el-Hallâl da onun propagandist bir Mutezilî olduğunu söyledikten sonra ondan hadis rivayet etmenin doğru olmadığını söylemiştir. Bununla birlikte bu râvi mahkemelerde şahitlik eden önde gelen profesyonel şahitlerden biridir.[1490] Dolayısıyla onun haddi zatında güvenilir ve yalan söylemeyen bir karaktere sahip olduğu, fakat propagandasını yaptığı inanç sistemi gereğince kendisinden hadis rivayet edilmesinin riskli bulunduğu söylenebilir.

Edebiyat ve bürokrasi dünyasının önde gelen isimlerinden Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Kâtib el-Merzubânî birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş, ağırlıklı olarak edebî ve tarihî rivayetlere ilgi duyan bir bürokrattır. Büveyhî Hükümdarı Adududdevle Bağdat'a geldiği zaman onun evine uğrayarak onunla sohbet ederdi. Merzubânî'nin, kendi zamanına kadar yaşayan şairleri tabakalara ayırdığı biyografik eseri bulunmaktadır. Hadis münekkidlerinden Ebu'l-Kasım el-Ezherî onu yalancılıkla itham etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise onun yalancılıkla itham edilmesinin doğru olmadığını, onun en büyük kusurunun Mutezilî olması ve hocalarından icazet yoluyla aldığı rivayetleri aktarırken tahdîs ve ihbâr sîgaları kullanması ve bunları icâzetle aldığını açıklamaması olduğunu söylemiştir. Onun Mutezilî olmasının yanında Şiîlik eğilimi de bulunduğunu belirtmiştir.[1491]

1488 Hatîb, *Târîh*, 5/562.

1489 Sülemî, *Suâlât*, 292-293; Zehebî, *Siyer*, 12/394-395.

1490 Hatîb, *Târîh*, 10/480-481; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/342; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 1/317; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 201; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/357; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/229.

1491 Hatîb, *Târîh*, 4/229; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/372; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/672; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/620; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 367; Zehebî, *Siyer*, 12/413; Zehebî, *Târîh*, 8/564; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 4/166; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/415; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/444.

Bir önceki asırda birçok tartışmaya konu olan halku'l-Kur'ân meselesinin 4./10. asırda harareti azalsa da etkilerinin hâlâ devam ettiği görülmektedir. Bu asrın önemli muhaddislerinden ve kıraat âlimlerinden Abdullah b. Nâciye hadis birikiminin genişliği ve güvenilir bir râvi olması nedeniyle övülürken Ebû Ali el-Kerâbîsi'ye (öl. 248/862) yakın oluşu ve bir müddet ona öğrencilik yapması sebebiyle eleştirilmiştir.[1492] Kerâbîsî, 3./9. asırda halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ın mahlûk olmadığını; fakat kulların onu telaffuzunun mahlûk olduğunu söylediği için Ahmed b. Hanbel ve taraftarları tarafından şiddetli eleştirilere maruz kalmış ve dışlanmıştır.[1493] Ona yakın olduğu için de İbn Nâciye eleştirilmiştir.

Dârekutnî, Ebu'l-Kasım Abdülvehhab b. İsa b. Ebû Hayye'nin (öl. 319/931) hadis rivayetinde sika olduğunu, bununla birlikte halku'l-Kur'ân meselesinde herhangi bir görüş belirtmeyip tarafsız kalarak "vakıf görüşüne sahip" olmakla itham edildiğini söylemiştir. Hatîb el-Bağdâdî de onu hadis rivayetinde sadûk olduğunu ve Kur'ân'ın yaratılmışlığı tartışmasında vakıf görüşünü benimsediğini ifade etmiştir.[1494]

Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu Ebu'l-Kasım İsa b. Ali b. İsa b. Dâvud b. el-Cerrâh (öl. 391/1000) babası başta olmak üzere çok sayıda muhaddisten hadis dinlemiş bir muhaddistir. İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'te mantık ve kadim ilimlerde (felsefede) zamanının en önde gelen âlimlerinden biri olduğunu söyleyerek onu övmüştür.[1495] Hatîb el-Bağdâdî bu iddiayı *"Filozofların görüşlerinden bazılarına sahip olduğu iddia edilmiştir"*[1496] sözleriyle dile getirmekle yetinirken; Zehebî ise daha sert bir üslup kullanarak bu ilimlerle ilgilenmesinin onun için bir meziyet değil aksine yüz kızartıcı bir şenaat olduğunu, bununla birlikte hadis ilmindeki gayreti sebebiyle rahmete mazhar olacağını umduğunu söylemiştir.[1497]

Ashâbu'l-hadîs, felsefe gibi kelâm ilmine de karşı bir duruş sergilemiştir. Asrın önde gelen hâfızlarından Dârekutnî'nin *"En çok öfkelendiğim şey kelâm*

1492 Hatîb, *Târîh*, 11/314; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/147.

1493 3./9. asır Bağdat'ında hadis çalışmalarını genel hatlarıyla değerlendiren bir araştırma için bk. Musa Erkaya, "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Aralık 2008), 247-274.

1494 Hatîb, *Târîh*, 12/287; Zehebî, *Târîh*, 7/356; Irâkî, *Zeylu Mîzâni'l-i'tidâl*, 154.

1495 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 161.

1496 Hatîb, *Târîh*, 12/516.

1497 Zehebî, *Siyer*, 12/477.

ilmidir" sözü de bu duruşun en açık göstergelerinden biridir. Zehebî onun bu sözünün ardından onu övmüş ve "Bu öyle bir adamdır ki asla kelâm ve cidâl ilmiyle uğraşmadı. Aksine selefî idi." diyerek onun Ashâbu'l-hadîsin duruşuna uygun tavır sergilediğini ifade etmiştir.[1498] Kelâm ilmine karşı olan ashâbu'l-hadîs, bu ilimle ilgilenen kişileri eleştirmiştir. Fakat prensip ve pratik tavırları paralel olmayan ashâbu'l-hadîs, felsefeyle ilgilenen kişileri eleştirse de hadis rivayetinde güvenilir olanlardan hadis dinlemiş, onların güvenilir olduklarını açıkça söylemekten de çekinmemiştir. Mesela Ebû Bekir Muhammed b. Ferec el-Bezzâz'ın (öl. 417/1026) hadis rivayetinde sika olduğu ifade edilmekle birlikte Eş'arî kelamıyla ilgilendiği özellikle belirtilmiştir.[1499] Ebu'l-Hasan Vişâh b. Abdullah'ın (öl. 425/1033) hadis rivayetinde sadûk biri olduğu söylenmiş; fakat itizal görüşü olduğu yönünde iddiaların bulunduğu da dile getirilmiştir.[1500] Yaşadığı dönemde hem Bağdat'ın hem de İslam dünyasının en önemli hâfızlarından biri olan Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî'nin mütekellimlerden bir grupla dostluk etmesi sebebiyle ashâbu'l-hadîsin birçoğunun gözünden düştüğü iddia edilmiştir.[1501]

Bidʿat ehline karşı keskin bir tavır koyan Ashâbu'l-hadîs onlardan hadis rivayet etmemek gerektiğini ilan ederken aynı zamanda onları destekleyen rivayetlerin de yazılmaması ve rivayet edilmemesi gerektiğini ilim talebelerine salık vermişlerdir. Ashâbu'l-hadîsin teo-stratejik tahdîs tutumu olarak adlandırılabilecek bu tavır, hadis rivayetinde güvenilir olsalar da bidat ehlinin rivayetlerinden uzak durmayı gerektiriyordu. Mesela Hatîb el-Bağdâdî hocası Berkânî'ye İbn Cerîr et-Taberî'nin en gözde öğrencilerinden biri olan Mu'âfâ b. Zekeriya'yı sormuş, Berkânî de insanların en âlimi olduğunu söyleyerek onu övmüştür. Hatîb bu defa onun hadis rivayetinde durumunun nasıl olduğunu sormuştur. Berkânî bu soruya ashâbu'l-hadîsin teo-stratejik tahdîs tutumunu en açık şekilde gösteren ifadelerle cevap vererek *"Durumunu bilmiyorum. Ama Şîa'nın meylettiği hadisleri çok rivâyet ediyor."*[1502] diyerek onun tek kusurunun bidat ehline fayda sağlayacak rivayetleri naklet-mek olduğunu ifade etmiştir. Burada Muʿâfâ b. Zekeriya'nın kendisine veya rivayetlerine herhangi bir eleştiri bulunmamaktadır. Rivayet ettiği hadisler

1498 Zehebî, *Siyer*, 16/457.
1499 Hatîb, *Târîh*, 4/271.
1500 Hatîb, *Târîh*, 15/684.
1501 Zehebî, *Siyer*, 16/91.
1502 Hatîb, *Târîh*, 15/309.

sahih olsa da bidat ehline fayda vermesi sebebiyle bu rivayetlerden uzak durması beklendiği ifade edilmektedir.

1.3.1.6. Rivayet İçin Ücret Almak

Râvilerin hadis rivayetinde hasbî davranmaları gerektiği vurgulanmış, rivayet için ücret almak bazı muhaddisler tarafından hoş karşılanmamıştır.[1503] Fakat ömrünü hadis ilmine adayan, geçim için bir meslek icra etmeye vakti olmayan kişilerin hadis rivayeti mukabilinde ücret alması caiz görülmüştür.[1504]

4./10. asırda hadis rivâyeti için ücret alan sadece bir muhaddis tespit edilebilmiştir. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ahmed "İbn Lü'lü'" ölene kadar hadis rivayeti için iki dânik ücret alırdı. Meclisine gelen öğrencilerin sayısını sorar ona göre ücret isterdi. Birgün adeti üzere yine gelen öğrencilerin sayısını sormuş ve onları meclise kabul etmiştir. Zikredilen sayıdan bir fazla kişi bulunduğunu gören İbn Lü'lü' onun dışarı çıkmasını istemiştir. Bu hadis tâlibi odadan çıkarak evin misafirlerin karşılandığı sofasında oturmuştur. Mecliste hadisleri hocaya kıraat eden arkadaşı da okunan hadisleri onun da duyması için yüksek sesle okumaya başlamıştır. Durumu anlayan İbn Lü'lü' hizmetçisine sofada oturup def çalmasını söylemiştir. Böylece okunan hadisleri işitmesini engellemiştir. [1505]

1.3.2. Zabt Vasfına Yönelik Eleştiriler

Bağdatlı râvilere yönelik zabt[1506] esaslı eleştirilerin tesâhül, gaflet, telkin, galat, vehim, lahn, tashif, teferrüd, ihtilât ve hocanın aslı ile muaraza etmemekten ibaret olduğu tespit edilmiştir.

[1503] Hadis rivayeti için ücret almak hakkında yapılan bazı araştırmalar için bk. Selahattin Aydemir, "Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülahazalar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1099-1129; Ali Sever, *Dehlizden Tasnife Bir Ömür İbrahim Harbi ve Hadis İlmine Katkıları* (Bursa: Emin Yayınları, 2023), 106-108.

[1504] İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, 118-119.

[1505] Hatîb, *Târîh*, 13/566-567; Zehebî, *Siyer*, 12/335; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/327; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/165; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *el-İber*, 2/150; Zehebî, *Târîh*, 8/441; Yâfi'î, *Mirâtü'l-cenân*, 2/306; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/226-227; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/410;

[1506] Zabt terimi hakkında yapılan bazı çalışmalar için bk. Mehmet Dinçoğlu, "Hadis İlmindeki Zabt Teriminin Anlamı ve İşlevselleştirilebilme İmkânı", *Journal of International Social Research* 9/43 (Nisan 2016), 2450-2462; Mustafa Öztürk, "Hadis Rivâye-

1.3.2.1. Tesâhül

Muhaddisler hadisi din olarak gördükleri için hadis rivayetinde gevşeklik gösterilmesine şiddetle karşı çıkmışlardır.[1507] Hadis rivayetinde titizlik göstermeyen râvileri kayıt altına alarak ifşa etmişlerdir. Bağdatlı ravilerden titiz davranmadıkları için eleştirilenlere değinilecektir. es-Sûfiyyu's-sağîr olarak tanınan Ebu'l-Hasan Ahmed b. Hüseyin (öl. 302/914) hadis rivayetinde "leyyin" bir râvi olarak nitelenmiştir. Bazı insanların onun hadis rivayetindeki tesâhülünü bilmelerine rağmen ondan hadis yazdığı, Ahmed b. Hanbel ve birçok kişinin ise hadislerini terk ettiği ifade edilmiştir.[1508]

Ezherî, İbn Zünbûr'un İbn Menî'den rivayetlerinin zayıf; Derbî'den rivayetlerinin ise sahih olduğunu söylemiştir. Atîkî ise onun mütesâhil olduğunu ifade etmiştir.[1509] Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed el-Kureşî (öl. 304/916) Isfahan'a gidip orada hadis rivayet etmiştir. Burada hadis rivayet ederken titiz olmadığı ve mütesâhil davrandığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ebû Bekir b. Abdân eş-Şîrâzî, onun Şîrâz'a gelerek hadis rivayet ettiğini, ondan hadis dinlediğini ama ondan dinlediği hadisleri rivâyet etmeyi reddettiğini, zira onun hadis rivayetinde "leyyin" olduğunu söylemiştir.[1510]

Ebu't-Tayyib Osman b. Amr İbnü'l-Müntâb ed-Dekkâk'ın tesâhül sahibi olduğu, muteber bir asla sahip olmadığı ve dinlemediği hocalardan hadis yazdığına dair eleştirilere daha önce değinildiği için burada tekrarlanmayacaktır. Aynı şekilde Kadı Ahmed b. Kâmil'in hadis rivayetinde mütesâhil olduğu ve kitabında olmayan bazı hadisleri hâfızasından rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirildiğine; Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Büzûrî'nin de gaf-

---

tinde Telkin Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 8/2 (Haziran 2013), 107-124; Veli Tatar, "Zabt Kusurlarından 'Sûü'l-Hıfz' Bağlamında Hafızanın Râvilerin Değerlendirilmesine Etkisi", *İslam Medeniyetinin Kurucu Unsurları: Kur'ân-Sünnet-Akıl*, ed. Veysel Özdemir vd. (İstanbul: Kitap Dünyası, 2023), 331-349; Muhammet Enes Sekman - Mahmud A. Raşid, "Kitâbet ve Tasnif Dönemi Muhaddislerin Tahammül ve Eda Zabt Yöntemleri", *IUG Journal of Islamic Studies* 30/4 (2022), 818-851.

1507 İbn ʿAdî, *el-Kâmil*, 1/254.

1508 Zehebî, *Târîh*, 7/59; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 1/316; Hatîb, *Târîh*, 5/159-160; Zehebî, *el-İber*, 1/445; Zehebî, *Siyer*, 11/95; İbn Hacer, *Lisânü'-l-Mîzân*, 1/435; İbnü'l-ʿİmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/19.

1509 Hatîb, *Târîh*, 4/57; Zehebî, *Mîzânü'l-iʿtidâl*, 3/671; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-duʿafâ*, 2/620; Zehebî, *Siyer*, 12/480; Zehebî, *Târîh*, 8/770; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/413.

1510 Hamza es-Sehmî, *Suâlât*, 158; Hatîb, *Târîh*, 6/164; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 5/239; Zehebî, *Siyer*, 11/152; Zehebî, *Târîh*, 7/75.

let ve tesâhülü gerekçesiyle eleştirildiğine de daha önce değinilmiştir. Ebu'l-Abbas Abdullah b. Musa el-Hâşimî (öl. 374/984) hadis münekkidlerinden Atîkî tarafından sika olarak değerlendirilmesine karşın İbn Ebu'l-Fevâris tarafından şiddetli tesâhüle sahip bir râvi olarak nitelenmiştir.[1511]

Ebu'l-Kasım İsmail b. Sa'îd el-Mu'addel (öl. 392/1001),[1512] Ebû Bekir Muhammed b. Humeyd el-Muharrimî (öl. 361/971),[1513] Ebû Bekir Muhammed b. İshak el-Katî'î (öl. 378/998),[1514] Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Varrâk (öl. 361/971),[1515] Ebû Ahmed Abdurrahman b. Haris el-Ganevî (öl. 364/974),[1516] Ebû Muhammed Ali b. Abdullah el-Cevherî (öl. 365/775),[1517] Ebû Bekir Muhammed b. Cafer el-Müeddib (öl. 366/976),[1518] Ebû Sa'îd Hasan b. Cafer el-Harbî (öl. 376/986),[1519] Ebu'l-Feyyâd Muhammed b. Ahmed el-Kâtib (öl. 379/989),[1520] Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mukrî (öl. 392/1001),[1521] Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mehâmilî (öl. 357/967),[1522] Ebu't-Tayyib Osman b. Amr ed-Dekkâk (öl. 389/999),[1523] Kadı Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Cerrâhî (öl. 376/986),[1524] Ebû Abdullah Hüseyin b. Muhammed ed-Dekkâk (öl. 375/985)[1525] mütesâhil oldukları; Ebû Bekir Muhammed b. Halef ed-Dabbî (öl. 306/918),[1526] Ebu'l-Hasan Ali b. Mu-

---

1511 Hatîb, *Târîh*, 11/385; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/509; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/25.

1512 Hatîb, *Târîh*, 7/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/33; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/232; Zehebî, *Târîh*, 8/710; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/129.

1513 Hatîb, *Târîh*, 3/68; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/213; Zehebî, *Târîh*, 8/197.

1514 Hatîb, *Târîh*, 2/77.

1515 Hatîb, *Târîh*, 13/224; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/112; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/484;

1516 Hatîb, *Târîh*, 11/602; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/555; Zehebî, *Târîh*, 8/229; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/93.

1517 Hatîb, *Târîh*, 13/448; Zehebî, *Târîh*, 8/244.

1518 Hatîb, *Târîh*, 2/533; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/250; Zehebî, *Târîh*, 8/153; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/311.

1519 Hatîb, *Târîh*, 8/244; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 12/268; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/481; Zehebî, *Siyer*, 12/362; Zehebî, *Târîh*, 8/425; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/31.

1520 Hatîb, *Târîh*, 2/168; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/341.

1521 Hatîb, *Târîh*, 11/368; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 4/585.

1522 Hatîb, *Târîh*, 4/145; Zehebî, *Târîh*, 8/120; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/375.

1523 Hatîb, *Târîh*, 13/204; Zehebî, *Târîh*, 8/650.

1524 Hatîb, *Târîh*, 13/321; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/121; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/517; Burhan el-Halebî, *el-Keşfu'l-hasîs*, 186.

1525 Hatîb, *Târîh*, 8/669; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/190; Zehebî, *Siyer*, 12/329; Zehebî, *Târîh*, 8/412.

1526 Hatîb, *Târîh*, 3/128; Zehebî, *Siyer*, 11/145; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/538; Zehebî, *Dîvânu'd-du'afâ*, 349; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/120.

hammed el-Mukrî (öl. 339/950),[1527] Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Kantarî (öl. 348/959),[1528] Ebu'l-Ferec Muhammed b. İbrahim İbn Sekra (öl. 355/965),[1529] Ebû Bekir Muhammed b. Ali İbnü'r-Rummânî (öl. 352/963)[1530] ve Ebu'l-Abbas Ubeydullah b. Cafer el-Bezzâz (öl. 309/921)[1531] ise leyyin oldukları gerekçesiyle eleştirilmiştir.

1.3.2.2. Gaflet

Sahip olduğu hadis birikimini usulüne uygun bir yöntemle edinmiş fakat rivayet ederken çok fazla gaflete düşen râvilerden hadis dinlemek caiz olmakla birlikte mekruh görülmüştür. Böyle bir râvi, tesâhül ve gaflet sebebiyle hadis rivayetinde zayıf sayılmıştır.[1532] Gaflet sebebiyle eleştirilen Bağdatlı râvilere değinilecektir.

Dârekutnî, Ebû Muhammed Bünân b. Ahmed el-Kattân (öl. 302/914) hakkında "leyse bihî be's" dedikten sonra onun gaflet sahibi bir râvi olduğunu söylemektedir.[1533]

İbn Ebu'l-Fevâris, Ebû İshak İbrahim b. Ahmed el-Büzûrî'nin (öl. 361/971) Kur'an ehli ve kişilik sahibi bir Müslüman olduğunu, fakat hadis rivâyetinde nahoş durumda bulunduğunu söylemiş ve onu gaflet ve tesâhül sahibi bir râvi olarak nitelemiştir.[1534]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harbî (öl. 386/996) sadece dinlediği hadisleri rivayet eden "semâ'ı sahih" bir râvi olarak nitelenmiştir. Ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybettiğinde hadis talebelerinden bazıları ona hocalarından dinlemediği hadisleri okudular. Hadislerini ezbere olmadığı için kendisine okunan hadisleri, hocalarından dinleyerek icâzetini aldığı hadisler zannetmiştir. Bazı münekkidler bu konuda onun bir suçunun olmadığını ifade etmiştir. Ashâbu'l-hadîsten bazıları da dinlemediği hadisleri rivayet etmesini eleştirmiştir.[1535]

1527 Hatîb, *Târîh*, 13/550.
1528 Hatîb, *Târîh*, 2/108; Irâkî, *Zeylu Mîzâni'l-i'tidâl*, 178.
1529 Hatîb, *Târîh*, 2/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/92; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, 5/52; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/470.
1530 Hatîb, *Târîh*, 4/143; Zehebî, *Târîh*, 8/50.
1531 Hatîb, *Târîh*, 12/61.
1532 Hatîb, *el-Câmi'*, 50.
1533 Hatîb, *Târîh*, 7/591; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 2/364.
1534 Hatîb, *Târîh*, 6/506.
1535 Hatîb, *Târîh*, 13/495; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/568.

Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd sadûk ve ârif bir râvi olarak nitelenmiştir. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî onu kendi aslında bulunmayan hadisleri rivayet ettiği gerekçesiyle eleştirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî ise Dârekutnî'nin bu eleştirisine değindikten sonra ömrünün sonlarına doğru görme yetesini kaybettiği dönemde hadis talebelerinin ona söz konusu hadisleri okumuş olabileceğini söylemiştir. Dolayısıyla burada taammüden bir hadis hırsızlığının olmadığını, telkin sonucu ezbere olmadığı hadislerin kendisine okunduğunu ifade etmektedir.[1536]

1.3.2.3. Galat

Meşhûr sûfî Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî, rivayet ettiği hadislerde fahiş ğalatlar yaptığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Sûrî, onun kasten yalan söylemediğini, hadisleri karıştırdığını söylemiştir.[1537]

Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. İshak İbnü's-Savtî (öl. 393/1002) çok vehimleri ve ğalatı[1538] olan bir râvi olarak nitelenmiştir. Muhammed b. Ebu'l-Feth ise onun hakkında "Onun durumu hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyorum." demiştir.[1539]

1.3.2.4. Vehim

Râvinin sahip olduğu rivayetleri farklı zamanlarda farklı şekillerde rivayet etmesi şeklinde tanımlanan vehim,[1540] râvinin zabtının kusurlu olduğunu gösteren ve râvinin zayıf kabul edilmesine yol açan bir tenkiddir.[1541]

Dârekutnî, Ebû Abdullah Ahmed b. Hasan es-Sûfî'nin (öl. 306/918) Mâlik b. Enes'ten gelen "Nebî (s.a.v.) Ebû Cehil'e bir deve hediye etti" hadisini Suveyd b. Sa'îd → Malik → Zührî → Enes kanalıyla rivayet ettiğini ve çok kötü bir vehme düştüğünü söyleyerek onu eleştirmiştir. Fakat Hatîb el-

---

1536 Hatîb, *Târîh*, 5/312.

1537 Hatîb, *Târîh*, 5/552; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 5/22; Zehebî, *Târîh*, 8/299; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/537.

1538 Kesiru'l-galat teriminin anlam çeşitliliği hakkında bk. Nilüfer Kalkan Yorulmaz, "Cerh ve Ta'dîl İlminde Kesîrü'l-Galat Kavramı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 73-96.

1539 Hatîb, *Târîh*, 8/673; Zehebî, *Târîh*, 8/726.

1540 Vehim hakkında bazı bilgiler için bk. İbrahim Gökçe, "Ta'n Sebeplerinden Vehem", *Kilitbahir* 19 (Eylül 2021), 80-94; Emin Aşıkkutlu, *Hadiste Ricâl Tenkîdi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 134-136.

1541 Abdullah Aydınlı, *Hadis Istılahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2009), 329.

Bağdâdî buradaki hatanın Sûfî'den değil Süveyd b. Sa'îd'den kaynaklandığını, zira Sûfî'nin bu hadiste mütâbileri olduğunu ve sadece onun değil başkalarının da Süveyd'den hadisi bu şekilde rivayet ettiğini, dolayısıyla hatanın Süveyd'den kaynaklandığını söylemiştir. Dârekutnî bir başka sefer kendisine sorulduğunda Sûfî'nin sika bir râvi olduğunu ifade etmiştir.[1542]

Ebû Yusuf Yakub b. Abdurrahman el-Cessâs (öl. 331/942) rivayet ettiği hadisler çok hata (vehim) olduğu gerekçesiyle eleştirilmiş ve hadis rivayetinde hoş olmayan bir râvi olarak nitelenmiştir.[1543]

Ebû Yahya Abbâd b. Ali es-Sekkâb es-Sîrînî (öl. 309/921) Bekkâr b. Muhammed → Ebû 'Avn → İbn Sîrîn → Ebû Hüreyre tariki ile bir hadis nakletmiş, bu hadisin rivayetinde vehme düştüğü gerekçesiyle zayıf olarak nitelenmiştir.[1544] Meşhur hâfızlardan Ebû Bekir eş-Şâfi'î bir rivayetin isnadındaki râvileri takdim-tehir ettiği için eleştirilmiştir.[1545]

Hadis hafızlarından Ebû Hafs Ömer b. Cafer b. Abdullah İbn Ebu's-Serî el-Varrâk, hadis ilmindeki marifeti sebebiyle birçok muhaddisin hadislerinden seçkiler yapmış ve Bağdatlı muhaddisler onun seçkilerini hocalardan dinlemiştir. Fakat bu seçkiler bazı muhaddisler tarafından hatalı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, onun özellikle Ebû Bekir eş-Şâfi'î'ye yaptığı intikâları konusundaki hatalarını derlemiş ve bu hataları bir risâle kaleme alarak eleştirmiştir. Hatîb, söz konusu risaleyi incelemiş ve iki üç iddiası dışındaki tüm iddialarında Dârekutnî'nin haklı olduğunu görmüştür. Ebû Bekir İbnü'l-Ci'âbî de Hâfız Ömer b. Cafer'in hatalarını ele aldığı bir risale yayınlamıştır. Hatîb bu risaleyi de incelemiş ve İbnü'l-Ci'âbî'nin ondan aktardığının aksine Ömer b. Cafer'in bunların çoğunu doğru olarak rivayet ettiğini tespit etmiştir.[1546] Ebu'l-Ferec Muhammed b. Cafer b. Hasan (öl. 373/983) rivayet ettiği hadislerin isnad ve metinlerinde yaptığı hatalar sebebiyle eleştirilmiştir.[1547]

1542 Hatîb, *Târîh*, 5/134.

1543 Hatîb, *Târîh*, 16/431; Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, 2/759; Zehebî, *Siyer*, 11/502; Zehebî, *Târîh*, 7/653; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/178.

1544 Hatîb, *Târîh*, 12/409.

1545 Hatîb, *Târîh*, 3/484.

1546 Hatîb, *Târîh*, 13/101; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/127; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/98; Zehebî, *Siyer*, 12/237.

1547 Hatîb, *Târîh*, 2/536.

1.3.2.5. Tashîf

Birçok halifenin nedimi olan, edebiyat ve tarih başta olmak üzere birçok ilimde söz sahibi sayılan Ebû Bekir es-Sûlî aynı zamanda önemli bir hadis ravisidir. Hadis rivayetindeki durumu hakkında değerlendirme yapılmamıştır. Kadı Ali b. Muhassin et-Tenûhî, Sûlî'nin hadis rivayet ettiği bir mecliste Şevval ayında tutulması sünnet olan altı günlük orucu anlatan hadisi rivayet ederken "sitten (altı)" kelimesini "şey'en (bir miktar)" şeklinde okuyarak tashif yaptığını ifade etmiştir.[1548]

Hem hadis hâfızı hem de nahiv âlimi olan Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî cuma günleri Mansûr Câmii'nde hadis imlâ etmekteydi. Birgün bir râvi isminde tashif yapmıştır. O zamanlar genç yaşta bir ilim tâlibi olan Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî, bu tashifi meclis sonunda müstemlîye bildirmiştir. Müstemlî, Dârekutnî'nin uyarısını İbnü'l-Enbârî'ye iletmiştir. İbnü'l-Enbârî bir sonraki cuma günü, herkesin huzurunda önceki hafta akdedilen imlâ meclisinde falanca isimde tashif yaptığını ve kendisini genç Dârekutnî'nin uyardığını ilan etmiştir. Bu anlatı, Dârekutnî'nin genç yaşına rağmen yetkin ve uyanık bir ilim tâlibi olduğunu göstermesi bir yana büyük bir âlimin hata yaptığını ve bu hatayı genç bir ilim talibinin fark ettiğini herkesin önünde itiraf etme cesaretini göstermesi açısından da dikkat çekicidir.[1549]

Daha önce muhaddislerin hadis ilmini bilmeleri konusunda farklılık arz ettiklerini ifade sadedinde değinilen Varrâk Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Lü'lü' sika bir râvi olarak nitelenmekle birlikte hadis rivayet ederken çokça hata ve tashif yaptığı ifade edilmiştir. İsnadında yer alan râvileri okurken "'an 'Utey 'an Übey" demesi gerekirken "'an 'an 'an Übey" diyerek râvi isimlerinde tashif yapmıştır.[1550]

1.3.2.6. Teferrüd

İsnaddaki teferrüd ve garâbet haddi zatında mezmûm nitelikler değildir. Hatta daha önce zikredildiği gibi muhaddislerin elde etmek için ömür har-

---

[1548] Hatîb, *Târîh*, 4/681; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*, 205.

[1549] Hatîb, *Târîh*, 4/299; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/42; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, 159; Safedî, el-Vâfî *bi'l-vefeyât*, 48245; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/212.

[1550] Hatîb, *Târîh*, 13/566-567; Zehebî, *Siyer*, 12/335; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/327; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, 3/165; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/154; Zehebî, *el-İber*, 2/150; Zehebî, *Târîh*, 8/441; Yâfi'î, *Mirâtü'l-cenân*, 2/306; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 3/226-227; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/410;

cadıkları isnadlar öncelikli olarak âlî ve garîb isnadlardır. Bununla birlikte râvileri hadis uydurduğu veya hadis dinlemedikleri hocalardan hadis dinlediklerini iddia ettikleri için hadis uzmanlarının bâtıl saydığı garib hadisleri yazmak ve bunlarla vakit öldürmek hoş görülmemiştir. Sika râvilerin teferrüd ettiği hadisler ise yazılması teşvik edilmiş ve bu asrın koleksiyoner hadis yazım eğiliminin üç ayağından birini teşkil etmiştir.[1551]

Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Bûrânî (öl. 304/916) bir hadiste teferrüd etmiştir. Onun teferrüd ettiği bu hadisi hatalı rivayet ettiği, doğru olanın diğer tariklerden gelen hadis olduğu söylenmiştir.[1552]

Hasan b. Osman b. Muhammed b. Osman et-Tamtâmî el-Bağdâdî (öl. 345/956), müzâkere ve hadis rivayetinde güvenilir olmayan bir râvi olarak nitelenmiştir. Buna gerekçe olarak da onun Ebû'l-Kâsım el-Begavî, Ebû Bekir İbnü'l-Bâğandî, Abdullah b. İshak el-Medâinî ve Abdullah b. Zeydân el-Becelî'den mütâbii olmayan hadisler rivayet etmesi gösterilmiştir.[1553]

1.3.2.7. İhtilât

Râvinin görme yitişini kaybetmesi, kitaplarının yanması, kaybolması veya suya düşmesi gibi nedenlerle rivayetlerinde yanılmaya başlaması anlamında kullanılan ihtilât önemli bir zapt kusurudur.[1554]

Abdülbaki İbn Kâni' vefat etmeden yaklaşık iki sene önce ihtilât geçirmiştir. Bazı muhaddisler ondan hadis dinlemeyi bırakırken bazıları dinlemeye devam etmiştir.[1555] Ebû Bekir el-Katî'î de ömrünün sonlarına doğru görme yetisini kaybetmiş, hafıza bozukluğu yaşamış ve bunamıştır. Öyle ki kendine okunanın ne olduğunu bilmez hale gelmiştir.[1556] İbnü'l-Lebbân el-Faradî ashâbu'l-hadîse Katî'îye gitmemelerini söylemiş, onun hâfıza sorunları yaşadığı için artık güvenilir bir râvi olmadığını ve bundan dolayı kendi oğlunun ondan hadis dinlemesini de yasakladığını söylemiştir.[1557]

1551 Hatîb, *el-Câmi'*, 335.
1552 Hatîb, *Târîh*, 2/125.
1553 Hatîb, *Târîh*, 8/345.
1554 Harun Reşit Demirel, Cerh ve Ta'dîl Sözlüğü (Ankara: Sage Matbaacılık, 2018), 369.
1555 Hatîb, *Târîh*, 12/375; Zehebî, *Siyer*, 12/97; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 18/9; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudıyye*, 1/293; Sıbt İbnü'l-'Acemî, *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*, 203; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 5/50.
1556 Hatîb, *Târîh*, 5/117; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/87; Zehebî, *Târîh*, 8/282; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 1/418; Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemu'l-muhtelitîn*, 19.
1557 Zehebî, *Siyer*, 16/262; Zehebî, *Târîh*, 9/580.

1.3.2.8. Hoca Nüshasıyla Muâraza Yapmamak

Kıraat veya semâ yoluyla hocadan hadisleri yazarak kendisine bir asl/kitâb oluşturan hadis talibinin bundan sonra yapması gereken ilk iş bu nüshayı hocanın asıl nüshasıyla karşılaştırmak ve varsa hataları düzeltmektir. Muhaddisler tahammülden sonra gerçekleştirilmesi gereken bu muârazayı kitapların rivâyetinin sıhhat şartı olarak görmüşlerdir.[1558] Kitapların usulüne uygun olarak dinlenip muâraza edilmemesi hadis münekkidlerinin eleştirilerine konu olmuş ve bu iki aşamayı tamamlamamış kitaplar güvenilir kabul edilmemiştir.

Dönemin en önde gelen muhaddislerinden biri olan İbn Şâhîn rıhleye çıkarken kitaplarını bir tanıdığına emanet etmiş, fakat döndüğünde bu kitapların kaybolduğunu öğrenmiştir. Kaybolan kitaplar içindeki hadisleri ezbere olan İbn Şâhîn yaklaşık yirmi bin hadisi hâfızasından tekrar yazmıştır. [1559] Bu olayı hâfızasının gücüne olan güvenini ifade etmek için anlatan İbn Şâhîn'in tavrı hadis çevrelerinde tepkiyle karşılanmıştır. Zira yerleşen teamüllere göre İbn Şâhîn o hadisleri hocasından daha önce dinlemiş olsa da yeni yazdığı nüshaları tekrar dinleyerek kontrol ettirmeli ve icazetini almalıdır. Yeni yazılan nüsha hocadan dinlenmediği için *asl* kabul edilmemekte ve bu nüshalar *fer'* olarak isimlendirilmektedir. Fer' nüshalardan hadis rivayet eden muhaddisler cerh edilmiştir. Ebû Bekir el-Berkânî de İbn Şâhîn'in kendisine "Tahrîc edip tasnif ettiğim hadislerin hiçbirini asıllarla muâraza etmedim" dediğini ve bu sözünden dolayı tepki olarak ondan hadis yazmayı bıraktığını söylemiştir. [1560]

Nüshaların muârazası konusunda titiz olan muhaddisler ise çok yoğun eğitim programlarında bile muârazayı ihmal etmemişlerdir. Mesela İbnü'l-Furât yetmişli yaşlarda vefat edene kadar her gün gece gündüz hadis meclislerine katılarak hadis yazmıştır. Öyle ki bu yoğunluk sebebiyle hocalardan yazdığı hadisleri onların asıllarıyla muâraza edecek vakti dahi bulunmamaktaydı. Bununla birlikte muâraza konusunda titiz olan İbnü'l-Furât bu iş için bir cariyesini görevlendirmiştir. Bu câriye meclis öncesinde hocanın aslından yazılan hadisleri bu asılla karşılaştırır ve varsa hataları tashih

---

1558 Hatîb, *el-Câmi'*, 138.

1559 Hatîb, *Târîh*, 13/136-137; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımeşk*, 43/537; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 3/130; Zehebî, *Siyer*, 12/404; Zehebî, *Târîh*, 8/582; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, 6/67; İbn Kutluboğa, *es-Sikât*, 7/268.

1560 Hatîb, *Târîh*, 13/137.

ederdi. İbnü'l-Furât meclise geldiğinde daha önceden muaraza edilen nüshayı hocaya okuyarak icazetini alır, ardından diğer hocanın meclisine geçerdi.[1561]

2. DİĞER HADİS İLİMLERİ VE EDEBİYATI

Bağdatlı muhaddislerin katkısı tespit edilen ilim dalları ele alındığı için bu başlıkta İlel, Garîbu'l-hadîs, Nâsih-mensûh ilimleri ile rivayet eserleri ele alınmıştır. Bağdatlı muhaddisler tarafından herhangi bir katkı sunulduğuna dair bilgi bulunmayan Esbâbu vurûdi'l-hadîs ve Muhtelifü'l-hadîs ilimleri ele alınmamıştır.

2.1. İlel İlmi ve Edebiyatı

İllet, hadisin sıhhatini zedeleyen gizli kusur anlamında kullanılmaktadır. Hadislerdeki gizli kusurları tespit etmenin iki yöntemi bulunmaktadır. Bunların biri hadislerin bütün tariklerini inceleyerek[1562] sonuca varmak (tarikleri muâraza),[1563] diğeri ise hadislerin farklı tariklerini ezberleyip bu konuda uzun zaman uğraşı vererek elde edilen sezgisel bir bilişe sahip olmaktır. Bu tür sezgisel bilişe sahip olan illet otoriteleri bir hadis kendilerine okunduğu zaman ondaki yanlışlığı fark edebilmekte ve herhangi bir muâraza yapmaksızın illetini tespit edebilmektedir. Mesela Abdurrahman b. Mehdî "Hadisi bilmek [marifetü'l-hadîs] ilhamdır. Hadisin illetini bildiren bir âlime "Bunun delili nedir?" diye sorsan delilini söyleyemez."[1564] diyerek sezgisel bilişe işaret etmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî, hadisin illetini bilmenin cerh ve tadil ilmiyle ilgili olmadığını, zira illetin mecrûh râvilerden ziyade sika râvilerin

---

1561 Hatîb, *Târîh*, 4/208.

1562 Hadislerin değerlendirilmesinde farklı tariklerin dikkate alınmasının önemine dair yapılan bazı araştırmalar için bk. Yavuz Köktaş, "Hadîs Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Haziran 2002), 149-170; Ramazan Çoban, "Hadis Değerlendirmelerinde Rivayetin Farklı Varyantlarını Dikkate Almanın Önemi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Aralık 2016), 239-254; Fikret Özçelik, "Cerh-Ta'dîlde Rivayetlerin Muârazası: Hammâd B. Seleme'nin Kays b. Sa'd Rivayeti Özelinde", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/1 (Haziran 2020), 138-158.

1563 Diğer münekkitler gibi Müslim'in de illetin tespitinde takip ettiği temel yöntemin "muâraza" olduğuna dair tespitler için bk. Muhammet İkbal Aslan, "Hadis Tenkidinin El Kitabı: Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i", *Diyanet İlmi Dergi* 62/1 (Mart 2026), 151.

1564 İbn Ebû Hâtim Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris b. Münzir, *el-İlel*, thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd – Halid b. Abdurrahman el-Cerîsî (Riyad: Müessesetü'l-Cerîsî, 1427/2006), 1/388.

hadislerinde daha fazla bulunduğunu ve bu illetin tespitinin de hıfz, fehim ve marifetten başka yolu olmadığını söylemektedir.[1565]

İllet, râvilerin hem adalet hem de zapt kusurlarından dolayı oluşabilmektedir. İlletin hem sened hem de metinde bulunabileceği belirtilmiş olsa da ilel eserlerinde genellikle senedde oluşan illetlere değinilmiştir.[1566] Râvilerinin adalet kusurları sebebiyle illetli sayılan rivayetler incelendiğinde görülmektedir ki teferrüd eden râvilerin yalancılıkla itham edilmesi veya meçhul olması[1567] gibi gerekçelerle rivayetleri illetli sayılmıştır.[1568] Zapt kusurları sebebiyle illetli sayılan rivayetler incelendiğinde ise râvilerin kimlik bilgilerinde tahrif ve tashif yapan, onları başka râvilerle karıştıran, mevkuf rivâyetleri ref eden veya munkatı olanları vasleden, metindeki ibareleri aslından farklı olarak rivayet eden ve râvilerin şerh nitelikli olarak zikrettiği açıklamaları metinin aslından zannederek metne idrâc eden râvilerin rivayetleri illetli sayılmıştır.[1569]

Bağdatlı muhaddislerin telif ettiği kitap ve cüzler incelendiğinde onların illetleri incelediği, meclislerde rivayet edilen hadislerin ardından bu hadislerdeki illetleri zikrettikleri görülmektedir. Kayda geçen bu değerlendirmeler göstermektedir ki meclislerde sadece rivayet ile yetinilmemekte, hadis ilimlerinde otorite olan âlimler hadisleri hadis ilimleri açısından değerlendirmektedirler. Bu da Bağdatlı hadis otoritelerinin meclislerinin niteliğini göstermesi açısından kayda değerdir. Bağdatlı muhaddislerden bazıları müstakil ilel eseri yazmamış olsa da rivayet eserlerindeki hadislerden sonra yaptıkları değerlendirmeler ilel ilmine katkı sunmuştur. Kayda geçen bu tür değerlendirmelere bazı örnekler zikredilecektir. Önde gelen Bağdatlı hadis hâfızlarından İbn Sâʿid, Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik* adlı eserinin râvisidir. Bu kitabı evinde semâ usulü ile rivayet et-

---

1565 Hâkim, *Mâʿrifetu ʿulûmi'l-hadîs*, 112.

1566 Mustafa Macit Karagözoğlu, "İlelü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/84.

1567 Meçhul râviler hakkında yapılan bir araştırma için bk. Fatma Yıldız - Yavuz Köktaş, "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Aralık 2021), 165-194.

1568 Muhittin Düzenli, *Hadislerde Gizli Kusurlar: İllet ve Şâz* (Ankara: İSAM Yayınları, 2016), 168, 173.

1569 Bünyamin Erul, "Vehim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/616-617.

miş[1570] ve rivayet ettiği hadislerin ardından varsa illetlerine de değinmiştir.[1571] Bu değerlendirmeler öğrencileri tarafından ilgili hadislerin sonlarına kaydedilerek korunmuştur. Eserin matbu nüshasında bu ziyadeler çıkarılmadan eser neşredilmiştir. İbn Sâ'id'in müstakil bir ilel eseri olmasa da meclislerde sık olarak illetlere değindiği ve ilel ilmine katkı sunduğu görülmektedir.

Rical ilmine olan önemli katkılarından daha önce bahsettiğimiz Abdülbâkî İbn Kâni', ilel ilmine katkı sunan muhaddislerden biridir. Onun müstakil bir ilel eseri olmamakla birlikte meclislerde rivayet ettiği hadislerin illetlerini zikrederek bu ilme katkı sunmuştur. Zikrettiği illetler öğrencileri tarafından hadislerin sonlarına kaydedilerek sonraki nesillere aktarılmıştır.[1572]

Çok sayıda eser telif ederek dönemin ilmi birikiminin sonraki asırlara taşınmasında önemli katkıları bulunan İbn Şâhîn de bazen illetlere dair değerlendirmeler yapmış ve bu değerlendirmelerden bazıları meclisteki öğrenciler tarafından hadislerin sonlarına kaydedilerek aktarılmıştır.[1573] Tüm bu rivayetler bize ulaşmayan eserlerde de benzer değerlendirmelerin bulunmasının muhtemel olduğunu, Bağdat'taki hadis meclislerinde diğer hadis ilimleri gibi ilel ilminin de konuşulduğunu, bu yolla hem ilel ilmine katkı sunulduğunu hem de öğrencilerin hadis ilmindeki yetkinliğinin artırıldığını göstermektedir.

Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin imlâ ettiği ve öğrencisi Ebû Talib Muhammed b. Muhammed İbn Gaylân el-Bezzâz (öl. 440/1049) tarafından rivayet edildiği için el-Gaylâniyyât olarak meşhur olan eserinde bazı hadislerin illetlerine değindiği görülmektedir.[1574] Müstakil eser yazmasa da imlâ ettiği rivayet

---

1570 Abdullah İbnü'l-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*, thk. Habiburrahman el-A'zamî (b.y., t.y.), 304, 387, 430.

1571 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 472, 441, 321, 404.

1572 Abdülbâkî İbn Kâni', *Mu'cemu's-sahâbe*, thk. Salâh b. Salim el-Musarrâtî (Medine: Mektebetü'l-ğurabâ el-Eseriyye, 1418), 1/7, 1/181, 2/266, 3/81, 3/111, 1/109, 1/114, 1/158, 2/49, 3/20, 3/26, 3/74, 3/81, 3/90 vd.

1573 İbn Şâhîn, *el-Hâmis mine'l-efrâd* (Mecmû' fîhi min musannefâti'l-Hâfız Ebî Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn içinde), thk. Bedr el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994), 208, 247 vd.

1574 Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah eş-Şâfiî el-Bezzâz, *Kitâbu'l-Fevâid eş-şehîr bi'l-Ğaylâniyyât*, thk. Hilmi Kâmil Esad Abdülhâdî (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1997), 1/96.

eserlerindeki hadislerin sonunda yaptığı ilele dair değerlendirmelerle ilelü'l-hadîs ilmine katkı sunan muhaddislerden biri de dönemin meşhur hadis hafızlarından Ebu'l-Hüseyin İbnü'l-Muzaffer'dir. Onun, *Garâibu Mâlik b. Enes* adlı cüzünü imlâ ederken hadislerin illetlerini de zikrettiği görülmektedir.[1575] İbnü'l-Muzaffer bir diğer eseri olan *Hadîsu Şu'be b. el-Haccâc*'ında da rivayet ettiği hadislerin ardından illetlere dair değerlendirmeler yapmıştır.[1576] İki eser de matbudur.

Ebû Bekir Ahmed b. Cafer İbn Mâlik el-Katî'î, *Cüz'ü'l-Elf dînâr* adlı cüzünde rivayet ettiği hadislerin illetlerine de değinmektedir.[1577] Ebû Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallıs, *el-Muhallısıyyât* adlı cüzünde İbn Sâ'id'in değerlendirmelerini iktibas ederek hadislerin illetlerini zikretmiştir.[1578] Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah el-Hurfî *Fevâidu Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı cüzünde hadislerin illetlerini göstermiştir.[1579] Eser, Ebû Abdullah Hamza el-Cezâirî'nin tahkikiyle *Mecmû'u Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı mecmua içinde neşredilmiştir.[1580]

Bunların haricinde ilel konusunda iki müellif müstakil eser telif etmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın bir eseri bulunmaktadır.[1581] Eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bununla birlikte İbn Kudâme'nin esere yaptığı *el-Müntehab mine'l-'İlel li'l-Hallâl* adlı ihtisar çalışması günümüze ulaşmış olup Ebû Muaz Tarık b. 'Ivadillah b. Muhammed'in

---

1575 Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz, *Ğarâibu hadîsi'l-İmâm Mâlik b. Enes radıyallahu 'anh*, thk. Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî (Riyad: Dâru's-Selef, 1418/1997), 157, 170, 174, 176, 178, 181, 186, 195, 204, 206, 216 vd.

1576 Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz, *Hadîsu Şu'bete'bni'l-Haccâc*, thk. Salih Osman el-Lahhâm (Amman: ed-Dâru'l-Osmâniyye, 1424/2003), 28, 41, 66, 99, 124 vd.

1577 Ebû Bekir Ahmed b. Cafer "İbn Mâlik" el-Katî'î, *Cüzü'l-Elf dînâr*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: *Dâru'n-nefâis*, 1414/1993), 37, 38, 64, 216, 348 vd.

1578 Ebû Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallıs, *el-Muhallısıyyât ve eczâ uhrâ li Ebî Tâhir el-Muhallıs*, thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008), 1/111, 1/160, 1/187, 1/224, 1/250, 2/139, 2/147, 2/277, 2/394, 3/171 vd.

1579 Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah el-Hurfî, *Fevâidu Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* (Mecmû'u Ebi'l-Kâsım el-Hurfî içinde), thk. Abdullah Hamza el-Cezâirî (Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007), 150, 160, 178 vd.

1580 Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007.

1581 İbnü'l-Müberrid, *Mu'cemu'l-kütüb*, 55; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıb*, 662; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2/393; Kettânî, *er-Risâle*, 38; Ziriklî, el-A'lâm, 1/206.

tahkiki ile neşredilmiştir.[1582] Eser incelendiğinde Hallâl'ın diğer eserleri gibi bu eserinde de Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini toplamaktan öte orijinal bir çalışma ortaya koyamadığı görülmektedir. Hallâl, Ahmed b. Hanbel'in muallel saydığı rivayetleri başlıklar halinde sıralamış ve onun, rivayetlerin illetine dair değerlendirmelerini zikretmiştir.

Telif ettiği eserlerle ilel ilmine önemli katkılar yapan âlimlerin başında Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî gelmektedir. Dârekutnî'nin ilele dair telif ettiği eserlerden biri *el-'İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-Nebeviyye* adlı eseridir. Dârekutnî *el-'İlel*'i öğrencisi Ebû Bekir el-Berkânî'ye hafızasından yazdırmış, o da bu eseri müsned tertibine koymuştur. Eserde 4128 soru ve bunlara verilen cevaplar derlenmiştir. Önceki asırda yazılan ilel eserlerinde illet bilgisi hadis râvilerinin kimlik bilgileri ve cerh-ta'dîl değerlendirmeleri ile birlikte iken Dârekutnî'nin eseri ileli merkeze alan bir yapıdadır. Önceki asırdaki kitapların aksine sistematik yapısıyla ilel ilminin en temel kaynaklarından biri haline gelmiştir.[1583] Eserin 1-11. ciltleri Mahfûzurrahman Zeynullah es-Silefî'nin tahkiki ile;[1584] 12-15. ciltleri ise Muhammed b. Salih b. Muhammed ed-Debbâsî'nin talikiyle[1585] neşredilmiştir.

Dârekutnî'nin *Kitâbu't-Tetebbu'*u[1586] ilel alanında kaleme alınmış bir eserdir. Dârekutnî bu eserinde *Sahîhayn*'da bulunan ve illetli olduğunu düşündüğü 218 rivayeti ele almıştır. *Kitâbu't-Tetebbu'*, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î'nin tahkiki ile Dârekutnî'nin bir diğer eseri *el-İlzâmât* ile

---

1582 Riyad: Dâru'r-Râye, 1419/1998.

1583 Karagözoğlu, "İlelü'l-hadîs", 22/85. Ayrıca bk. Talat Sakallı - Mehmet Mücahit Gülyavşan, "İlk Dört Asırda Te'lif Edilen İlel Türü Eserlerin Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2023), 6.

1584 Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.

1585 Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427.

1586 Dârekutnî'nin *et-Tetebbu'*da Müslim'e yönelttiği eleştirilerin muhtemel kaynaklarına dair bir araştırma için bk. Elif Sönmez, "Dârekutnî'nin et-Tetebbu'da Müslim'e Yönelttiği Eleştirilerin Muhtemel Kaynakları", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/3 (ts.), 443-467. Dârekutnî'nin Buhârî'ye yönelik eleştirileri hakkında yapılan bir çalışma için bk. Zehra Ülgür, *Dârekutnî'nin Sahîh-i Buhârî'de İlletli Gördüğü Rivayetlerin Tahlili - et-Tetebbu' Özelinde* - (Yalova: Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024). Ayrıca Müslim'e yönelik eleştiriler çerçevesinde yapılan eleştiriler hakkında kısa bir değerlendirme için bk. Mehmet Emin Özafşar, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 304-305.

birlikte neşredilmiştir.[1587] Eser, Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*'lerine dair yapılan en meşhur tenkit kabul edilmektedir.[1588]

Dârekutnî, bir diğer eseri olan *el-Ehâdîs elletî hûlife fîhâ el-İmâm Mâlik*'te Malik b. Enes'in, hocalarından yaptığı rivayetlerde hocalarından rivayet eden diğer öğrencilere muhalefet ettiği rivayetleri derlemiştir. Eser, Malik'in hocalarının adlarına göre tertip edilerek "Mâlik b. Enes'in Zührî'den rivayet ettiği ve Zührî'nin öğrencilerinin ona muhalefet ettiği hadisler" gibi başlıklar altında zikredilmiştir. Bu eser Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî'nin tahkiki ile neşredilmiştir. Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1589]

Dârekutnî'nin *Sünen*'i de ilel ilmine sunduğu katkı sebebiyle zikredilmelidir. *Sünen*'in ahkâma mesned olan illetli hadisleri derleyerek bunların arasındaki farkları ve kusurları göstermek maksadıyla telif edildiği ifade edilmiştir.[1590] *Sünen* incelendiğinde hadislerden sonra birçok değerlendirmenin yanı sıra bunların illetlerine dair açıklamalar yapıldığı da görülmektedir.[1591]

2.2. Garîbu'l-Hadîs İlmi ve Edebiyatı

Müstakil bir ilim dalı olarak 2./8. asrın sonları ve 3./9. asrın başlarında teşekkül eden Garîbu'l-hadîs ilmi hadislerin anlaşılmasında önemli bir görev üstlenmiştir.[1592] Bu tür hadis sözlüklerinin *genellikle* hadis ilmine ilgi duyan dil ve edebiyat ulemâsı tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu asırda Bağdatlı râvilerden 7 kişinin garîbu'l-hadîs telif ettiği bilinmektedir. Bu 7 râviden Basra ve Kûfe dil ekollerini mezcederek Bağdat dil ekolünü tesis eden nahiv âlimlerinden biri olan Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn

---

1587 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1405/1985.

1588 Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019), 171.

1589 Mecmû 63/21 (vr. 255[a] – 267[b]) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 372; Sezgin, *Târîh*, 1/423).

1590 Abdullah Aydınlı, "es-Sünen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/148.

1591 İlel değerlendirmelerine örnek için bk. Dârekutnî, *Sünen*, 1/22, 1/27, 1/30, 1/31, 1/32, 1/45, 1/49, 1/51, 1/68, 1/72, 1/82, 1/85, 1/88, 1/89, 1/91, 1/94, 1/105, 1/112, 1/113, 1/114, 1/126, 1/128, 1/129, 1/164, 1/165 vd.

1592 Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Akgül, *Edebi Tür Olarak Garibul-Hadis* (Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2020).

Keysân'ın (öl. 320/932)[1593] *Garîbu'l-hadîs*'i, Ebû Musa Süleyman b. Muhammed b. Ahmed el-Hâmıd en-Nahvî'nin (öl. 307/919)[1594] *Garîbu'l-hadîs*'i, aynı zamanda bir hadis hafızı olan nahiv âlimi Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin ve babası Kasım b. Muhammed el-Enbârî'nin *Garîbu'l-hadîs*'leri, Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed b. Ahmed'in *Garîbu'l-hadîs*'i ve İbn Düreyd'in *Garîbu'l-hadîs*'i günümüze ulaşmamıştır. Ünlü dil bilgini Sa'leb'in yakın öğrencilerinden biri olması sebebiyle Gulâmu Sa'leb olarak da bilinen Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvahid el-Bağdâdî'nin, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde yer alan garîb kelimeleri açıklamak suretiyle telif ettiği *Kitâbu Garîbi'l-hadîs me'a şurûh 'alâ Müsnedi İbn Hanbel*'i bu alanda yeni bir yöntem ortaya koymuş ve kendisinden sonraki garîbu'l-hadîs yazınını etkilemiştir. Daha sonra onun yöntemi örnek alınarak *el-Muvatta*, *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sahîhu Müslim*'de yer alan garib kelimeleri açıklayan müstakil eserler telif edilmiştir.[1595]

Bunlar haricinde 4./10. asırda garîbu'l-hadîs ilmine dair müstakil eser yazan âlimlerin sonuncusu Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'dir. Diğer garîbu'l-hadîs eserlerini ana ilim dalı dil ve edebiyat olan âlimler yazmışken Dârekutnî'nin ana branşı hadis ilimleri olan ilk garîbu'l-hadîs müellifi olduğu görülmektedir. Garîbu'l-hadîs eseri yazmak kuşkusuz geniş bir hadis müktesebatının yanı sıra önemli bir dil bilgisi birikimi gerektirmektedir.[1596] Bu sebeple bu tür eserlerin genellikle dil ve edebiyat uleması tara-

---

[1593] Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/18-19; Fîrûzâbâdî, *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğa*, 249-250; Zebîdî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 153; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 3/57-59; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 109; Ebu'l-Berekât el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, 178; Hatîb, *Târîh*, 2/187; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/130; Zehebî, *el-İber*, 1/437; Zehebî, *Târîh*, 6/1012; Yâfi'î, *Mir'âtü'l-cenân*, 2/176; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/178; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 2/58-59; Bâmahrame, *Kılâdetü'n-nahr*, 2/664, Adanavî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 59; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/68; İbnü'l-'İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/422; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/308; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 8/311.

[1594] Hatîb, *Târîh*, 10/85-86; Süyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, 1/601; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/21-22; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/29; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/176-177; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 3/1400-1401; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/406; Zehebî, *Târîh*, 7/88; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, 15/260; İbn Tağrîberdî, *en-Nucûmu'z-zâhira*, 3/193; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/132; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifîn*, 4/273.

[1595] M. Yaşar Kandemir, "Garîbü'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/377.

[1596] Mustafa Demir, "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi", *Marife* 16/2 (2016), 255 vd.

fından telif edilmesi anlaşılabilir bir durumdur. Ebu'l-Hasan ed-Dârekutnî de dil ve edebiyat alanında engin bilgisi olduğu ifade edilen bir âlimdir. Edebiyata ilgisi sebebiyle hacimli şiir divanları ezberlemiştir. Mısır'a gittiği zaman bir edebiyat meclisinde Ebû Abdullah Zübeyir b. Bekkâr el-Kureşî'nin (öl. 256/870) *Kitâbu'n-Neseb (Cemheretu nesebi Kureyş ve ahbâruhâ)* adlı eserini okumuştur. Dârekutnî'nin diğer ilimlerde engin bilgiye sahip olduğunu işiten Mısırlılar onun edebiyata dair bilgi seviyesini sınamışlar ve hatasını tespit etmeye çalışmışlardır. Fakat edebiyata dair de geniş mükte-sebata sahip olduğunu görünce onu takdir etmişlerdir.[1597] Dârekutnî'nin *Garîbu'l-hadîs* adlı eseri mahtûttur. Yazma nüshalarından biri Hindistan Râmpûr Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Yazma 92 varaktır.[1598]

Garîbu'l-hadîs ilmine dair müstakil eser telif eden âlimlerin haricinde muhaddisler meclislerde hadis rivayet ederken rivayet ettikleri hadislerde bulunan garîb kelimeleri açıklayarak bu ilme katkı sunmuştur. Onların yaptığı bu açıklamalardan bazıları mecliste hadis yazan öğrenciler tarafından ilgili hadislerin sonlarına yazılarak rivayet edilmiştir. Hacimli eserlerde ve küçük cüzlerde rastlanan bu tür kayıtlar dağınık olsa da hadislerin anlaşıl-masına önemli katkılar sunmuştur.[1599] Kaydedilen garîb bilgisinin haricinde de öğrencilerin hocalarına, muhaddislerin akranlarına bilmedikleri kelime-leri sorarak öğrendikleri görülmektedir. Ebû Ümeyye Ahvas b. Fadl el-Galâbî (öl. 300/912) Bağdat'ın önemli elbise tüccarlarından biridir. Üç kere vezirlik makamına getirilen İbnü'l-Furât onun mağazasından giyinirdi. Ebû Ümeyye hadis bilgisi olmayan bir râvi olarak nitelenmektedir. Kadı Ahmed b. Kâmil bazen onun yanına uğrar, o da sahip olduğu az miktardaki rivayet-ler içerisinde anlayamadığı yerleri ve bilmediği kelimeleri ona sorardı. Bir-gün sahip olduğu rivayet birikimi içerisinden bir hadiste geçen (قُرْصَةً) keli-mesinin ne anlama geldiğini Ahmed b. Kâmil'e sormuştur. Ahmed b. Kâmil de Ashâbu'l-hadîsin bu kelimeyi yanlış imlâ ettiğini, bu kelimenin (قُرْصَةً)

1597 Hatîb, *Târîh*, 13/488.

1598 1/511 Lügat 316 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).

1599 Zikredilen yöntem temelinde Humeydî'nin *Müsned*'indeki rivayetlerin ardından zikredilen bilgileri derleyerek Süfyân b. Uyeyne'nin hadisçiliğine katkı sunan bir araştırma için bk. Emrullah Bolat, "Humeydî'nin Müsned'inde Yer Alan Rivayetle-rin Metin Sonu Bilgileri Bağlamında Süfyân b. Uyeyne'nin Hadisçiliğine Bir Katkı", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Haziran 2022), 51-74.

değil (فِرْصَة) olması gerektiğini ve "pamuktan dokunmuş bez parçası" anlamına geldiğini söylemiştir. Fakat o yine Ashâbu'l-hadîsin imlâ ettiği gibi hadisi yazmış ve Ahmed b. Kâmil'in sözlerine kulak asmamıştır.[1600]

Abdullah İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbu'z-zühd*'ünün râvisi olan Ebû Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâʿid el-Hâşimî bu eseri imlâ ederken hadislerde geçen garîb kelimeleri mecliste açıklamıştır. *Kitâbu'z-zühd*'ü yazan öğrenciler İbn Sâʿid'in bu açıklamalarını ilgili hadislerin sonuna kaydetmiştir. Günümüze ulaşan nüshada bu kayıtlar bulunmaktadır.[1601] Hadis hafızlarından Abdülbâkî İbn Kânî *Muʿcemu's-sahâbe* adlı eserini rivayet ederken hadislerde geçen garîb kelimeleri açıklamış, bu açıklamalar öğrenciler tarafından kaydedilmiştir.[1602]

Ebû Tahir el-Muhallıs, *el-Muhallısıyyât* adlı cüzünde çoğu İbn Sâʿid'den iktibas ederek garîb kelimeleri açıklamıştır. Bu açıklamalar ilgili hadislerin sonuna kaydedilmiştir.[1603] Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah İbn Ehî Mîmî (öl. 390/999) de *Fevâidu İbn Ehî Mîmî ed-Dekkâk* adlı cüzde garîb kelimelere dair açıklamalar yapmaktadır.[1604] İbnü'l-Enbârî'nin günümüze ulaşan cüzleri incelendiğinde hadislerde geçen birçok kelimeye dair açıklama yaptığı görülmektedir.[1605] Müstakil eseri günümüze ulaşmasa da cüzlerinde hadis sonlarında yaptığı açıklamalarla garîbu'l-hadîs ilmine önemli katkılar sunmuştur.

Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd'ın, *Müsnedu Ömer b. el-Hattâb* adlı cüzünü imlâ ederken garîb kelimeleri açıkladığı görülmektedir.[1606] Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünen* adlı eserinde garîb kelimeleri açıklamaktadır.[1607] Ünlü kıraat ve nahiv âlimi Ebû Bekir Muhammed b. Hasan

---

1600 Hatîb, *Târîh*, 7/521-523; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/133-134.

1601 İbnü'l-Mübârek, *Zühd*, 426 vd.

1602 İbn Kâniʿ, *Muʿcem*, 1/159 vd.

1603 Muhallıs, *el-Muhallısıyyât*, 2/253, 2/408 vd.

1604 Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah "İbn Ehî Mîmî", *Fevâidu İbn Ehî Mîmî ed-Dekkâk* (Mecâmîʿu eczâi'l-hadîsiyye içinde), thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr (Riyad: Dâru Advâi's-selef, 1426/2005), 205, 214, 227, 272 vd.

1605 Ebû Bekir Muhammed b. Kasım el-Enbârî, *Meclis min Emâli İbni'l-Enbârî*, thk. İbrahim Salih (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1994), 21.

1606 Ebû Bekir Ahmed b. Selman en-Neccâd, *Musnedu Ömer b. el-Hattâb*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah (Medine: Mektebetü'l-ʿUlûm ve'l-hikem, 1415/1994), 83,

1607 Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 2/485, 3/36, 3/275, 3/281, 4/205 vd.

İbn Miksem el-Attâr (ö. 354/965) günümüze ulaşan bir hadis cüzünde yaptığı açıklamalarla garîbu'l-hadîs ilmine katkılarda bulunmuştur.[1608]

2.3. Nâsih-Mensûh İlmi ve Edebiyatı

Nâsih ve mensûh ilmi, hakkında en az konuşulan ilimlerden biridir. Bu ilme dair 4./10. asırda sadece Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı bir eseri bulunmaktadır. Günümüze ulaşan eserler incelendiğinde görülmektedir ki; İbn Şâhîn dışında bu asırda nesh konusuna değinen Bağdatlı muhaddis bulunmamaktadır.

İbn Şâhîn'in *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh* adlı eseri 675 rivayet içermektedir. ʿAle'l-ebvâb bir tertibe sahip olan eserde önce mensûh rivayetler zikredilmiş, ardından *el-Hilâfu fî zâlik* başlığı altında nâsih hüküm içeren rivayetlere yer verilmiştir. Gerekli görüldüğü yerlerde hadislerden sonra râvilere, isnâda, garîb kelimelere ve illete dair açıklamalar yapılmıştır. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî[1609] ve Ali Muhammed Muavviz ile Âdil Ahmed Abdülmevcûd[1610] tahkikleriyle neşredilmiştir. İbn Abdülhak el-Vâsıtî esere bir muhtasar yazmıştır.[1611] Ayrıca eserin yazma nüshalarından bazıları Paris Kütüphanesi,[1612] Süleymaniye Reşit Efendi Koleksiyonu,[1613] Ankara İsmail Saib Sencer Kütüphanesi[1614] ve El Escorial Kütüphanesi'nde[1615] bulunmaktadır.

2.4. Rivayet Edebiyatı

4./10. asırda telif edilen eserler incelendiğinde cüzlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Daha sonra ise sırasıyla müsnedler ve meşyahalar, sünenler, kitâbu's-sünneler, müstahrec ve müstedrekler ile musannefler gelmektedir. Tespit edilen eserler başlıklar halinde zikredilecek, neşredilenlerin neşir bilgileri, yazma olanların nüshalarının bulunduğu kütüphaneler ve yer bilgileri zikredilecektir. Biyografi ve bibliyografya eserlerinde zikredilen ama gü-

---

1608 Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Miksem el-Attâr, *el-Cüz fîhi min hadîs Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Yakub b. Miksem el-Attâr ʿan şuyûhih* (el-Fevâid içinde), thk. Hilâf Mahmud Abüssemî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 271, 278, 279 vd.

1609 Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1408/1988.

1610 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

1611 Koçkuzu, "İbn Şâhin", 20/367-369; Güler, *Literatür*, 226.

1612 718 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

1613 120/5 (vr. 128[a] – 222[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

1614 1323 (vr. 23[a] – 86[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

1615 1107 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/425).

nümüze ulaşıp ulaşmadığı tespit edilemeyen eserlerin ise isimleri zikredilmekle yetinilecektir.

2.4.1. Musannefler

Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya b. Yahya el-Mutarrız'ın konulu bir hadis musannefi olduğu zikredilmiştir.[1616] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz eş-Şâfiî'nin (öl. 354/965) musannef türü eseri olduğunu söylemektedir. [1617] Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî'nin çok sayıda musannef türü eseri olduğu ifade edilmiştir. Fakat ölümünden sonra eserlerinin yakılmasını vasiyet ettiği için eserlerinden hiçbiri günümüze ulaşamamıştır.[1618] Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât'ın (öl. 375/985) engin bir rivayet birikimine sahip olduğu ve musannef türü bir eser telif ettiği ifade edilmiştir.[1619] Ebu'l-Abbas Muhammed b. Muhammed el-Hâşimî'nin (öl. 357/967) bir musannefi olduğu bildirilmiştir. Fakat bu eserde kalbi huzursuz edecek türde zayıf ve meçhul râvilerden rivayet edilen hadisler olduğu ifade edilmiştir.[1620]

2.4.2. Müsnedler ve Mu'cemler

Ebû Müslim Abdurrahman b. Muhammed İbn Mihrân (öl. 375/985) müsned müelliflerinden biridir. Ayrıca onun Süfyan es-Sevrî, Şu'be b Haccâc ve Mâlik b. Enes'in hadislerini topladığı cüzler telif ettiği bildirilmiştir.[1621] Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed İbn Nâciye el-Berberî'nin bir *Müsned*'i olduğu ifade edilmektedir.[1622] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.[1623] Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya b. Yahya el-

---

1616 Zehebî, *Siyer*, 14/149.
1617 Hatîb, *Târîh*, 3/483.
1618 Hatîb, *Târîh*, 4/42, 48.
1619 Hatîb, *Târîh*, 13/126.
1620 Hatîb, *Târîh*, 4/360.
1621 Hatîb, *Târîh*, 11/605.
1622 İbn Hayr Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî, thk. Muhammed Fuad Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998), 119; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/443; el-Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Feyd el-İdrîsî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*, thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000), 71; Kehhâle, *Mu'cem*, 6/142.
1623 Bilal Saklan, "İbn Nâciye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/224.

Mutarrız'ın bir müsnedi olduğu zikredilmiştir. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın *el-Müsned*'i Sahîhayn üzerine müstahrec niteliğindedir. Eser tamamlanamamıştır.[1624]

Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâʿid el-Hâşimî'nin *el-Müsned* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiştir.[1625] *Müsnedü Ebî Bekir es-Sıddîk* adlı eseri, Saʿd b. Abdullah'ın tahkikiyle basılmıştır.[1626] Ayrıca yazma bir nüshası Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1627] İbn Sâʿid'in bir diğer eseri *Müsnedü 'Abdillâh b. Ebî Evfâ,* Saʿd b. Abdullah'ın tahkikiyle basılmıştır.[1628] *Hadîsu Abdullah b. Mesʿûd* adlı bir diğer müsnedi ise yazma olup Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1629]

Meşhur kadı Ömer b. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Ezdî'nin (öl. 328/939) *el-Müsned* adlı bir eseri olduğu söylenmektedir. Talha b. Muhammed b. Cafer bu eseri gördüğünü ve son derece güzel bir eser olduğunu ifade etmiştir.[1630] Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin (öl. 331/942) *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı bir eseri olduğu ifade edilmektedir.[1631] Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *Müsnedü Ömer İbni'l-Hattâb* adlı eseri Mahfuzurrahman Zeynullah tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1632] *Müsned*'de 85 rivâyet bulunmaktadır. Neccâd'ın bir de *Müsnedü'l-mukıllîn mine's-sahâbe min men ravâ 'ani'n-Nebiyyi sallallâhu 'aleyhi ve selem* adlı cüzü olduğu ifade edilmektedir.[1633]

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâniʿnin *Muʿcemu's-sahâbe*'si Halil İbrahim Kutlay (ilk 9 cilt) ile Hamdî ed-Demürdaş Muhammed tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1634] Eser 2233 rivayet ihtiva etmektedir. İbn Fethûn

---

1624 Güler, *Literatür*, 37.

1625 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, 2/517; Kehhâle, *Muʿcem*, 13/225.

1626 Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1408 (bk. Güler, *Literatür*, 32)

1627 Mecmû 104 (vr. 58-65) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 93).

1628 Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ty.

1629 Hadîs 387 (vr. 67-102) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/347; Elbânî, *Fihris*, 93).

1630 Hatîb, *Târîh*, 13/82.

1631 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 12/9.

1632 Medine: Mektebetü'l-ʿUlûm ve'l-Hikem, 1415/1994.

1633 Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *el-Muʿcemu'l-müfehres ev Tecrîdu esânîdu'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâu'l-mensûra*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998), 149; Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed er-Rûdânî es-Sûsî, *Sılatu'l-halef bi mevsûli's-selef*, thk. Muhammed Hacî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988), 366.

1634 Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1418/1998.

el-Endelüsî (öl. 519/1125), *Mu'cemu's-sahâbe* üzerinde *el-İ'lâm ve't-ta'rîf bimâ li İbn Kâni' fî Mu'cemihî mine'l-evhâm ve't-tashîf* adıyla bir eser telif etmiştir.[1635] Eserin yazma bir nüshası Köprülü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde[1636] bir başka nüshası ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1637] mevcuttur.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin meşyaha türü bir eseri olduğunu söylemektedir. [1638] Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin *Müsnedü Musa el-Kâzım b. Cafer b. Muhammed* adlı eseri yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1639] Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbnü'l-Ci'âbî'nin çok sayıda musannef türü eseri olduğu ifade edilmiştir.[1640] İbnü'l-Ci'âbî'nin müsnedlerinden biri *Müsnedu 'Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib* adlı cüzüdür.[1641] Daha önce de zikredildiği gibi öldükten sonra eserlerinin yakılmasını vasiyet ettiği için hiçbir eseri günümüze ulaşamamıştır.

Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât'ın meşyaha türü bir eser telif ettiği ifade edilmiştir.[1642] Ebu Müslim Abdurrahman b. Muhammed İbn Mihrân el-Bağdâdî'nin (öl. 375/985) bir müsnedi olduğu ifade edilmektedir.[1643] Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *el-Müsnedü'l-kebîr* adlı hacimli bir eserinin olduğu bildirilmektedir. Eserin 1300, 1500 ve 1600 cüz hacminde olduğuna dair farklı rivayetler bulunmaktadır.[1644]

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Ma'rifetü's-sahâbe*[1645] ve *Mu'cemu'ş-şuyûh*[1646] adlı eserlerinin olduğu bildirilmiştir. Ebu'l-Hasan Muhammed b. Abbas İbnü'l-Furât'ın bir müsnedi olduğu ifade edilmiştir.[1647] Ebû Bekir el-Berkânî geniş hacimli bir müsned tasnif etmiştir. Berkânî'nin Buhârî ve Müslim'in *Sahîh*lerindeki hadisleri kendi isnadlarıyla zikretmek

---

1635 Halil İbrahim Kutlay, "İbn Kâni'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/105.

1636 452 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/378).

1637 Mecmû 19 (vr. 58[a] – 75[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/378).

1638 Hatîb, *Târîh*, 3/483.

1639 Mecmû 34 (vr. 70-84) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/384; Elbânî, *Fihris*, 193).

1640 Hatîb, *Târîh*, 4/42.

1641 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 4/482; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/46.

1642 Hatîb, *Târîh*, 13/126.

1643 Kehhâle, *Mu'cem*, 5/182.

1644 İsmail Paşa b. Muhammed Emin el-Bağdâdî, *Îdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: MEB, 1945-1947), 4/481; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/781; Kettânî, , *er-Risâle*, 74.

1645 Kettânî, *er-Risâle*, 127.

1646 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1735.

1647 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 4/481.

suretiyle meydana getirdiği bu eser bir yönüyle istihrâc çalışması hüviyetinde iken öbür yandan el-cem‘ beyne’s-sahîhayn türü bir eser niteliği taşımaktadır.[1648] Berkânî, Hatîb el-Bağdâdî’nin kendisine hadis rivayetindeki güvenilirlik durumlarını sorduğu bazı raviler hakkında “Dârekutnî onun hadisini *Sahih*’e almamı söyledi” diyerek hocası Dârekutnî’nin de bu esere katkıda bulunduğunu ifade etmektedir. Eserin yazma nüshalarından biri Haydarâbâd Âsafiye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır.[1649]

2.4.3. Sünenler

Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ‘id el-Hâşimî’nin *es-Sünen* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiştir.[1650] Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî’nin *es-Sünen fi’l-fıkh* adlı bir eseri olduğu bildirilmiştir.[1651] Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî’nin *es-Sünen fi’l-fıkh* adlı bir eseri olduğu ifade edilmektedir.[1652]

Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd’ın *es-Sünen* adlı hacimli bir eserinin olduğu ifade edilmektedir.[1653] Abbâsî hanedanının nadir olarak yetiştirdiği mütefennin âlimlerden biri olan ve hadis, kıraat, tefsir ilimleri ile ilgilenen Ebû Muhammed Abdülaziz b. Muhammed İbnü’l-Mu‘tasım el-Hâşimî’nin (öl. 350/961) *es-Sünen* adlı bir eserinin olduğu bildirilmiştir.[1654] Ebu’l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni‘nin *es-Sünen ‘an ehli’l-beyt* adlı bir eserinin olduğu ifade edilmiştir. [1655]

2.4.4. Kitâbu’s-Sünneler

Kitâbu’s-sünneler itikâdî konuları hadislerle ele alan eserlerdir.[1656] Başlığı kitâbu’s-sünne olmasa da itikadî konuları ihtiva eden hadislerin derlenmesi suretiyle telif edilen eserler bu kapsamda değerlendirilmektedir.

1648 Hatîb, *Târîh*, 6/27.

1649 1/670 Hadis Bölümü 595 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/474).

1650 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İbn Hayr, *Fehrese*, 103; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 2/517; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 8/164; Kehhâle, *Mu‘cem*, 13/225.

1651 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 1/305; Kehhâle, *Mu‘cem*, 3/315.

1652 İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 284; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 12/9.

1653 İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 1/63; Kehhâle, *Mu‘cem*, 3/63; Ziriklî, *el-A‘lâm*, 1/132.

1654 İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-‘ârifîn*, 1/577; Kehhâle, *Mu‘cem*, 5/257.

1655 Kehhâle, *Mu‘cem*, 5/74.

1656 İlyas Çelebi, “Kitâbü’s-Sünne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/115.

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın *es-Sünne*'si Atıyye ez-Zehrânî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1657] Eser 7 cilttir. Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *eş-Şerî'a fi's-sünne* adlı eseri, İsâm Musa Hâdî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1658] Eserin yazma nüshalarından bazıları Âsıfiyye,[1659] Âtıf Efendi,[1660] Nûruosmaniye[1661] Kütüphaneleri'nde bulunmaktadır. Bu eser hakkında Hasan b. Ahmed b. Abdillah b. el-Bennâ'nın (öl. 471/1078) *el-Muhtâr fî usûli's-sünne 'alâ siyâki Kitâbi'ş-Şerî'a* adlı eserinde açıklamalar bulunmaktadır. Söz konusu eser Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mahtut olarak bulunmaktadır.[1662]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *Kitâb fîhi mâ verade mine'n-nusûsi'l-vâride fî kitâbi'llâh ve'l-ehâdîsi'l-müteʿallika bi-rüʾyeti'l-Bârî* adlı eserin El Escorial Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır.[1663] *Kitâbu's-Sıfât*, Abdullah el-Ğuneymân[1664] ve Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî[1665] tarafından tahkik edilerek basılmıştır. Eserin yazma nüshalarından biri Revan Köşkü Kütüphanesi'nde,[1666] bir diğeri ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1667] Dârekutnî'nin itikâdî hadisleri derlediği bir diğer eseri *Ehâdîsü'n-nüzûl*, Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.[1668] Eserin yazma bir nüshası *Kitâb fî beyâni nüzûli'l-Cebbâr külle leyletin min Ramadân ve leylete'n-nısfi min Şa'bân ve yevme 'arafât ilâ semâi'd-dünyâ* başlığıyla Haydarâbâd Osmâniye Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1669]

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *Şerhu mezâhibi Ehli's-sünne ve ma'rifeti şerâi'i'd-dîn ve't-temessüki bi's-sünen* adlı eseri Âdil b. Muhammed tarafından neşredilmiştir.[1670] Eserin mahtut nüshalarından biri Zâhiriyye

---

1657 Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989.
1658 Cübeyl: Dâru's-Sıddîk, 1436/2015.
1659 1/658 Hadis 377 numara.
1660 1360/1 (vr. 1a – 184a) numara.
1661 1196/1 (vr. 1-444) numara.
1662 Hadis Bölümü 164 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1663 1445 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420).
1664 Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1402.
1665 b.y., ts., 1403/1983.
1666 510/6 (vr. 66[b] – 72[a]) numara.
1667 Mecmû 117 (vr. 205[a] – 213[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/420; Elbânî, *Fihris*, 373).
1668 b.y., ts., 1403/1983 (bk. Çakan, "Dârekutnî", 8/488-490).
1669 Arapça Yazmalar Bölümü 500 (vr. 35a – 79a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424).
1670 Kahire: Müessesetü'l-Kurtuba, 1415/1995.

Kütüphanesi bulunmaktadır.[1671] Abdullah b. Muhammed el-Busayrî eseri yüksek lisans tezi kapsamında tahkik etmiştir.[1672] Ebu'l-Kasım Abdülaziz b. Ali el-Ezecî'nin ilâhî sıfatlar konusuna dair bir eseri vardır.[1673]

2.4.5. Müstahrecler ve Müstedrekler

İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin *Selâsete 'aşera hadisen muvâfıkaten min Muvattai Ebî Mus'ab* adlı eserinin başlığı onun Muvatta'ya kısmen bir müstahrec hüviyetinde olduğunu düşündürmektedir. Eser yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1674] Dârekutnî'nin *Zikru's-sahâbe ellezîne sahhati'r-rivâyetü 'anhüm ve leysû fi's-sahîhayn* adlı eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1675] Dârekutnî'nin *Risâle fî beyâni mâ ittefeka 'aleyhi'l-Buhârî ve Müslim ve mâ inferade bihi ehadühümâ 'ani'l-âhâr* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1676] Dârekutnî'nin *el-İlzâmât 'ale's-Sahîhayn* adlı eseri Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde *Sahîh'*lerinde yer vermedikleri 70 hadisi ihtiva eden müsned tertibinde müstedrek türü bir eserdir.[1677] *el-İlzâmât*, Ebû Abdurrahman Mukbil b. Hâdî el-Vâdi'î'nin tahkiki ile Dârekutnî'nin bir diğer eseri *et-Tetebbu'* ile birlikte neşredilmiştir.[1678]

Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah el-Hurfî'nin *el-Cüz'ü'l-evvel mine'l-fevâidi's-sıhâh ve'l-ğarâib ve'l-efrâd* ve *Fevâidu Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı cüzlerinin bir kısmı *Sahîhayn*'e müstahrec ve müstedrek niteliği taşımaktadır. Birçok hadisin sonunda hadisin Buharî ve/veya Müslim tarafından tahric edildiğine veya onların şartına uygun olduğuna değinilmektedir. Bu iki cüz, Ebû Abdullah Hamza el-Cezâirî'nin tahkikiyle *Mecmû'u Ebi'l-Kâsım el-Hurfî* adlı mecmua içinde neşredilmiştir.[1679]

1671 Hadis Bölümü 164 (vr. 43-78) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/426).
1672 Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1405/1985 (bk. Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368).
1673 Zehebî, Târîh, 9/657.
1674 Mecmû 52 (vr. 58-60) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 185).
1675 Mecmû 831 numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 372-373).
1676 Serez Koleksiyonu 620/5 (vr. 35-37) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/423).
1677 Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yay., 2021), 130.
1678 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
1679 Amman: ed-Dâru'l-Eseriyye, 1428/2007.

2.4.6. Cüzler

Cüzler fevâidler, emâlîler, belli bir konusu olmayan cüzler, belli konular için yazılan cüzler ve belirli kişilerin rivayetlerini toplayan cüzler olarak beş alt başlıkta incelenecektir.

2.4.6.1. Fevâidler

Fevâidler muhaddislerin sahip olduğu âlî, garib ve sahih/hasen gibi özel nitelikli rivayetleri bir araya getirdikleri özel koleksiyonlarıdır. Aşağıda zikredilen eserlerin sadece başlıklarının incelenmesi bile onların muhtevası hakkında kanaat sahibi olmaya kâfidir. Dolayısıyla fevâid türü cüzler Birinci ve İkinci Bölümlerde zikrettiğimiz koleksiyoner Bağdat hadisçiliğinin vitrini durumundadır. Tespit edilen fevâidler zikredilecektir.

Ebû Bekir Kasım b. Zekeriya b. Yahya el-Mutarrız'ın (305/917) *el-Fevâid ve'l-emâli'l-kadîmetü'l-ğarâibu'l-hisân* adlı eseri yazma olup iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1680] Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *Ehâdîsühû min mâ intekâhü'l-Habbâl ʿaleyh* başlıklı cüzünün bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1681] *Cüz fîhi min Fevâ'id* başlıklı cüzü ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1682] Müsnidu Bağdâd olarak tanınan Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya İbn 'Ayyâş el-Kattân el-A'ver'in (öl. 334/945) *el-Fevâidü'l-müntekât* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Kâhire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1683] *Ehâdîs müntehabe minh* başlıklı bir diğer cüzü ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1684]

Dârekutnî'nin *el-Fevâidü'l-efrâd*'ının iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1685] *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâ'ibu'l-hisân*'ın bir nüshası Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1686] *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-hisân li'bni Maʿrûf*'un bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde

---

1680 Mecmû 56/8 (vr. 163[a] – 174[a]) ve Mecmû 116 (vr. 161[a] – 176[b]) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 548; Sezgin, *Târîh*, 1/333).

1681 Mecmû 105 (vr. 75-92) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 156).

1682 Hadis 248/1 (8 varak) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359; Elbânî, *Fihris*, 156).

1683 1/107 hadis 1260 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/363).

1684 Mecmû 387 (vr. 155-164) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 508-509).

1685 Mecmû 35/1 (2. Kısım vr. 1[a] – 10[b]) ve 65/5 (vr. 110[a] – 123[b]) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

1686 5498/4 (vr. 112-116) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

bulunmaktadır[1687]. *el-Fevâidü'l-müntehabetü'l-ğarâibu'l-'avâlî* Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1688]

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ebû Ahmed İbnü'l-Kâss el-Bağdâdî'nin (öl. 335/946) *Cüz fihi fevâidü hadîsi Ebî Umeyr* adlı cüzü Sâbır Ahmed el-Betâvî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1689] İbnü'l-Kâs bu cüzde Ebû 'Umeyr hadisini birkaç tarikten zikrettikten sonra ondan 62 sonuç/hüküm çıkarmıştır.

Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr'ın (öl. 341/952) *el-fevâidü'l-müntekât*'ı yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1690] Saffâr'ın bir diğer eseri olan *Fevâid müntehabe min hadîsih* başlıklı cüzünün bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1691] Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'in *el-Fevâidü'l-müntekât*'ı yazmadır. Esrin üç nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1692] Ebû Bekir Mükerrem b. Ahmed el-Kâdî el-Bezzâz *el-Fevâid*'i, Nebîl Sadeddin Cerrâr tarafından tahkik edilerek bir mecmua içinde neşredilmiştir.[1693] Ayrıca eserin 7./13. asra ait bir yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1694]

Ebû Muhammed Cafer b. Muhammed el-Bağdâdî'nin (öl. 348/959) *Fevâidü'l-Huldî* başlıklı bir cüzü Nebîl Sadeddin Cerrâr tarafından tahkik edilerek bir mecmua içinde neşredilmiştir.[1695] Ebû Ahmed Hamza b. Muhammed ed-Dihkân el-Akabî'nin (öl. 347/958) bir fevâidi olduğu ifade edilmiştir.[1696] Meşhur Sûfî Cafer b. Muhammed el-Huldî'nin iki adet fevâidi olduğu söylenmektedir.[1697] Bunlardan *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî* adlı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1698]

1687 Hadîs 387 (vr. 31[a] – 35[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

1688 Mecmû 49/2 (vr. 144[a] – 158[b]), 54 (vr. 47[a] – 57[a]), 73 (vr. 108[a] – 117[b]), 80/70, 90/2 (vr. 15[a] – 20[b]) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/422).

1689 Kâhire: Mektebetü's-sünne, 1413/1992.

1690 Mecmû 83 (vr. 119-122) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

1691 Hadis 353 (vr. 61-65) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

1692 34 (9, vr. 194[a] – 216[b]), 76 (vr. 94[a] – 114[b]) ve 86 (vr. 202[a] – 218[b]) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 85; Sezgin, *Târîh*, 1/370).

1693 Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

1694 Mecmû 45 (vr. 66[a] – 83[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/376).

1695 Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

1696 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 2/1294; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/336; Kehhâle, *Mu'cem*, 4/81.

1697 Kehhâle, *Mu'cem*, 3/150.

1698 Mecmû 45 (vr. 32[a] – 62[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 4/157; Elbânî, *Fihris*, 269).

Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *el-Fevâidü'l-hisân el-müntekât 'ani'ş-şuyûhi's-sikât* adlı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1699] Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın *el-Cüz' mine'l-fevâidi'l-müntekâti'l-ğarâib 'ani'ş-şuyûh* adlı bir eseri bulunmaktadır. Dârekutnî'nin Ebû Sehl el-Kattân'ın hadislerinden yaptığı bir intihâbdır. Bu fevaid yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1700]

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Burkânî'nin (öl. 350/961) *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâibü'l-hısânü'l-'avâlî* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1701] Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *el-Fevâid'*i yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1702]

Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin *el-Eczâu'l-Gaylâniyyât* veya *el-Fevâidü'l-müntehabe el-'avâlî 'ani'ş-şuyûhi'l-meşhûra bi'l-Ğaylâniyyât* adlarıyla bilinen cüzü Dârekutnî tahrîc etmiş, ondan da Ebû Tâlib Muhammed b. Muhammed b. İbrahim b. Gaylân (öl. 440/1048) rivâyet etmiştir. Râvisine nisbetle *el-Gaylâniyyât* olarak şöhret bulmuştur. Eseri Hilmi Kâmil Esad Abdülhâdî tahkik edip yayınlamıştır.[1703] Eserin yazma nüshaları British Museum,[1704] Tübingen Kütüphanesi,[1705] Kâhire Kütüphanesi,[1706] Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1707] bulunmaktadır. Ebû Bekir eş-Şâfiî'nin bir başka fevâidi *el-Fevâid min hadîsih* başlığıyla Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1708] Dârekutnî'nin Ebû Bekir Muhammed b. Ömer en-Nersî'nin Ebû Bekir eş-Şâfiî'den rivayetlerine yaptığı intihâbdır.[1709] Şâfiî'nin diğer fevâidi *el-Fevâidü'l-müntekât* adıyla Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1710]

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed İbnü's-Savvâf'ın (öl. 359/969) *el-Fevâid*'i Mahmud b. Muhammed el-Haddâd tarafından tahkik edilip neşredilmiş-

---

1699 234 (vr. 11-19) numara (bk. Bulut – Bulut, *Mu'cem*, 1/246).
1700 Hadis 328 (vr. 82-97) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 228).
1701 79 (1, vr. 42b – 71b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/377).
1702 Hadis 297 (vr. 151-168) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/378; Elbânî, *Fihris*, 132).
1703 Cidde: Dâru İbn Hazm, 1417/1997.
1704 Add 135 ve Or. 3059 numaralar (bk. Güler, *Literatür*, 100).
1705 96 numara (bk. Güler, *Literatür*, 100).
1706 1/136 Hadis 1932 numara (bk. Güler, *Literatür*, 100).
1707 Mecmû 120 (vr. 178b – 179b) numaralar (bk. Güler, *Literatür*, 100).
1708 Mecmû 92 (240-261) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 194).
1709 Elbânî, *Fihris*, 194.
1710 Mecmû 90 (vr. 77-96) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 194).

tir.[1711] Eserde 35 rivayet bulunmaktadır. Ayrıca eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1712] Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *el-Fevâidü'l-müntahabe* adlı cüzü mahtut olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1713] Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî'î'nin *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-efrâdü'l-ğarâibu'l-hisân* adlı cüzünün mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1714] Bu eserin beşinci cüzü olan ve *Cüz'ü'l-elf dînâr* olarak bilinen cüz Bedr b. Abdullah el-Bedr'in tahkiki ile neşredilmiştir.[1715] Ayrıca mahtût bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1716] Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b ez-Zühlî el-Bağdâdî'nin (öl. 367/978) *'Aşeratü ehâdîs müntehabe mine'l-cüzi sâlise 'aşera mine'l-fevâidi'l-müntekât min usûlihi* başlıklı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1717] Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Ebherî'nin *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâibü'l-hisân* adlı cüzü yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1718]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz'ın *Garâibu hadîsi Şu'be* adlı cüzü Abdullah b. Abdülaziz'in tahkiki ile yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.[1719] Ayrıca eserin yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1720] *Garâibu Hadîsi'l-İmâm Ebî Abdillah Mâlik b. Enes* Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî'nin tahkiki ile neşredilmiştir.[1721] Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1722] *el-Cüz'ü fîhi mine'l-fevâidi'l-müntekât 'ani'ş-şuyûhi'l-'avâlî* başlıklı cüzü mahtûttur. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1723] *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-garâibu'l-hisân* adlı cüzünün yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye

---

1711 Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1408/1987.

1712 Mecmû 105 (3. Kısım, vr. 156[a] – 181[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/388; Elbânî, *Fihris*, 246).

1713 Mecmû 40 (vr. 93-110) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 19).

1714 Hadis 234 (vr. 1-8) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 198).

1715 Kuveyt: Dâru'n-Nefâis, 1414/1993.

1716 Mecmû 54/1 (vr. 1[a] – 41[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/404.)

1717 Mecmû 107 (vr. 194-196) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 232).

1718 Mecmû 59 (vr. 133-145) numarada (bk. Elbânî, *Fihris*, 186).

1719 Riyâd: Câmi'atü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1404 (bk. Güler, *Literatür*, 224).

1720 Mecmû 94 (vr. 1-15) ile Mecmû 124 (vr. 126-150) numaralarda (bk. Elbânî, *Fihris*, 528).

1721 Riyad: Dâru's-selef, 1418/1997.

1722 Hadis 279 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/415; Elbânî, *Fihris*, 529).

1723 Mecmû 10/11 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/415).

Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1724] *Mine'l-fevâid* adlı cüzün yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1725]

Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Ma'rûf'un *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-hısânü'l-'avâlî* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1726] Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *el-Fevâid* adlı eseri Bedr el-Bedr tarafından İbn Şâhîn'in diğer bazı eserlerinin de bulunduğu bir mecmua içerisinde neşretmiştir.[1727] Eserin mahtût nüshalarından biri *el-Ehâdîsü'l-efrâd* başlığıyla Zâhiriyye Kütüphanesi 90/3 numarada bulunmaktadır.[1728] Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer es-Sükkerî el-Harbî es-Sayrafî el-Keyyâl'ın (öl. 386/966) *el-Fevâidü'l-müntekât mine'l-garâibi'l-hısân (el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-garâibu'l-hısân 'ani'ş-şuyûhi'l-'avâlî)* adlı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1729]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah İbn Ebî Mîmî ed-Dekkâk'ın (öl. 390/999) *el-Fevâidü'l-müntekât* adlı cüzü yazma olup nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1730] Ebu'l-Hasan Ahmed b. Abdullah İbn Ruzeyk ed-Dellâl'in (öl. 391/1001) *el-Efrâdü'l-Garâib* başlıklı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1731]

Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-ğarâib 'ani'ş-şuyûhi'l-'avâlî* adlı cüzünün yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1732] Muhallis'in bir diğer fevâidi olan *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l -'avâlî*'nin yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde

---

1724 Mecmû 117 (vr. 214-223) ve Mecmû 10 (vr. 137-141) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 529).

1725 Mecmû 80 (vr. 83-87) ve Hadis 357 (vr. 96-100) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 529).

1726 Hadis 387 (vr. 31[a] – 35[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/417; Elbânî, *Fihris*, 160).

1727 Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.

1728 Sezgin, *Târîh*, I, 426.

1729 Mecmû 18 (vr. 156[a] – 174[b]), Mecmû 104 (vr. 150[a] – 159[b]) Hadis 328 numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, I, 427; Elbânî, *Fihris*, 212).

1730 107 (vr. 73-100) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 41).

1731 Mecmû 94 (vr. 252-258) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 80; Sezgin, *Târîh*, 1/434).

1732 Mecmû 21 (vr. 137-178), Mecmû 97 (vr. 140-158), Sîre 27 (vr. 66-79), Mecmû 97 (vr. 159-180), Hadîs 387 (vr. 247-265); Mecmû 49 (vr. 243-262), Mecmû 72 (vr. 63-82), Mecmû 97 (vr. 181-191), Mecmû 21 (vr. 179-205), Hadis 359 (vr. 1-40), Mecmû 21 (vr. 208-223), Mecmû 97 (vr. 195-222), Mecmû 21 (vr. 21-235-258), Mecmû 97 (vr. 223-244), Mecmû 97 (vr. 247-251) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 535-538).

kayıtlıdır.[1733] *el-Fevâidü'l-müntekâtü'l-garâibu'l-hisân 'ani'ş-şuyûhi'l-'avâlî*'nin bazı yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1734] *el-'Avâlî el-müntekât*'ın yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1735] Yedi cüzü ihtiva eden bir mecmuadır.[1736] *Ehâdîsu 'avâlin müntekâtun mine'l-müntekâ min seb'ati eczâ min hadîsih* adlı cüzünün yazma nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1737]

Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Cündî'nin (öl. 396/1005) *el-Fevâidü'l-hısânü'l-garâib* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1738] Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin *el-Cüz' fîhi'l-fevâid ve'l-ahbâr 'an Ebî Bekr b. Düreyd* başlıklı fevâidinin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1739] *el-Fevâidü'l-müntekât ve'l-hikâyâtu'l-müntehabe min hadîsih* başlıklı fevâidinin de yine Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1740] birer yazma nüshası bulunmaktadır. Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah b. İbrahim el-Üşnânî el-Bağdâdî'nin *el-Cüz'ü's-sânî mine'l-esânîdi'r-rubâ'iyyât tahrîcu'd-Dârekutnî* adlı eseri yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1741]

Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz eş-Şâfiî'nin *el-Esânîdü'r-rubâ'iyyât* adlı cüzü *el-Eczâu'l-Gaylâniyyât*'ın rubâî rivâyetlerinin Dârekutnî tarafından bir araya getirilmiş halidir.[1742] Eserin yazma iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1743] Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *el-Ehâdîsü'r-rubâ'iyyât* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1744] Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn

---

1733 Hadis 237 (vr. 12-19), Mecmû 104 (vr. 191-202) ve Mecmû 60 (vr. 76-92) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 538-539).

1734 Mecmû 104 (vr. 67-79), Genel 4495 (vr. 1-4), Mecmû 49 (vr. 243-262); Genel 4581 (vr. 29-38) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 539).

1735 Mecmû 7 (vr. 31^a – 41^b) ve 52/4 (vr. 44^a – 51^b) numaralar (bk. Sezgin, Târîh, 1/436; Güler, *Literatür*, 175).

1736 Sezgin, Târîh, 1/436; Güler, *Literatür*, 175.

1737 Hadis 347 (vr. 65-71); Mecmû 52 (vr. 44-52) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 540).

1738 Genel 4517 (vr. 1-9) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 56; Sezgin, *Târîh*, 1/442).

1739 Mecmû 72 (vr. 95-104) numarada (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/445; Elbânî, *Fihris*, 274).

1740 Mecmû 41 (vr. 88-95) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 274).

1741 Mecmû 85 (vr. 17^a – 27^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/332).

1742 Başaran Selman, "Ebu Bekir eş-Şâfiî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

1743 Hadis 359 (vr. 92-108) ve Mecmû 85 (vr. 17-27) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 193).

1744 85/2 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424).

Şâhîn'in *Mâ icteme'a 'indî mine'l-ehâdîs elletî beynî ve beyne Rasûlillahi sallallahualeyhivesellem erba'atü ricâl* başlıklı cüzünün mahtut nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1745]

2.4.6.2. Emâlîler

Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin *Mecâlis* adlı cüzü mahtut olup bir nüshası Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. [1746] Eser Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed'in rivayetidir. Bir diğer eseri olan *el-Emâlî'nin* İbn 'Asâkir'in semâ edip kendi hattıyla yazdığı bir mahtut nüshası[1747] ile Muhammed b. Ali el-Ahvâzî'nin semâ ettiği bir nüsha[1748] Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin *el-Emâlî* başlıklı cüzü yazma olup bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1749] Ebû Bekir Muhammed b. Kasım b. Muhammed el-Enbârî'nin *el-Emâlî*'sinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1750] Emâlîlerinden bir meclis İbrahim Salih'in tahkiki ile neşredilmiştir.[1751] Ebû Bekir Yusuf b. Yakub el-Ezrak et-Tenûhî'nin *Emâlî* adlı cüzü yazma olup hicrî 318 yılına ait bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1752] Ebû Bekir Yusuf b. Yakub el-Ezrak et-Tenûhî'nin *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1753]

Ebu'l-Kasım Abdullah b. İshâk el-Hâmıd'ın (öl. 329/940) *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1754] Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî'nin iki emâlîsi Hamdî Abdülmecid es-Selefî tarafından ayrı ayrı tahkik edilerek neşredilmiştir.[1755] Ayrıca

---

1745 Mecmû 107 (vr. 170-182) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 91; Sezgin, *Târîh*, 1/426).
1746 87 (vr. 82[a] – 89[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/347.)
1747 Mecmû 87 (vr. 82-88) numarada (bk. Elbânî, *Fihris*, 92).
1748 Mecmû 90 (vr. 45-57) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 92).
1749 Feyzullah Efendi Koleksiyonu 507/11 (vr. 102[a] – 109[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/351).
1750 Mecmû 88 (vr. 139-196) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 44).
1751 Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1994.
1752 Mecmû 38/1 (vr. 1[a] – 15[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/356; Elbânî, *Fihris*, 582).
1753 Mecmû 87 (vr. 111[a] – 128[b]) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 582; Sezgin, *Târîh*, 1/356).
1754 92 (vr. 1[a] – 10[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/357).
1755 b.y.: Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006.

yazma nüshaları, Zâhiriyye Kütüphanesi[1756] ve Chester Beatty Kütüphanesi'nde[1757] *el-Emâli'l-Mısriyye* adıyla bulunmaktadır.

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *el-Emâlî* adlı bir cüzü yazma olup iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1758] Müsnidu Bağdâd olarak tanınan Ebû Cafer Muhammed b. 'Amr b. el-Bahterî er-Razzâz'ın (öl. 339/950) *Emâlî*'sinin yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1759] Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'in *el-Emâlî*'si yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1760] Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *el-Emâlî* adlı cüzü yazmadır. Eserin nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1761]

Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın (öl. 350/961) *el-Emâlî* adlı cüzü yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi bulunmaktadır. Eser sadece bir varaktır. [1762] Meşhur Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu Ebu'l-Kasım İsa b. Ali'nin (öl. 350/961) bir emâlîsi Chester Beatty Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1763] Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî'î'nin bir emâlîsi olduğu bildirilmektedir.[1764] Meşhur sufi muhaddis Ebû Abdullah Ahmed b. Atâ er-Rûzbârî'nin üç meclisten ibaret *Emâlî*'si Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1765] Ebû Bekir Yusuf b. Kasım el-Menâihî eş-Şâfiî'nin (öl. 375/986) *Emâlî* başlıklı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1766]

1756 Hadis 389 (vr. 2-9), Mecmû 22 (vr. 147^{a} – 159^{a}), 23 (vr. 58^{a} – 71^{b}), 31 (vr. 50^{a} – 57^{b}) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 520-525).

1757 3495 (vr. 57-68) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 520-525).

1758 51 (vr. 97^{a} – 102^{b}) ve 80 (vr. 29^{a} – 39^{b}) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

1759 26 (vr. 20^{a} – 32^{a}), 46 (vr. 191^{a} – 202^{b}), 64 (vr. 93^{a} – 105^{a}), 73 (vr. 224^{a} – 234^{a}), 75 (vr. 110^{a} – 124^{a}), 90/6 (vr. 59^{a} – 67^{b}), 110 (vr. 108^{a} – 121^{a}) ve mecmû 120 (vr. 174^{a} – 178^{a}) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/367).

1760 Mecmû 89/7 (vr. 99^{a} – 120^{b}) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 84; Sezgin, *Târîh*, 1/370).

1761 Mecmû 94 (vr. 125^{b} – 127^{a}); Mecmû 106 (vr. 13-16) ve mecmu 61 (vr. 44^{a} – 53^{a}) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 195-196; Sezgin, *Târîh*, 3/237).

1762 Mecmû 34 (vr. 218) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/375; Elbânî, *Fihris*, 227).

1763 3495 numara (bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/106).

1764 Kettânî, *er-Risâle*, 93.

1765 Mecmû 26 (vr. 208^{a} – 2017^{b}) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 4/162).

1766 Mecmû 64 (vr. 131-140) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 555).

Ebû Bekir Muhammed b. el-Varrâk el-Bağdâdî'nin (öl. 378/988) *el-Emâlî*'si olduğu ifade edilmiştir.[1767] Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn el-Vâ'iz'in (öl. 387/997) *el-Emâlî* adlı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1768] Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Muhammed el-Bezzâz'ın (öl. 389/998) bir emâlîsi olduğu bildirilmiştir.[1769] Ebû Hafs Ömer b. İbrahim el-Kettânî'nin (öl. 390/1000) *el-Emâlî*'si yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. [1770]

Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in (öl. 393/1002) *el-Emâlî*'si yazma olup nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1771] Ebû Abdullah Hüseyin b. Harun ed-Dabbî'nin (öl. 398/1008) *Emâlî*'si yazmadır. Bir nüshası Leiden Kütüphanesi'nde,[1772] diğer nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1773] bulunmaktadır. Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (öl. 399/1008) *Emâlî*'sinin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır.[1774]

2.4.6.3. Belli Konusu Olmayan Cüzler

Ebû Ali Hamza b. Muhammed b. İsa b. Hamza el-Kâtib'in (öl. 302/914) *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazmadır. Bir nüshası Zahiriye bulunmaktadır.[1775] Ebu'l-Berekât Dâvud b. Ahmed'in (öl. 315/927) *Hadîs* adlı cüzünün yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1776] Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Abdullah b. Ebu'l-Hasan (öl. 315/927'ten sonra) *Ehâdîs* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Kâhire'deki Dâru'l-Kütüb Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1777] Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed İbn Sâ'id el-Hâşimî'nin *Hadîs* başlık-

---

1767 Kehhâle, *Mu'cem*, 9/57.

1768 Mecmû 117 (vr. 67-183), Mecmû 30 (vr. 47-66), Mecmû 17 (vr. 43-66) ve Mecmû 17 (vr. 31[a] – 69[a] ve 179[a] – 198[b]) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 86; Sezgin, *Târîh*, 4/171).

1769 Kehhâle, *Mu'cem*, 6/243.

1770 el-Edebu'l-mensûr 79 (vr. 173-196) numara (bk. Sezgin, Târîh, 1/433).

1771 Mecmû 118 (vr. 45-65), Mecmû 7 (vr. 30-41) ve Mecmû 60 (vr. 95-119) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 534).

1772 122 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/442-443).

1773 Mecmû 22 (vr. 134[a] – 144[a]), Mecmû 63 (vr. 9[a] – 144[a]) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/442-443).

1774 Mecmû 104 (vr. 258[a] – 262[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/444; Elbânî, *Fihris*, 274).

1775 Kütüphanesi'nde Mecmû 103 (vr. 204[a] – 208[a]) numara (Sezgin, *Târîh*, 1/327).

1776 2/4 (vr. 38[a] – 41[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/342).

1777 1558 (vr. 349-368) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/342).

lı bir cüzünün mahtut bazı nüshaları Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. [1778]

Yaşadığı dönemde "Bağdat'ın Muhaddisi" olarak şöhret bulan Ebû Hâmid Muhammed b. Harun el-Hadramî'nin (öl. 321/933) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zahiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1779] İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin (öl. 325/936) *el-Hadîs* başlıklı cüzü yazma olup bir nüshası Raza Rampur Kütüphanesi'nde (Hindistan) bulunmaktadır.[1780] Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî'nin *el-Eczâu'l-Mehâmiliyyât* başlıklı bir cüzü bulunmaktadır. Eser Bağdatlıların ve İsfahanlıların rivayetlerini ihtiva etmektedir. On altı cüzdür.[1781] Ebu Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî'nin *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazma olup bazı nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1782]

Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *el-Hadîs* başlıklı bir cüzü mahtut olup Köprülü Kütüphanesi,[1783] Şehid Ali Paşa Kütüphanesi[1784] ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1785] birer nüshası bulunmaktadır.[1786] Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya İbn 'Ayyâş el-Kattân el-A'ver'in *el-Hadîs* başlıklı bir cüzü yazmadır. İki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde numaralarda kayıtlıdır.[1787] Ebû Ömer Hamza b. Kasım el-Hâşimî'nin (öl. 335/946) *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1788] Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Hasen eş-Şeybânî İbnü'l-Üşnânî'nin (öl. 339/950) *Cüz'* başlıklı eseri yazma olup bir nüshası Kâhire Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1789]

1778 Mecmû 32 (vr. 35-40) numara (bu nüsha İbn 'Asâkir'in hattıyla yazılmış olup başı ve sonu eksiktir); Mecmû 33 (vr. 115-122) ve mecmû 40 (vr. 283-295) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 92-93; Sezgin, *Târîh*, 1/347).

1779 Mecmû 95 (vr. 154-172) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 205).

1780 1/78, Hadîs 110 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/351).

1781 Güler, *Literatür*, 99.

1782 66/7 (vr. 103^a – 114^b), 78/9 (vr. 193^b – 209^b), 94 (vr. 220^a – 229^a) ve 115 (vr. 224^a – 231^a) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358).

1783 1584 (vr. 95^a – 102^b) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

1784 546/14 (vr. 103^a – 107^a) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

1785 Mecmû 105 (vr. 75^a – 92^a) (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/359).

1786 Sezgin, *Târîh*, 1/359.

1787 Mecmû 31 (vr. 169^a – 182^a) ve 115/10 (vr. 140^a – 147^b) (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/363; Elbânî, *Fihris*, 509).

1788 Mecmû 90 (vr. 69^a – 76^b) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 101; Sezgin, *Târîh*, 1/365).

1789 1/108, hadis 1558 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/367).

Ebû Cafer Muhammed b. 'Amr b. el-Bahterî er-Razzâz'ın *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1790] Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr'ın (öl. 341/952) *Cüz'* adlı eseri yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1791] *Hadîs* başlıklı cüzünün iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1792] Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'in (öl. 344/955) Hadîs başlıklı cüzü yazmadır. Eserin bazı nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1793] Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Bağdâdî'nin (öl. 345/956) bir hadis cüzü olduğu ifade edilmiştir.[1794] Ebû Bekir Muhammed b. Abbas İbn Necîh el-Bezzâz (öl. 345/956) *Hadîs* adlı cüzü yazmadır. İki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1795] Ebû Ömer Muhammed b. Abdülvâhid ez-Zâhid "Gulâmu Sa'leb"'in *Cüzʾ min rivâyeti Ebî 'Ömer ez-Zâhid Ğulâmi Sa'leb fi'l-hadîs ve'l-edeb* adlı cüzü Dublin Chester Beatty Library'de,[1796] eserin üçüncü cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1797]

Müsnidu Bağdâd olarak bilinen Ebu'l-Hüseyin Abdüssamed b. Ali b. Muhammed et-Tastî'nin (öl. 346/957) *Hadîs* başlıklı cüzünün bir yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1798] Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *el-Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1799] Ebû Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân'ın *Hadîs* başlıklı cüzü yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1800] Meşhur Abbâsî Veziri Ali b. İsa'nın oğlu Ebu'l-Kasım İsa b. Ali b. İsa b. Davud el-Cerrah'ın bir *cüzü* olduğu bildirilmiş-

---

1790 31 (vr. 72[a] – 90[b]) ve 6 (vr. 91[a] – 100[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/367).

1791 Mecmû 81 (vr. 113-128) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

1792 Mecmû 31 (vr. 215-224) ve Mecmû 24 (vr. 8-15) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).

1793 Hadis 348 (1. Kısım, vr. 174[a] – 185[b]), Mecmû 63/6 (7. Kısım, vr. 92 – 120[b]) ve 103 (vr. 21[a] – 32[a]) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/370; Elbânî, *Fihris*, 85).

1794 Kehhâle, *Mu'cem*, 10/311.

1795 Hadis 330 (vr. 101-124) ve Mecmû 67 (vr. 223-235) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 177, 189).

1796 3495/10 (vr. 95[a] – 109[a]) (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/283).

1797 16 (vr. 18[a] – 88[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/283).

1798 Mecmû 80 (vr. 93[a] – 97[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/374; Elbânî, *Fihris*, 465).

1799 Mecmû 31/13 (vr. 208[a] – 114[b]) ve 1115 (vr. 88[a] – 102[a]) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 196; Sezgin, *Târîh*, 3/237).

1800 Mecmû 85 (vr. 227[a] – 280[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/375; Elbânî, *Fihris*, 227).

tir.[1801] Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Mekâbirî'nin (öl. 350/961) *Cüz'* başlıklı eseri yazmadır. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1802]

Meymûn b. İshak b. Hasan es-Savvâf'ın (öl. 351/962) *el*-Cüz' başlıklı eserinin yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1803] Ebû Ali Sa'îd b. Osman İbnü's-Seken el-Bağdâdî'nin *es-Sahîhu'l-müntekâ* adlı bir eseri olduğu ifade edilmektedir.[1804] Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz eş-Şâfiî'nin *el-Cüz' fîhi min hadîsih* başlıklı cüzü Hüseyin b. ed-Dahhâk et-Tîbî'nin rivayeti olup Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1805] Şâfiî'nin aynı adı taşıyan bir diğer cüzü ise Ebû Ali Hasan b. Ahmed'in Ebû Bekir eş-Şâfiî'den rivâyeti olup Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1806]

Ebû Ali Muhammed b. Ahmed İbnü's-Savvâf'ın *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1807] İbnü's-Savvâf'ın bir diğer *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1808] Ebû Bekir Ahmed b. Yusuf İbnü'l-Hallâd'ın (öl. 359/969) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1809] Ebû Bekir Muhammed b. Cafer İbnü'l-Heysem el-Bağdâdî'nin (öl. 360/970) *Hadîs* başlıklı bir cüzünün üç nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1810] İbnü'l-Heysem'in bir diğer eseri olan *el-Cüz' fîhi müntekâ min hadîsih* yine Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1811]

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *Erba'ûne hadîsen elletî hasse'n-Nebiyyu sallallahu aleyhi ve selem 'alâ hıfzihâ* adlı eseri Bedr b. Abdullah el-Bedr tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1812] Eserin yazma nüshaları Zâhiriyye Kütüphanesi,[1813] Berlin Kütüphanesi[1814] ve British Mu-

---

1801 Kehhâle, *Mu'cem*, 8/29.
1802 82/5 (vr. 85[a] – 99[b]) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 163; Sezgin, *Târîh*, 1/376).
1803 Mecmû 75 (vr. 113-122) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 556).
1804 Güler, *Literatür*, 62.
1805 Hadis 330 (vr. 1-12) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 193).
1806 Mecmû 31 (vr. 191-196) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 193).
1807 Genel 9391 (3. Kısım, vr. 1-6) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/388; Elbânî, *Fihris*, 246).
1808 Mecmû 106 (vr. 84-94) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 246).
1809 Hadis 26 (vr. 109-117) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 191).
1810 Mecmû 24 (vr. 1-5), Mecmû 75 (vr. 1-22) ve Mecmû 94 (vr. 210-215) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 187-188).
1811 Mecmû 75 (vr. 179-190) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 188).
1812 Riyad: Advâu's-selef, 1420/2000.
1813 Mecmû 4 (vr. 49[a] – 80[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 18).
1814 1456 (vr. 1-34) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 18).

seum'da[1815] bulunmaktadır. Âcurrî'nin *es-Semânûn* adlı bir cüzünün olduğu ifade edilmektedir.[1816] Ebû Bahr Muhammed b. Hasan el-Berbehârî'nin (öl. 362/972) *Cüz' fîhi ehâdîs*'i yazma olup bir nüshası Köprülü Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1817] Ebû Bekir Abdülaziz b. Cafer "Gulâmu'l-Hallâl"ın (öl. 363/974) *Cüz' fi's-sünneti's-seneviyye*'si yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1818]

Hadis rivayetinde zayıf ve metrûk olarak nitelenen ve Dârekutnî'nin "Deccâl!" dediği Ebû Bekir Ahmed b. Nasr ez-Zâri' el-Bağdâdî'nin (öl. 365/975) bir hadis cüzü olduğu ifade edilmiştir.[1819] Ebû Bekir Ahmed b. Cafer el-Katî'î'nin *Kıt'a min hadîsih* başlıklı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Bu eserin sarahaten Katî'î'ye ait olduğu ifade edilmemekle birlikte Elbânî, müellifin hocalarından yola çıkarak eserin ona ait olduğunu tespit etmiştir.[1820] Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Buhayt ed-Dekkâk'ın (öl. 372/982) *Hadîs* başlıklı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1821] Ebû Hafs Ömer b. Muhammed İbnü'z-Zeyyât es-Sayrafî'nin (öl. 375/985) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1822] İbnü'z-Zeyyât'ın *Cüz'* başlıklı bir diğer eseri ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1823]

Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Ebzârî'nin (öl. 377/987) *Hadîs* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1824] Ebû Bekir Muhammed b. el-Varrâk el-Bağdâdî'nin *Hadîs* başlıklı bir cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1825] Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz'ın *Hadîs* başlıklı cüzü

1815 Add. 155 ve Or. 3060 (24 varak) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 18).

1816 İbn Hacer, *Tecrîd*, 253; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/523; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/46; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/97.

1817 400/7 (vr. 63[a] – 67[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/397).

1818 Mecmû 82 (vr. 150-161) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 497).

1819 Kehhâle, *Mu'cem*, 2/195; Güler, *Literatür*, 101.

1820 Mecmû 40 (vr. 68-73) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 198).

1821 Mecmû 75 2. Kısım (vr. 39-44) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 46; Sezgin, *Târîh*, 1/408).

1822 Mecmû 56 (vr. 199[a] – 208[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/409).

1823 94/22 (vr. 258[a] – 266[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/409).

1824 95 (vr. 76[a] – 84[a]) numara Sezgin, *Târîh*, 1/410.

1825 Mecmû 117 (vr. 19-20) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 200).

mahtûttur. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1826] Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed İbn Ma'rûf'un *Cüz'* başlıklı bir eseri Zahiriyye Kütüphanesi'nde başka muhaddislerin hadisleriyle beraber kendisinin hadislerinden bazılarının da bulunduğu bir mecmuada mevcuttur.[1827]

Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim b. el-Hüseyn İbn Şâzân el-Bağdadî el-Bezzâz'ın (öl. 383/993) bir hadis cüzü olduğu ifade edilmiştir.[1828] Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in (öl. 385/995) *Cüz' min hadîsih* (…) başlıklı emâlîsi Bedr el-Bedr tarafından İbn Şâhîn'in diğer bazı eserlerinin de bulunduğu bir mecmua içerisinde neşretmiştir.[1829] Eserin yazma iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1830]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer es-Sükkerî el-Harbî es-Sayrafî el-Keyyâl'ın (öl. 386/966) *el-Hadîsü ve'l-emâlî* adlı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1831] *Ehâdîsuh (el-Harbiyyât)* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1832] *Cüz' fîhi Nüshatü Abdilaziz b. el-Muhtâr 'an Süheyl b. Ebî Sâlih 'an ebîhi 'an Ebî Hureyre* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1833] *Cüz' min hadîsih* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1834] *Min Hadîsih* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1835]

Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ahmed İbn Sem'ûn el-Vâ'iz'in *Cüz'* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1836] Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah İbn Ebî Mîmî ed-Dekkâk'ın (öl. 390/999) bir cüzü olduğu ifade edilmiştir.[1837] İbn Cerîr et-Taberî'nin önde gelen öğrencilerinden biri olan Ebu'l-Ferec Muâfâ b. Zekeriya el-Cerîrî'nin

---

1826 Mecmû 56 (vr. 244[a] – 262[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/415; Elbânî, *Fihris*, 528).
1827 Mecmû 56 (vr. 129[a] – 138[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/417).
1828 Kettânî, *er-Risâle*, 89.
1829 Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.
1830 Mecmu 71 (vr. 42[a] – 49[a]) ve 83/6 (vr. 96[a] – 107[b]) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 90).
1831 Mecmû 18/11 (vr. 236[a] – 252[a]) ve Mecmû 55 (vr. 174[a] – 180[b]) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/427; Elbânî, *Fihris*, 212, 358-359).
1832 Hadîs 330 (vr. 13-24); Mecmû 111 (vr. 37-50) ve Hadis 348 (vr. 1-4) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 211).
1833 Mecmû 107 (vr. 155-166) numarada (bk. Elbânî, *Fihris*, 211).
1834 Mecmû 105 (vr. 33-41) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 211).
1835 Mecmû 118 (vr. 3-7) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 212).
1836 Mecmû 55 vr. (vr. 1[a] – 4[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 4/171).
1837 Kehhâle, *Mu'cem*, 10/208.

(ö. 390/1000) *el-Celîsü's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâsıhu'ş-şâfî* adlı eseri Abdülkerim Sâmî el-Cündî'nin tahkikiyle basılmıştır.[1838] Muâfâ b. Zekeriya'nın *Cüz'* başlıklı dört varaklık bir eseri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1839]

Ebû Hafs Ömer b. İbrahim el-Kettânî'nin *Cüz' min hadisi Ebî Hafs* başlıklı eserinin on varaklık bir yazma nüshası Dublin Chester Beatty Kütüphanesi'nde,[1840] diğer bazı nüshaları Şehid Ali Paşa Kütüphanesi[1841] ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1842] Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in *Hadîs* başlıklı cüzü yazma olup nüshalarından ikisi Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1843] *Mecâlis* adlı cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1844] *Ehâdîs mine'l-cüz'i'l-evvel min hadîsi'l-Muhallis* adlı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1845] *Cüz' müntekâ mine'l-cüz'i'r-râbi' min hadîsih* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde,[1846] *Cüz' fîhi müntekâ mine'l-cüzi'l-hâdiye 'aşera ve's-sâniye 'aşera min hadisi Ebî Tâhir el-Muhallis* başlıklı bir cüz ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde[1847] kayıtlıdır.

Ebû Bekir Muhammed b. Ömer İbn Zünbûr el-Varrâk el-Kâğıdî'nin (öl. 396/1005) *Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1848] Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kassâr'ın (öl. 397/1007) *Hadîs* başlıklı bir cüzü[1849] ile *Cüz'* başlıklı bir eseri[1850] Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ebû Müslim Muhammed b. Ahmed el-Bağdâdî'nin (öl. 399/1008) *el-Hadîs* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1851] Ebu'l-Hasan

---

1838 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
1839 Mecmû 68/4 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 3/257).
1840 4483 numara (bk. Sezgin, Târîh, 1/433).
1841 2822/6 (vr. 34[a] – 34[b]) numara (bk. Sezgin, Târîh, 1/433).
1842 40 (vr. 313[a] – 318[b]) numara (Sezgin, Târîh, 1/433).
1843 Mecmû 66 (vr. 119[a] – 129[a]) ve Hadis 297 (vr. 206-219) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/437; Elbânî, *Fihris*, 534-535).
1844 Mecmû 60 (vr. 95[a] – 119[a]) ve 118 (vr. 45[a] – 56[a]) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/437).
1845 Mecmû 46 (vr. 64/1) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 535).
1846 Mecmû 2 (vr. 84-89) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 535).
1847 Mecmû 88 (vr. 52-70) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 535).
1848 Mecmû 111 (vr. 159-161) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/441).
1849 Hadis 163 (vr. 42-45) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 217).
1850 Mecmû 41 (vr. 99-109) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 217).
1851 Mecmû 41/7 (vr. 88[a] – 95[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/444).

Ali b. Ahmed İbnü'l-Hammâmî'nin (öl. 417/1027) *Hadîs* başlıklı bir cüzü Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1852]

2.4.6.4. Belli Konular İçin Yazılan Cüzler

Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *Kitâbu'l-ğurabâ*'sı Bedr el-Bedr tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.[1853] Eser memleketinden çıkıp ilim tahsil eden garîb ilim tâliblerinin üstünlüklerine dair hadisleri ihtiva etmektedir. Eserin mahtut iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1854] Ebu'l-Feth Yusuf b. Ömer el-Kavvâs'ın Hz. Muaviye'nin faziletlerini zikreden hadisleri ihtiva eden bir cüzü olduğu zikredilmiştir. Bu cüzün bir kısmını fareler kemirerek tahrip etmiştir. Günümüze ulaştığı bilinmemektedir.[1855] Ebu Muhammed el-Heysem b. Halef b. Muhammed ed-Dûrî'nin *Kitâbu zemmi'l-livât ve mâ ruviye fi't-teşdîdi ve'n-nehyi ʿanh* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1856]

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl'ın *el-Emr bi'l-maʿrûf ve'n-nehy ʿani'l-münker* adlı cüzü Yahya Murad'ın tahkikiyle neşredilmiştir.[1857] Ayrıca eserin mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1858] Hallâl'ın bir diğer eseri olan *el-Hass ʿale't-ticâre ve's-sınâʿa ve'l-ʿamel ve'l-inkâr ʿalâ men yeddeʿi't-tevekkül fî terki'l-ʿamel ve'l-hucce ʿaleyhim fî zâlike* adlı eseri Fevvâz Muhammed el-ʻAvdî tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.[1859] Ayrıca eserin mahtut iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1860]

Şiî bir bürokrat olan Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İbn Ebu's-Selc'in (öl. 325/936) *Târîhu'l-eimme*,[1861] *Ahbâru'n-nisâ el-Mahmûdât*,[1862]

1852 Mecmû 118 (vr. 3ᵃ – 11ᵇ) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/470).
1853 Kuveyt: Dâru'l-hulefâ, 1403.
1854 Mecmû 27/5 (vr. 48 - 64ᵃ) numarada ve Genel Bölümü 4572 (vr. 48-63) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 19).
1855 Hatîb, *Târîh*, 16/478.
1856 Mecmû 9 (vr. 156ᵃ - 164ᵃ) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/336; Elbânî, *Fihris*, 572).
1857 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
1858 Hadis 245 (vr. 1-25) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 366-367).
1859 Kuveyt: b.y., 1443/2022.
1860 Mecmû 116 (vr. 101-113) ve Mecmû 118 (vr. 26-40) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 367).
1861 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 3/214; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Muʿcem*, 9/9.
1862 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 3/47; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Muʿcem*, 9/9.

Ahbâru Fâtıma ve'l-Hasan ve'l-Huseyn aleyhimu's-selâm,[1863] *Men kâle bi't-tafdîl mine's-sahâbe*,[1864] ve *el-İhtiyâr mine'l-esânîd*[1865] adlı eserlerinin olduğu ifade edilmiştir. Ebu'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed el-Ezdî'nin (öl. 328/939) *el-Ferec ba'de'ş-şidde* adlı bir cüzü olduğu bildirilmiştir.[1866]

Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî'nin *Kitâbü'd-Du'â* adlı cüzü mahtût olup bir nüshası Şehid Ali Paşa Kütüphanesi'nde,[1867] bir başka nüshası ise Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1868] Mehâmilî'nin bir diğer eseri olan *Salâtu'l-'îdeyn* adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1869]

Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *Ahbârü's-sıbyân* ve *el-Âdâb* adlı eserlerinin olduğu bildirilmiştir.[1870] Ebû 'Amr Osman b. Ahmed ed-Dekkâk İbnü's-Semmâk'in *Kitâbu'd-Dîbâc* adlı eserin yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1871] İbnü's-Semmâk'in bir diğer eseri *Cüz' fîhi hadîsu münker ve nekîr ve hadîsu Züreyb vasiyyi 'Îsâ 'aleyhi's-selâm ve ğayru zâlik* adlı cüzünün bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1872]

Ebû Bekir Ahmed b. Süleyman en-Neccâd'ın *er-Red 'alâ men yekûlu'l-Kur'ân mahlûk* adlı cüzü Rızallah Muhammed İdrîs tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1873] Ayrıca eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1874] Neccâd'ın *Zikru men kânet lehû mine'l-âyâti min hâzihi'l-ümme ve men tekelleme ba'de'l-mevt min ehli'l-yakîn* adlı cüzü yazmadır. Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1875]

1863 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 3/185; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Mu'cem*, 9/9.

1864 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 4/584; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 2/34; Kehhâle, *Mu'cem*, 9/9.

1865 İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 326.

1866 Güler, *Literatür*, 138.

1867 546/5 (vr. 74[a] – 87[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 525).

1868 Sezgin, *Târîh*, 1/358; Elbânî, *Fihris*, 525.

1869 Mecmû 90/10 (2. Kısım vr. 119[a] – 143[b]) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 525; Sezgin, *Târîh*, 1/358).

1870 Kehhâle, *Mu'cem*, 12/9.

1871 48/3 (3. Kısım) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/370).

1872 Mecmû 86 (vr. 202-207/2) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 84).

1873 Kuveyt: Mektebetü's-Sahâbeti'l-İslâmiyye, 1400/1980.

1874 Mecmû 17/7 (vr. 87[a] – 98[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 3/237).

1875 Mecmû 76 (vr. 214-218) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 196).

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *Kitâbü Yevm ve leyle* ve *Fedâilu'l-Kur'ân* adlı iki cüzü olduğu ifade edilmektedir.[1876] Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî'nin *Tahrîmu'n-nerd ve'ş-şatranc ve'l-melâhî* adlı eseri Muhammed Saîd Ömer İdrîs tarafından tahkik edilip basılmıştır.[1877] Eserin mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1878] *Ahbâru Ömer b. Abdilaziz* adlı eseri Abdullah Abdurrahim 'Aylân tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.[1879] Ayrıca eserin mahtut nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1880] Âcurrî'nin bir başka eseri *Farzu talebi'l-'ilm'in* mahtut bir nüshası Berlin Kütüphanesi'nde,[1881] *Cüz' fîhi mes'eletü'l-cehri bi'l-Kur'ân fi't-tavâf* adlı eseri Kâhire Kütüphanesi'nde,[1882] *Vusûlü'l-müştâkîn ve nüzhetü'l-müstemi'în*'i Bursa Ulu Camii Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1883] *Ahlâku'l-'ulemâ* adlı eseri Ahmed Hâc Muhammed Osman tarafınan neşredilmiştir.[1884] Eserin yazma nüshalarından biri Âşir Efendi Kütüphanesi'nde,[1885] bir diğeri ise Kâhire Kütüphanesi'nde[1886] bulunmaktadır. *et-Tasdîk bi'n-nazar ilallahi Teâlâ fi'l-âhire* Muhammed Gıyâs el-Canbâz tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1887] Eserin Zâhiriyye Kütüphanesinde iki yazma nüshası bulunmaktadır.[1888] *Ahlâku hameleti'l-Kur'ân* Muhammed Amr Abdüllatif tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.[1889] Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, Berlin Kütüphanesi,[1890] Âşir Efendi Kütüphanesi,[1891] Zâhiriyye Kütüphanesi,[1892] Kâhire

1876 İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, 107; Kutlay, "İbn Kâni'", 20/105.
1877 Riyad: b.y., 1402/1982.
1878 Mecmû 42/3 (vr. 36[a] – 53[b]) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 18; Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1879 Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
1880 Mecmû 30/1 (vr. 1-22) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).
1881 101 (vr. 87-101) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).
1882 1/107 Hadis 1926 ve 2024 numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/392).
1883 2067/1 (vr. 1[a] – 47[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1884 Riyad: Advâu's-Selef, 1428/2007.
1885 277/1 (vr. 1[a] – 33[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).
1886 1/85 Hadis 26 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390).
1887 Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1405/1985.
1888 Mecmû 28/14 (vr. 185[a] – 200[b]) ve Mecmû 116 (vr. 114[a] – 118[b]) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 17; Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1889 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
1890 576 (vr. 68-91) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1891 (1) 277/2 (vr. 35 – 68[b]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1892 Mecmû 66 (vr. 131[a] – 144[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).

Kütüphanesi'nde[1893] kayıtlıdır. Âcurrî'nin *Kitâbu'l-ğurabâ*'sı Bedr el-Bedr tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.[1894] Eserin mahtut iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1895] *Mâ verade fî leyleti'n-nısf min Şâ'bân* Kâhire Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1896] *Edebu'n-nufûs*, Ebû Musa Abdülaziz b. Muhammed el-Mekkî tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.[1897] Eserin mahtut bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1898]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *es-Sünenü'l-me'sûra* adlı eseri 1306 yılında Delhi'de, ardından 1386/1966 yılında Ebu't-Tayyib el-Azîmâbâdî'nin *et-Ta'lîku'l-muğnî 'ale'd-Dârekutnî*'si ile Kahire'de basılmıştır.[1899] *Fedâilu's-sahâbe ve menâkıbuhum* eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1900] Günümüze ulaşmadığı sanılan *Kitâbü'l-Eshiyâʾ ve'l-ecvâd*, Vecâhet Hüseyin tarafından Kalküta'da neşredilmiştir. [1901] Eserin yazması Bankipûr Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1902]

Ebû Hafs Ömer b. Ahmed İbn Şâhîn'in *et-Tefsîru'l-Kebîr*'inin otuz cilt olduğu ifade edilmiştir.[1903] Onun *Delâilü'n-nübüvve* adlı bir eserinden söz edilmektedir.[1904] *et-Terğîb fî fezâʾili'l-aʿmâl ve sevâbi zâlik* adlı eseri Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail'in tahkikiyle basılmıştır.[1905] *Fadlu zikri lâ ilâhe illallah* adlı cüzünün yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1906] *Fedâilu Fâtımati'z-Zehrâ* adlı cüzünün mahtût nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1907] Ayrıca eser Bedr el-Bedr tarafından İbn Şâhîn'in diğer bazı eserlerinin de bulunduğu bir

---

1893 1/58 Hadis 26 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1894 Kuveyt: Dâru'l-Hulefa, 1403
1895 Mecmû 27/5 (vr. 48 – 64ᵃ) ve Genel 4572 (vr. 48-63) numaralar (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/390; Elbânî, *Fihris*, 19).
1896 1/142 Hadis 26 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/391).
1897 Demenhur: Mektebetü Lîne, 1412/1992.
1898 Hadis 248 (vr. 23-29) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 17; Sezgin, *Târîh*, 1/392).
1899 Güler, *Literatür*, 74.
1900 Mecmû 47/2 (11. Bölüm, vr. 14ᵃ – 24ᵇ) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 373; Sezgin, *Târîh*, 1/424).
1901 Sezgin, *Târîh*, 1/421.
1902 5/2/101 numara 372 (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/421).
1903 İsmail Paşa, *Îdâhu'l-meknûn*, 3/302; İsmail Paşa, Hediyyetü'l-ʿârifîn, 1/781; Kettânî, *er-Risâle*, 79; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/40.
1904 Kettânî, *er-Risâle*, 105.
1905 Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
1906 Mecmû 136-8 numara (bk. Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368).
1907 17/6 (vr. 104ᵃ – 115ᵇ) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/426; Elbânî, *Fihris*, 91).

mecmua içerisinde neşredilmiştir.[1908] Eserin Sünnî ve Şiî kaynaklarla mukayeseli bir incelemesi Ferhat Koçyiğit tarafından yapılmıştır.[1909] *Fedâilu şehri Ramazân'*ın mahtût nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1910] Ayrıca eser Bedr el-Bedr tarafından tahkik edilerek yukarıda zikredilen mecmua içerisinde neşredilmiştir. *Kitâb fi'l-ferec ba'de'ş-şidde* Julian Joel Obermann tarafından İbranice tercümesiyle birlikte neşredilmiştir.[1911] İbn Şâhîn'in yüz cüz hacminde *ez-Zühd ve'r-Rakâik* adlı bir eserinin olduğu bildirilmiştir.[1912]

Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Bükeyr es-Sayrafî'nin *Kitâbu fedâili men ismuhû Ahmed ev Muhammed* adlı eserinin yazma nüshalarından bazıları Zâhiriyye Kütüphanesi,[1913] Leiden Kütüphanesi[1914] ve Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1915] Ebu Tahir Muhammed b. Abdurrahman el-Muhallis'in *el-İntifâ fî ahbâri'l-Medîneti'l-Münevvera* adlı bir cüzü olduğu ifade edilmektedir.[1916] Ebû Bekir Muhammed b. Halef İbn Merzubân el-Bağdâdî'nin (öl. 309/921) *Kitâbu's-sükalâ*'sı Me'mûn Mahmud Yasin'in tahkikiyle basılmıştır.[1917] Ayrıca eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1918] İbn Merzubân'ın bir diğer eseri *el-Murûe ve mâ câe fî zâlike 'ani'n-Nebî* adlı cüzün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1919]

2.4.6.5. Belli Kişilerin Rivayetlerini Toplayan Cüzler

İbrahim b. Abdüssamed b. Musa el-Hâşimî'nin *el-Hâşimiyyât* adlı cüzünün yazma nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1920] Ebû Muhammed Yezdâd b. Abdurrahman el-Kâtib'in (öl. 327/938) *Cüz' min ha-*

1908 Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.
1909 Ferhat Koçyiğit, *İbn Şâhin ve Fezâilü Fâtıma: Sünnî–Şiî Kaynaklarla Mukayeseli Bir İnceleme*, ed. Muhammed İkbal Ekinci (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2025).
1910 Mecmû 20 (vr. 195[a] – 203[a]) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/426; Elbânî, *Fihris*, 91).
1911 New Haven 1933 (bk. Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368).
1912 Rûdânî, *Sıla*, 258; Kehhâle, *Mu'cem*, 7/273; Koçkuzu, "İbn Şâhîn", 20/368.
1913 Genel Bölüm 5296 (vr. 133-136) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 50).
1914 91 numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/430).
1915 Tasavvuf Bölümü 20 (vr. 57-61) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/430).
1916 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, 1/175; Kehhâle, *Mu'cem*, 10/140.
1917 Beyrut: Müessesetü 'Ulûmi'l-Kur'ân – Dâru İbn Kesîr, 1412/1991.
1918 Mecmû 28 (vr. 19-27) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 157).
1919 Mecmû 56 (vr. 1-6) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 157).
1920 Mecmû 63 (vr. 188-189) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 185).

disi Ebî Sa'îd Abdillah b. Sa'îd el-Eşec adlı eserinin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1921] Ebu Abdullah Muhammed b. Mahled el-Attâr ed-Dûrî'nin *Hadîsü İbni's-Semmâk ve Caʿfer b. Muhammed b. Nasr (Nusayr) el-Huldî* adlı cüzü yazma olup bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1922]

Müsnidu Bağdâd olarak tanınan Ebû Abdullah Hüseyin b. Yahya İbn 'Ayyâş el-Kattân el-A'ver'in *Hadîsuhû 'ani'l-Hasen b. 'Arafe* başlıklı cüzünün yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1923] Ebû Ali İsmail b. Muhammed b. İsmail es-Saffâr'ın *Hadîsü Muhammed Sinân el-Kazzâz el-Basrî 'an şuyûhih* adlı cüzü yazma olup iki nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1924] Saffâr'ın bir diğer eseri *Min hadisi Abdillah b. el-Muharremî ve Zekeriyya el-Mervezî* de yazmadır. Eserin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1925]

Ebu'l-Hüseyin Abdülbâkî İbn Kâni'nin *Cüzʾ min hadîsi Ebî ʿUbeyde Müccâʿa b. Zübeyr* adlı eserinin yazma bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde mevcuttur.[1926] Ebû Bekir Ahmed b. Yusuf İbnü'l-Hallâd'ın (öl. 359/969) *Cüz' fîhi min hadisi Ebi'l-'Abbâs Muhammed b. Yunus el-Küdeymî* adlı eserinin bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1927]

Ebu'l-Hüseyin Muhammed İbnü'l-Muzaffer el-Bezzâz'ın *Hadîsuhû 'an Hâcib b. Erkîn* başlıklı cüzü mahtûttur. Bir nüshası Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1928] *Müntekâ min hadisi Hişâm b. 'Ammâr* başlıklı cüzünün yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[1929]

Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer ed-Dârekutnî'nin *el-Cüz'ü's-Sâlis ve'l-'işrûn min hadîsi Ebi't-Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdillah ez-Zühlî el-Kâdî rahimehullah* adlı eser, Hamdi Abdülmecit es-Selefî tarafından tahkik ve tahrîc edilip basılmıştır.[1930] *Ahbâru ʿAmr b. ʿUbeyd* Muhammed b. Abdullah Âlu Âmir tara-

---

1921 Mecmû 18 (vr. 211-224) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 578).
1922 Hadis 348 (vr. 174-185) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 156).
1923 Mecmû 115 (vr. 140-146) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 509).
1924 Mecmû 31 (vr. 163-166) ve Mecmû 18 (vr. 1-4) numaralar (bk. Elbânî, *Fihris*, 438).
1925 Mecmû 81 (vr. 113-124) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 439).
1926 Mecmû 35 (vr. 68-75) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 468).
1927 Hadis 297 (vr. 26-32) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 190).
1928 Mecmû 56 (vr. 234-262) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 528).
1929 Mecmû 63 (vr. 104-153) numara (bk. Elbânî, *Fihris*, 529).
1930 Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406.

fından tahkik edilip basılmıştır.[1931] Eserin yazma nüshalarından biri Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1932]

3. DEĞERLENDİRME

Bu bölümde 4./10. asırda Bağdatlı muhaddisler tarafından katkı sunulan hadis ilimleri ve bu ilimlere verilen katkılar ele alınmıştır. Bağdatlı muhaddislerin katkısı tespit edilen ilim dalları ele alındığı için herhangi bir katkı sunulduğuna dair bilgi bulunmayan esbâbu vurûdi'l-hadîs ve muhtelifü'l-hadîs ilimleri ele alınmamıştır. 4./10. asırda Bağdatlı râvilerin telif ettiği 326 eser tespit edilmiştir. Bu eserlerden 54'ü (%16,5) ricâl, 4'ü (%1,2) ilel, 7'si (%2,1) garîbu'l-hadîs, 1'i (%0,3) nâsih ve mensûh, 5'i (%1,5) câmi veya musannef, 26'sı (%7,9) müsned veya muʿcem, 6'sı (%1,8) sünen, 9'u (%2,7) kitâbu's-sünne, 6'sı (%1,8) müstahrec veya müstedrek, 208'i (%63,8) cüzdür. Bu cüzlerin 54'ü fevâid, 27'si emâlî, 70'i konusu olmayan cüz, 45'i belirli konular için yazılan cüz, 12'si ise belirli kişilerin rivayetlerini toplayan cüzdür.

Görüldüğü üzere eserlerin çoğunluğunu cüzler oluşturmaktadır. Bu durum dönemin rivayet anlayışını yansıtmaktadır. Seçici bir yöntemi benimseyen râviler sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetleri öncelemiş ve elde ettikleri bu rivayetleri özel koleksiyonlarda derlemiştir. İşte bu cüzlerden fevâidler söz konusu özel nitelikli hadislerin derlenmesi suretiyle telif edilmiştir. Daha önce yapılan bir çalışmada hadis merkezlerinde telif edilen eserler sayılarına göre sıralanmıştır. Söz konusu araştırmaya göre ilk 3 asırda telif edilen cüzlerin %21,4'ü Bağdatlı muhaddislerin eseridir.[1933] Burada dikkat edilmesi gereken husus Bağdat'ın 2./8. asrın ortalarında kurulmuş olmasıdır. Yani Bağdat'ta sadece 1,5 asırda diğer merkezlerde 3 asırda telif edilenlerden daha fazla cüz telif edilmiştir. Buradan çıkarılması gereken bir diğer sonuç da Bağdatlı muhaddislerin her asırda diğer türlerden daha fazla cüz telif etmeleridir. Bunun sebeplerinden biri dönemin hadis rivayet anlayışında yatmaktadır. Zikredildiği üzere en fazla konusu olmayan cüzler bulunmaktadır. Bu cüzlerden bir kısmı muhaddislerin hocalardan dinlediği asıllar olmalıdır. Yani telif amacı gütmeden hadis tahsili sırasında yazılan nüshalardır. 4./10. asırda hocalardan hadis dinleyecek öğrencilerin ders ön-

---

1931 Riyad: Dâru't-Tevhîd, 2006.

1932 Mecmû 106 (vr. 98ᵃ – 105ᵇ) numara (bk. Sezgin, *Târîh*, 1/424; Elbânî, *Fihris*, 372).

1933 Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 583.

cesinde bu hadisleri yazarak hocaların huzuruna gittiklerinden bahsedilmişti. Bu nüshaların önemli bir kısmı ders öncesinde yazılan nüshalar olmalıdır.

Eserlerin %16,5'lik bölümünü ricâl eserinin teşkil ettiği görülmektedir. Bağdatlı muhaddisler ricâl ilmine diğer türlerden daha fazla ilgi duymuş ve kuruluşundan itibaren Bağdat'ta önemli ricâl âlimleri yetişmiştir. 3./9. asırda Basra'da 27, Şam'da 24, Bağdat'ta ise 22 ricâl eseri telif edildiği tespit edilmiştir.[1934] 4./10. asırda ise 54 ricâl eserinin telif edildiğini tespit ettik. Bu eserler başta Dârekutnî olmak üzere asrın önemli ricâl âlimlerinden büyük bir kısmının Bağdat'ta bulunmasının bir sonucu olsa gerektir.

26 eser ile toplam eser sayısının %7,9'unu teşkil ederek üçüncü sırada bulunan türler müsned veya muʿcem türleridir. 3./9. asırda da İslam coğrafyasında telif edilen 127 müsnedin 31'inin (%24,4) Bağdat'ta yazıldığı tespit edilmiştir.[1935] Bu sayı ile Bağdat 3./9. asırda en fazla müsned telif edilen hadis merkezi konumundadır. Müsnedler 4./10. asırda Bağdatlı muhaddislerin tercih ettiği telif türü olmayı sürdürmüştür. Bu tercihin arkasında Bağdatlı muhaddislerin ezber usulünün olduğu düşünülebilir. Bağdatlı hâfızların genellikle terceme[1936] esaslı bir hıfz usulü benimsedikleri anlaşılmaktadır. Asrın önemli hafızlarından Ebû Ali en-Nîsâbûrî'nin İbnü'l-Ciʿâbî hakkında zikrettiği anlatı bu usulün Bağdatlı hâfızların genel yönelimi olduğunu göstermektedir. Söz konusu anlatıya göre Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbnü'l-Ciʿâbî'nin diğer Bağdatlı hâfızlar gibi sadece bir râvinin hadislerini, sadece bir konuyu veya sadece bir tercemeyi ezberleyen hafızlardan biri olduğunu düşünmektedir. Onun bu düşüncesini öğrenen Bağdatlı bir muhaddis İbnü'l-Ciʿâbî'nin çok geniş bir hadis birikimine sahip olduğunu söyleyerek onu uyarmıştır. Bunun üzerine Ebû Ali en-Nîsâbûrî, İbnü'l-Ciʿâbî'yi sınamak için ona farklı özellikteki birçok rivayet sormuş, bunların tamamına dair geniş birikimi olduğunu anlayınca hafıza gücüne şaşırmıştır.[1937]

1934 Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 586.

1935 Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 582.

1936 Terceme esaslı hıfz, belirli bir tarikten gelen farklı metinlerin ezberlenmesidir. Meselâ Nesâî'nin İbn Lehîʿa'nın hadislerine terceme terceme sahip olduğu ifade edildikten sonra Kuteybe → İbn Lehîʿa gibi [tarik tarik]" denilerek tasrih edilmiştir. (Zehebî, *Siyer*, 14/131.)

1937 Hatîb, *Târîh*, 4/43.

Bağdatlı muhaddislerin söz konusu ezber usulüne en uygun sistem müsned ve mu'cemler olduğu için bu tür yaygınlık kazanmış olmalıdır.

Câmi ve musannef türünün fazla tercih edilmediği görülmektedir. 3./9. asırda 1 câmi, 1 de musannef eser tespit edilmiştir.[1938] 4./10. asırda 5 musannef eser tespit ettik. Câmi türünde yazılmış eser tespit edemedik. 4 ilel eserinin 3'ü Dârekutnî'ye aittir. Hallâl'ın telif ettiği ilel eseri ise kendi görüşlerini değil Ahmed b. Hanbel'in ilel hakkındaki görüşlerini ihtiva etmektedir. İlel ilminin yüksek bir uzmanlık seviyesi gerektirmesi sebebiyle bu türde her asırda az miktarda eser telif edilmiş olmalıdır. Nitekim 3./9. asırda sadece 4 eser bulunmaktadır.[1939] Eserlerin 7'si (%2,1) garîbu'l-hadîs türündedir. Bu asırda Arap Dilinin önemli isimleri Bağdat'ta bulunarak Bağdat Dil Ekolü'nün teşekkülüne öncülük etmiştir. Garîbu'l-hadîs türü eserlerin hadis ilmine ilgi duyan Arap Dili âlimleri tarafından yazıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu türün Arap Dili çalışmalarıyla doğrudan ilgisi bulunmaktadır. Kitâbu's-sünne türündeki eserlerin oldukça az olduğu (%2,7) görülmektedir. İtikâdî içerikli hadisleri derleyen söz konusu eserlerin az olmasının Ashâbu'l-hadîs'in muârızları durumundaki Mutezilenin bu asırda yok olmakla yüz yüze kalmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

1938 Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 581, 583.
1939 Sandıkçı, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, 585.

SONUÇ

Bağdat 4./10. asrın en önemli hadis merkezlerinden biridir. Bağdat'ın bu asırda vefat eden hadis hafızlarının %20,60'ına ev sahipliği yapması bunu teyit eden önemli verilerden biridir. Bağdat'ın bu asırda önemli bir hadis merkezi olmasını sağlayan etkenlerden biri Bağdat'taki âlî isnâda sahip muhaddislerin ve hadis otoritelerinin çokluğudur. Daha önce değinilen bir araştırmada âlî isnad sahibi muhaddisler şehirlere göre sınıflandırılmış ve 83 muhaddisin 43'ünün Bağdatlı olduğu tespit edilmiştir. Bir başka deyişle tek başına Bağdat tüm İslam coğrafyasından daha fazla âlî isnad sahibi muhaddis yetiştirmiştir. Bu duruma zemin hazırlayan temel etken kuşkusuz Bağdatlı muhaddislerin seçici hadis eğitimidir. Bağdatlı hadis otoriteleri hocalardan hadis yazacak öğrencilerin bu hocaların sahih, âlî ve garîb rivayetlerini ders öncesinde seçip sonra bunları hocaya okumaları gerektiğini ifade etmiştir. Hadis öğreniminin başında olan ve hadislerin isnad inceliklerine vakıf olamayan öğrencilerin bile bu hazırlığı hadis hafızlarından yardım almak suretiyle mutlaka yapmaları gerektiği ifade edilmiştir. Bu hassasiyetin sonucunda Bağdat âlî isnad ve garib hadislerin merkezi konumuna yükselmiştir. Ayrıca Bağdat'ta âlî isnad sahibi muhaddislerin sayısının fazla olması, erken yaşta hadis öğrenimine başlanması ve muhaddislerin uzun bir ömür sürmesiyle de yakından ilişkilidir. Bağdatlı muhaddislerin hadis öğrenimine başlama yaş ortalaması 10,7 olarak tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra, bu muhaddislerin oldukça uzun bir yaşam sürdükleri ve ortalama ömürlerinin 82,7 yıl olduğu belirlenmiştir.

Bağdat'ın 4./10. yüzyılda önemli bir hadis merkezi haline gelmesinde, şehrin hac kafilelerinin toplanma merkezi olması kritik rol oynamıştır. Abbâsî hilâfetinin başkenti olarak kurulmasının ardından Bağdat, sadece siyasi ve kültürel bir merkez olmakla kalmamış, aynı zamanda hac yolculuklarının da odak noktası haline gelmiştir. Özellikle bedevîlerin ve diğer başıbozuk grupların hac kafilelerine yönelik saldırılarını önlemek ve hacıların güvenliğini sağlamak amacıyla Horasan ve Mâverâünnehir gibi uzak

bölgelerden gelen hacılar, hac mevsiminden iki ay önce Bağdat'ta toplanır, burada bir süre konaklar ve ardından Abbâsî devletinin muhafızları eşliğinde ihtişamlı bir kervanla kutsal topraklara doğru yola çıkardı. Hac dönüşünde ise yine Bağdat'ta buluşulur ve buradan herkes kendi memleketine dağılırdı. Bu süreç, Bağdat'ı sadece bir transit noktası olmaktan çıkarıp İslam coğrafyasının dört bir yanından gelen muhaddislerin buluşma ve bilgi alışverişinde bulunma merkezi haline getirmiştir. Hac öncesi ve sonrasında Bağdat'ta bir araya gelen muhaddisler, birbirlerinden hadis rivayet etmiş, kendi bölgelerindeki eserleri burada aktarmış ve böylece bölgeler üstü ortak bir İslam kültürünün oluşmasına önemli katkılar sunmuştur. Bu durum, Bağdat'ın hadis ilmi açısından bir cazibe merkezi olmasını sağlamıştır. Kaynaklarda, Bağdat'a gelen 389 yabancı âlimden 81'inin hacca giderken veya hac dönüşünde bu şehre uğradığı kaydedilmiştir. Geriye kalan 308 âlimin de bir kısmının hac maksadıyla Bağdat'a yolu düşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu istatistikler, Bağdat'ın sadece siyasi ve ekonomik değil, aynı zamanda ilmi ve kültürel bir kavşak noktası olduğunu göstermektedir. Hac kafilelerinin toplanma merkezi olması, Bağdat'ın hadis ilmi açısından bir çekim merkezi haline gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Bağdat'ın hadis merkezi olarak yükselişi, sadece yerel dinamiklerle değil; aynı zamanda İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen âlimlerin burada bir araya gelmesiyle de yakından ilişkilidir. Bu buluşmalar, Bağdat'ı hadis rivayetlerinin, ilmi tartışmaların ve kültürel etkileşimlerin merkezi haline getirmiş, şehrin İslam ilim geleneğindeki öncü rolünü pekiştirmiştir.

Hadis merkezlerinin gelişiminde coğrafi faktörlerin, özellikle de ulaşım imkânlarının belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Bağdat'ın stratejik konumu ve sahip olduğu ulaşım ağı, şehrin bir hadis merkezi olarak yükselişinde kritik bir avantaj sağlamıştır. Bağdat, sadece kara yollarıyla değil, Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin kolları sayesinde su yolu ulaşımına da elverişli bir konumda bulunmaktaydı. Nehirler, Orta Çağ'ın en önemli ticaret ve seyahat yollarından biri olarak, Bağdat'ı İslam coğrafyasının dört bir yanına bağlayan bir ulaşım ağı oluşturmuştur. Nehir yolu ulaşımı, kara yoluna kıyasla daha hızlı, daha konforlu ve daha güvenli bir seyahat imkânı sunmuştur. Özellikle uzak bölgelerden gelen öğrenciler ve âlimler için Bağdat'ı cazip bir çekim merkezi haline getirmiştir. Nehir yolu ulaşımının sağladığı bu kolaylıklar, Bağdat'ın sadece bir ilim merkezi olarak değil, aynı zamanda bir kültür ve ticaret merkezi olarak da gelişmesine katkıda bu-

lunmuştur. Farklı coğrafyalardan gelen âlimler, tüccârlar ve seyyahlar, Bağdat'ta bir araya gelerek bilgi, kültür ve ticaret ağlarını genişletmiştir. Bu durum, Bağdat'ın sadece hadis ilmi açısından değil, İslam medeniyetinin entelektüel ve ekonomik gelişimi açısından da bir kavşak noktası haline gelmesini sağlamıştır. Öte yandan, nehir yolu ulaşımı, seyahat güvenliğini de artırmıştır. Kara yolunda sıkça karşılaşılan bedevî saldırıları ve diğer güvenlik tehditlerine karşı daha korunaklı bir alternatif sunmuştur. Bu da özellikle hac kafileleri ve ilim yolcuları için Bağdat'ı daha güvenli bir durak haline getirmiştir.

Bağdat'ın 4./10. yüzyılda sadece bir hadis merkezi değil, aynı zamanda İslami ilimlerin bütüncül bir şekilde geliştiği entelektüel bir merkez olması, hadis ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Bu dönemde, hadis dışındaki İslami ilimlerde de dönemin önde gelen âlimlerinin önemli bir kısmı Bağdat'ta bulunuyordu. Ayrıca birçok itikadi ve fıkhî mezhebin merkezinin bu asırda Bağdat olması, şehri İslam düşüncesinin ve hukukunun tartışıldığı bir forum haline getirmiştir. Bu entelektüel çeşitliliğin, hadis ilminin gelişimine dolaylı ancak derin etkileri olmuştur. Bağdat'a gelen öğrenciler, hangi ilim dalına yönelik olursa olsun, az ya da çok hadis dinlemiş veya hadis rivayet etmiştir. Bu durum, hadislerin İslam'ın temel bilgi kaynaklarından biri olması ve diğer İslami ilimlerin hemen hepsinin hadislere başvurma ihtiyacı duymasından kaynaklanmaktadır. Örneğin fıkıh âlimleri, hüküm çıkarırken hadisleri temel referans olarak kullanırken kelam âlimleri, itikadi meseleleri tartışırken hadislerden deliller getirmiştir. Tefsir ilmi ise Kur'an'ın anlaşılmasında hadislerden yararlanmıştır. Bu disiplinler arası etkileşim, hadis ilmini besleyen ve zenginleştiren bir ortam yaratmıştır. Ayrıca, Bağdat'ta bulunan farklı mezheplerin ve ilmi geleneklerin bir arada bulunması, hadis rivayetlerinin çeşitlenmesine ve farklı isnad zincirlerinin korunmasına katkıda bulunmuştur. Özellikle Hanefi, Şafiî, Hanbeli gibi fıkıh mezhepleri ile Mutezile, Eşʿariyye gibi itikadi mezheplerin Bağdat'ta temsil edilmesi, hadislerin farklı perspektiflerle ele alınmasını ve yorumlanmasını sağlamıştır. Bu durum, hadis ilminin sadece rivayet boyutunda değil aynı zamanda dirayet boyutunda da gelişmesine imkân tanımıştır.

Önemli hadis merkezlerinin büyük ölçüde ticaret yolları üzerinde kurulan şehirler olduğu görülmektedir. Bu durum, seyahat güvenliğinin sağlanması ile yakından ilişkilidir. Zira, özellikle uzun mesafeli seyahatlerde güvenlik problemleri, hadis öğrencileri ve âlimler için ciddi bir sorun teşkil

etmiştir. Bedevî saldırıları, yol kesiciler ve diğer güvenlik tehditleri, tek başına seyahat edenler için ciddi riskler oluşturmuştur. Bu nedenle, hadis öğrencileri ve muhaddisler, ticaret kervanlarıyla birlikte seyahati tercih etmiştir. Ticaret kervanları, muhafız birlikleriyle korunmaları ve düzenli rotaları sayesinde hem güvenli hem de konforlu bir seyahat imkânı sunmuştur. Ticaret yolları, sadece mal ve hizmetlerin değil, aynı zamanda bilgi ve kültürün de aktarımını sağlayan bir ağ işlevi görmüştür. Hadis öğrencileri, bu yollar üzerinde seyahat ederken, farklı bölgelerdeki âlimlerle buluşma ve onlardan hadis rivayet etme fırsatı bulmuştur. Özellikle İpek Yolu, Baharat Yolu ve diğer önemli ticaret güzergâhları, hadis ilminin yayılmasında ve farklı coğrafyalardaki rivayetlerin bir araya getirilmesinde kilit rol oynamıştır. Bu durum, hadis merkezlerinin ticaret yolları üzerinde yoğunlaşmasının temel nedenlerinden biridir. Bağdat, Halife Ebû Cafer el-Mansûr tarafından kurulmadan önce de önemli bir ticaret merkeziydi ve "Bağdat Kenti" veya "Bağdat Pazarı" olarak anılıyordu. Bağdat erken dönemlerden itibaren uluslararası bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Şehrin kurulmasının ardından kısa sürede Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika, Orta Asya ve hatta Baltık Denizi'ne uzanan ticaret yollarının kesişim noktası haline gelmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerinin Basra Körfezi'ne bağlanması, Bağdat'ı okyanus ötesi ticaretin de merkezi yapmıştır. Bağdat'ın ticari canlılığı, hadis ilminin gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Tüccar muhaddisler, ticari seyahatlerini hadis rıhlelerine dönüştürerek, gittikleri bölgelerde hem ticaret yapmış hem de hadis rivayet etmiştir.

Bağdat, 4./10. asırda İslam dünyasının en önemli hadis merkezlerinden biri olarak öne çıkmış olsa da şehrin coğrafi yapısı ve şehir içi ulaşım ağı, hadis eğitimini önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Fırat ve Dicle nehirleri ile bu nehirlerin kolları tarafından adeta bir ağ gibi sarılan şehir, su yollarıyla bölünmüş yapısıyla günümüzdeki Venedik'e benzetilmiştir. Bu coğrafi özellik, şehir içi ulaşımı büyük ölçüde zorlaştırmış ve hadis öğrencileri ile âlimler için ciddi engeller oluşturmuştur. Nehir ve kanallardan geçiş, ücretli yolcu kayıkları, taş köprüler ve seyyar duba köprülerle sağlanmıştır. Ücretli kayıkların maliyetli olması fakir öğrenciler için büyük bir engel oluşturmuştur. Taş köprülerin az sayıda olması ulaşımın çoğunun seyyar duba köprüler aracılığıyla yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte seyyar duba köprülerin can güvenliğini sağlayacak korkuluklara sahip olmaması, dalga ve akıntı zamanlarında tehlike arz etmesi, hadis ilmini olumsuz etkilemiştir.

Bu tehlikeli köprüler hadis eserlerinin kaybına ve öğrencilerin can güvenliğinin tehdit edilmesine neden olmuştur. Tüm bunlar hadis ilminin gelişimine olumsuz etki etmiştir. Bağdat'ın hadis öğrenimini olumsuz etkileyen coğrafi özelliklerinden biri de hava sıcaklıklarıdır. Yaz mevsiminde yaşanan aşırı sıcaklar, hadis öğrenimini önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir. Sıcaklıkların hadis öğrenimini engelleyecek seviyelere yükselmesi, öğrencilerin ve âlimlerin ilmi faaliyetlerini sekteye uğratmıştır.

Bağdat'ın hadis merkezi olarak karşılaştığı en büyük zorluklardan biri, siyasi ve iktisadi krizlerdir. Şehir, Büveyhîlerin hakimiyeti altına girmeden önce Abbâsî hilafetinin zayıflamasından cesaret alan birçok güç tarafından taciz edilmiş, devlet halkın mallarına ve canlarına kasteden suçlulara ve canilere söz geçiremez olmuştur. Devlete gelir sağlayan tüm kaynaklar elden çıkarılmış ve sarayın ihtiyaçları bile karşılanamaz olmuştur. Bu siyasi ve ekonomik istikrarsızlık, halkın güvenliğini ve refahını olumsuz etkilemiş, özellikle âlimler ve ilmi faaliyetler üzerinde derin izler bırakmıştır. Siyasî ve ekonomik krizlerin etkisiyle şehrin önemli âlimlerinden bazıları burayı terk etmiştir.

Bağdat, öğrencilerin gün boyu hocaların evlerini dolaştığı, her gün cami ve mescidlerde hadis imlâ meclislerinin kurulduğu hareketli bir hadis merkezidir. Bağdat'ta hadis öğreniminin yoğun olarak yapıldığı mekânlar evler ve camiler/mescidlerdir. Hadis öğreniminin çoğu evlerde kıraat yöntemi uygulanarak yapılmıştır. Evlerde yapılan hadis eğitimi Bağdat hadisçiliğini asıl hüviyetine kavuşturan meclislerdir. Zira bu meclislerde öğrenci merkezde olup onların sahip olmak istediği rivayetlerin özelliklerine göre hadisleri meclis öncesinde belirleyip ardından ferden veya grup halinde hocaların evlerine gidip istedikleri hadisleri sırayla hocaya okuyarak bu koleksiyonlara sahip oldukları nitelikli bir eğitim uygulanmıştır. Bu koleksiyonlar için tercih edilen rivayetler sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetler olmuştur. Hadislerin niteliklerini bile anlamayan öğrencilere, meclise gelmeden önce hadisleri seçme sorumluluğu verilmesi kuşkusuz onların bu konudaki farkındalıklarını ve bilgilerini artırmıştır. Böylece daha nitelikli bir hadis eğitimi uygulanmıştır. Bu nitelikli eğitimin sonucunda Bağdat âlî ve garîb hadislerin en fazla bulunduğu hadis merkezi konumuna yükselmiştir.

Hadis rivayeti, sadece bir bilgi aktarımı değil, aynı zamanda ibadet niteliği taşıyan bir faaliyet olarak kabul edilmiştir. Ancak, hadis meclisleri salt

bir ibadet sessizliği içinde cereyan eden pasif öğrenme ortamları olmamış; aksine, dönemin eğitim anlayışına uygun olarak öğrenci merkezli bir yapıya sahip olmuştur. Bu meclisler, yalnızca hocanın rivayet ettiği hadislerin dinlenip yazıya geçirildiği yerler değil; öğrencilerin aktif katılım gösterdiği, isnad zincirlerinden râvilerin güvenilirliğine, garîb kelimelerin anlamlandırılmasından hadisin fıkhî ve kelâmî hükümlerine kadar birçok konuda sorular sordukları, hatta gerektiğinde hocaya itiraz edip yanlışları düzelttikleri interaktif ilim ortamlarıdır. Bu yönüyle hadis meclisleri, katılımcıların entelektüel kapasitesini en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen dinamik tartışma halkaları olarak işlev görmüştür.

Özellikle ev ortamında icra edilen hadis meclislerinde genel bir imlâ uygulaması bulunmadığından her öğrenci kendi belirlediği hadisleri öğrenme özgürlüğüne sahipti. Bu meclislerde her öğrenci, kendi ilgi alanlarına ve hedeflerine uygun hadisleri seçerek eğitim sürecine katılmıştır. Bu durum, öğrencilerin kendi çabaları, bilgi birikimleri ve hazırlık düzeyleri doğrultusunda hadis birikimlerini şekillendirmelerine olanak tanımıştır. Hocaların özel nitelikli hadislerini iyi bilenler veya bilenlere sorarak tespit edenler onlardan en iyi hadisleri alırken bilmeyenler herkeste olan varyantları yazmıştır. Dolayısıyla bu eğitimin sonunda sivrilen ve öne çıkanlar hadis meclislerine gelmeden önce hazırlığını iyi yapanlar olmuştur.

Evlerden sonra hadis öğreniminin en aktif şekilde gerçekleştirildiği mekânlar, cami ve mescidler olmuştur. Bu mâbedler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine'ye hicretinden itibaren ilim öğretiminin merkezi haline gelmiş ve tarih boyunca bu önemini korumuştur. Cami, halife tarafından içinde cuma namazı kılınmasına izin verilen ve minberi bulunan mâbedlere verilen isimken; mescid, büyüklüğü ne olursa olsun, halife tarafından "cuma camii" statüsü tanınmamış ve bu nedenle cuma namazı kılınmayan tüm mâbedleri ifade etmektedir. Cami ve mescidler, hadis öğrenimi açısından bazı farklılıklar göstermektedir. Mescidlerde, farklı günlerde hadis meclisleri düzenlenebilirken, camilerde genellikle cuma günleri hadis meclislerinin kurulduğu görülmektedir. Ayrıca, mescidlerde muhaddisler diledikleri zaman hadis rivayet edebilirken, camilerde hadis meclisi kurmak için halifeden izin alınması zorunludur. Camilerde kendilerine meclis kurma izni verilen muhaddisler, vefat edene, rivayet etmeyi kendi istekleriyle bırakana

veya halife tarafından kürsüleri ellerinden alınana kadar bu mekânlarda hadis tahdîs etme hakkına sahiptir.

İslam dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Bağdat'ta da eğitim, üç aşamalı bir süreç izlemiştir. Eğitimin ilk basamağını, okuma-yazma becerilerinin kazandırıldığı, Kur'ân-ı Kerîm'in öğretildiği ve temel dinî bilgilerin aktarıldığı küttâb eğitimi oluşturmaktaydı. Bu eğitim kurumları genellikle mescidlerde veya müeddib adı verilen öğretmenlerin evlerinde faaliyet göstermekteydi. Küttâb eğitimini başarıyla tamamlayan ve ilim yolunda ilerlemeyi arzu eden öğrenciler, mescidlerde düzenlenen genel ilim halkalarına katılmaktaydı. Bu aşama, belirli bir alanda uzmanlaşmadan önce farklı ilim dallarına dair temel bilgilerin edinildiği bir süreci ifade etmekteydi. Mescidlerde yürütülen bu eğitim, bir ihtisas eğitimi niteliği taşımamakla birlikte, öğrencilere çeşitli disiplinlerden haberdar olma ve genel kültürel birikim edinme fırsatı sunmaktaydı. Genel ilim halkalarında eğitim gören öğrenciler, zamanla kişisel eğilimleri, ailelerinin yönlendirmesi veya hocalarının teşviki gibi faktörlerin etkisiyle belirli bir ilim dalına yönelerek ihtisas eğitimine başlamaktaydı. Böylece, eğitim süreci temel bilgilerin kazanılmasıyla başlayıp, genel bir ilmî perspektifin edinilmesiyle devam ederken, en sonunda öğrencinin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda belirli bir alanda uzmanlaşmasıyla tamamlanmaktaydı.

Bağdat'taki camilerde yalnızca halifenin izin verdiği sınırlı sayıdaki muhaddis, hadis meclisi kurabilme yetkisine sahipti. Bu kısıtlamanın temel nedenlerinden biri, cami sayısının yetersiz olmasıdır. 4./10. asırda Bağdat, İslam dünyasının en fazla hafız ve muhaddis barındıran ilim merkezi olmasına rağmen, dönemin sonlarına kadar şehirde yalnızca 6 cami ibadete açılabilmiştir. Bağdat camileri yalnızca muhaddislerin hadis halkalarına ev sahipliği yapmamakta, aynı zamanda fakihlerin tedris ve fetva halkaları, sûfilerin ve vâizlerin vaaz halkaları, kelamcıların münâzara halkaları ve nahiv ulemasının edebiyat halkaları gibi farklı ilmî disiplinlere yönelik eğitim ve tartışma ortamlarını da barındırmaktaydı. Bu durum, camilerde mevcut alanın birçok farklı ilim ehli tarafından paylaşılmasını zorunlu kılmış, her bir âlim için ayrı bir meclis tahsis edilmesini imkânsız hâle getirmiştir. Dolayısıyla, şehirdeki âlimlerin çokluğu ve cami mekânlarının sınırlılığı, hadis meclislerinin ancak belirli muhaddislere tahsis edilmesine neden olmuştur.

Meclis sahibi âlimler, kendilerine tahsis edilen meclislerde hem bizzat hadis rivayet edebilme hem de istedikleri kişilere rivayet izni verme yetkisine sahip olmuştur. Bağdatlı ulema, kendilerine meclis tahsis edilmemiş yerel muhaddisler ile şehir dışından gelen muhaddislerin camilerde hadis rivayet etme sorununu bu şekilde çözmüş görünmektedir. Bu sayede, meclis sahibi âlimler, hem kendi rivayetlerini aktarmış hem de diğer muhaddislerin rivayet birikimlerini cami gibi merkezi mekânlarda paylaşmalarına olanak tanımıştır.

Hadis meclisi tahsis edilen muhaddisler, bizzat hadis rivayetini terk etseler bile, kendi istekleri doğrultusunda meclislerini sonlandırmadıkları sürece bu meclisler faaliyetlerine devam edebilmiştir. Bu durum, bir muhaddise meclis tahsis edilmesinin yalnızca ilmî ehliyete değil, aynı zamanda büyük bir prestije işaret ettiğini göstermektedir. Zira meclis sahibi muhaddisler, yaşlılık veya çeşitli sebeplerle aktif tahdîsi bırakmış olsalar dahi, kendi adlarına kurulan meclislerde başka muhaddislerin hadis rivayet etmelerine nezaret edebilme hakkına sahip olmuşlardır. Bu uygulama, hadis meclislerinin yalnızca ilmî bir eğitim sahası olmanın ötesinde, bir otorite ve temsil mekanizması olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Hadis hafızları ve önde gelen muhaddislerin, birbirlerinin meclislerine katıldığına dair çeşitli anlatılar mevcuttur. Bu meclisler, isnad, metin ve ricâl ilimlerinde derinleşmek isteyen öğrenciler için bir ilim şölenine dönüşmüş, farklı hafızlardan hadis dinleme ve geniş bir perspektife ulaşma imkânı sunmuştur. Bu katılım, yalnızca ilmi müzakereleri zenginleştirmekle kalmamış, aynı zamanda hadis ilmi içindeki hiyerarşiyi ve akademik dayanışmayı da pekiştirmiştir. Özellikle önde gelen hafız ve muhaddislerin bir meclise katılımı, o meclisin ilmî itibarı açısından büyük bir prestij kaynağı olarak görülmüştür. Bu nedenle, muhaddisler, kendi imlâ meclislerinde saygınlığın artmasını sağlamak amacıyla dönemin tanınmış hafızlarını davet etmeye özen göstermiştir. Bu durum, hadis meclislerinin yalnızca bir eğitim ortamı olmadığını, aynı zamanda ilmî otoritenin, akademik kimliğin ve mesleki hiyerarşinin şekillendiği sosyal alanlar olduğunu göstermektedir.

Muhaddisler genellikle haftada bir kere imlâ usulü ile cami ve mescidlerde hadis rivayet etmiştir. Diğer günler ise evlerine gelen öğrencilere kıraat usulü ile hadis rivayet etmişlerdir. Günümüze ulaşan emâlîler incelen-

diğinde haftanın her günü farklı muhaddislerin imlâ meclisleri olduğu anlaşılmaktadır. Cami ve mescidlerde genellikle imlâ usulünün uygulandığı ve hocanın merkezde olduğu bir hadis eğitimi yapılmıştır. Hoca merkezde olsa da kendi hadisleri içinden sahih, hasen, âlî ve garîb rivayetleri seçerek veya seçtirerek imlâ etmesi beklenmiştir. Meclislerde hadis rivayetinin yanında hadislerin illeti, içerdiği fıkhî hükümler, garîb kelimeler ve diğer inceliklerin de konuşulduğu görülmektedir.

Hadis rivayet mekânları yalnızca evler, camiler ve mescidlerle sınırlı kalmamış; hanlar, ribatlar, muhaddislerin iş yerleri ve dükkânları gibi kamusal alanlarda da hadis rivayeti gerçekleşmiştir. Özellikle ticari ve sosyal hayatın canlı olduğu çarşılar, caddeler ve meydanlar, muhaddislerin ilmi faaliyetlerine ev sahipliği yaparak, hadis öğretiminin yalnızca belirli dinî mekânlarla sınırlı kalmadığını, aksine toplumun her kesimine ulaşan bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, hadis eğitiminin formel bir yapıya sıkışmadığını, aksine hayatın akışı içinde, gündelik mekânlarda da sürdüğünü ortaya koymaktadır. Muhaddislerin iş yerlerinde ya da ticari merkezlerde hadis rivayet etmeleri, ilmin yalnızca belirli bir sınıfa veya zümreye hitap etmediğini, toplumun her kesimiyle iç içe geçtiğini gösteren önemli bir unsurdur. Zira bu tür kamusal alanlarda yapılan hadis meclisleri, ilmi faaliyetlerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış ve hadislerin, belirli ilim merkezlerine bağımlı kalmaksızın dinamik bir biçimde aktarılmasına imkân tanımıştır. Bu bağlamda, hadis öğreniminin yalnızca bir eğitim süreci olarak değil, aynı zamanda bir sosyokültürel olgu olarak değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Zira ilmin kamusal alanlara taşınması, İslam toplumlarında bilginin herkes için erişilebilir kılınması ve ilmi geleneğin günlük hayatın bir parçası hâline gelmesi açısından oldukça önemlidir.

Bağdat'ta hadis ilmiyle meşgul olan ilim taliblerinden, uzmanlaşmış muhaddislere kadar her seviyedeki râvinin, rivayet ve râvi seçimi konusunda son derece bilinçli davrandığı görülmektedir. Bu yüksek farkındalığın, hadislerin tamamının bir önceki asırda kitaplar ve cüzler hâlinde tedvin ve tasnif edilmiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Zira 4./10. asır muhaddislerinin, önceki asırlarda zaten derlenmiş ve eserlerde kayıt altına alınmış hadisleri, uzun ve zahmetli rıhleler gerçekleştirmek suretiyle tekrar toplamaya yönelmeleri için güçlü bir gerekçeye ihtiyaç duydukları aşikârdır. Daha önce yapılmış aynı tür derlemelerin aynen tekrarlanmasının, böy-

lesine zahmetli bir ilim yolculuğuna çıkmak için yeterli motivasyon sağlayamayacağı açıktır. İşte bu nedenle, bu asrın muhaddisleri, tedavülde bulunan hadisleri rastgele toplamak yerine, sıhhat, uluv ve teferrüd gibi belirli niteliklere sahip olanları seçerek derlemeye yönelik sistematik bir eğilim geliştirmiştir.

Hadis rivayetinde râviler arasında önemli farklılıklar görülmektedir. Kimi râviler sahip oldukları tüm hadisleri ezberlerken, kimileri ise yalnızca sınırlı bir kısmını hafızalarında tutmaktadır. Kitabın rivayet aracı olarak otorite kazandığı ve hafızadan rivayetin hoş karşılanmadığı bu "kitap asrında", hadislerinin büyük bir kısmını ezberlemeyen râvilerin daha yaygın olduğu görülmektedir. Bu dönemde râviler, hadisleri yazıya geçirerek hocalarından dinlemekte, ardından bu yazılı metinlerden okuyarak rivayet etmektedir. Öyle ki, hadis hafızları dahi rivayet esnasında doğrudan ezberlerine başvurmak yerine, kitaplarından okuyarak hadis nakletmektedir.

Hadislerini ezberlemeyerek büyük ölçüde yazılı kaynaklara bağımlı hâle gelen muhaddisler, çeşitli nedenlerle kitaplarını kaybettiklerinde hadis birikimlerinin önemli bir kısmını da yitirmiştir. Bu kayıplar; kitapların nehre düşmesi, yangın, hırsızlık, satmak zorunda kalmak, emanet edilen kişi tarafından kaybedilmesi ya da fare ve güve gibi zararlıların tahribi gibi farklı sebeplerle gerçekleşmiştir. Hadis kitaplarının bu tür yollarla kaybolması, râviler açısından iki temel sonuç doğurmuştur. Eğer râvi, kaybettiği kitabındaki hadislerin bir kısmını ezberlemişse, sadece hafızasında kalanları rivayet edebilmiş ve bu süreçte hadis birikiminin büyük bir kısmını kaybetmiştir. Ancak, eğer kaybettiği hadisleri başkalarının kitaplarından rivayet etmeye teşebbüs etmişse, bu durum cerh edilmesine ve Ashâbu'l-hadîsin ondan rivayet almaktan kaçınmasına neden olmuştur. Birinci seçeneğin de iki farklı sonucu olmuştur. İlk olarak, kitabını kaybeden râvi, yalnızca sağlam bir şekilde ezberlediği az sayıdaki hadisi rivayet etmeyi tercih etmiş ve bu sayede hadislerinin çoğunu kaybetse bile güvenilirliğini koruyabilmiştir. İkinci durumda ise râvi, hafızasına aldığı ancak tam anlamıyla sağlam bir şekilde zapt edemediği hadisleri de rivayet etmeye çalışmıştır. Bu durum, genellikle rivayetlerinde hata yapmasına yol açmış ve hadis münekkidlerinin eleştirilerine maruz kalmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla, bir râvinin ezberlememiş olduğu hadisler, her zaman kaybolma riski altında olmuştur.

Muhaddisler, râvilerin, içindeki hadisleri ezber de olsalar kitaplarından okuyarak hadis rivayet etmeleri ve bu kitapların asıl nüshaları olması gerektiği hususunda çok titiz davranmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, bir hocanın asıl nüshasından hadis yazan öğrencinin kendi nüshasını asıl nüshayla muâraza edip karşılaştırması gerektiğini ve bunun semâ edilen kitaplardan rivayetin sıhhat şartı olduğunu ifade etmiştir. Bu örnekler göstermektedir ki; 1./7. asrın sonlarında Ashâbu'l-hadîsin gündemine giren[1940] ve 2./8. asrın ikinci yarısı ile birlikte gitgide gündemden düşmeye başlayan kitâbetü'l-hadîs tartışmalarının sonucunda 4./10. asırda kitabın mutlak zaferi gerçekleşmiş ve kitap, hadis rivayetinde asıl araç konumuna yükselmiştir.

Râvilerin, meslekleri ve uzmanlık alanlarına göre tasnif edilmesi, toplumun farklı kesimlerinin hadis ilmine olan ilgisinin çeşitliliğini daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Hadis rivayeti, tarih boyunca toplumun ortak değerlerinden biri olmuş, dilenciden eczacıya, berberden şaire, vezirden halifeye kadar geniş bir yelpazede yer alan bireyler, az ya da çok bu rivayet ağına dâhil olmuştur. Hadis rivayeti, her kesimden insan için farklı anlamlar taşımıştır. Dindar bir Müslüman için rivayet, Allah Rasûlü'ne (s.a.s.) ulaşan zincirin bir halkasını teşkil etmenin manevî bir ifadesiyken, bir vezir veya bürokrat için dindarlığını göstermek ve otoritesine meşruiyet kazandırmak adına önemli bir araç olabilmiştir. Kıraat âlimleri, hadisleri Kur'ân'ın faziletlerini ve kıraatleri destekleyici bir unsur olarak değerlendirirken, nahiv âlimleri ise dilbilimsel analizlerde başvurabilecekleri bir istişhâd kaynağı olarak kullanmıştır. Bu farklı motivasyonlara rağmen, hadis rivayeti, toplumun her tabakasından insanı ortak bir zeminde buluşturan güçlü bir sosyal ağ inşa etmiş ve meclisleri çok yönlü bir etkileşim alanına dönüştürmüştür.

Hatîb el-Bağdâdî, hadis ilminde hâfızlık makamının muhaddisler için en üstün sıfat ve derece olduğunu vurgulamış, ancak bu seviyeye ulaşabilen âlimlerin son derece sınırlı olduğunu belirtmiştir. Nitekim, Bağdatlı 1160 râvi arasından yalnızca 34 kişinin -yani toplam sayının yalnızca %2,93'ünün- hadis hâfızı olduğu düşünüldüğünde, Hatîb el-Bağdâdî'nin bu tespiti daha da anlam kazanmaktadır. Sehâvî Bağdat'ı "âlî isnad ve hıfz yurdu" olarak tanımlayarak, şehrin hadis rivayetindeki merkezi konumuna dikkat

[1940] 1./7. asırda hadislerin yazılmasına karşı tutuma dair bk. Ömer Özpınar, *Hadîs Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu, 2005), 15-16.

çekmiştir. Hadis hâfızlarının genel râvi kitlesine oranla sayıca az olması bir gerçek olmakla birlikte, Bağdat önceki asırlarda olduğu gibi 4./10. yüzyılda da diğer bölgelere kıyasla daha fazla hadis hâfızına ev sahipliği yapmış ve ilim dünyasında önemli bir merkez olmaya devam etmiştir. Bu dönemde yaşayan toplam 239 hadis hâfızının 33'ü (%14,16) Bağdatlıdır. Buna ek olarak, farklı şehirlerde doğup daha sonra Bağdat'a yerleşerek hayatlarının büyük kısmını burada geçiren 15 hâfız da hesaba katıldığında, şehirdeki toplam hadis hâfızı sayısı 48'e ulaşmaktadır. Bu rakam, dönemin toplam hâfızlarının %20,60'ına tekabül etmekte olup, Bağdat'ın tek başına İslam dünyasındaki hadis hâfızlarının beşte birine ev sahipliği yaptığını göstermektedir.

Bağdatlı 1160 hadis râvisi arasında 64 kişi (%5,51) aynı zamanda fakihtir. Fukahâ, hadis ilmiyle en fazla ilgilenen meslek grubu olarak öne çıkmaktadır. Hadis rivayet eden fakihlerin sayısının görece yüksek olmasının yanı sıra, hadisin birçok alanında otorite kabul edilen "muhaddis fakih" tipindeki râvilerin de fazlalığı, fukahânın diğer ilim dallarına mensup âlimlerden ayrışmasını sağlamaktadır. Bunun temel nedeni, hadisin fıkhî hüküm istinbâtında Kur'ân'dan sonra en önemli kaynak olmasıdır. Bu dönemde, hadislerin hangi bağlamda ve ne amaçla zikredildiğine bakılmaksızın, isnadlarıyla birlikte ve muhaddislerin usulüne uygun şekilde aktarılması esas bir kural olarak benimsenmiştir. Dolayısıyla, dönemin bir fakihi ister eser telif etsin, ister ders versin, isterse münazara meclislerinde bulunarak ilmî tartışmalara katılsın, kendisinin doğrudan dinleyerek edindiği bir rivayet birikimine sahip olmak zorundaydı. Bu gereklilik, fukahânın hadis rivayetine duyduğu ilgiyi artırmış ve onların hadis alanındaki yoğunluğunu açıklayan temel etkenlerden biri olmuştur. Fukahânın meslekî eğilimleri nedeniyle fıkhî rivayetlere özel bir önem verdiği görülmektedir. Fakih râviler, muhaddis fakih râvi ve fakih râvi olmak üzere iki kısma ayrılabilir. Muhaddis fakih râvi, hadis ilmiyle uzun yıllar sistematik olarak meşgul olmuş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis yazmış ve sahip olduğu birikimi hadis meclislerinde aktarmış râvidir. Fakih râvi ise, hadis ilmiyle derinlemesine ilgilenmemiş, görece sınırlı bir hadis birikimine sahip olan fakihleri ifade etmektedir.

Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 72'i (%6,12) kıraat âlimidir. Kıraat âlimleri, tıpkı fukahâ gibi hadis ilmiyle diğer râvi gruplarına kıyasla daha fazla

ilgilenmiştir. Bu ilginin temelinde Kur'ân ve hadisin İslâm'ın iki ana kaynağı olması sebebiyle birlikte tahsil edilme eğilimi ve kıraat ilminin de bir rivayet disiplini olması nedeniyle kıraat âlimlerinin hadis rivayetine doğal bir yatkınlık göstermesi yatmaktadır. Kıraat âlimleri, hadis rivayetiyle ilgilenme yoğunluklarına göre iki temel kategoriye ayrılabilir: muhaddis mukrî râvi ve mukrî râvi. Muhaddis mukrî râvi, hadis ilmiyle uzun süre meşgul olmuş, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinlemiş ve geniş bir rivayet birikimine sahip râvidir. Buna karşılık mukrî râvi, hadis ilmiyle derinlemesine ilgilenmemiş, nispeten az sayıda hadis rivayet etmiş ya da hiç hadis rivayet etmeyerek yalnızca kıraat ilmine veya kıraat âlimlerine dair bilgi ve anlatılar aktarmış râvileri ifade etmektedir.

Bağdat'ın birçok ilimle ilgilenen mütefennin âlim profili edebiyat camiasına da yansımış görünmektedir. Bu tür râviler de diğerleri gibi kendi ana branşları haricinde kişisel entelektüel ilgileri sebebiyle hadis ilmiyle az veya çok ilgilenmiştir. Bu râvilerden bazılarının hadis hâfızı olduğu ve en üst seviyede hadis ilmiyle ilgilendiği görülürken bazıları orta seviyede bir muhaddis kadar ilgilenmiş, bazıları birkaç hadis rivayet etmiş, bir kısmı da hiç hadis rivayet etmeyip sadece edebî bilgi ve şiir rivayet etmiştir. Dil ve edebiyat âlimlerinin hadis rivayeti dışında hadis ilmine sunabilecekleri en önemli katkı garîbu'l-hadîs türü eserler yazmak olsa gerektir. Bu tür hadis sözlüklerinin genellikle hadis ilmiyle ilgilenen dil ve edebiyat uleması tarafından yazıldığı görülmektedir. Bu asırda Bağdatlı râvilerden 7 kişinin garîbu'l-hadîs telif ettiği bilinmektedir.

Bağdatlı 1160 hadis râvisinden 23'ü (%1,98) sûfî olarak tespit edilmiştir. Tasavvuf, bir düşünce ekolü olarak Bağdat'ta önemli bir yere sahip olmasına ve Bağdat tasavvuf okulunun çok sayıda müntesibi bulunmasına rağmen, sûfîlerin râviler arasındaki oranının nispeten düşük olması dikkat çekicidir. Bu durum, sûfîlerin hadis rivayetine karşı mesafeli bir tutum sergilemeleriyle açıklanabilir. Tasavvuf ehlinin, daha çok manevi tecrübe ve içsel bilgiye odaklanmaları, hadis rivayeti gibi zahiri ilimlere olan ilgilerini sınırlandırmış olabilir. Sûfî râviler, hadis rivayetine olan ilgileri ve bu alandaki faaliyetleri açısından iki temel gruba ayrılabilir: muhaddis sûfî râvi ve sûfî râvi. Muhaddis sûfî râviler, hadis ilmini bir disiplin olarak benimseyen, birçok hâfız ve muhaddisten hadis dinleyerek geniş bir rivayet birikimine sahip olan ve bu birikimlerini hadis meclislerinde aktaran râvilerdir. Diğer

grup olan sûfî râviler ise hadis ilmiyle bir disiplin olarak ilgilenmemiş, ya çok az sayıda hadis rivayet etmiş ya da hiç hadis rivayet etmeyip yalnızca tasavvufî bilgiler, menkıbeler ve manevi anlatılar aktarmış râvilerdir.

Bürokratların hadis ilmiyle olan ilişkisi, genel olarak sınırlı ve bireysel ilgi düzeyinde kalmıştır. Az sayıda bürokrat hadis ilmiyle uzmanlık seviyesinde ilgilenmiş olsa da büyük bir kısmının ya hadis rivayetiyle yalnızca yüzeysel bir biçimde ilgilendiği ya da bu alana hiç yönelmediği görülmektedir. Meslekleri gereği dil ve edebiyat alanında derinleşen bürokratlar arasında sadece kişisel entelektüel merak nedeniyle hadis rivayetiyle ilgilenen küçük bir grup mevcuttur. Hatîb el-Bağdâdî'nin incelediğimiz 125 yıllık süre zarfında yalnızca 35 bürokrat râvi zikretmesi (toplam râvilerin %3,01'i) bu durumun istatistiki bir göstergesidir. Üstelik, hadis rivayetiyle ilgilenen sınırlı sayıdaki bürokratın önemli bir kısmı hadis değil, daha çok edebi bilgi ve anlatılar aktarmıştır. Bürokratların hadis ilmine mesafeli duruşu, edebu'l-kâtib literatürü incelendiğinde de açıkça görülmektedir. Bürokratların sahip olması gereken mesleki ve entelektüel donanımı ele alan bu eserlerde, hadis ilmine hemen hiç yer verilmemesi, şer'î ilimlerin bürokratik bilgi birikimi içinde zorunlu görülmediğini göstermektedir. Dolayısıyla, bürokratlar için hadis rivayeti, kişisel bir entelektüel ilgi alanı olarak kalmış, mesleki ya da akademik bir gereklilik olarak öne çıkmamıştır.

Hadis, toplumun ortak paydası haline gelmiş, hadis rivayeti, yalnızca ilmi bir uğraş olarak değil, aynı zamanda ibadet olarak da görülmüştür. Bu nedenle eğitim düzeyinden bağımsız olarak toplumun her kesiminin ilgisini çekmiştir. Ancak, halkın hadis ilmine olan ilgisi homojen bir yapıya sahip olmamış, bireysel eğilimlere ve yaşam koşullarına bağlı olarak farklı seviyelerde tezahür etmiştir. Bazıları, hadis ilmini uzun yıllar tahsil ederek önemli hâfız ve muhaddisler arasında yer alırken, bir kısmı ise Bağdat'ta camilerde, mescitlerde, çarşıda, pazarda, günlük hayatın her anında kurulan hadis meclislerine katılarak az sayıda hadis öğrenmiş ve ömür boyu bu hadisleri rivayet etmekle yetinmiştir. Bu durum, hadis rivayetinin toplumun her katmanında ne kadar yaygın ve kabul gören bir pratik olduğunu ortaya koymaktadır. Genç yaşlarda ilim yolculuğuna çıkıp hadis tahsiline başlayan bazı kimseler ise; hayatın getirdiği zorunluluklar nedeniyle eğitimlerini yarıda bırakarak meslekî uğraşlarına yönelmişlerdir. Bu grup içerisindeki râvilerin, genellikle az sayıda hadise sahip oldukları ve bunları dükkânları-

na gelen talebelere rivayet ettikleri görülmektedir. Tüccar, esnaf ve zanaatkârlar, eğer hadis ilmiyle uzun süreli bir ilgi kurmamış ve yalnızca fırsat buldukça dinledikleri birkaç hadisi rivayet etmişlerse, sosyal çevreleri de çoğunlukla meslektaşlarıyla sınırlı kalmıştır. Bu durum, hadis rivayetinin toplumsal yayılımının ne kadar geniş olduğunu, ancak bireylerin ilgi düzeylerine göre farklılaştığını göstermektedir.

Bağdat diğer ilimlerde olduğu gibi hadis ilminde de önde gelen âlimlerin yetiştiği önemli bir hadis merkezidir. Hadis ilimleri içerisinde ricâl ilmi Bağdatlı muhaddislerin her zaman ilgi duyduğu ve önemli otoriteler yetiştirdiği bir ilim dalıdır. Bu asırda Bağdat'ta râviler hakkında bilgi veren veya cerh-taʿdîl değerlendirmesi yapan 15 ricâl âlimi bulunmaktadır. Bu âlimlerden ricâl bilgisi rivayet eden çok sayıda râvi bulunmaktadır.

Bağdatlı 1160 râviden 825 kişi hakkında cerh ve/veya taʿdîl değerlendirmesi yapılmıştır. Bu 825 râviden 715'i (%86,66) hakkında taʿdîl lafızları, 93'ü (%11,27) hakkında cerh lâfızları kullanılmış ve 17'si (%2,06) hakkında bazı münekkidler cerh lâfzı kullanırken bazıları taʿdîl lâfzı kullanmışlardır. Bağdatlı râvilerin güvenilirlik oranının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bunun ardında Bağdat hadis camiasında derinlemesine kök salmış denetim anlayışı yatmaktadır. Bağdatlı muhaddisler yalan söyleyen ve muteber hadis rivayet usullerine aykırı davranan râvileri deşifre etmiş, onlardan rivayet edilen kitapları yakarak imha etmiş, toplu bildiriler yayınlayarak onların aleyhinde kamuoyu oluşturmuş, hatta devlet adamlarına şikâyet ederek tutuklanmalarına öncülük etmişlerdir. Tüm bu hassasiyet râvilerde rivayet disiplini ve güvenliği sağlanmasında etkili olmuş görünmektedir.

Bağdatlı muhaddislerin telif ettiği kitap ve cüzler incelendiğinde onlardan bazılarının illetlere, garib kelimelere, nâsih ve mensûh hadislere değindikleri görülmektedir. Kayda geçen bu değerlendirmeler göstermektedir ki meclislerde sadece rivayet ile yetinilmemiş, hadis ilimlerinde otorite olan âlimler hadisleri hadis ilimleri açısından değerlendirmiştir. Bu da Bağdatlı hadis otoritelerinin meclislerinin niteliğini göstermesi açısından kayda değerdir.

4./10. asırda Bağdatlı râvilerin telif ettiği 326 eser tespit edilmiştir. Bu eserlerden 54'ü (%16,5) ricâl eseri, 4'ü (%1,2) ilel eseri, 7'si (%2,1) garîbu'l-hadîs, 1'i (%0,3) nâsih ve mensûh, 5'i (%1,5) câmi veya musannef, 26'sı

(%7,9) müsned veya muʿcem, 6'sı (%1,8) sünen, 9'u (%2,7) kitâbu's-sünne, 6'sı (%1,8) müstahrec veya müstedrek, 208'i (%63,8) cüzdür. Bu cüzlerin 54'ü fevâid, 27'si emâlî, 70'i konusu olmayan cüz, 45'i belirli konular için yazılan cüz, 12'si ise belirli kişilerin rivayetlerini toplayan cüzdür. Eserlerin sayıca az olduğu dikkat çekmektedir. Birçok muhaddisin yüzlerce eser yazdığı, bu eserler içinde geniş hacimli konulu ve müsned türü kitaplar bulunduğu ifade edilmiştir. Bunun yanında 4./10. asırda râvilerin mutlaka kendi yazdıkları ve hocaların nüshasıyla muaraza ettikleri asıllardan hadis rivayet etmesine yönelik katı tutum gereği 1160 râvinin her birinin en az birer cüzü olması beklenirdi. Kaynaklarda bazı muhaddislerin evler ve sandıklar dolusu kitaba sahip oldukları bildirilmektedir. Anlaşılan o ki bu kitapların çoğu kısa süre içinde kaybolmuştur. Bu durumun birçok sebebi olduğu muhakkaktır. Fakat en önemli sebep daha önce faydalarından bahsettiğimiz seçici hadis öğreniminin menfi ve yıkıcı etkisi olmalıdır. Zira bu öğreniminin odağında hocanın kitabı değil bu kitabın içindeki az sayıdaki nitelikli rivayet bulunmaktadır. Dolayısıyla ravilerin kitapları içinden söz konusu hadisler seçildikten sonra bu kitaplara yönelik ilgi kaybolmakta ve muhaddisler bunları toplu olarak rivayet etmeye yönelmemektedir. Dolayısıyla bu kitaplar hocanın vefatından kısa süre sonra kaybolmuş olmalıdır.

Gelecekteki yapılacak araştırmalara katkı sunmak amacıyla çalışmanın sınırlılıkları sebebiyle üzerinde durulamayan bazı konulara değinilecektir. Çalışmanın başında râvilerin çok daha detaylı olarak incelenmesi amaçlanmış ve kapsamlı bir taslak hazırlanmıştır. Fakat araştırma derinleştikçe tezin hacmi büyümüş, bu da bizi yatay ama yüzeysel bir araştırma yapmakla dikey bir araştırma yapmak arasında seçim yapmak zorunda bırakmıştır. Birçok konuyu yüzeysel araştırmak yerine az sayıda konuyu derinlemesine çalışmayı tercih ettik. Çalışmanın başında planladığımız konuların gelecekteki çalışmalara katkı sağlayacağını umuyoruz.

- Bağdat'taki hoca-talebe ilişkileri ve rivayet ağları özel bir çalışmayla incelenmelidir. Her ne kadar bu dönemde her hocadan belirli özellikteki hadisleri almaya yönelik bir eğilim söz konusu olsa da İbn Sâʿid özelinde gördüğümüz kadarıyla öğrencilerin bazı hocalarla derin bağları olduğu anlaşılmaktadır.
- Çalışmamızın başında râvilerin memleket-ikamet bilgilerini kaydettik. Bu verilerle işin başında Bağdat'a hangi coğrafyalardan geçici ve-

ya kesin göç olduğu, aynı zamanda Bağdatlı ravilerden kaçının hangi şehirlere nihâî göç ettiğini tespit etmek istedik. Bu verilerin toplanması ve analizi sosyal, siyasi, ekonomik ve ilmî olarak birçok konuda önemli sonuçlar elde edilmesini sağlayacaktır. Mesela birçok Bağdatlı râvinin Mısır'a yerleşmesi, Mısır'ın bir ilim merkezi olarak yükselmeye başladığı izlenimini vermiştir. Elbette bu verilerin analizi yapılarak nihâî bir görüş bildirecek derinlikte incelenmemiştir. Bu konuda gelecekte yapılacak araştırmalar önemli tarihi boşlukları dolduracaktır.

- Râvilerin defnedildikleri kabristanlara dair bilgiler amaçsızca verilmiş olarak düşünülebilir. Fakat bu bilgileri dikkatle topladıkça bizde, kişilerin medfen tercihlerinin alelade bir karar olmadığı, mezhepsel ve grupsal aidiyetlerin bu konuda önemli etkilerinin olduğu kanaati oluştu. Kişilerin hayatta iken benimsedikleri mezhepsel ve grupsal ilkeler doğrultusunda ait oldukları düşünce yapısını temsil eden önder şahısların bulunduğu kabristana defnedilme eğilimleri bulunduğunu gördük. Bu konu, kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenip önemli sonuçlar çıkarılmaya uygun görünmektedir.
- Râvilerin isim ve künyelerinde dikkat çekici bir durum tespit ettik. Şiî ve Sünnî düşünce yapısında önemli yeri olan kişilerin adlarının yoğunlukta olduğunu fark ettik. Sünnî ve/veya Şiî grupların sembol isimleri sayılan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin isim ve künyelerde önemli sayıda bulunduğunu gördük. Ebû Bekir, Ebû Hafs, Ebu'l-Hasan künyeleri ile Ömer, Ali, Hasan, Hüseyin isimleri bunlardan bazılarıdır. Râvilerin isim ve künyelerinin istatistiksel verilere dönüştürülerek kültürel-antropolojik bir perspektifle incelenmesi dönemin düşünce dünyasına ışık tutacak sonuçlar elde edilmesine imkân verecektir.
- Çalışma esnasında hadis merkezlerinin coğrafi durumlarının hadis ilmine önemli etkileri olduğu tespit edilmiştir. Benzer çalışmaların diğer hadis merkezleri özelinde de yapılması faydalı olacaktır.
- Ticaretin hadis rivayetine etkisi konusunda müstakil çalışmalar yapılmalı, ticaret yollarının rıhle güzergâhlarıyla ilişkisi detaylı olarak incelenmelidir.
- Hadis merkezlerindeki hâfızların rıhlelerin yönünü belirleyen en önemli unsur olduğu görülmektedir. Hadis hafızları üzerine yapıla-

cak kronolojik ve tematik araştırmalar hadis merkezlerinin tarihsel seyri içerisindeki yükseliş ve düşüş dinamiklerini aydınlatmaya imkân sağlayacaktır.

- Akademik araştırmalarda, özellikle hadis ilmine önemli katkılar sunmuş muhaddisler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde, eserleri günümüze ulaşmamış olan muhaddislerin büyük ölçüde ihmal edildiği görülmektedir. Bu muhaddisler, hadis ilminin gelişimine önemli katkılar yapmalarına rağmen, eserlerinin zaman içinde kaybolması nedeniyle hak ettikleri akademik ilgiyi görememiştir. Bununla birlikte, söz konusu muhaddislerin görüşlerine, ricâl literatüründe sıklıkla atıf yapıldığı bilinmektedir. Onlara yapılan atıfların sistematik bir şekilde derlenerek analiz edilmesi, söz konusu muhaddislerin hadis tenkit metodolojilerinin ve ilmi yaklaşımlarının ortaya çıkarılmasına katkı sağlayacaktır. Bu tür bir çalışma, hadis tarihindeki eksik halkaların tamamlanmasına ve bu alandaki bilgi birikiminin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına imkân tanıyacaktır.
- Rivayet eserlerinde hadis ilminin farklı konularına dair değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Bu eserler, yalnızca rivayetlerin aktarımını sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda hadis ilimlerine dair katkılar da sunmaktadır. Dolayısıyla, rivayet eserlerinin hadis ilimlerine sağladığı katkıyı kapsamlı bir şekilde ele alan müstakil bir çalışmanın yapılması, hadis araştırmalarına önemli bir perspektif kazandıracaktır.
- 4./10. asırda ricâl bilgisinin kaynağı durumundaki hadis otoritelerinin hayatları ve ricâl değerlendirme metotları hakkında müstakil çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Abayhan, Yasemin. "Sosyal Psikoloji Perspektifinden İnsan Doğası ve Liberalizm". *Liberal Düşünce Dergisi* 1/81 (Nisan 2016), 39-46.

Adanavî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtu'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih el-Hazzzî. Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 1417/1997.

Ağaoğlu, Reşat Ahmet. "Cerh Lafızlarından 'Zâhîbu'l-Hadîs' Kavramı ve Kullanımı". *Social Science Develepment Journal* 36/8 (Mart 2023), 253-267.

Ahatlı, Erdinç - Murad, Selvi Raif. "Kitâbe/Mükâtebe Metodunun Tarihçesi ve Kavramsallaşma Süreci". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 1577-1613. https://doi.org/10.47424/tasavvur.1178973

Ahmad, Sayyid Maqbul. "İbn Hurdâzbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Ahmed, Ziyauddin - Özmen, Ramazan. "Ebû Bekir el-Hallâl: Ahmed b. Hanbel in Öğretilerinin Derleyicisi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (Ağustos 2005), 305-314. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000017

Ahsen, Muhammed Manazir. *Abbâsîler Döneminde Sosyal Hayat 170-289 Hicri / 786 - 902 miladi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Akdoğan, Mehmet Nur. *Bilinmeyen Yönleriyle Hac Yolculukları Tarihi: Savaşlar, Salgınlar ve Yağmalar*. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Akgül, Yusuf. *Edebî Tür Olarak Garibul-Hadîs*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2020.

Akgün, Hüseyin. "Hadis Hırsızlığının Yöntemleri ve Boyutları". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 16/1 (2016), 267-280.

Aktürk, İsmet. *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-zühdler (Hicrî İlk Beş Asır)*. ed. Fikret Karapınar. Konya: Sebat Ofset, 2024.

ʿAlâî, Salahaddin Ebû Saʿîd Halil b. Keykeldî. *el-Muhtelitîn*. thk. Rıfat Fevzi Abdülmuttalib – Ali Abdülbasıt el-Mezîd. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1417/1996.

Ali Saʿd, Kasım. *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikiyye*. 3 Cilt. Abu Dabi: Dâru'l-buhûsli'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-Turâs, 1423/2002.

Alkan, Ahmet. "Mecâlâtu'l-intikâ ve merâhilu tetavvurihâ inde'l-muhaddisîn". *Mecelletü'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye* 29/3 (Temmuz 2021).

Alsaran, Nurettin. *Hadîs Hırsızlığı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Altıkulaç, Tayyar. "İbnü'l-Münâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Âlu ʿAsîmîn, Salih b. Abdülaziz b. Ali. *Teshîlu's-sâbile li-mürîdi ma'rifeti'l-Hanâbile*. thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

Âlu ʿÎd, Ebû Amr Yâsir b. Muhammed Fethî. *Fadlu'r-Rahîmi'l-Vedûd tahrîcu Süneni Ebî Dâvûd*. 18 Cilt. ed-Dammâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1440.

Apaydın, H. Yunus. "Kerhî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/285-287. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Arslan, İhsan. *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Arslantaş, Nuh. "Abbâsîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar". *Belleten* 79/286 (Aralık: 2015), 847-876. https://doi.org/10.37879/belleten.2015.847

Arslantaş, Nuh. "Ortaçağ Yahudi Cemaatlerinin Dini ve İdari Merkezi Olarak Bağdat", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/319. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011.

Aslan, Abdülgaffar. "4./10. Yüzyılda Kelam - Tasavvuf İlişkisi -İbn Fûrek Örneği-". *Dinî Araştırmalar* 5/14 (2002), 61-76.

Aslan, Muhammet İkbal. "Hadis Tenkidinin El Kitabı: Müslim'in Kitâbü't-Temyîz'i". *Diyanet İlmi Dergi* 62/1 (Mart 2026), 137-172. https://doi.org/10.61304/did.1705419

Aşıkkutlu, Emin. *Hadiste Ricâl Tenkîdi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.

ʿAttâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahled ed-Dûrî. *Min hadisi Muhammed b. Osman b. Kerâme ve hadîsu Tâhir b. Halid b. Nizâr el-Eylî rivâyetü Muhammed b. Mahled el-Attâr 'anhuma*. thk. Âmir Hasan Sabrî. b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2003.

ʿAttâr, Reşidüddin Ebu'l-Hüseyin Yahya b. Ali. *Nüzhetü'n-nâzır fî zikri men haddese 'an Ebi'l-Kasım el-Begavî mine'l-huffâzi ve'l-ekâbir*. thk. Meşʿal b. Bânî el-Cebreyn el-Matîrî. b.y., Dâru İbn Hazm, 1423/2002.

Aybakan, Bilal. "Şâfiî Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aycan, İrfan. "Taberî". *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/606-608. Ankara, Otto Yayınları, 2020.

Aydemir, Selahattin. "Hadîs Rivâyeti ve Öğretimi Karşılığında Ücret Alma Hakkında Bazı Mülahazalar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1099-1129. https://doi.org/10.33415/daad.762419

Aydemir, Selahattin. "Hadîs Rivâyetinde Hakeme Başvurma Yöntemi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/18 (Aralık 2020), 229-256.

Aydın, Cengiz. "Abdurrahman es-Sûfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Aydın, Cengiz. "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/348-349. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydın, Nevzat. "Ricâl Kaynaklarında Bid'at Ehli Hakkında Kullanılan Bazı Ta'dil Lafızları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019), 1197-1212.

Aydınlı, Abdullah. "es-Sünen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 38/148. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aydınlı, Osman. "Mu'tezile Ekolünün Tarihsel Serüveni". *İslâmî İlimler Dergisi* 12/2 (2017), 9-41.

ʿAynî, Bedreddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed. *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Meʿâni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1427/2006.

Azimli, Mehmet. "Abbâsîler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 22/82 (Bahar 2010), 157-163.

Azimli, Mehmet. "Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhiler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 19-32.

Bâbu İshâk, Rafâîl. Ah*vâlu Nasârâ Bağdâd fî 'ahdi'l-hilâfeti'l-'Abbâsiyye*. Bağdat: Matbaatu Şefik, 1960.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tahir, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-âfâki'l-Cedîde, 1977.

Bâmahrame, Ebû Muhammed Tayyib b. Abdullah el-Hicrânî. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti aʿyâni'd-dehr*. thk. Bû Cumʿa Mekrî vd. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008.

Bardakçı, Mehmet Necmeddin. *İslam Tasavvuf Düşüncesinin Teşekkülü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Başaran, Selman. "Ebu Bekir eş-Şâfiî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/112-113. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bayrakdar, Mehmet. *İslam Bilim Adamları*. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2012.

Bedir, Murteza. "Hanefi Mezhebinin Abbâsî Bağdat'ında Yükselişi ve Zayıflaması". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*, ed. İsmail Safa Üstün. 1/621-632. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011.

Belâzûrî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1988.

Berkânî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed. *Suâlâtu'l-Berkânî li'd-Dârekutnî*. thk. Abdurrahim Muhammed Ahmed el-Kaşgarî. Lahor: Kütübhânei Cemîlî, 1404.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. *Menâkıbu'ş-Şâfiʿî*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1970.

Beyrûtî, Ebû Muaviye Mâzin b. Abdurrahman. *Târîhu Neysâbûr Tabakâtu Şuyûhi'l-Hâkim*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1427.

Bezci, Ramazan. "Bağdat'taki Arap Dili Grameri Akımları ve Süreçleri". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2022), 247-270. https://doi.org/10.33420/marife.1103948

Bezzâz, Ebû Bekir Mükerrem b. Ahmed. *Fevâidu Mükerrem el-Bezzâz (Mecmûʿ fîhi selâsetü resâil hadîsiyye içinde)*. thk. Nebil Sadeddin Cerrâr. b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

Bolat, Emrullah. "Humeydî'nin Müsned'inde Yer Alan Rivayetlerin Metin Sonu Bilgileri Bağlamında Süfyân b. Uyeyne'nin Hadisçiliğine Bir Katkı". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Haziran 2022), 51-74. https://doi.org/10.20486/imad.1055837

Boşnak, Muhammed. *Behşemiyye'de Ahvâl Teorisi*. ed. Ahmet Faruk Silifke. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2025.

Bozhüyük, Mehmet Emin. "Kûhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/346-347. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Bozkurt, Üsame. *Hicrî 4. Asırda Ehl-i Hadîsin İç Tartışmaları*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Bozkurt, Üsame. "Sadrın Zaptından Satrın Zabtına: IV./X. Asırda Hadis Tashîfât Edebiyatının Gelişim Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 8/1 (Haziran 2022), 445-459.

Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Zemmu ahlâkı'l-küttâb (Selâsü resâil içinde)*. nşr. Yuşa Finkel. Kahire: el-Matba'atu's-Selefiyye, 1344.

Can, Mesut. *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî Fars Tesiri (Fazl b. Sehl Örneği)*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.

Cerrahoğlu, İsmail. "Muhammed İbn Cerir et-Taberî ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 79-102.

Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. nşr. Sâid Bektaş. 8 Cilt. b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye – Dâru's-Sirâc, 1431/2010.

Cevrekânî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İbrahim. *el-Ebâtîlu ve'l-menâkîru ve's-sıhâhu ve'l-meşâhîr*. thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Firyevâî. 2 Cilt. Riyad-Hindistan: Dâru's-Sumey'î – Müessesetü Dâri'd-Da've, 1422/2002.

Çakan, İsmail Lütfi. "Da'lec b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Çakan, İsmail Lütfi. "Dârekutnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/488-490. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Çalışkan, İsmail. "Sicistanî". *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/463-464. Ankara, Otto Yayınları, 2020.

Çelebi, İlyas. "Mutezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Çelik, Abdullah. "Hadisçilerin Kadılık Mesleğine Karşı Tutumları ve Bunun Hadis İlmine Etkileri". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 219-235. https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2023.9.2.06

Çelik, Abdullah. "Bir Cerh Kriteri Olarak Yöneticilere Yakınlık ve Devlet Görevi Almak". *Mütefekkir* 11/21 (Haziran 2024), 169-194. https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1501589

Çelik, Ali. *Hadis İlminde İhtilât Problemi ve Muhtelit Râviler*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2. Basım, 2022.

Çelik, Mehmet - Yaşar, Şükran. "Ortaçağ Bilim Dünyasından bir Portre İslam Aleminin Batlamyosu: el-Battânî (H. 244-317/ M. 858-929)". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3/2 (2005), 13-20.

Çetin, Abdurrahman. "Hâkānî, Mûsâ b. Ubeydullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Çetin, Mesut. *Hadis İlimlerinde Ehl-i Bid'at ve Rivâyeti: Ebû Mûaz ve Abbâd b. Mansur Örneği*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Çınar, Merve. *Ehli Bid'at Olarak Cerh Edilen Râvîler ve Rivâyetlerinin Değeri -Hâricî, Cehmî, Mürciî Râvîler Örneği-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Çoban, Ramazan. "Hadïs Değerlendïrmelerïnde Rïvayetïn Farklı Varyantlarını Dïkkate Almanın Önemï". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Aralık 2016), 239-254. https://izlik.org/JA67FP34KG

Dağcı, Sema. "Hadisin Uydurulma Sebebini Tespitte Müttehem Râvinin Mezhebinin Bilinmesi: Kitâbü'l-Mevzû'ât Örneği". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (Haziran 2025), 206-223. https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1633323

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ai b. Ömer. *el-Mütelif ve'l-muhtelif*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986.

Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.

Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali. *Tabakâtu'l-müfessirîn.* 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, t.y.

Dayf, Şevkî. *el-'Asru'l-'Abbâsiyyi's-sânî*. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, y.y., 2. Basım.

Demir, Mahmut. "Şi'î Apokaliptik Bir Rivayeti Tarihlendirmek: Hadis-Tarih İlişkisi Bağlamında Berasa Mescidi'ne Dair Bir Rivayetin Analizi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 61/1 (2020), 59-86.

Demir, Mustafa. "Hadis İlimleri Açısından Hattâbî'nin Garîbü'l-Hadis Adlı Eserinin Değerlendirmesi". *Marife* 16/2 (2016), 251-273. https://izlik.org/JA94ZZ83KK

Demir, Mustafa. "İslam Mimari Geleneğinin Hadis Temelli Dayanakları Üzerine". *Uluslararası İslâm'da Sanat ve Estetik Sempozyumu 08-09 Aralık 2023 Karabük Tebliğler Kitabı*. ed. Tuğba Aydeniz - Şevket Enes Samancıoğlu. 749-773. Ankara: İlahiyat Yayınları, 1. Basım, 2024. https://doi.org/10.5281/zenodo.18106181

Demirci, Mehmet. "Hakikat-ı Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Demirci, Selim. *Kriz Döneminde Hadis ve Yorum*. ed. Hamdi Çilingir. Ankara: İLEM Yayınları, 2020.

Dinçoğlu, Mehmet. "Hadïs İlmïndekï Zabt Terïmïnïn Anlamı ve İşlevselleştïrïlebïlme İmkânı". *Journal of International Social Research* 9/43 (Nisan 2016), 2450-2462. https://doi.org/10.17719/jisr.20164317804

Doğanay, Ramazan. "Cerh-Taʿdîl Arasında Bir İfade: 'Hadis Uğruna Yolculuk Yapmadı/Lem Yerhal fî talebi'l-hadîs'". *Amasya İlahiyat Dergisi* 25 (Haziran 2025), 83-115. https://doi.org/10.18498/amailad.1613981

Doğanay, Süleyman. "Bid'atçılıkla Tenkid Edilen Buhârî Ravileri". *Bilimname* 28 (Haziran 2015), 27-54.

Duman, Soner. "Usulü'l-fıkh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/218-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Dûrî, Abdulazîz. *Târîhu'l-'Irâk el-iktisâdî fi'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî*. Beyrut: Merkezu Dirâsâti'l-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1995.

Dûrî, Abdülaziz. "Bağdat (Genel Bakış)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Dündar, Abdülhamit. "Kuruluşundan Selçuklu Hakimiyetine Bağdat (145/762-447/1055)". *Bağdat İlim Havzasında İslam Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*. 57-105. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

Dündar, Abdülhamit. *4./10. Yüzyılda Bağdat (Topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Düzenli, Muhittin. *Hadislerde Gizli Kusurlar: İllet ve Şâz*. Ankara: İSAM Yayınları, 2016.

Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî, *el-Ma'ûne 'alâ mezhebi 'alimi'l-Medîne el-İmâm Mâlik b. Enes*. thk. Humeyş Abdülhak. 3 Cilt. Mekke: el-Mektebetü't-ticâriyye Mustafa Ahmed Bâz, t.y.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hılyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1394/1974.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Târîhu Asbahân/Ahbâru Asbahân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1410/1990.

Ebu'ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-İsfahânî. *Tabakâtu'l-muhaddisîne bi-Asbahân ve'l-vâridîne 'aleyhâ*. thk. Abdülgafur Abdülhak Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.

Elbânî, Muhammed Nâsıruddin. *Fihrisu mahtûtâti Dâri'l-Kütübi'z-Zâhiriyye: el-müntehab min mahtûtâti'l-hadîs*. nşr. Meşhûr Hasan Âlu Selmân. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1422/2001.

Enbârî, Kemaleddin Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed. *Nüzhetü'l-elibbâ fî tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985.

Eren, Mehmet. "Muhaddislerin Hadis İlmindeki Dereceleri ve Meşhur Hadis Âlimlerine Dair İki Önemli Kaynak". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 4/2 (2004), 279-288.

Erkaya, Musa. "Hicri III. Asır İtibariyle Bağdat'ta Hadis Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Aralık 2008), 247-274.

Eroğlu, Şerife. *Orta Çağ Bağdat'ında Bilginin İntikali (800-1258)*. Bartın: Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Erul, Bünyamin. "Vehim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/616-617. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Eşer, Ahmet. *Teferrüdün İki Temel Kavramı: Ferd ve Garîb Hadis (İlelü't-Tirmizî Örneği)*. Konya: Palet Yayınları, 2021.

Fâsî, Takıyyuddin Muhammed b. Ahmed. *el-'Ikdü's-semîn fî târîhi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1998.

Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Fazlıoğlu, İhsan. "Neyrîzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/71-72. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Abdülkahir el-Bağdâdî". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/245-247. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Fırat, Nurullah. "Büveyhîlerin Abbâsîlere Hâkim Olduğu Yüzyılda Eğitim-Öğretim ve Kurumları Üzerine Bir Değerlendirme". *Baberti Dergisi* 17 (Haziran 2023), 107-131.

Fîrûzâbâdî, Mecdeddin Ebû Tahir Muhammed b. Yakub. *el-Bülğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-lüğa*. b.y., Dâru Sa'di'd-dîn, 1421/2000.

Fortacı, Talha. *Doğuştan Günümüze Nestûri Kilisesi*. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2018.

Gan, Furkan. *Ebû Bekr el-Katî'î'nin Hadis İlmine Katkıları*. ed. Ahmet Harman. Ankara: Sonçağ Akademi, 1. Basım, 2022.

Geçkin, Hatice. *Büveyhiler Döneminde Bağdad'da Şiilik*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Gençel Efe, Zehra. "Abbâsî Sarayında Rol Alan Hekimler: Buhtîşû' Aile ve Tıp Tarihi Açısından Önemi". *KaraM Dergisi* 20/78 (Yaz 2023), 477-497. https://doi.org/10.56694/karadearas.1329920

Golole, Adan Jarso. *Büveyhî Hâkimiyetine Giden Süreçte Bağdat'ta Siyâsî, İktisâdî ve İçtimâî Hayat (279-334/892-945)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Gökçe, Ferhat. "Sûfîlerin Hadis ve Hadis İlimleri ile Münasebeti". *Oş Devlet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İlmi Dergisi* 24 (2018), 7-34.

Gökçe, İbrahim. "Ta'n Sebeplerinden Vehem". *Kilitbahir* 19 (Eylül 2021), 80-94.

Göktaş, Recep Gürkan. *Hadis Cüzlerinin Hadis Literatür Tarihini Anlamaya Katkısı: Muccā'a İbn Ez-Zubeyr Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Göktürk, İsmail - Yılmaz, Mehmet. "Kahramanmaraş Şehir Kimliği Üzerine Toplumsal Yapı Çözümlemesi". K*ahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 8/2 (Aralık 2018), 19-34.

Görgün, Tahsin. "Mettâ b. Yunus". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/417-418. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Görmez, Mehmet. "Taberânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/310-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Gumârî, Abdullah Sâdık. "Muhaddislere Verilen Unvanlar". çev. Necmeddin Şeker. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/1 (Haziran 2018), 137-154.

Gumârî, Abdullah b es-Sıddîk. "Muhaddislere Göre Hadis Ezberleyenlerin Unvanları". çev. Hüseyin Akyüz. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 9 (Haziran 2018), 135-157.

Gurbet, Mahmut. "Hadïste Sağlam Nüsha Oluşturma Çalışmaları". *Social Sciences Studies Journal* 5/46 (Ağustos 2019), 5451-5470. http://dx.doi.org/10.26449/sssj.1788

Gül, Recep Emin. "Hadïs İlmïnde Cerh-Ta'dîl Mertebeleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (Temmuz 2015), 362-386. https://izlik.org/JA72ZJ25FP

Güler, Zekeriya. *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*. Konya: Adal Ofset, 2002.

Günay, Hacı Mehmet. "İbnü'l-Mugallis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/129-130. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Günaydın, Tuğçe. *Hadis Rivayetinde Âlî İsnadlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Güner, Ahmet. "Büveyhîler Devrinde Bağdat'ta Kerbela/Aşure, Gadir Humm ve Benzeri Şiî Uygulamaları". *Çeşitli Yönleriyle Kerbela (Tarih Bilimleri)*. ed. Alim Yıldız. 1/328. Sivas: y.y., 2010.

Güner, Ahmet. "Ortaçağ İslâm Dünyasında Gözde Bir Tıp Kurumu: Adudî Hastahanesi (el-Bîmâristânü'l-'Adudi)". 38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı 1-6 Eylül 2002, ed. Nil Sarı – Ali Haydar Bayat vd. 1/366-370. Ankara: Sarıyıldız Basımevi, 2005.

Güner, Ahmet. "Sâbûr b. Erdeşîr ve Dâru'l-İlm'i". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2001), 65-92.

Güner, Ahmet. "Şiî Yüzyılında Yahut Büveyhiler Devrinde Bağdat'tan Bazı Yansımalar". *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/151-170. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2011.

Güneş, Yusuf. *Hadis Usûlü Açısından Bid'at Ehli Râviler ve Rivâyetlerinin Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Güngör, Mevlüt. "Cessâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gürer, Dilaver. "Şiblî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/125-126. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Gürkaynak, İpek. "Çevresel Psikoloji: Doğası, Tarihçesi, Yöntemleri". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi* 21/1 (Ağustos 1988), 1-9. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000993

Gürses, Serdar Murat. "Tirmizî'nin Bid'atçı Râvilerden Rivayetleri". *HADITH* 6 (2021), 4-43.

Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed. *el-Esâmî ve'l-künâ*. thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1436/2015.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî. *Mâ'rifetu 'ulûmi'l-hadîs*. thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1397/1977.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî. *Suâlâtu'l-Hâkim en-Nîsâbûrî li'd-Dârekutnî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

Halebî, Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed. *el-Keşfu'l-hasîs 'ammen rumiye bi vad'i'l-hadîs*. thk. Subhî es-Sâmerrâî. Beyrut: Âlemu'l-kütüb-Mektebetü'n-Nahda, 1407/1987.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Halil b. Abdullah el-Kazvînî. *el-İrşâd fî ma'rifeti 'ulemî'l-hadîs*. thk. Muhammed Said Ömer İdris. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

Hamevî, Şihabeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Hamevî, Şihâbeddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemu'l-üdebâ İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Câmi‘ li ahlâkı’r-râvî ve âdâbi’s-sâmi‘*. thk. Mahmûd et-Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü’l-Maârif, 1403/1983.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Câmi‘ li-Ahlâki’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sâmi‘*. çev. Muhammed Enes Topgül vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2025.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *el-Müttefik ve’l-müfterik*. thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmidî. 3 Cilt. Dımeşk: Dâru’l-Kâdirî, 1417/1997.

Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *Târîhu Medîneti’s-selâm ve ahbâri muhaddisîhâ ve zikri kuttânihe’l-‘ulemâ min ğayri ehlihâ ve vâridîhâ*. thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma‘rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1422/2002.

Hatiboğlu, İbrahim. “Lâlekâî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.27/85-86. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Herevî, Ebu’l-Fadl Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mu‘cem fî müştebihi esmâi’l-muhaddisîn*. thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1411/1990.

Hizmetli, Sabri. “Karmatîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/510-514. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Hoyladı, Adnan. *Hanefî Mezhebinin Teşekkül Süreci*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Hurfî, Ebu’l-Kasım Abdurrahman b. Ubeydullah. *Fevâidu Ebi’l-Kâsım el-Hurfî (Mecmû‘u Ebi’l-Kâsım el-Hurfî içinde)*. thk. Abdullah Hamza el-Cezâirî. Amman: ed-Dâru’l-Eseriyye, 1428/2007.

Irâkî, Zeyneddin Abdurrahim b. Hüseyin. *el-Vefeyât*. nşr. Ahmed Abdussettar. Mısır: Dâru’z-Zehâir, 1439/2018.

Irâkî, Zeyneddin Ebu’l-Fadl Abdurrahim b. Hüseyin. *Zeylü Mîzâni’l-i‘tidâl*. thk. Ali Muhammed Mu‘avvıd-Adil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-ilmiyye, 1416/1995.

İbn Abdülhâdî, Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü’l-Mibred. *Mu‘cemu’l-kütüb*. thk. Yüsrâ Abdülğani el-Büşrâ. Mısır: Mektebetü İbn Sînâ, y.y.

İbn Abdülhâdî, Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü’l-Mibred. *Tabakâtu ‘ulemâi’l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî-İbrahim ez-Zeybek. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.

İbn Abdülhâdî, Cemaleddin Yusuf b. Hasan İbnü’l-Mibred. *Tezkiretü’l-huffâz ve tabsıratu’l-eykâz (Mecmû resâili’l-Hâfız İbn Abdi’l-Hâdî içinde)*. nşr. Nureddin Talib. Suriye: Dâru’n-Nevâdir, 1432/2011.

İbn ‘Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du‘afâi’r-ricâl*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud - Ali Muhammed Muavvıd. 9 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997.

İbn ‘Arrâk, Nureddin Ali b. Muhammed el-Kinânî. *Tenzîhü’ş-şerî‘ati’l-merfû‘a ‘ani’l-ahbâri’ş-şenî‘ati’l-mevdû‘a*. thk. Abdülvehhab Abdüllatif – Abdullah Muhammed es-Sıddîk el-Ğumârî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1399.

İbn ‘Asâkir, Ebu’l-Kasım Ali b. Hasan. *Târîhu Medîneti Dımeşk ve zikru fadlihâ ve ve tesmiyetu men hallehâ mine’l-emâsil ve’ctâze bi nevâhîhâ min vâridîne ve ehlihâ*. thk. Mu-

hibbuddin Ebû Saîd Ömer b. Ğarâme el-Amravî. 80 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Cümey', Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed es-Saydâvî. *Mu'cemu'ş-şuyûh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. Beyrut/Trablus: Müessesetü'r-Risâle/Dâru'l-Îmân, 1405.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-İlel li'bni Ebî Hâtim*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vd. 7 Cilt. Riyad: Müessesetü'l-Cerîsî, 1427/2006.

İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyin Muhammed. *Tabakâtu'l-Hanâbile*. Nşr. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatu's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952.

İbn Ehî Mîmî, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Abdullah. *Fevâidu İbn Ehî Mîmî ed-Dekkâk (Mecâmî'u eczâi'l-hadîsiyye içinde)*. thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr. Riyad: Dâru Advâi's-Selef, 1426/2005.

İbn Ferhûn, Burhaneddin İbrahim b. Ali b. Muhammed el-Ya'murî, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-mezheb*. thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr. 2 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, t.y.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tabsîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd Deken: Matba'atu Dâiratu'l-Me'ârifi'n-Nizâmiyye, 1325-1327.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *el-Mu'cemu'l-müfehres ev Tecrîdu esânîdu'l-kutubi'l-meşhûra ve'l-eczâu'l-mensûra*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-elkâb*. thk. Abdülaziz Muhammed b. Salih es-Sedîrî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1989.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîne bi't-tedlîs*. thk. Asım b. Abdullah el-Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1403/1983.

İbn Hacer, Şihabeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. nşr. Abdülfettah Ebû Ğudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Hallikân, Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.

İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Muhammed Fuad Mansûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

İbn Kâdî Şühbe. Takıyyuddin Ebû Bekir b. Ahmed. *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyye*. thk. Hafız Abdülalim Hân. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407.

İbn Kâni', Abdülbâkî. *Mu'cemu's-sahâbe*. thk. Salâh b. Salim el-Musarrâtî. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1418.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımeşkî. *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyîn*. thk. Enver el-Bâz. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 2004.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *et-Tekmîl fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ma'rifeti's-sikâti ve'd-du'afâi ve'l-mecâhîl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âlu Numan. 4 Cilt. Yemen: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011.

İbn Keyyâl, Ebu'l-Berekât Zeyneddin Muhammed (Berekât) b. Ahmed. *el-Kevâkibu'n-neyyirât fî ma'rifeti men ihteleta mine'r-ruvât ve's-sikât*. thk. Abdülkayyum Abdu Rabbi'n-Nebî. Dımeşk-Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1401/1981.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *Edebu'l-kâtib*. thk. Muhammed ed-Dâlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, t.y.

İbn Kutluboğa, Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım. *es-Sikât min men lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte*. thk. Şâdî b. Muhammed Salim Âlu Numan. 9 Cilt. San'a: Merkezu'n-Nu'mân, 1432/2011.

İbn Kutluboğa, Zeyneddin Ebu'l-Fidâ Kasım. *Tâcu't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf. Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1413/1992.

İbn Mâkûlâ, Emir Ebû Nasr Ali b. Hibetullah. *el-İkmâl fî raf'i'l-irtiyâb 'ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb*. nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. 7 Cilt. Hindistan: Dâru'l-Me'ârifi'l-Osmâniyye, 1381/1661-1386/1966.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrem. *Lisânü'l-'Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.

İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshak el-'Abdî. *Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1417/1996.

İbn Miksem, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-Attâr. *el-Cüz fîhi min hadîs Ebî Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Yakub b. Miksem el-Attâr 'an şuyûhih (el-Fevâid içinde)*. thk. Hilâf Mahmud Abüssemî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-Hâzin. *Tecâribü'l-ümem ve te'âkıbu'l-himem*. thk. Ebu'l-Kasım İmâmî. 8 Cilt. Tahran: Dâru Surûş, 2000-2002.

İbn Müflih, Burhaneddin Ebû İshak İbrahim b. Muhammed. *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashabi'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Asîmîn. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990.

İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülgani. *Tekmiletü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyûm Abdürabbi'n-Nebî. 6 Cilt. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ Yayınları, 1408-1418.

İbn Nukta, Mu'înuddin Ebû Bekir Muhammed b. Abdülgani el-Bağdâdî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.

İbn Sem'ûn, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Emâlî İbn Sem'ûn el-Vâ'iz*. thk. Âmir Hasan Sabrî. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *el-Hâmis mine'l-efrâd (Mecmû' fîhi min musannefâti'l-Hâfız Ebî Hafs Ömer b. Ahmed b. Şâhîn içinde)*. thk. Bedr el-Bedr. Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1415/1994.

İbn Şâhîn, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed. *Târîhu esmâi's-sikâ.* thk. Subhî es-Sâmerrâî. Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1404/1984.

İbn Tağrîberdî, Ebu'l-Mehâsin Yusuf. *en-Nücûmu'z-zâhira fî mülûki Mısr ve'l-Kâhira*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1348/1929.

İbn Yunus, Ebû Sa'îd Abdurrahman b. Ahmed es-Sadefî. *Târîhu İbn Yûnus el-Mısrî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1421.

İbnü'l-'Adîm, Kemaleddin Ömer b. Ahmed el-Halebî. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. thk. Mehdî 'Îd er-Ravâdıyye. 12 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2016.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1406.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Hass 'alâ hıfzi'l-'ilm ve zikru kibâri'l-huffâz*. thk. Fuad Abdülmun'im. İskenderiye: Müessesetü'ş-Şebâbi'l-câmi'a, 1412.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye*. thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâretü'l-'Ulûmi'l-eseriyye, 1401/1981.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Mevdû'ât*. thk. Abdurrahman Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1386-1388/1966-1968.

İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûki ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkadis Atâ – Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkıbu'l-İmâm Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Dâru Hicr, 1409.

İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed. *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. nşr. Gotthelf Bergsträsser. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1351.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir Muhammed b. Kasım. *Meclis min Emâli'bni'l-Enbârî*, thk. İbrahim Salih. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1994.

İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1400/1980.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Hemdânî. *el-Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1416/1996.

İbnü'l-'İmâd, Ebu'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. 11 Cilt. Dımeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.

İbnü'l-Kıftî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-kütübi's-Sekâfiyye, 1406/1982.

İbnü'l-Kıftî, Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf. *el-Muhammedûn mine'ş-şu'arâ ve eş'âruhum*. thk. Hasan Ma'merî. b.y., Dâru'l-Yemâme, 1390/1970.

İbnü'l-Mukaffa', Abdullah. *Kelîle ve Dimne*. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye bi-Bulak, 1937.

İbnü'l-Mulakkın, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Mısrî. *el-'Ikdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*. thk. Eymen Nasr el-Ezherî – Seyyid Mihenî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

İbnü'l-Mulakkın, Siraceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali. *Tabakâtu'l-evliyâ*. thk. Nureddin Şuraybe. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1415/1994.

İbnü'l-Muzaffer Ebu'l-Hüseyin Muhammed el-Bezzâz. *Ğarâibu hadîsi'l-İmâm Mâlik b. Enes radıyallahu 'anh*. thk. Ebû Abdülbârî Rıza b. Halid el-Cezâirî. Riyad: Dâru's-Selef, 1418/1997.

İbnü'l-Muzaffer, Ebu'l-Hüseyin Muhammed el-Bezzâz. *Hadîsu Şu'bete'bni'l-Haccâc*. thk. Salih Osman el-Lahhâm (Amman: ed-Dâru'l-Osmâniyye, 1424/2003)

İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahman Abdullah el-Mervezî. *Kitâbu'z-zühd ve'r-rakâik*. thk. Habiburrahman el-A'zamî. b.y., t.y.

İbnü'l-Müstevfî, Mübarek b. Ahmed el-İrbilî. Târîhu İrbil. thk. Sami es-Sakkâr. 2 Cilt. Irak: Dâru'r-Reşîd, 1980.

İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer. *Târîhu İbni'l-Verdî.* 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebû Yakub. *el-Fihrist*. nşr. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârul-Ma'rife, 1417/1997.

İbnü's-Sâ'î, Taceddin Ebu Talib Ali b. Enceb. *ed-Dürrü's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*. thk. Ahmed Şevkî Binebîn-Muhammed Sa'îd Hineşî. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1430/2009.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman, *Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûreddin 'Itr. Suriye-Beyrut: Dâru'l-Fikr-Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır, 1986.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman. *Tabakâtu'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*. thk. Muhyiddin Ali Necîb. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1992.

İğde, Muhyettin. S*iyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

İlhan, Avni. "Ebû Hâşim el-Cübbâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/146-147. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

İlhan, Avni. "Müfid, Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/500-502. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

İsfahânî, Ebu'l-Kasım İsmail b. Muhammed b. Fadl. *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*. thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhat b. Ahmed. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1420/1999.

İsmail Paşa b. Muhammed el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâu'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1951.

İsmail Paşa b. Muhammed Emin el-Bağdâdî. *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. nşr. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1945-1947.

İsmâ'îlî, Ebû Bekir Ahmed b. İbrahim. *el-Mu'cem fî esâmî şuyûhi Ebî Bekr el-İsmâ'îlî*. thk. Ziyad Muhammed Mansûr. 3 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-hikem, 1410.

İstemi, Fuat. "İbn Kânî' ve Hadîs İlmindeki Yeri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/1 (Mayıs 2017), 63-82.

İşler, Emrullah. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kâdı'l-Mâristân, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülbaki. *Ehâdîsu'ş-şuyûhi's-sikât eş-şehîr bi'l-Meşyahati'l-kübrâ*. thk. eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-'Avnî. 3 Cilt. Mekke, Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, 1422.

Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Cerh ve Ta'dîl İlminde Kesîrü'l-Galat Kavramı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 73-96.

Kallek, Cengiz. "Ebû Sa'îd el-Berda'î". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/219-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kallek, Cengiz. *İslam İktisat Düşüncesi Tarihi: Harac ve Emval Kitapları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-842)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Kandemir, M. Yaşar. "Garîbü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/376-378. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kara, Cahid. "İbn Havkal". *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/634-636. Ankara, Otto Yayınları, 2020.

Kara, Cahid. "İbn Hurdâzbih". *Tarihte Müslümanlar: Eş Zamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/601-603. Ankara, Otto Yayınları, 2020.

Kara, Mustafa. "Ebû Muhammed el-Cerîrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/190. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Karabudak, Muhsin. *Bağdat Dil Ekolü ve Başlıca Temsilcileri.* Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Karabulut, Ali Rıza – Karabulut, Ahmed Turan. *Mu'cemu târîhi't-türâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-'âlem – el-mahtûtât ve'l-matbû'ât*. 6 Cilt. Kayseri: Dâru'l-'Akabe, 1422/2001.

Karabulut, Fuat. "Bid'at Ehlinden Hadis Rivayeti -Sahîhih-i Müslim Özelinde-". Fenomen Yayıncılık, 2022.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Raviler Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İFAV Yayınları, 2014.

Karagözoğlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Karaismailoğlu, Adnan. "Kelîle ve Dimne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/210-212. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Karamustafa, Ahmet T. *Tasavvufun Oluşumu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Karapınar, Fikret. "Hadis ve Tasavvuf: Sûfîlerde Hadis Usulü ve Şerhi". *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği*. ed. Ahmet Cahid Haksever. 149-184. Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2022.

Karapınar, Fikret. "İlk Devir Sûfîlerin Hadis Birikimleri". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (Aralık 2007), 37-55.

Karayiğit, Rahime. "Hadis Hırsızlarının Duafâ Literatüründeki Yansımaları: (İbn Adî, el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl Özelinde)". *HADİS: Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. 237-253. İstanbul: Ensar Yayınları, 2021.

Kârî, Ali b. Sultân. *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-hanefiyye*. thk. Abdulmuhsin Abdullah Ahmed. 2 Cilt. Irak: Merkezü'l-Buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1430/2009.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerefeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge el-Kilisî. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1360/1941-1362/1943.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmud Abdülkadir el-Arnaût. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2010.

Katî'î, Ebû Bekir Ahmed b. Cafer. *Cüzü'l-Elf dînâr*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Kuveyt: Dâru'n-Nefâis, 1414/1993.

Kaya, Eyüb Said. "Maliki Mezhebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Eyyüb Said. *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlâl*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.

Kaya, Mahmut. "Sâbit b. Kurre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/353-356. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Kaya, Mahmut. "Sinân b. Sâbit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usûlünde İhtilât*. İstanbul: Rıhle Kitap, 2011.

Kaya, Mehmet Fatih. "Hadis Hâfızlığı 1". *Rıhle Dergisi* 2 (Temmuz 2008), 29-36.

Kaya, Mehmet Fatih. "Hadis Hâfızlığı 2: Hadis Hıfzını Mümkün Kılan Sebepler". *Rıhle Dergisi* 2 (Ekim 2008), 101-107.

Kayacık, Ahmet. "Bağdat'tan Endülüs'e Mantık Geleneği ve İbn Rüşd", Doğu-Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd. 2/409-418. Sivas: 2009.

Kazvînî, Sirâceddin Ebû Hafs Ömer b. Ali. *Meşyahatü'l-Kazvînî*. thk. Âmir Hasan Sabrî. b.y., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005.

Kazvînî, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud. *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-'ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müellifîn: Terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ-Dâru ihyâi't-Türâsi'l-'Arabî, y.y.

Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebu'l-Feyd el-İdrîsî. *er-Risâletü'l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrafe*. thk. Muhammed el-Muntasır b. Muhammed ez-Zemzemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1421/2000.

Kettânî, Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed. *Zeylü Târîhi mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd. Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1409.

Kılavuz, Ahmet Saim. "Berbehârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Kızıklı, Salih Zafer. "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 13/3 (2013), 133-149.

Kızılkaya Yılmaz, Rahile. "Hoca-Talebe-Kïtap Esaslı Bïr Eğïtïm-Öğretïm Metodu Olarak Kıraât-Arz". *Vuslat* 269 (Kasım 2023), 33-38.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf el-Mısrî. *Kitâbu'l-vulât ve kitâbu'l-kudât*. Beyrut: Matbaatu'l-âbâ, 1908.

Koçkuzu, Ali Osman. "İbn Şâhîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/ 367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Koçyiğit, Ferhat. *İbn Şâhîn ve Fezâilü Fâtıma: Sünnî–Şiî Kaynaklarla Mukayeseli Bir İnceleme*. ed. Muhammed İkbal Ekinci. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2025.

Köktaş, Yavuz. "Hadîs Tariklerini Bir Arada Değerlendirmenin Faydaları Üzerine". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 2/1 (Haziran 2002), 149-170.

Köse, Saffet. "İbn Ebû Akîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kudâme b. Cafer, Ebu'l-Ferec el-Bağdâdî. *Kitâbu'l-harâc ve sınâ'ati'l-kitâbe*. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1981.

Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 5 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1993.

Kurt, Abdurrahman. "Ricâl Edebiyatında Suâlât Türü Eserler". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2015), 145-174.

Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmud-Mahmud b. Şerif. Kahire: Metâbi'u Müesseseti Dâri'ş-Şa'b, 1409/1989.

Kutlay, Halil İbrahim. "Buhârî'nin Sahîh'inde Hadis Râvileri İçin Uyguladığı İntikâ'/Seçicilik Metodu". *Sahîh-i Buhârî: Geleneksel ve Çağdaş Yaklaşımlar*. 13-44. İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.

Kutlay, Halil İbrahim. "İbn Kâni'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/104-105. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kuzudişli, Ali. "Hadis Hırsızı (Sâriku'l-Hadîs): Bir Cerh Teriminin Anlattıkları". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2015), 43-60.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019.

Küçüksarı, Mücahit. "Dil/Edebiyat Çalışmaları ve Dilciler/Edipler/Şairler -Dil/Edebiyat Çalışmaları - Arap Dili". *Tarihte Müslümanlar: Eşzamanlı Bir Tarih Yazımı*. ed. Mehmet Özdemir vd. 2/636-638. Ankara: Otto, 2020.

Kümillâî, Muhammed Hıfzurrahman b. Muhibburrahman. *el-Budûru'l-mudıyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. Kâhire: Dâru's-Sâlih, 1439/2018.

Kütübî, Ebû Abdullah Salahaddin Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-Vefeyât*. thk. İhsan Abbas. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974.

Landau, Jacob M. "Küttâb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/3-4. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Le Strange, Guy. *Baghdad During the Abbasid Caliphate*. Londra: Oxford, 1924.

Leknevî, Abdülhay Ebu'l-Hasenât Muhammed b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye.* nşr. Muhammed Bedreddin el-Halebî. Mısır: Matba'atu's-Sa'âde, 1324.

Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Ali b. Salim. *Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye*. nşr. Abdülmecid Hayâlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Makdisî, Ebû Muhammed Abdülgani b. Abdülvahid. *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Salim Âlu Numan. 10 Cilt. Kuveyt: Şeriketü Ğırâs, 1437/2016.

Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyuddin Ahmed b. Ali. *el-Mukaffa'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1427/2006.

Mehâmilî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail. *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbn Mehdî el-Fârisî*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefî. b.y., Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006.

Mehâmilî, Ebû Abdullah Hüseyin b. İsmail. *Emâli'l-Mehâmilî rivâyetü İbnü's-Salt*. thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefî. b.y., Dâru'n-Nevâdir, 1427/2006.

Melchert, Christopher. "Sünnî Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü". çev. Nail Okuyucu, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/2 (2011), 221-236. https://doi.org/10.15370/muifd.23136.

Merzubânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân. *Mu'cemu'ş-şu'arâ*. nşr. Fritz Krenkow. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1402/1982.

Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2014.

Mizzî, Cemaleddin Ebu'l-Haccâc Yusuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992.

Moğultay b. Kılıç, Alaaddin. *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*. thk. Muhammed Osman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 2011.

Mu'âfâ b. Zekeriyya, Ebu'l-Ferec. *el-Celîsu's-sâlihu'l-kâfî ve'l-enîsu'n-nâsıhu'ş-şâfî*. thk. Abdülkerim Sami el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.

Muhallıs, Ebû Tahir Muhammed b. Abdurrahman. *el-Muhallısıyyât ve eczâ uhrâ li Ebî Tâhir el-Muhallıs*. thk. Nebîl Sadeddin Cerrâr. 4 Cilt. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1429/2008.

Muhallıs, Muhammed b. Abdurrahman. *Seb'atü mecâlis min emâlî Ebî Tâhir el-Muhallıs*. nşr. Muhammed b. Nasır el-'Acemî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1425/2004.

Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemu'l-muhtelitîn*. Riyad: Dâru Advâi's-selef, 1425/2005.

Muhaysin, Muhammed Muhammed Muhammed Sâlim. *Mu'cemu huffâzi'l-Kur'ân 'abra't-târîh.* Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1412/1992.

Müftüoğlu, Ferruh. "Bettânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/9-10. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Münzirî, Zekiyüddin Ebû Muhammed Abdülazim b. Abdülkavi. *et-Tekmile li vefeyâti'n-nakale*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.

Nâhıd Abdürrezzak el-Kaysî - Süheyle Merzübân Hasan. "el-Haccu fi'l-'Irâk 'abre't-târîh". *Mecelletü dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr* 70 (2019), 3-43.

Neccâd, Ebû Bekir Ahmed b. Selman. *Musnedu Ömer b. el-Hattâb*, thk. Mahfûzurrahman Zeynullah. Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1415/1994.

Nevevî, Ebû Zekeriya Yahya b. Şeref. *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-luğât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.y.

Oral, Mustafa - Karapınar, Fikret. "4./10. Asır Bağdat'ında Ricâl Âlimleri ve Cerh-Taʿdîl Yöntemleri". *Mütefekkir* 12/24 (Aralık 2025), 358-378. https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1778169

Ökten, Sadettin. "İbnü'l-A'lem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/482-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Öngören, Reşat. "İbn Atâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/336. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Öz, Mustafa. "İmâmiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özafşar, Mehmet Emin. "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39 (1999), 287-356.

Özafşar, Mehmet Emin. "Karahanlılar Dönemi İlim ve Kültür Hayatına Panaromik Bir Bakış: es-Sem'ânî'nin el-Ensâb'ı Özelinde". *Uluslararası Mâverâünnehir'den Anadoluya İslâm Âlimleri 2: Karahanlılar Dönemi Sempozyumu Bildiri Metinleri*. ed. Ferhat Gökçe. 65-107. Ankara: İlâhiyât, 2025.

Özaydın, Abdülkerim. "Adudüddevle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 1/392-393.

Özaydın, Abdülkerim. "Berâsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Özcan, Esat. "Tefsir İlminin Temel Kaynakları (IV-VI. Asırlar)". *Batman Akademi Dergisi* 4/1 (2020), 21-40.

Özçelik, Fikret. "Cerh-Ta'dîlde Rivayetlerin Muârazası: Hammâd B. Seleme'nin Kays b. Sa'd Rivayeti Özelinde". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/1 (Haziran 2020), 138-158. https://doi.org/10.30627/cuilah.719649

Özdemir, Ali İhsan. "Ebû Ca'fer et-Taberî ve "Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân" Adlı Tefsîrinin Özellikleri". *İslâmî Araştırmalar* 14/1 (2001), 150-156.

Özkan, Halit. *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Özsoy, Abdulvahap. "Asrı Saadette İlim ve Talim Merkezi Olarak Mescid-i Nebevî". *Diyanet Dergi* 357 (2020), 6-9.

Özpınar, Ömer. *Hadîs Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.

Öztürk, Mustafa. "Hadis Rivâyetinde Telkin Zabt İlişkisi ve Telkin Yoluyla Yapılan Tahrifler". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 8/2 (Haziran 2013), 107-124.

Pedersen, Johannes. *İslam Dünyasında Kitab'ın Tarihi*. çev. Mustafa Macit Karagözoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2013.

Pekdoğru, Yakup - Alkan, Harun. "Cüneyd-i Bağdâdî'nin Halifesi Ebû Muhammed el-Cerîrî: Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri". *Sufiyye* 10 (2021), 239-261. https://doi.org/10.46231/sufiyye.958940

Polatoğlu, Selahattin. *Abbâsî Devleti'nde Kâtipler (132-334/750-945)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Râğıb, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnan ed-Dâvudî. Dımeşk/Beyrut: Dâru'l-Kalem/ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 1412.

Râmhürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1971.

Ribe'î, Ebû Süleyman Muhammed b. Abdullah. *Târîhu Mevlidi'l-'ulemâ ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah Ahmed Süleyman el-Hamd. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-'Âsıme, 1410.

Rûdânî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed es-Sûsî, *Sılatu'l-halef bi mevsûli's-selef*. thk. Muhammed Hacî. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1988.

Sa'd, Fehmî. *el-Âmme fî Bağdâd fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi' li'l-hicre*. Beyrut: Dâru'l-Müntehabi'l-'Arabî, 1413/1993.

Sâbî, Ebu'l-Hasan Hilâl b. Muhassin. *el-Vüzerâ ev Tuhfetü'l-ümerâ fî târîhi'l-vüzerâ*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. b.y.: Mektebetü'l-A'yân, y.y.

Sâbî, Ebu'l-Hüseyin Hilâl b. Muhassin. *Rüsûmu Dâri'l-hilâfe*. thk. Mîhâîl 'Avvâd. Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-'Arabî, 1986.

Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1420/2000.

Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek. *eş-Şu'ûr bi'l-'ûr*. thk. Abdürrezzak Hüseyin. Amman: Dâru Ammâr, 1409/1988.

Said, Hayrullah. *Mevsû'atu'l-varrâka ve'l-varrâkîn*. Beyrut: Müessesetü'l-İntişâri'l-'Arabî, 2011.

Sakallı, Talat - Gülyavşan, Mehmet Mücahit. "İlk Dört Asırda Te'lif Edilen İlel Türü Eserlerin Değerlendirilmesi". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2023), 5-39. https://doi.org/10.59149/sduifd.1206273

Saklan, Bilal. "İbn Nâciye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/224. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Salih b. Abdülaziz. *Teshîlü's-sâbile li müridi ma'rifeti'l-Hanâbile*. thk. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

Sâmerrâî, Kasım Hasan Âlu Şâmân – Sâmerrâî, Fâtin Sa'dî Yâsîn. "Neş'etü ve tetavvuru mahalleti Bâbi'l-merâtib fî Bağdâd". *Mecelletü'l-Meleviyye li'd-Dirâsâti'l-âsâriyye ve't-târîhiyye* 6/15 (2019), 15-32.

Sandıkçı, S. Kemal. "İbn Ukde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Sandıkçı, S. Kemal. *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadîs*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2019.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1405/1985.

Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-'asr*. thk. Müfid Muhammed Kamîha. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1403/1983.

Sehâvî, Şemseddin Ebu'l-Hayr Muhammed b. Abdurrahman. *et-Tuhfetü'l-latîfe fî târîhi'l-Medîneti'ş-Şerîfe*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993.

Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman. *el-İ'lân bi't-tevbîh li men zemme ehle't-târîh*. thk. Salim b. Ğıtr b. Salim ez-Zafîrî. Riyad: Daru's-Sumey'î, 1438/2017.

Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf. *Suâlâtu Hamza b. Yusuf es-Sehmî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1404/1984.

Sehmî, Ebu'l-Kasım Hamza b. Yusuf. *Târîhu Cürcân*. Thk. Muhammed Abdulmu'îd Khan vd. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1407/1987.

Sekman, Muhammet Enes - Raşid, Mahmud A. "Kitâbet ve Tasnif Dönemi Muhaddislerin Tahammül ve Eda Zabt Yöntemleri". *IUG Journal of Islamic Studies* 30/4 (2022), 818-851. https://doi.org/10.33976/IUGJIS.30.4/2022/33

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Mu'allimî vd. 13 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-me'ârifi'l-Usmâniyye, 1382-1402/1962-1982.

Serkîs, Yûsuf b. İlyân ed-Dımeşkî. *Mu'cemu'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrabe*. 2 Cilt. Mısır: Matba'atu Serkîs, 1346/1351.

Sever, Ali. *Dehlizden Tasnife Bir Ömür İbrahim Harbi ve Hadis İlmine Katkıları*. Bursa: Emin Yayınları, 2023.

Sezgin, Fuad. *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. 5 Cilt. Riyad: Câmi'atu'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye Yayınları, 1411/1991.

Sıbt İbnü'l-'Acemî, Burhaneddin Ebu'l-Vefâ İbrahim b. Muhammed et-Trablûsî el-Halebî. *el-İğtibât bi men rumiye mine'r-ruvât bi'l-ihtilât*. thk. Alaaddin Ali Rıza. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1988.

Sonay, Ahmet. *Tarihsel Süreçte İmâmiyye-Mutezile İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Sönmez, Elif. "Dârekutnî'nin et-Tetebbu'da Müslim'e Yönelttiği Eleştirilerin Muhtemel Kaynakları". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 10/3 (Aralık 2025), 443-467. https://doi.org/10.20486/imad.1701721

Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya. *Ahbâru'r-Râdî Billâh ve'l-Muttâkî Lillâh Târîhu'd-Devleti'l-'Abbâsiyye min Kitâbi'l-evrâk*. nşr. J. Heyworth-Dunne. Mısır: Matbaatu's-Sâvî, 1935.

Sûlî, Ebû Bekir Muhammed b. Yahya. *Edebu'l-küttâb*. nşr. Muhammed Behcet el-Eserî. Bağdat/Kahire: el-Mektebetü'l-'Arabiyye/el-Matba'atu's-Selefiyye, 1341.

Sûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. *el-Fevâidü'l-'avâli'l-müerreha mine's-sıhâh ve'l-ğarâib*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. b.y., Müessesetü'r-Risâle – Dâru'l-Îmân, 1406/1985.

Sûse, Ahmed. *Atlasu Bağdâd*. Bağdat: Matbaatu Müdîriyyeti'l-Mesâhati'l-Âmme, 1371/1952.

Sübkî, Taceddin Abdülvehhab b. Takıyyüddin. *Tabakâtu'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî – Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. b.y., Dâru Hicr, 1413.

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbûrî. *Suâlâtu's-Sülemî li'd-Dârekutnî*. thk. Sa'd b. Abdullah el-Humeyd vd. Riyad: Halid b. Abdurrahman el-Cerîsî, 1427.

Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin en-Nîsâbûrî. *Tabakâtu's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Süveysî, Muhammed. "Ebherî, Ebu Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/74-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Saydâ: el-Mektebetü'l-'Asriyye, t.y.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-Leâliu'l-masnû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevdû'a*. thk. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. 'Uveyyıda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Hüsnü'l-muhâdara fî târîhi Mısr ve'l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 2 Cilt. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1387/1967.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tabakâtu'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, 1403.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Tabakâtu'l-müfessirîne'l-'ışrîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1396.

Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdî Demürdâş. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1425/2004.

Şâfiî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Bezzâz. *Kitâbu'l-Fevâid eş-şehîr bi'l-Ğaylâniyyât*. thk. Hilmi Kamil Esad Abdülhâdî. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1997.

Şen, Mehmet Emin. *Abbâsilerin İkinci Döneminde Siyasi ve Kültürel Alanda Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Şenel, Abdülkadir. "Neccâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/480. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. *Tabakâtu'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru'r-râidi'l-Arabî, 1970.

Şişman, Merve. "İbn Şâhin'in Tabakât Türü Eserleri Özelinde Bir İnceleme". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (Aralık 2020), 63-84. https://doi.org/10.47098/bayburt-ilahiyat.817204

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu't-Taberî: Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Me'ârif, 1387/1967.

Tatlı, Mustafa. *Rical Bilgisinin Tespiti Suâlât Literatürü*. ed. Muhammed Enes Topgül. İstanbul: Beka Yayınları, 2016.

Tanrıverdi, Eyyüp. "el-Mes'ûdîye Göre Abbâsîler Döneminde Arapça Kültürü ve Kültürler Arası İletişim". *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları* 14 (Ekim 2008), 185-216.

Tartı, Nevzat. "Kitabın Dönüşümü: Tepkiler ve Teslimiyetler". *VIII. Dini Yayınlar Kongresi -Dijital Yayıncılık-*. 47-60. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.

Tatar, Veli. "Zabt Kusurlarından 'Sûü'l-Hıfz' Bağlamında Hafızanın Râvilerin Değerlendirilmesine Etkisi". *İslam Medeniyetinin Kurucu Unsurları: Kur'ân-Sünnet-Akıl*. ed. Veysel Özdemir vd. 1/331-349. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.

Tekin, Metin. "Dârekutnî'nin Teşeyyu' ile İtham Edilmesi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (Aralık 2023), 1669-1699. https://doi.org/10.47424/tasavvur.1361185

Tekin, Muhammet Ali. *Hanefî Hadisçiliği -Zafer Ahmed Tânevî Örneği-*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Temîmî, Mevlâ Takıyyuddin İbn Abdülkadir ed-Dârî. *et-Tabakâtu's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed Hulv. 4 Cilt. Riyad: Dâru'r-Rifâ'î, 1983-1989.

Tenûhî, Ebû Ali Muhassin b. Ali. *Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*. thk. Abbûd eş-Şâlcî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1995.

Tenûhî, Ebu'l-Mehâsin Mufaddal b. Muhammed el-Ma'merî. *Târîhu'l-'ulemâi'n-nahviyyîn mine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ğayrihim*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. Kahire: Dâru Hicr, 1412/1992.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.

Toksarı, Ali. "İbn Şâzân el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/369-370. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Topaloğlu, Nuri. "İbn Ebü'l-Fevâris". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/463. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Topgül, Muhammed Enes. *Rivayetten Râviye: Cerh-Ta'dil Hükümleri Nasıl Oluştu?* İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Topgül, Muhammed Enes. "Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: 'Saç-sakalını da boyardı!'". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/59 (Nisan 2018), 87-116. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001484.

Topgül, Muhammed Enes - Maden, Ömer Faruk. "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 37-68. https://doi.org/10.26570/isad.846686

Touati, Houari. *Ortaçağda İslam ve Seyahat Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. çev. Ali Berktay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Tüccar, Zülfikar. "Sîrafî, Ebû Sa'îd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Tülekoğlu, Ertuğrul. "Hadis Usulü Eserleri Bağlamında Ensâb Bilgisi ve Hadis İlmindeki Yeri". *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (Mart 2026), 1-28.

Ubeydî, İman Mahmud Hammâdî - Düleymî, Latif Halef Muhammed. "Nusûs mefkûde min kitâbi Ahbâri'l-kudât li Ebi'l-Kasım Talha b. Muhammed b. Cafer eş-Şâhid (t. 380 h.) cem' ve dirâse ve tahkik", *Mecelletü Dirâsât fi't-târîh ve'l-âsâr* 59 (Haziran 2017), 104-255.

Uğur, Mücteba. "Bündâr, Muhammed b. Beşşâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/488-489. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Uleymî el-Makdisî, Mucîruddin Abdurrahman b. Muhammed b. Abdurrahman. *et-Târîhu'l-mu'teber fî enbâi men ğaber*. thk. Nureddin Talib vd. 3 Cilt. Suriye: Dâru'n-Nevâdir, 1431/2011.

Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". Türkiye *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Uludağ, Süleyman. "İşârî Tefsir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

'Umerî, Ekrem Ziya. *Mevâridü'l-Hatîbi'l-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.

'Umerî, Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah. *Mesâliku'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*. Abu Dabi: el-Mecma'u's-Sekâfî, 1423.

Unat, Yavuz."Battânî ve Zîc-i Sâbî Adlı Astronomi Eseri". *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik: Makaleler*. ed. Yavuz Unat. Ankara: Lotus, 2008, 219-247.

Uyar, Mazlum. "İbnü'l-Cüneyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/5-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Ülgür, Zehra. *Dârekutnî'nin Sahîh-i Buhârî'de İlletli Gördüğü Rivayetlerin Tahlili - et-Tetebbu' Özelinde -*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2024.

Vekî, Muhammed b. Halef b. Hayyân. Ahbâru'l-kudât. nşr. Abdülaziz Mustafa el-Merâğî. 3 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-kübrâ, 1947.

World History Encyclopedia, City Plan of Medieval Baghdad. Erişim 21 Şubat 2024. https://www.worldhistory.org/image/12003/city-plan-of-medieval-baghdad/

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû İshak. *el-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002.

Yâfiî, Afîfüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Esad el-Yemenî. *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*. nşr. Halil el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yavuz, Yunus Vehbi. "Ahkamu'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/553. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/447-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yeşilyurt, Münevver - Cirit, Hasan. "Hadis İlminde Müzâkere Yöntemi ve Değeri". *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (Haziran 2016), 107-132.

Yıldırım, Mehmet Ali - Aydemir, Selahattin. "Saç Boyamaya Dair Rivayetler Hakkında Tartışmalar ve Anlaşılma Biçimi". *Sosyal Bilimler Araştırmaları 8*. ed. Hasan Yerkazan - Şerafettin Gedik. Amasya: Amasya Üniversitesi Yayınları, 2024.

Yıldırım, Taner. "Abbâsî Devletinde Tüccarın Siyasi Rolü ve Devletin Özel Mülkiyete Müdahalesi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 8/2, (2013), 111-131.

Yıldırım, Taner. *Ticaretin Altın Çağı*. ed. Yunus Emre Tansü. Elazığ: İKSAD Yayınları, 2022.

Yıldız, Fatma - Köktaş, Yavuz. "Tabakaları, Beldeleri ve Münekkitleri Açısından Meçhul Râviler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (Aralık 2021), 165-194. https://doi.org/10.32950/rteuifd.961785

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler'de Emîrülümerâlığın Ortaya Çıkışı". *Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1979-1980), 97-108.

Yıldız, Hakkı Dursun. *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Yılmaz, Saim. *Abbâsilerde Mu'tazıd Dönemi ve Müktefi Dönemi (279-295/892-908)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Yiğit, İsmail. "Bağdat'ın Kuruluşuyla İlgili Rivayetler Üzerinde Bir Değerlendirme", *İslam Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum 07-08-09 Kasım 2008*. ed. İsmail Safa Üstün. 1/41. İstanbul: MÜİF Yayınları, 2011.

Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 61. Basım, 2021.

Yüksek, Ali. "Taberi Mezhebinin Ortaya Çıkışı ve Karakteristik Özellikleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 455-482.

Yüksel, Fatih Muhammet. "Uydurma Hadisler ve Mitolojik Anlatılar -Mukayeseli Bir Yaklaşım-". *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (Haziran 2022), 219-253.

Zebîdî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 2. Basım, 2009.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, 1385-1422/1965-2001.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Dîvânu'd-du'afâ ve'l-metrûkîn ve halkın mine'l-mechûlîn ve sikâtin fîhim lîn*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, 1387/1967.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*. thk. Hemmâm Abdurrahim Sa'îd. Amman: Dâru'l-Furkân, 1404.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Muktenâ fî serdi'l-künâ*. thk. Muhammed Salih Abdülaziz el-Murâd. 2 Cilt. Medine: el-Meclisü'l-'İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1408.

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Zeylu Dîvâni'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahda el-Hadîse, t.y.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bucâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr 'ale't-tabakâti ve'l-emsâr.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-İber fî haberi men ğaber*. thk. Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, y.y.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fi'd-du'afâ*. thk. Ebu'z-Zehrâ Hâzim el-Kâdî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Muhammed Eymen eş-Şebrâvi. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003.

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Zekeriya Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.

Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

HİCRİ IV. ASIRDA BAĞDAT'TA HADİS İLMİ

İlim, Şehir ve Hafıza: Rivayetin Başkentinde Bir Dönüşümün Hikâyesi

İslâm medeniyetinin kalbi Bağdat, Hicrî IV. asırda sadece siyasetin değil, hadis ilminin de en canlı merkezlerinden biriydi. Elinizdeki bu çalışma, Bağdat'ta hadis ilminin nabzını; mekân, insan ve eser sacayakları üzerine kurulu özgün bir perspektifle tutuyor.

Birinci Bölümde, Bağdat'ın fiziksel ve sosyal dokusunun hadis ilmi üzerindeki etkileri mercek altına alınıyor. Evlerdeki öğrenci merkezli samimi meclislerden, camilerdeki hoca merkezli vakur imlâ halkalarına kadar hadisin mekânsal serüveni ve eğitim disiplini ayrıntılı bir analizle sunuluyor.

İkinci Bölüm, Bağdatlı râvilerin portresini çiziyor. Şehri "Âlî İsnad ve Hıfz Yurdu" yapan eğitim kalitesi, "Seçici Hadis Yazımı" geleneği ve en önemlisi rivayet geleneğinin yaşadığı büyük dönüşüm bu bölümde gün yüzüne çıkıyor. Ezberin mutlak otoritesini kitaba bıraktığı, hadis hâfızlarının dahi nüshalarına sarıldığı bu kritik yüzyılda, "kitaptan rivayet"in nasıl bir standart haline geldiği çarpıcı tespitlerle anlatılıyor. Ayrıca farklı meslek gruplarından râvilerin hadis ilmine bakış açıları, zengin bir tipoloji eşliğinde sunuluyor.

Üçüncü Bölümde ise, bu bereketli havzanın meyveleri olan eserler ve hadis ilmine yapılan teorik katkılar metodolojik bir süzgeçten geçiriliyor.

Bu eser; bir şehrin hafızasını, bir ilmin tekâmülünü ve bir geleneğin yazıya dökülen ruhunu anlamak isteyen araştırmacılar ve ilim meraklıları için temel bir başvuru kaynağı niteliğindedir.

Kitap Dünyası

9 786258 632255

www.kitapdunyasi.com.tr

/kitapdunyasiyayingrubu